श्रीगणेशाय नमः ।

अथ प्रदीपसहिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ।

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः । धातोर्मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो विधीयन्ते ते ऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति । तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । ते चात्र तिङा उक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति ॥ टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन

श्रीगणेशाय नमः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति । परश्चेति वचनात्परे भवन्तो वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायिनीं ङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणामेव प्रकृतिमाक्षेप्स्यन्ति सति च पञ्चमीनिर्देशे परश्चेति प्रत्याख्यातमसति त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाणप्रत्ययपरत्वप्रतिपादनपरत्वान्नास्ति प्रत्याख्यानम् । सति वा प्रत्याख्याने प्रत्ययद्योत्यवाच्यार्थसंबन्धयर्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेपः सिद्ध इति प्रश्नः । धातोर्मा भूवन्निति । असतीह प्रकृतिनिर्देशे धात्वधिकाराद्धातोरेव स्युः । वासरूपविधिश्च स्यात् । अथ वा प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमात्राक्षेपे धातोरपि स्युः । तत्र यथा कर्तृकर्मणोर्लकार उत्पद्यते साधनाश्रयसंख्यायां च तिङामुत्पत्तिः कर्त्रादिषु तृच्तव्यादीनां च तथा स्वादयोपि स्युरिति भावः । धातोरिति । धातुग्रहणं निवृत्तम् । तत्र प्रकृतिमात्राद्विधीयमानाः स्वादय उत्सर्गास्तव्यदादयस्तु प्रकृतिविशेषाश्रयेण विधानादपवादा इति भावः । तिङन्तादिति । कर्मादयः स्वादीनामर्थाः । तत्र यथा पुत्रीयशब्दादन्तर्भूतकर्मक्रियावाचिनः कर्तरि लकार उत्पद्यते तथा पचतिशब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिन कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युः यद्वैकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु यथैको द्वौ बहव इति प्रकृत्यभिहितेष्वपि भवन्त्येवं तिङाभिहितेष्वपि स्युरिति भावः । एकत्वादिष्विति । संख्या विभक्त्यर्थः सा च तिङैवाभिहितेत्युक्तार्थत्वात् स्वादयो न भवन्त्येकादिभ्यस्तु वचनग्रहणाद्यत्नात्संख्यावाचिभ्योपि प्रथमा भवति न च पचतिशब्दात्कर्त्रभिधायिनः कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता । न ह्येकक्रियापदयोभिन्नसाधनाभिधायिनोरेकस्मिन् पदेऽनुसहायभावो युक्तः । पुत्रीयशब्दस्तु जीवत्यादिधातुवद्विशिष्टक्रियावाचीति ततः कर्तरि लकारोत्पत्तिरविरुद्धा । अनभिहिताधिकाराच्च तिङभिहिते साधने स्वाद्यनुत्पत्तिः । टाबादय इति । यथा साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वं तिङां तथा तद्गतलिङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः । न च तिङन्तस्येति । क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात्स-

योगोऽस्ति। अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति। अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते। न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति। अथापि कथं चिद्योगः स्यात्। एवमपि न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति। यदयं क्वचित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति। अतिशायने तमबिष्ठनौ, तिङश्चेति। अत उत्तरं पठति ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् *। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। अङ्गभपदसंज्ञार्थम्। अङ्गभपदसंज्ञा ङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति। क्व पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेनार्थः। टाबादिषु। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ग्रहणवद्भ्यष्टाबादयो विधीयन्ते उगितो ङीब्भवति। अतष्टाब्भवतीति। यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते। तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। अथापि कश्चिदग्रहणः। एवमपि न दोषः। स्त्रियां

स्वधर्मेण लिङ्गेनायोगः। न च द्रव्यधर्मलिङ्गग्रहणयोग्यत्वनियतत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः। तदुक्तं हरिणा। एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया। भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः॥ तस्मादवस्थितेऽप्यर्थे कस्य चित्प्रतिबध्यते। शब्दस्य शक्तिर्नत्वेष शास्त्रेणान्वाख्यायते विधिरिति॥ शोभनं पचतीत्यादावुक्तक्रियाविशेषणस्य नपुंसकत्वं न तु क्रियायाः। पचतिरूपमित्यादौ तु रूपबाद्यन्तार्थस्य क्रियायाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव नपुंसकत्वम्। नानारूपा हि शब्दानां शक्तयो न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते। अनेनैव न्यायेन धातोष्टाबाद्यनुत्पत्तिर्व्याख्येया। अणादय इति। यथैव गर्गस्यापत्यमित्यपत्यवत्संबन्धादिसंभवः। एवं पचति यस्तस्यापत्यमिति सर्वनामप्रत्यवमृष्टतिङन्ताभिधेयस्य संबन्धसंभव इति भावः। ननु षष्ठ्यन्तादपत्ये प्रत्ययो विधीयते सर्वनाम्नश्चात्र षष्ठ्यन्तत्वं न तिङन्तस्य। नैष दोषः। गर्गस्यापत्यमित्यत्रापि वाक्यगोचरैव षष्ठी संबन्धप्रदर्शनायोपादीयते। प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते। लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वाभाविकीं प्रत्ययस्यानुत्पत्तिमाचष्टे। तस्येति तु षष्ठीनिर्देशः सति संबन्धे प्रत्ययविधानार्थो न तु षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्त्यर्थः। न चेति। क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य तस्याश्चासत्त्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः। साधनस्यापि क्रियां प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति शब्दान्तरपरामृष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगसंभवेऽपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साधनस्यापत्यादिभिर्योगाभावः। नहि यथा पाचकस्यापत्यमिति संबन्धप्रतिपत्तिरेवं पचत्यपत्यमिति। अथापीति। सर्वनामप्रत्यवमृष्टस्यार्थस्यापत्यादियोगसंभवादिति भावः। धातोरप्यणाद्युत्पत्तिर्धात्वर्थस्यापत्यादियोगाभावादेव प्रतिक्षिप्ता वाक्यार्थस्याप्यसत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गापत्यादियोगाभावाद्वक्ष्यमाणप्रत्ययानुत्पत्तिरभिधानीया। भाष्यकारेण तु न्यायस्योक्तत्वात् पृथगुपन्यासो न कृतः। अङ्गभपदसंज्ञार्थमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र विधिग्रहणाद्यस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाश्रयणं तस्याङ्गसंज्ञा। भपदसंज्ञे अप्युत्तरत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्यानुवर्तनात्तस्यैवेति भावः। भाष्यकार एतत्प्रयोजनं निराकर्तुमाह क्व पुनरिति। ग्रहणवद्भ्य इति। ग्रहणमुपादानं तच्च क्वचित्साक्षात् यथाजाद्यतष्टाबित्यजादीनां क्वचित् संज्ञाद्वारेण यथात्रैवाकारेणादन्तानाम्। क्वचिदनुबन्धनि-

टाबादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते । तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अणादिषु तर्हि । अणादयोऽपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते गर्गादिभ्यो यञ्, नडादिभ्यः फगिति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिरतस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । स्वार्थिकेषु तर्हि । स्वार्थिका अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते । यावादिभ्यः कन्, प्रज्ञादिभ्योऽणिति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । यस्तर्ह्यग्रहणः । शुक्लतमः शुक्लतरः कृष्णतमः कृष्णतर इति । अत्रापि न यावच्छुक्लः तावच्छुक्लतरः प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः । यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । स्वादिषु तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वादयएकत्वादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातु, मेकवाक्यत्वात् । एकं वाक्यं तच्चेदं च । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च किमर्थं नानादेशस्थं क्रियते । कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति । यदेकं वाक्यं सन्नानादेशस्थं करोति । अन्यदपि किंचित्संग्रहीष्यामीति । यच्छयोश्च लुगर्थम् ॥ । यच्छयोस्तर्हि लुगर्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । कंसीयपरशव्ययशब्दयोर्यञौ लुक्चेति ङ्याप्प्रातिपदिकात्परस्य

देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन, यथोगितश्चेति । अत्र स्वत्रयर्थाभिधायिशब्द आक्षिप्तोऽकारेणोगिता च विशेष्यते । अथापीति । सामर्थ्याच्चित्तस्याप्युपादानमस्त्येव । अभ्युपगम्यवादेन तु दर्शयति । वयसि प्रथम इत्यादौ सामर्थ्याक्षिप्ता प्रकृतिरथ त्वत्राप्यत इत्यनुवर्तनाद्वर्णग्रहणे च सर्वत्र तदन्तविधिसंभवादकारान्तस्य ग्रहणं तदा नास्ति कश्चिदग्रहणष्टाबादिः । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्विति । परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रकृतिरप्यपत्यादिषु वर्तते । शुक्लतर इति । न ह्यत्र शब्देन प्रकृतिरुपात्तेति भावः । न यावदिति । यावत्तावच्छब्दौ निपातौ पर्यायतां द्योतयतः । स्वादिषु तर्हीति । प्रकरणोत्कर्षाद्द्व्युषु बहुवचनमित्यादेः स्वादिविधिवाक्यस्य च भिन्नवाक्यतां मन्यते । एकत्वादिष्विति । आकाङ्क्षायोग्यतावशाद्भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यत्वमिति भावः । तत्र त्रिके प्रातिपदिकार्थे चतुष्केऽपि पक्षे स्वादय एकत्वादीनां वाचका पञ्चके तु पक्षे चतुष्के च द्योतकाः । तत्रैकत्वादिषु द्योतका वाचका वा विधीयन्त इत्यर्थः । यत्तदिति । द्योतकपक्षेऽयमर्थः । एकत्वादिषु यद्वर्तते तस्मात् स्वादय एकत्वादीनां द्योतका उत्पद्यन्ते । वाचकपक्षे त्वयमर्थः । एकत्वादिषु स्वादिवाच्येष्वाधेयेषु यच्छब्दरूपं तदाधारार्थवाचि तस्मात् स्वादय एकत्वादीनां वाचका उत्पद्यन्ते । अन्यदपीति । तिङ्विधिवाक्येनापि सहैकवाक्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । अङ्गानां हि प्रधानसंनिधावुपदेशाद्धार्णां प्रकरणोत्कर्षेणोपदेशः सर्वप्रधानसंबन्धार्थं । यच्छ-

लुग्यथा स्यात् । आक्रियमाणे हि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक् प्रस-ज्येत । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्य भविष्यति । एवमप्युकारसकारयोः प्रसज्येत । कमेः सः कंसः । परान् शृणातीति परशुरिति उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थम् * । वृद्धावृद्धा-वर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । वृद्धात्, अवृद्धात्, अवर्णान्तात्, अनुदात्तादेः, द्व्यच इति, एतानि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति । अथाक्रियमाणे ङ्याप्प्रा-तिपदिकग्रहणे कस्यैतानि विशेषणानि स्युः । समर्थविशेषणानि । तत्र को दोषः । उदीचां वृद्धादगोत्रात् । इह च प्रसज्येत । ग्लानां ब्राह्मणानामपत्य-मिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । इह च न स्यात् । ग्लयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । वृद्ध । अवृद्ध, प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् । इह च प्रस-ज्येत । ग्लयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात् । ग्लानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध । अवर्ण, अत इञ्भवति । इहैव स्यात् । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्धि समर्थमकारान्तम् । इह न स्यात् । दक्षयोरपत्यं दक्षाणामपत्यमिति । एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम् । अवर्ण । स्वर, अनुदात्तादेरञ्भवति । इह च प्रसज्येत । वाचो विकारस्त्वचो

योश्चेति । वार्तिककारस्य समुच्चयार्थश्चशब्दो भाष्यकारेण तु पूर्वप्रयोजनस्य दूषि-तत्वात्तर्ह्यर्थे चशब्दो व्याख्यातः । प्रकृतेरपीति । यच्छयोर्या प्रकृतिः कंसशब्दः परशु-शब्दश्च तदवयवस्यापि प्रत्ययस्येत्यर्थः । इतरश्च प्रकृतेरिति स्थानषष्ठीं मत्वाह एतदपीति । इतरः पूर्वमेवार्थं स्पष्टीकरोति एवमपीति । उणादय इति । अतः कृक-मिकंसेति कमिग्रहणेनैव कंसग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादानं ज्ञापकं क्व चिदेषां व्युत्पत्तिकार्यं न भवतीति । यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुङ्न भवतीति यच्छयोरेव भविष्यतीत्यर्थः । वृद्धावृद्धेति । अत्रापि वार्तिककारस्य चशब्दः समुच्चये भाष्यका-रस्य तु तर्ह्यर्थः । वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि ङ्या-प्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः । अथेति । प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधा-यित्वाद् ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैव विशेषणानि भविष्यन्तीति प्रश्नः । समर्थविशेषणानी-ति । समर्थानां प्रथमादित्यधिकाराद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यानवगमाद्विभक्त्यन्तस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्यात्तद्विशे-षणानि वृद्धादीनि भवन्ति । ग्लानामिति । ननु वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपजननान्नास्ति द्विव-चनबहुवचनान्तात्प्रत्ययः । नैष दोषः । क्व चिदादेशादिवशात्संख्याविशेषोऽपि प्रतीयते । यथा तावको मामक इति । एवमिहापि फिञ् विधीयमानो बहुवचनमन्तरेण वृद्धत्वा-भावाद्बहुत्वं गमयेत् । प्रकरणादिवशाद्वा । तदुक्तम् । भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्या-

विकार इति। एतद्धि समर्थमनुदात्तादि। इह च न स्यात्। सर्वेषां विकार-इति। एतद्धि समर्थमुदात्तादि। स्वर। द्व्यज्लक्षण, द्व्यचष्ठन्निति। इह च प्रसज्येत। वाचा तरति त्वचा तरतीति। एतद्धि समर्थं द्व्यच्। इह च न स्यात् घटेन तरतीति। एतद्धि समर्थमद्व्यच्। अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किं चिदिष्टं संगृहीतं भवति। आहो स्विद्दोषान्तमेव। अस्तीत्याह। किम्। साम्ना तरति वेम्ना तरतीति। एतद्धि समर्थमपि द्व्यच् ङ्याप्प्रातिपदिक-मपि। अथ ङ्याब्ग्रहणं किमर्थम्। न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। यद्येष ङ्याब्ग्रहणे हेतुः। त्यूङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम्। तावपि हि प्रत्ययौ। तिग्रहणे तावद्वार्तम्। तद्धितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। ऊङ्ग्रहणे चापि वार्तम्। उवर्णान्तादूङ्विधीयते तत्रैकादेशः। एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसं-ज्ञा भविष्यति। यद्येष ऊङोऽग्रहणे हेतुः। आब्ग्रहणमपि न कर्तव्यम्। आबपि ह्यकारान्ताद्विधीयते। तत्रैकादेशः। एकादेशे कृतेन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। यस्तर्ह्यनकारान्तात् क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशेति। अत्राप्यकारान्ताद् वृत्तिर्लक्ष्यते। क्रुञ्चानालभेत। उष्णिहककुभौ देवविशं च मनुष्यविशं चेति। इह तावदुष्णिहककुभाविति। आप एवौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम्। इह खल्वपि देव-विशं च मनुष्यविशं चेति। नास्ति विशेषः। अकारान्तादप उत्पत्तौ सत्यां व्य-ञ्जनान्ताद्वेति। यत्तावदुच्यते। इह तावदुष्णिहककुभाविसाप एवैतदौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमिति। संज्ञाछन्दसोरित्येवं तत्। नैषा संज्ञा, नापीदं छन्दः। यदप्युच्यते इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं च मनुष्यविशं चेति। नास्ति विशेषः। अ-कारान्तादप उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति। स्वरे विशेषः। यद्यत्र व्यञ्जना-न्तादुत्पत्तिः स्याद् देवविशमित्येवं स्वरः प्रसज्येत। देवविशमिति चेष्यते। त-

---

तो वृत्तिवाक्ययोः। सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेदिति। वाचो विकार इति। सावेकाच इति। विभक्तेरुदात्तत्वात्पदमेतदनुदात्तादि। एतच्चोदाहरणादिकप्रदर्शना-र्थमस्य वृद्धत्वान्मयटा भाव्यम्। इदं तूदाहरणं पञ्चानां विकार इति। षड्त्रिचतु-र्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तादिसमर्थमेतत्। प्रातिपदिकं तु न्रः संख्याया इत्या-द्युदात्तम्। सर्वेषामिति। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं पदम्। प्रातिपदिकं तु सर्वशब्दो ऽन्तोदात्ततो निपातित इत्यनुदात्तादि। अथेति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धं मन्यते। इतरोऽगृहीताभिप्राय आह न सिध्यतीति। तिग्रहणइति वार्तं प्रातिपदिक-त्वमित्यर्थः। क्रुञ्चानिति। अजादिषु तु पाठो जातिलक्षणङीष्बाधनार्थः। अबग्रहणा-वाचाह इह तावादिति। आप इति। ङ्यापोरिति ह्रस्वत्वं हलन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः। इहेति। ततश्च देवविट्शब्दादेवाबिति भावः। आब्ग्रहणप्रत्याख्यानवाचाह

स्मात्क एष एवंविषयः । इदं तर्हि पादोन्यतरस्यां टाबृचीति । ऋचीत्युच्यते । तत्र च्छान्दसत्वाद्भविष्यति । ऋचीति नेदं छन्दो विवक्षितम् । काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलकं च । किं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । ऋक्चेत्प्रत्ययार्थो भवतीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्दसमानार्थः अकारान्तः छन्दसि दृश्यते । तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम् । एकः पाद इत्यर्थः । तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति । बहुराजा बहुराजे बहुराजाः इति । ङ्याब्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । ङ्याब्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियेत ङ्याब्ग्रहणं वा । अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि । प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलुगलुगर्थम् * । सर्वनामविधिः प्रयोजनम् । सर्वनाम्नः सुट् । इहैव स्यात् । एषाम् । तेषाम् । यासाम् । तासामित्यत्र न स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अवर्णान्ताट्टाब्विधीयते । तत्रैकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्सुड् भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सर्वनाम्नस्तृतीया च । इहैव स्यात् । भवता हेतुना । भवतो हेतोरिति । भवत्या हेतुना भवत्या हेतोरित्यत्र न स्यात् । सर्वनाम । स्वर, कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । इहैव स्यात् । कुसूलबिलम् । कुसूलीबिलमित्यत्र च न स्यात् । स्वर । समास, द्वितीया श्रितादिभिः सह समस्यते । इहैव स्यात् । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कष्टं श्रिता कष्टश्रिता इत्यत्र न स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । श्रितशब्दोऽकारान्तस्तत्रैकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावाद्भविष्यति । इदं तर्हि पूर्वसदृशेति । इहैव स्यात् । पित्रा सदृशः पितृसदृशः । पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् । समास । तद्धितविधि, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । इहैव स्यात् । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनैतत्सिद्धम् । इदं तर्हि । प्रमाणे द्वयसच् । यथेह भवति । हस्तिद्वयसं हस्तिमात्रम् । एवं हस्तिनीद्वयसमित्यपि यथा स्यात् । तद्धितविधि । लुक्, नेन्सिद्धबध्नातिषु च ।

यत्वतावदिति । स्वरे विशेष इति । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वं भवति । यदा तु मूलविभुजादित्वादूदेव विशब्दः कप्रत्ययान्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्त्या च सहैकादेश उदात्तो भवति । तत्र च्छान्दसत्वादिति । अप्रातिपदिकत्वेऽपि प्रत्ययोत्पत्तिरिति शेष । लिङ्गविशिष्टस्येति । यथा कथञ्चित् प्रातिपदिकग्रहणे एषा परिभाषोपतिष्ठते न तु प्रातिपदिकस्य स्व-

इहैव स्यात् । स्थण्डिलशायी, स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात् । लुगलुक् । शयवासवासिष्वकालात् । इहैव स्यात् । ग्रामेवासी । ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात् । मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ । मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम् । विध्यर्थं तावत्, क्यङ्मानिनोश्च । इहैव स्यात् । दर्शनीयमानी । दर्शनीयमानिनीत्यत्र च प्रत्ययग्रहणोपचारेषु न स्यात् । प्रतिषेधार्थमपि । वक्ष्यति स्वाङ्गाच्चेतो मानिनि । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् । दीर्घमुखमानी । दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात् । प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम् । तृजकाभ्यां कर्तरि । इहैव स्यात् । अपां स्रष्टा । अपां स्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात् । प्रत्यय । उपचार, अतः कृकमिकंसकुम्भ इहैव स्यात् । अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् । एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या । एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन । अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ । उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति । द्विषत्परयोस्तापेः । यथेह भवति द्विषन्तप इति । एवं द्विषतीताप इत्यत्रापि स्यात् । यञिञोः फकि अतिप्रसङ्गो भवति । यथेह भवति गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । एवं गार्गेयो दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात् । नैष दोषः । ढगत्र बाधको भविष्यति । समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति । राजाहःसखिभ्यष्टच् । यथेह भवति । मद्रराजः । कश्मीरराजः । एवं मद्रराज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात् । न वा भवति मद्रराजीति । भवति यदा समासान्तादीकारः । लिङ्गविशिष्टग्रहणे तु इकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत । तत्र को दोषः । पुंवद्भावष्टिलोपश्च । यत्र मद्रराजीत्येवं रूपं स्यात् । मद्रराज्ञीति चेष्यते । महदात्वे प्रियादिषु अतिप्रसङ्गो भवति । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरिति यथेह भवति, महान् प्रियोऽस्य महाप्रियः एवं महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् । किमुच्यते, प्रियादिष्विति । यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते । यत्र तु न प्रतिषिध्यते भवितव्यमेव तत्रात्वेनेति । ञ्नित्स्वरे । ञ्नित्स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति । यथेह भवति । दाक्षिः । अहिचुम्बकायनिः । एवं दाक्षी अहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात् । राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः । कर्मधारये समासे राज्ञः स्वरे

रूपग्रहणमेवेति भावः । कः पुनरिति । ङ्याब्ग्रहणं लघु न तु परिभाषेति भावः । स्थण्डिलशायिनीति । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनादनुत्पन्न एव ङीपि समासे सति इन्नन्तमेवोत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत् । एवं ग्रामेवासिनी दर्शनीयमानिनी दीर्घमुखमानिनीत्यपि द्रष्टव्यम । ढगत्रेति । परत्वादिति भावः । समासान्तादीकार इति । मद्रराजस्य भार्या मद्रराजीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् । तत्र को दोष इति । टचि कृते यस्य चेतीकारे लुप्ते टित्वाद् ङीपि कृते मद्रराज्ञीति सिध्यतीति प्रश्नः । यत्र पुंवद्भाव इति । तत्रापूरणीप्रियादिष्विति ।

ब्राह्मणकुमारयोः। कर्मधारये समासे राज्ञः स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति। राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति। यथेह भवति। राजब्राह्मणः। राजकुमारः। एवं राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्रापि स्यात्। समाससंघातग्रहणेषु च। समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गो भवति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। यथेह भवति बहुगोमान् बहुयवमान्। एवं बहुगोमती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात्। किमुच्यते समाससंघातग्रहणेष्विति। यदवयवग्रहणं प्रयोजनमेवैतस्याः परिभाषायाः। कुसूलकूपकुम्भशालं बिले। कुसूलीबिलमिति यथा। विभक्तौ चोक्तम्। न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति। एते ऽस्याः परिभाषाया दोषाः। एतानि च प्रयोजनानि। एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थो ऽनया परिभाषया। न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या। लक्षणं वा न परिणेयम्। न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं च दोषेषु। तद्धितविधानार्थं तु * तद्धितविधानार्थं तु ङ्याब्ग्रहणं कर्तव्यं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्। कालितरा। हरिणितरा। खट्वातरा। मालातरा। किं पुनः कारणं न सिध्यति। विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वम् *। विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति। तत्र समासान्तेषु दोषः। तत्र समासान्तेषु

यत्र त्विति। महाजङ्ग इत्यादौ। दाक्षीति। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमिष्यते। बहोर्नञ्वदिति। बहुशब्दादुत्तरपदबहुत्वे वर्तमानाद्यत्परं पदं तदन्तस्य समासस्य नञ इव स्वरो भवतीत्यतिदेशार्थः। तेन बहवो गोमन्तोऽस्य बहुगोमानित्यत्र नञ्सुभ्यामिति समासान्तोदात्तत्वं भवति। बहुगोमतीति। बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहिः उगितश्चेति ङीप्। समासोऽत्र संघातरूपः कार्यीति लिङ्गविशिष्टसमासाग्रहणात्समासान्तोदात्तत्वाभावादीकारः पित्त्वादनुदात्तो भवति ईकारस्तु पूर्व उदात्तो भवति। कुसूलीबिलमिति। पूर्वपदस्यात्र कार्यित्वं न तु संघातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव। विभक्तौ चोक्तमिति। उगिदचामित्यत्रोक्तम्। यथा गोमानित्यत्र नुम्भवति एवं गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति। तत्र परिहार उक्तो वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति। विभक्त्याश्रयकार्ये क्रियमाणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः। प्रतिविधेयमिति। अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेत्यत्र वार्तिके घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनानिष्टविषये नोपतिष्ठते। तद्धितविधानार्था त्विति। सति ङ्याब्ग्रहणे तद्धितविधौ प्रकृतित्वयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्वं ङ्यापौ भवतस्तदन्तात्तद्धित इत्यर्थः। विप्रतिषेधाद्धीति। स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्य-

दोषो भवति बहुगोमत्का । बहुयवमत्का । समासान्ता अपि ङ्याबन्ताः स्युः । स्यूङोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति । युवतिका । ब्रह्मबन्धुकेति । ऊङ्ग्रहणेन तावन्नार्थः । नास्त्यत्र विशेषः । उकारान्तादुत्पत्तौ सत्यामूङन्ताद्वा । इदं तर्हि । युवतितरा । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरेति । तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितानुत्पत्तिः ॥ । तदन्तस्य च ङ्याबन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । कालितरा । हरणितरा । खट्वातरा । मालातरेति । किं कारणम् । ङ्याबन्तमेतत् स्त्रीप्रधानम् । न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः । नैष दोषः । न हि किंचिदुच्यते । एवंजातीयकादुत्पत्तव्यमेवंजातीयकान्नेति । एतावदुच्यते । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति । यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य च प्रकर्षे प्रत्ययो भविष्यति । अस्ति चाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः । इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति । द्रव्यं प्रधानम् । गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते । उक्तं वा । किमुक्तम् । सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति । यदि प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः । नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति । नापि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कथं तर्हि, यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे, स्वार्थे इति । ननु चोक्तं तत्र समासान्तेषु दोष इति । समासान्ता अपि स्वा-

---

ते कालीति । प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा कालतर इति । स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां परत्वात्प्रकर्षप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोऽन्तरङ्गः प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वाद् बहिरङ्गः ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम् । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । तथा च वक्ष्यते। स्वार्थमभिप्रायशब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह । समवेतं समवेतस्य वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति । एवं तर्ह्येतत्क्रमानाश्रयेण लौकिके प्रयोगे, पदादुच्चरिताद्युगपदर्थाः प्रतीयन्त इति लौकिकार्थव्यवस्थाङ्गीकरणेन प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः। समासान्ता अपीति । तत्र बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहौ कृते ङीपि च कबुत्पत्तौ बहुगोमतीकेति प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धुकेति । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामूङन्तात्कप्प्रत्यय इष्यते । नास्त्यत्रेति । केण इति ह्रस्वविधानादिति भावः । युवतितरेति । जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधं मन्यते । यौवनस्य जातिरूपत्वात् । ब्रह्मबन्धुतरेति । अत्र नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति विकल्पेन ह्रस्वः । न च स्त्रीत्वस्येति । तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात् प्रकर्षाप्रकर्षाभाव इत्यर्थः । इह खल्वपीति सर्वत्र प्रधानस्य प्रकर्षाभावः । तदुक्तं हरिणा । सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना । प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यतामिति ॥ ततश्च कालितरेत्यत्रापि कालगुणप्रकर्षाश्रयस्तरप्प्रत्ययः । उक्तं वेति । नात्र स्त्रीत्वं प्राधान्येन प्रत्ययाभिधेयम् ।

र्थिकाः । उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति । कथं कालिकेति । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वं भविष्यति । कथं हरिणिकेति । हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । कथं लोहिनिकेति । वक्ष्यत्येतल्लोहितािल्लिङ्गबाधनं वेति ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥ स्त्रियामित्युच्यते । का स्त्री नाम । लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः । स्त्री पुमान्नपुंसकमिति । यल्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमानिदं नपुंसकमिति । सा स्त्री स पुमान् तन्नपुंसकमिति । किं पुनर्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते । इयं स्त्री अयं पुमानिदं नपुसकमिति । लिङ्गम् । किं पुनस्तत् ।

किं तर्हि, स्त्रीत्ववति द्रव्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबादयः । ततश्च द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते तस्य च व्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षाश्रयातिशयविवक्षायां प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः । समासान्ताश्चपीति । ङ्याब्ग्रहणप्रत्याख्यानेन समासान्तेषु परिहारः । स्त्रियामन्यपदार्थे बहुव्रीहिविधानात् स्त्रीप्रत्ययस्य च समासान्तस्य च विप्रतिषेधोपपत्तिः । कालितरेत्यादौ तु पूर्वोक्तेन न्यायेनान्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्यये कृते प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते । कथं कालिकेति । वर्णे चानित्ये रक्ते इति वर्तमाने कालाच्चेति स्वार्थे कन्प्रत्ययस्तदपेक्षश्च स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वं नास्तीति परत्वात्कन् स्यादिति प्रश्नः । कथं हरिणिकेति । स्वार्थे हरितशब्दात्परत्वात्कन् स्यादितिप्रश्नः । अज्ञातादिकनस्तु बहिरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । हरिणशब्द इति । हरितशब्दसमानार्थ इति भावः । तत्र हरितशब्दस्य हरितिकेति भवति । हरिणशब्दस्य हरिणिकेति भावः । लोहिनिकेति । न हि लोहिनशब्दः प्रातिपादिकमस्तीति प्रश्नः । वक्ष्यत्येतदिति । अवश्यवक्तव्यतां दर्शयति । क्रियमाणे ऽपि ङ्याब्ग्रहणे लोहितान्मणौ वर्णे चानित्ये रक्ते इति प्रतिपदविधानाद्बलीयस्त्वात् स्त्रीप्रत्ययं बाधित्वा कन्नेव स्यात् ॥ १ ॥

स्त्रियाम् ॥ का स्त्री नामेति । प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यान्तरविधानायानुवादसम्भवादिह च शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लोके च खट्वादिषु स्त्रीव्यवहाराभावाल्लौकिकस्त्रीग्रहणे ऽव्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनात्प्रश्नः । न च गोत्वादिवत्संस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वं स्त्रीत्वस्य यतः सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात् । खट्वाशिंशपानगर्यादिषु भिन्नत्वात्संस्थानस्य । न च सकृदाख्यातं स्त्रीत्वं गोत्वादिवत् सर्वेषु स्त्रीलिङ्गेषु व्यक्त्यन्तरेषु ग्रहीतुं शक्यते । यत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमान्तेन प्रश्नो युक्त इति का स्त्री नामेत्युक्तम् । कस्यां स्त्रियामित्युच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात् । लोकत इति । पञ्चम्यन्तात्सप्तम्यन्ताद्वा तसिः । शब्दाः प्रसिद्धा इति । विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेति भावः । पुंनपुंसकयोरुपादानं प्रसङ्गेन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थम् । यल्लोक इति । यन्निमित्तमुपलभ्य निमित्तवत्यर्थे प्रत्यय उपजायते ततस्त्र्यादिशब्दावाच्यमित्यर्थः । तद्योगाच्च निमित्तवानप्यर्थः स्त्र्यादिशब्दवाच्यो भवति । किं पुनरिति । द्रव्ये सत्तादेरनेकार्थस्य सम्भवात्प्रश्नः । लिङ्गमिति । स्तनकेशादिकमिति भावः । स्तनकेशवतीति । भूमादौ मतुप् । तथैव लोमश इति शः । लिङ्गे पृष्टे लिङ्गिकथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति प्रश्नप्रतिवचनयोर्नास्त्यसंगतिः । स्तनकेशश्च प्रसिद्धत्वादन्यस्यापि स्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्यादिगतस्य उपलक्षणम् । तदनेन स्त्रीत्वादीनां स्तनाद्युपव्यञ्जनानां गोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वं दर्शितम् । यथोक्तं हरिणा । हस्तिन्यां वडवायां च

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥ लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप्प्रसज्यते । लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे टाप्प्राप्नोति । यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री । अस्ति तद् भ्रूकुंसे । नत्वं खरकुटीः पश्य ॥ इह चञ्चाः पश्य । वध्रिकाः पश्य । खरकुटीः पश्येति । तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वं प्राप्नोति । यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते । अयं पुमानिति । अस्ति तद्वध्रिकादिषु । खट्वावृक्षौ न सिध्यति ॥ खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमानिति । न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति । किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । नापुंसकं भवेत्तस्मिन् । नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । किमिदं नपुंसकमिति । नपुंसके भवं नापुंसकम् । तदभावे नपुंसकम् । तदभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकं लिङ्गं न्याय्यम् । असत्तु मृगतृष्णावत् । असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् । मृगतृष्णावत् । तद्यथा । मृगास्तृषिता अपां धाराः पश्यन्ति । न च ताः सन्ति । गन्धर्वनगरं यथा । यथा गन्धर्वन-

---

स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः । अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीमिति ॥ उभयोरन्तरमिति । लिङ्गवत्त्वेन सदृशमित्यर्थः । तेनाव्ययाख्यातार्थस्य नपुंसकत्वाभाव । तदभाव इत्यनेन मयूरीकुक्कुटादीनां स्त्रीपुंससमुदायानां नपुंसत्वं निराकृतम् । भवति हि समुदायः समुदायिनोः सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वम् । अथ तु परवल्लिङ्गमित्यनेन समुदायस्य परवल्लिङ्गातिदेशादप्रसङ्गो नपुंसकत्वस्य । ततो वस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगन्तव्यम् । इदानीमेतद् दूषयितुमाह लिङ्गादिति । भ्रकुंसः स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीत्वे सति टाप्स्यात् । ननु नित्ययोगे स्तनकेशवतीति मतुब्विज्ञानाद् भ्रूकुंसशब्दस्य स्त्रीत्वाभावः । नैतदस्ति । प्रतिपत्तृदृणां नित्यलिङ्गदर्शनात्तत्रापि स्त्रीत्वप्रसङ्गात् । केशवपने च स्त्रियाः स्त्रीत्वन्न स्यात् तदानीं केशसंबन्धाभावात् । स्तनातिशयसम्बन्धस्य चोत्तरकालभावित्वादतिशयेपि मतुपि विज्ञायमाने प्राक् स्त्रीत्वं न स्यात् । अव्याप्तिसद्भावाद्वा हेयत्वादस्य दर्शनस्य न सुष्ठु निर्बन्धोत्र कर्तव्यः । नत्वमिति । खरकुटी नापितगृहमुच्यते इति केचिदाहुः । तत्र इवार्थे संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः तस्य लुम्मनुष्य इति लुप् । तत्र मनुष्यस्य वाच्यत्वात्तस्य च लोमशत्वात् पुंस्त्वात् खरकुटीः पश्येत्यादौ नत्वप्रसङ्गः । नापुंसकमिति । नपुंसके वस्तुनि भवं लिङ्गं नापुंसकत्वं तत्प्राप्तं स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात् स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च लिङ्गवत्त्वेन । सत्त्वरूपत्वाच्च लिङ्गसंख्यारहितस्यासत्त्वभूतस्यार्थस्याभावादिति भावः । असत्त्विति । मृगतृष्णाविषया मरुमरीचिका यथाऽसत्येन जलरूपेण प्रतिभासते । तथा खट्वावृक्षावसता स्त्रीपुंसत्वेनेत्यर्थः । अथोच्यते मरीचिदर्शनात्सादृश्याज्जलं पूर्वानुभूतं स्मर्यते न तु तत्रासज्जलं चकास्तीति तत्राह गन्धर्वनगरं यथेति । नहि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलब्धम् । न च तत्र तत्सदृशवस्त्वन्तरग्रहणं येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत । तस्मादसतामपि भावानामचिन्त्यान्निमित्तसामर्थ्याद्यथोपलम्भः तथा

गराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोरसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम्। आदित्यगतिवत्सतः। अथ वा यथा आदित्यगतिः सती नोपलभ्यते। तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते। वस्त्रान्तर्हितवच्च तत्। यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते। तद्वत्खट्वावृक्षयोः सद् लिङ्गं नोपलभ्यन्ते विषम उपन्यासः। वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यन्ते। खट्वावृक्षयोः पुनः येप्येते रथकारा वाशीवृक्षादनहरता मूलात्प्रभृति आ अग्राद्वृक्षांस्तक्ष्णुवन्ति तेपि तयोर्लिङ्गं नोपलभन्ते। केनैतदवसीयते। खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते इति। षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवति। अतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षान्मूर्त्यन्तरव्यवधानात् तमसावृतत्वाद् इन्द्रियदौर्बल्यादतिप्रमादादिति। अतोत्र कश्चिद्धेतुर्द्रष्टव्यः। येन खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते। केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते इति। तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा। स्त्रीकृतं शब्दं दृष्ट्वा स्त्रीत्यवसीयते। पुंस्कृतं शब्दं दृष्ट्वा पुमानिति। यथाकाशेन ज्योतिषः। तद्यथा। आकाशं दृष्ट्वा ज्योतिरत्रेति गम्यते। ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशम्।

खट्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा। यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते। जलोपलब्ध्यनुगुणाद् बीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति॥ तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु। मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थित इति। इदानीमसत्त्वं निराकरोति आदित्यगतिवत्सत्त्वेति। यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सदपि लिङ्गं सूक्ष्मत्वात्प्रत्यक्षेणाशक्यं ग्रहीतुं तत्कृतकार्यदर्शनादनुमीयते। किञ्चिद्धि स्थूलमुपलभ्य व्यञ्जनं किञ्चित्सूक्ष्मत्वाद् दुरवधारणमिति भावः। विषम इति। यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति यस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयताम्। अत्यन्तानुपलब्धस्य तु शशविषाणादिवत् खट्वादौ लिङ्गस्यासत्त्वमेवेत्यर्थः। येप्येत इति। अनेन दृश्यानुपलब्धिमभावसंव्यवहारहेतुमुपन्यस्यति। रथकारास्तक्षाणः। वृक्षादनं शस्त्रकम्। इतरो विद्यमानस्यापि लिङ्गस्य सौक्ष्ममनुपलब्धिकारणं दर्शयितुमाह षड्भिरिति। अतिसन्निकर्षादिति। यथा स्वचक्षुर्गतस्याञ्जनादेः। अतिविप्रकर्षादिति। यथोड्डीनस्य शकुनेः। मूर्त्यन्तरव्यवधानादिति। कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः। तमसावृतत्वादिति। अन्धकाराक्रान्तस्य श्वभ्रादेः। इन्द्रियदौर्बल्यादिति। तिमिराद्यावृतस्य नयनादेः। अतिप्रमादादिति। विषयान्तरासक्तचित्तत्वादित्यर्थः। सौक्ष्म्यस्येन्द्रियदौर्बल्ये ऽन्तर्भावान्न पृथगुपन्यासः। दिव्यचक्षुःश्रोत्रा हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभन्ते न तु दुर्बलेन्द्रियाः। अतोत्रेति। इन्द्रियदौर्बल्यमिति भावः। केनैतदिति। सतामसतां चानुपलम्भात् खट्वादिषु सर्वदा लिङ्गानुपलम्भात् सदसत्त्वविषयः संदेह इति प्रश्नः। इतरस्तत्सद्भावे ऽनुमानमाह तयोस्त्विति। स्त्रीपुंसकार्यं दाम्नत्वादिकं दृष्ट्वा कारणभूतलिङ्गानुमानं क्रियते इत्यर्थः। आकाशेनेति। आकाशत इत्याकाशं प्रकाश आलोकस्तेन यथा मेघान्तरितं ज्योतिरनुमीयते तथा लिङ्गमित्यर्थः। अन्योन्यसंश्रयमिति। ज्योतिःप्रकाशयोः प्रत्यक्षेण कार्यकारण-

अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत् । अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति । स्त्रीकृतः शब्दः । शब्दकृतं च स्त्रीत्वम् । एतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । प्रत्यक्षेण विरुध्यते । प्रत्यक्षेण खल्वपि स विरुध्यते । य आह खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते इति । तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति । न च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवितव्यम् । तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति । तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा तटः तटी तटमिति कस्तदध्यवसातुमर्हति । इयं स्त्री । अयं पुमान् । इदं नपुंसकमिति । तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं च कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ॥ संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ॥ संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमानिति । ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमानिति । अधिकरणसाधना लोके स्त्री स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भावसाधनम् । संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिश्च पुमान् । कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केषाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिकाः । संस्त्यानप्रसवगुणाः

भावावगमात् । भवतु कार्येण कारणानुमानम् । खट्वादिषु तु लिङ्गस्य कदा चिदप्यग्रहणान्न तेन कस्य चित्कार्यकारणभावग्रहणम् । तत्र हि लिङ्गावगमात् शब्दप्रयोगः शब्दप्रयोगाल्लिङ्गावगतिरितीतरेतराश्रयमेतदित्यर्थः । यदुक्तमादित्यगतिवत्सन्नेति । तद्दूषयति प्रत्यक्षेणेति । लिङ्गस्वरूपविविक्तखट्वादिवस्तुविषयेण प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावनिश्चयकारिणा विरुध्यत एतदित्यर्थः । इन्द्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरावसितवस्तुविषयमेवाभिधातुं शक्यते । तटे चेति । लिङ्गशब्देन तत्कार्याण्यभिधीयन्ते । एकस्मिन् द्रव्ये विरोधात्सर्वलिङ्गासम्भवः । स्त्रीपुंससद्भावे च नपुंसकत्वं न स्यात् । तदभावे नपुंसकमिति वचनात् । स्वकृतान्त इति । स्वसिद्धान्तः । स्त्रीपुमानिति । रूढिपरिहारेण क्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । संस्त्यान इति । भावसाधनत्वं दर्शयति सूतेरिति । सूइत्येतस्य धातोः सप्प्रत्ययो भवति सकारस्य पकारो भवतीत्यर्थः । औणादिको मसुन्प्रत्ययः ह्रस्वश्च बाहुलकात् । स्त्यायत्यस्यामिति । संघातरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्तृसाधन इति । सूते ऽपत्यं जनयति पुमानित्यर्थः । संस्त्यानमिति । तिरोभावः । प्रवृत्तिराविर्भावः । साम्यावस्था स्थितिः । एताश्चावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवसेयम् । गुणानामिति । सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्मका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः । तत्संघातरूपं च घटादि न तु तद्व्यतिरिक्तमवयविद्रव्यमस्तीति सांख्यानां सिद्धान्तः । केषामिति । सत्त्वादीनामनारब्धकार्याणां सूक्ष्मावस्थायिनामप्रत्यक्षत्वाच्छब्दव्यवहारागोचरत्वात्प्रश्नः । तथा चोक्तम् । गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छतीति । इतरस्तत्परिणामरूपान् लोकप्रसिद्धानाह शब्दस्प-

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्सः यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते वा । यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः । संस्त्यानविवक्षायां स्त्री । प्रसवविवक्षायां पुमान् । उभयविवक्षायां नपुंसकम् । तस्योक्तौ लोकतो नाम । तस्योक्तौ वचने लोकतो नामैतद्भवति स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति । गुणो वा लुपि युक्तवत् । वध्रिकादिषु भूयान् परिहारः लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति । एवमक्षगुणो भवति । न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति पठिष्यत्याचार्यः लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति पुनः पठिष्यति । एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री

शेति । अवरत इति । अन्तत इत्यर्थः । ननु आकाशं शब्दात्मकमेव स्पर्शात्मकश्च वायुः । नैष दोषः । संपिण्डितस्वभावाश्चक्षुर्गोचरा मूर्तिशब्देनात्र विवक्षिताः । रसगन्धाविति वाय्वाकाशयोरभावात् । सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनामाह प्रवृत्तिरिति । न हीति । सत्त्वादीनामाविर्भावादिरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः परिणाम इत्यर्थः । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी तथापि भोक्तृत्वात्तद्धर्मापन्न इव भवति । तदुक्तं हरिणा । प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते । आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते ॥ प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्थाः तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः । सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र सम्भवः ॥ यश्चाप्रवृत्तिधर्मार्थश्चितिरूपेण गृह्यते । अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विष्वगाश्रयः ॥ तेनास्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते । तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते । प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनमिति । सामान्यमपि गोत्वादिकं व्यक्तेरव्यतिरिक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मि । शशविषाणादावपि उत्तरपदार्थस्य सद्भावात्तद्द्वारको लिङ्गयोग इति सर्वपदार्थव्यापित्वं प्रवृत्तेः । आविर्भावतिरोभावान्तरालावस्था स्थितिरुच्यते । सा च नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते । स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वमित्यादौ संस्त्यानादेरपि प्रवृत्तिलक्षणलिङ्गयोगः । विवक्षात इति । लोकव्यवहारानुवादिनी विवक्षाश्रीयते न तु प्रायोक्त्री । तदुक्तं हरिणा । संनिधाने निमित्तानां किंचिदेव प्रवर्तकम् । यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा । भावतत्त्वविदः शिष्टाःशब्दार्थेषु व्यवस्थिताः । यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षत इति ॥ तस्योक्ताविति । लोकतः शिष्टलोकात्तस्य लिङ्गस्य प्रतिपादने व्यवस्थानुगन्तव्येत्यर्थः । भूयानिति । भ्रुकुंसादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिङ्गाभ्युपगमत्यागः परिहारः । चञ्चादिषु तु तदपरित्यागेऽपि शास्त्राल्लिङ्गसिद्धिरिति भावः । लिङ्गमशिष्यमिति । लिङ्गव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः । एकार्थ इति । अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव ज्ञायते इत्युक्तं भवति तत्रैकस्मिन्नेवार्थे संस्त्यानादिसद्भावात्पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वम् । स्तनकेशादिसम्बन्धे तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तम् । अवयवान्यत्वाच्चेति । कुटी कुटीर इति रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेदो दृष्ट इत्यर्थः । यद्यपि अविचारितरमणीयं लिङ्गमाश्रित्य वक्तारः शब्दानुच्चारयन्ति श्रोतारश्च प्रति-

सूतेः सप् प्रसवे पुमान् । तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां टाबादयो भवन्तीति । आहो स्वित् स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कश्चात्र विशेषः । स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः * । स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो भवन्ति । द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः कुमार्यौ कुमार्यः । किशोर्यौ । किशोर्यः । किं कारणम् । एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एको ऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम । तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च । अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते । गार्ग्यायणी । कारीषगन्ध्या । कालितरा । किं कारणम् । एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वाद् द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति ईकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः * । स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । भूतमियं ब्राह्मणी । कारणमियं ब्राह्मणी । आवपनमियमुष्ट्रिकेति । स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु इह तावद्

पद्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यदन्यैरभ्यध्यायि संस्त्यानादि लक्षणमलौकिकं लिङ्गमिति तदपाकृतं भवति । कथमिति । स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद् गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । तत्र यदा गुणमात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्ये टाबाद्य इति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षः संपद्यते । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा परं पक्षद्वयं संभवति स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय इति स्त्रीसमानाधिकरणपक्षसंभवः । अथ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोऽङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवः । एकोयमर्थ इति । प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः । यद्यपि शब्दादीनामवस्थाविशेषो लिङ्गमवस्थाश्चावस्थातुरभिन्नास्तथापि यथाशब्दादीनां संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां बहुत्वेऽपि संनिवेशस्याभेदविवक्षायां घटइत्येकवचनं भवति । एवमवस्थाविशेषस्य लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्त्यानादेरिति मन्यते । अनेकश्चेति । पक्षद्वये ऽपि द्योतकः प्रत्ययो ऽनेकस्यापि च प्रदीपादेर्दृष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा वाचके तु प्रत्यये ऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहिते ऽर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । गार्ग्यायणीति । गर्गस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । गर्गादिभ्यो यञ् । तदन्तात्प्राचां ष्फः तद्धित इति ष्फः तदन्तान्ङीष् । करीषगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यण् । तस्याणिञोरिति ष्यङ् । ततो यङश्चाबिति चाप् । कालशब्दाज्जानपदादिसूत्रेण ङीष् । ततस्तरप् । ततष्टाब्न प्राप्नोति । ङीषा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् । स्त्र्यर्थस्येति । संस्त्यानवाचिड्ट्प्रत्ययान्तेन स्त्रशब्देन स्त्रीत्वस्याभिधानान्ङीन्न प्राप्नोति ।

भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । पौतन्यम् । कारणमियं ब्राह्मणीति । नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । प्राधान्यम् । आवपनमियमुष्ट्रिकेति । नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । संभवनम् । षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः * । षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्च ब्राह्मण्यः । दश ब्राह्मण्यः । स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टावादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । भेदो विवक्षितः संख्या । इह च स्त्रीति ईकारो न प्राप्नोति । न हि तेनैव तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति । सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादयः * । सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणम् । स्वार्थिकाष्टाबादयः । नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति । नापि स्त्रीसमानाधिकरणादिति । कथं तर्हि । स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति । अथ वा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति । ननु चोक्तं स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः । स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति । गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् * । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी । शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यददो द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं गुणः तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत् स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति । यदप्युच्यते अनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति ।

भूतमियमिति । स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीवृत्तित्वाद्भूतशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः । स्त्र्यर्थाभिधान इति । प्रत्ययार्थपक्षे दोषोऽयं नावतरतीत्यर्थः । भूतादयः पौतन्याद्यर्थवृत्तय इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबन्धाभावात् प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गाभावः । न हि तेनैवेति । स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद् ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद् । ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ ब्राह्मण्यादपेक्षया स्त्रीशब्दात्प्रत्ययः क्रियते तदितरेतराश्रयदोषापत्तिः । प्रत्ययोत्पत्तौ परस्परापेक्षणात् । इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह सिद्धं त्विति । स्त्रीत्वयुक्तेऽर्थेऽङ्गीकृतसंस्त्याने वर्तमानात् स्वार्थे टाबादय इत्यर्थः । पक्षमिहापीति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः क्रियते तथापि गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः कुमारीशब्देन ; द्रव्यस्यैवाभिधानात्तद्गतसंख्यानिमित्तवचनोत्पत्तिर्द्रव्यवाचिना च नित्यं सामानाधिकरण्यमिति भावः । तदुक्तं हरिणा । सोयमित्याभिसंबन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते । स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्यय इति ॥ भावस्येति । स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः । इयमिति

भावस्य च भावयुक्तत्वाद्भावो भावेन युज्यते । तद्यथा । इषिरिषिणा । निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणा । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात् कालभेदाच्च । उक्तं तत्रैकस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति । इह पुनरेकं स्त्रीत्वम् । अथैकमप्युपलभ्यतें । किं चातः । यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् । अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानगम्यताम् । कस्य तावद्भवानेकं गुणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीत्वं नाम । द्रव्यस्य । द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः । यदि तावद् गुणसमुदायो द्रव्यम् । का गतिर्य एते भावाः कृदभिहितास्तद्धिताभिहिताश्च । चिकीर्षा गोतेति । अथ मतमेतत् कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भविष्यति । क्व च तावद् दोषः स्यात् । दृष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परिहारः । गार्ग्यायणी । कारीषगन्ध्या । कालितरेति । इह तावद् गार्ग्यायणीति । षित्करणसामर्थ्यान्ङीष् भविष्यति । कारीषगन्ध्येति वचनाच्चाब्भविष्यति । कालितरेति न यावत्काली तावत्कालितरेति । किं तर्हि । प्रकृष्टा काली कालितरा । यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षे वर्तते तस्यानुक्तं स्त्रीत्वमिति कृत्वा टाब्भविष्यति । यदप्युच्यते । इह च स्त्री इति ईकारो न प्राप्नोतीति । निपातनादेतत् सिद्धम् । किं निपातनम् । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति । स्त्रीविषये ङ्याप्पोरप्रसिद्धिरकारान्तादर्शनात् * । स्त्री-

---

एषितुमिच्छतीत्यिषेरर्थः । निमन्त्रिश्चेति । निमन्त्रयेत इत्यत्र निमन्त्रणे लिङ्विधाविस्यर्थः । एकस्येति । एषितुमित्यस्येषेरित्यर्थः । बाह्यमिति । भोजनादिकमित्यर्थ । सर्वकाल इति । तुमुन्नित्यर्थः । स हि समानकर्तृकेषु तुमुन्निति कालमात्रे विधीयते । अपरस्येति । इच्छतीत्यस्य । आभ्यन्तरमिति । इषेरेव कर्मेत्यर्थः । स चैषिषतीत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरः । इह पुनरिति । भेदहेत्वभावादेकमेव स्त्रीत्वम् । इच्छायास्त्वभिन्नरूपाया अपि कालसाधनभेदाद् भवतु भेदग्रहणमित्यर्थः । इतरे इह पुनरेकमिति ब्रुवता स्त्रीत्वमनेन प्रतिपन्नं भेदस्तु सुसाध इति मत्वाह अथैकमपीति । यद्येकमुपलभ्यत इति । खट्वादिष्वसदपि मृगतृष्णावद्यद्युपलभ्यते लिङ्गम् । अविचारितरमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारस्तदा स्त्रीतित्यादौ द्वितीयस्याप्युपलम्भोऽस्त्विति भावः । अथैकमिति । सुखदुःखमोहान्वयात्सर्वव्यक्तीनां तत्परिणाम एवेदं विश्वं गुणानाञ्च प्रवृत्तिर्लिङ्गम् । तत्र प्रवृत्तिसद्भावाल्लिङ्गयोगोऽस्त्वितीत्यर्थः । कस्य तावदिति । आश्रये निर्ज्ञाते सुवचः समाधिरिति भावः । गुणसमुदाय इति । रूपादिसंनिवेशमात्रमित्यर्थः । गोतेति । भावे तल् । अथ मतमिति । इदं तदिति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमित्यर्थः । ततश्च स्त्रीत्वस्यापि द्रव्यरूपत्वादपरेण स्त्रीत्वेनाविरुद्धो योगः । षित्करणसामर्थ्यादिति । एकमपि स्त्रीत्वं प्रत्ययद्वयेनाभिधीयत इत्यर्थः । वचनादिति । यङश्चाबित्यस्मात् । तथाहि । अत्र सामान्यग्रहणाय तद्विघाताय च ष्यङोऽनुबन्धद्वयं कृतमिति भावः । यावत्कालीति । अन्योऽत्र प्रकर्षयुक्तो-

विषये ङ्याप्पोरप्रसिद्धिः । खट्वा । माला । किं कारणम् । अकारान्तादर्शनात् । न ह्यकारान्तता दृश्यते । ननु चेयं दृश्यते । अतिखट्वः । अतिमाल इति । नैषा अकारान्तता । आप एवैतद् ह्रस्वत्वम् । सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः । सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः शशः षष इति मा भूत् । पलाशः पलाष इति मा भूत् । मञ्चकः मञ्जक इति मा भूत् । तस्मात्सिद्धम् ॥ तस्मात्सिद्धमेतद्भवति । अथ वा इयमकारान्तता दृश्यते । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः । दशखट्वः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वेति व- क्तव्यम् । शूद्रा । अमहत्पूर्वेति किमर्थम् । महाशूद्री । जातिः ॥ जातिरिति वक्तव्यम् । या हि महती शूद्रा महाशूद्रा सा हि भवति । शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते । तत्र कः प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त विधिः प्रतिषिध्यते । एवं तर्हि ज्ञाप- यत्याचार्यः भवतीह तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भवती

र्थोऽन्यश्चाप्रकर्षयुक्तः, अवस्थाभेदाद्वाचनिकशब्दभेदाच्चैक एवार्थो भिद्यत इति भावः । स्त्रीविषय इति । ये नित्यमेव स्त्रियां वर्तन्ते खट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वम- वधारयितुं न शक्यते । अकारान्तस्य प्रयोगाभावात् । अनेकलिङ्गेषु तु कुक्कुटादिषु शक्यते ऽकारान्तत्वं निश्चेतुमिति भावः । सर्वेषामिति । शाकटायनदर्शनेन सर्वशब्दानां व्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाकारान्तता निश्चीयते इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । तद्धितार्थे द्विगुः । आर्हादिति ठक् । तस्याध्यर्धेतिलुक् । लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते प्रयोग एवाकारान्तता दृश्यते एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ शूद्रा चेति । जातिलक्षणो ङीष् अनेन टापा बाध्यते न तु पुंयोगल- क्षणः गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति न्यायान्मुख्यार्थवृत्तेरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् तेन शूद्रस्य भार्या शूद्रीत्येव भवति । अमहत्पूर्वेत्यत्र महच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाल्लौ- किकार्थाभिधायित्वाभावादात्वाभावः । अमहत्पूर्वेति किमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं टापि कृते सुप्युत्पन्ने समासेन भाव्यम । महती शूद्रा महाशूद्रेति । ततश्च निर्वृत्तत्वाट्टापः प्रति- षेधोऽनर्थक इति प्रश्नः । महाशूद्रीति । महाशूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनो न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति यथा गौरखर इति । तत्र समुदायव्युत्पादनेऽवयवार्थस्य स्त्रीत्वा- भावात्तदविवक्षित्वैव समासः क्रियते । ततष्टापि प्रतिषिद्धे जातिलक्षणो ङीषेव भव- ति । जातिरिति । महाशूद्रशब्दः समुदायो यदा जातिवाची तदा टापः प्रतिषेधो यदा तु मह- त्वविशिष्टा शूद्रा प्रतिपिपादयिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति । असति तु जातिग्रहणे अ- महत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि टाब्बाध्येत । ततश्चात्रापि ङीष् प्रसज्यते । अतिभ- वतीति । भवन्तमतिक्रान्ता महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत उगितश्चेत्यनेनोगिदन्ता- दपि ङीप् सिद्धो भवति । गौरादिषु बृहन्महच्छब्दौ न पठितव्यौ । तथा च शतुरनुम इत्यत्र वध्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमित्युक्तम् । अन्यथा ङीष एवोदात्तत्वेन सिद्धत्वात्

अतिभवती । महती अतिमहती, अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । जातिरिति च वक्ष्यामीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते । पञ्चाजी । दशाजी । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अजादिभिरत्र स्त्रियं विशेषयिष्यामः । अजादीनां या स्त्रीति ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥ कथमिदं विज्ञायते । उगितः प्रातिपदिकादिति आहो स्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति । सिद्धम् । भवती, महतीति । अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यति । तदन्तविधिना भविष्यति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । अथ विज्ञायते उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । सिद्धम्, अतिभवती अतिमहतीति । भवती महतीति न सिध्यति । व्यपदेशिवद्भावेनेह भविष्यति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति । कथम्, अतिभवती अतिमहतीति ।

किं ङीपउदात्तविधानेन । विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत् किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम् । अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिमहतीत्यत्र गौरादिङीषभावादुगिल्लक्षणो ङीप् कर्तव्यस्तस्य चोदात्तत्वमुपसंख्यानेन कर्तव्यम् । जातिरिति च वक्ष्यामीति । अन्यथा महत्पूर्वेत्यसति प्रतिषेधे महाशूद्रीमहाशूद्राशब्दयोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतेति भावः । पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगुः । ततो द्विगोरिति ङीब्न प्राप्नोति । टापा बाध्यमानत्वात् । अजादीनामिति । अजाद्यत इति षष्ठी । तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतं स्त्रीत्वमिह गृह्यते । पञ्चाजीत्यत्र तु समासाभिधेयसमाहारगतं स्त्रीत्वं न त्वजादिशब्दगतमिति । टापोऽप्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषणोपात्तानामप्यजादीनामेव प्रकृतित्वं विज्ञायते । सामर्थ्याद्वा । एवं तु सत्यमहत्पूर्वेति न प्रतिषेधो वक्तव्यः । न हि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति टापः प्रसङ्गाभावः ॥ ४ ॥

उगितश्च ॥ कथमिति । प्रातिपदिकादिति वर्तते । तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते तदोगितः प्राधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति । न च प्रातिपदिकान्तमुगित्संभवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षसम्भवः । यदा तूगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदा तदन्तविधौ सत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययेष पक्षो भवति । पक्षद्वये व्यव्याप्तिरिति मत्वा प्रश्नः ॥ भवतीति । सर्वादिषु भवतुशब्द उगित्पठ्यते महच्छब्दोपि शतृवद्भावादुगिद्व्यपदेश्यः । तदन्तविधिनेति । उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः । ग्रहणवतेति । ग्रहणमुपादानमात्रम् । न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणम् । अथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेनेह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादिति भावः । निर्गोमतीति । आद्ये पक्षे गोमतीत्यत्रापि न सिध्यति । उगित्वं मतुपो गोमानित्यादौ नुमर्थं स्यात् । द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति । मतुप उगित्वात्तदन्तत्वाच्च गोमच्छब्दस्य । गोमतो निष्क्रान्तेति समासे तु कृते निरादेः समुदायात् मतुपो विधाना-

तदन्तविधिना भविष्यति । ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यतइति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद् ग्रहणम् । अथ वा पुनरस्तु उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । कथं, भवती महतीति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद् ग्रहणम् । यदप्युच्यते उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यतीति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति । नैतत्प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद् ग्रहणम् । कथम् । वर्णोऽप्युगित् प्रत्ययोऽप्युगित् प्रातिपदिकमप्युगित् । धातोरुगितः प्रतिषेधः * । धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उखास्रद् ब्राह्मणी । पर्णध्वद् ब्राह्मणी । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् * । अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राची । प्रतीची । उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः । उगितिअञ्चतिग्रहणात् । अधातोः सिद्धम् । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति ॥

वनो र च ॥ ७ ॥ इह कस्मान्न भवति । निःशुनी । अतियूनीति । अर्थ-

भावात् ङीब्न स्यादित्यर्थः । तदन्तविधिनेति । ननु च प्रातिपदिकेनोगितो विशेषणाद्विशेष्येण कथं तदन्तविधिः । एवं तर्हि तन्त्रेण योगद्वयमुच्चार्यते तत्रैकस्मिन् योगे प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते । द्वितीये तूगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः । नैतदिति । उगिद्यस्य तदुगिदिति शब्दरूपमात्रमन्यपदार्थ आश्रीयते न तु प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति यच्छब्दरूपं प्रयुज्यते तस्यायं भवच्छब्दोऽन्ते इति कल्पनेत्यर्थः । एतेन येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वं रूपमिति निवृत्तमिति दर्शितं भवति । तेन गोक्षीरमित्यादौ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति । वर्णोऽप्युगिदिति । अर्वणस्त्रसावनञ इति अर्वन्शब्दस्य तृशब्द आदेशः तत्रार्वतीति ङीब् भवति अश्वपर्यायोऽर्वन् शब्दः । नन्वङ्गस्य तृशब्द आदेशो विधीयते तत्र ऋन्नेभ्य इति ङीपि कृते आदेशेन भवितव्यम् । एवं तर्हि सम्भवमात्रेणैतदुक्तमित्यदोषः । उगित्यञ्चतिग्रहणादिति उगिदचामित्यत्रोगिद्ग्रहणादञ्चतेरपि ग्रहणे सिद्धे ऽञ्चतिग्रहणं नियमार्थम् । इह शास्त्रे यत्कार्यमुगितो विधीयते तदञ्चतेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातोरिति कार्यमात्रं नियम्यते न तु नुमागम एव । अधातुग्रहणं तु तत्राधातुभूतपूर्वस्यापि नुमागमार्थम् । तेन गोमन्तमिच्छतीति क्यचि क्विपि च कृते गोमानित्यत्रापि नुम्भवति । अन्यथा धातुत्वादञ्चतिग्रहणात् नियमार्थान्न स्यात् । अन्ये त्वाहुः । उगितश्चेति यश्चशब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्ताकारनकारस्यानुकरणम् । विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक् । भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति निर्देशः कृतः ततश्चाञ्चतिग्रहणमिहैव नियमार्थम् । अकारनकारलोपयोश्चातन्त्रत्वात् । नाञ्चेः पूजायामिति यदा नलोपः प्रतिषिध्यते तदापि ङीब् भवति ॥ ६ ॥

वनो र च ॥ निः शुनीति । शुनो निष्क्रान्ता युवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासस्ततो

वद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । एवमपि मघोनी । अत्र प्राप्नोति । मघवन्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । वनो न हशः * । वनो र चेत्यत्र हशन्तान्न भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सहयुध्वा ब्राह्मणीति । यदि न हश इत्युच्यते शर्वरीति न सिध्यति । विहितविशेषणं हश्ग्रहणम् । हशन्ताद्यो विहित इति । एवमपि प्रेत्वरीति न सिध्यति । कथं चात्र तुगागमः । छान्दसत्वात् । ङीब्रावपि तर्हि छान्दसत्वादेव भविष्यतः । बहुलं छन्दसि * । बहुलं छन्दसि ङीब्रौ वक्तव्यौ यज्वरीरिषः । यज्वनीपिषः । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् * । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बहुधीवरी । बहुपीवरी । किं पुनः कारणं न सिध्यति । प्रतिषिद्धत्वात् । अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे वोपधालोपिनो वावचनम् । अथ वा अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे उपधालोपिनो वेति वक्तव्यम् । अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः । यथोपसंख्यानं चोदितं तथा निसाभ्यां ङीब्राभ्यां भवितव्यम् । यथा परिहारः तथा विभाषया भवितव्यम् । यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवितव्यम् । न ह्यत्र ङीब् दुर्लभः । सिद्धोत्र ङीप् । अन उपधालोपिनोन्यतरस्या-

---

ङीप् । स्वन्शब्दस्यं गौरादिपाठेऽप्युपसर्जनत्वादत्र ङीष् न भवति । मघोनीति । मघमस्यास्तीति च्छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप् । स चार्थवानिति प्रश्नः । अव्युत्पन्नमिति । श्वन्नुक्षन्नित्यौणादिको मघवन्छब्दः । उणादिषु च नावश्यं व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यंभवतीति प्रागेवोक्तम् । वनो न हश इति द्वयोरपि ङीब्रेफयोर्निषेधः । सहयुध्वेति । सह चेति क्वनिप् । शर्वरीति । शॄ हिंसायामित्येतस्मादन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप् । तत्र गुणे रपरत्वे कृते हशन्तो भवतीति पूर्वः पक्षः । प्रेत्वरीति । इण्गतावित्यस्मात्प्रपूर्वादन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्वनिब्वनिपोरन्यतरः स हसन्ताद्विहित इति ङीब्रौ न स्यातामिति प्रश्नः । छान्दसत्वादिति । प्रई हिंसधोस्तुट् चेत्युणादिसूत्रमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । यज्वरीति । सुयजोर्ङ्वनिप् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । बहुधीवरीति । बहवो धीवानोस्यामिति बहुव्रीहिस्तत्रानो बहुव्रीहेरिति ङीपः प्रतिषेधः प्राप्नोति । रेफस्य ङीप्सन्नियोगेन विधानात्तदभावादेवाभावप्रसङ्गः । यदि वा स्त्रियां यदुक्तं तस्य सर्वस्यानो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधविधानादत्र ङीब्रौ न प्राप्नुतः । तस्माद्वनो र च बहुव्रीहेश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र बहुव्रीहेश्चेत्यनेन लक्षणान्तरेणान उपधालोपिन इत्यनेन विहिते ङीपि रेफमात्रं विधेयम् । यदि तु द्वावपि ङीब्रौ विधीयेयातां तदा सुपर्वादेरनुपधालोपिनोपि स्याताम् । अन इति । अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति वक्तव्यम् । तेनान उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति तत्रानुपधालोपिनो नित्यो ङीप्प्रतिषेधो भवति । सुपर्वेति । उपधालोपिनस्तु ङीब्विकल्पस्तेन बहुराजी बहुराजानौ बहुराजेति रूपत्रयं सिध्यति । एवं बहुधीवरी बहुधीवानौ बहुधीवेति वन्नन्तस्याप्युपधालोपिनो रूपत्रयं भवति इतरः पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह अन्यथा कृत्वेति । अन्येन सतीति । प्रकरणान्तरविहितत्वास्त-

मिति। ङीप्संनियोगेन र उच्यमानोऽन्येन सति न स्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते। किं पुनः कारणं ङीप्संनियोगेन र उच्यते। इह मा भूत्। सुपर्वा चारुपर्वेति। तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। वक्ष्यति। डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनं डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीब्रावपि यथा स्यातामिति॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः॥ १०॥ कस्यायं प्रतिषेधः। ङीबनन्तरस्य प्रतिषेधः। अथेदानीं ङीपि प्रतिषिद्धे षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात्। अत इति प्राप्नोति। असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति। परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः। न चेदं तत्र परिगण्यते। इदमपि तत्र परिगण्यते। कथं। प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम् *। सुब्विति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। क संनिविष्टानां प्रत्याहारः। प्रथमैकवचनात्प्रभृत्या चापः पकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणम्। दोषस्त्वित्वे *। इत्वे दोषो भवति। बहुचर्मिका। बहुवर्मिका। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इति इत्वं न प्राप्नोति। तस्मान्नेभौ *। तस्मात् षट्संज्ञकेभ्य उभौ न भवत इति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। स्त्रियामिति वर्तते स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात्। प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्वे तस्मान्नेभौ॥

स्य ङीप इति भावः। बहुव्रीहेश्चेति वचनेन प्रकरणान्तरविहिते पाक्षिके ङीपि रेफो विधीयतइति तदेव रूपत्रयं भवतीत्यर्थः। किं पुनरिति। ङीप्संनियोगमनपेक्ष्य रेफमात्रं वन्नन्तस्य स्त्रियां विधीयताम्। ततश्च बहुधीवरीत्यत्रापि रेफो भविष्यति अन उपधालोपिन इत्यनेन च ङीबिति प्रश्नः। डाबिति। एतत्तत्रैव व्याख्यास्यते। केचिच्चोदयन्ति। वन्निति प्रत्ययग्रहणं कृद्ग्रहणं वा ततश्च प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वा बहुधीवरी अतिधीवरीति रेफो न प्राप्नोति। नैष दोषः। असन्नद्धतपूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वात्॥ ७॥

न षट्॥ कस्यायमिति। यदि ङीपः प्रतिषेधस्तदा पञ्च ब्राह्मण्य इत्यत्र नलोपे सति अदन्तत्वाट्टाप् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः। आचार्यः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह ङीबनन्तर इति। यस्तु टाबृचीति पादन्ताट्टाब्विहितस्तस्यात्र प्रसङ्गाभावात् ङीबनन्तर इत्युक्तम्। परिगणितेष्विति। नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रं नियमार्थं सुबादिविधिष्वेव नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रेत्यर्थः। आचाप इति। यञश्चाबित्यस्यात्र प्रत्याहारे टापोन्तर्भावाट्टाब्विधिः सुब्विधिः तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवेत्यर्थः। दोषस्त्वित्वे इति। तत्र हि सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः। ततश्च टापि सुपि विधिरित्थं सुब्विधिर्भवतीति इत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात्पूर्वोऽकारो न भवतीतीत्वं न स्यादित्यर्थः। स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति। अर्थाश्रयप्राप्तिमात्रापेक्षोऽयं प्रतिषेध इत्यर्थः॥ १०॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते उभाभ्यां डाब्यथा स्यात् । मन्नन्तादन्नन्ताच्च । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयमनुवर्तते । अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां डाब्यथा स्यात् । डापामुक्ते विप्रतिषेधो यथा स्यादिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डाबुच्यते प्रतिषेधोपि तावुभावपि वचनाद्भविष्यतः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । डाप्प्रतिषेधाभ्यांमुक्ते ङीबपि यथा स्यात् । सिद्धोत्र ङीप् । अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति । अथ तदन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । बाढं शक्यम् । कथम् । इह डाबप्युच्यते प्रतिषेधोपि ङीबपि । तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यं विज्ञातुम् । आक्रियमाणे हि तत्रान्यतरस्यांग्रहणे ऽनवकाशो ङीब् डाप्प्रतिषेधौ बाधेत । डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः । सावकाशौ डाप्प्रतिषेधौ । कोवकाशः । सुपर्वा चारुपर्वेति । तस्मादन्यतरस्यां ग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तु खल्वन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । डाप्प्रतिषेधाभ्यामुक्ते ङीब्रावपि यथा स्यातामिति । रविधाने बहुव्रीहेरुपसङ्ख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति ।

डाबु ॥ योगाभ्यामिति । योगस्था प्रकृतिर्योगशब्देनोच्यते । प्रकृतमिति । द्वयोरपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादपेक्षणाद्वेति भावः । एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम् । तावुभावितिं । यदि यत्रैव ङीप्प्रतिषेधस्तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिषेधमविधायैव मनो डाबित्युच्येत ततो ऽनो बहुव्रीहेरित्यनेनापि डाबेव विधीयेत स एव हि ङीपं बाधिष्यते किं प्रतिषेधेन । तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः । सिद्धोत्रेति । ननु यत्र तेन सिध्यति सुपर्वेत्यादौ तदर्थमन्यतरस्यांग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति । यदानेनान्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदान उपधालोपिन इति नियमार्थं भवति । उपधालोपिन एवान्नन्ताद् ङीब् भवति नान्यस्मादिति । ततश्च सुपर्वेत्यादेरनउपधालोपिनो ङीपा न भाव्यमेव । अथ तदिति । अन्तराले विचारः क्रियते । इदमेवान्यतरस्यांग्रहणं भवतु तत्रत्यं न कर्तव्यं भवतीति मन्यते । इतरो ऽकरणं समन्यते । बाढमिति । ङीबपीति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणेनाश्रयेन प्रापित इति भावः । इदं त्विति । अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे क्रियमाणे ऽन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यम् । तदेवेहाकृतेन्यतरस्यांग्रहणे विध्यर्थं भविष्यतीति भावः । इदमपीति । असतीहान्यतरस्यांग्रहणेन उपधालोपिनोन्तरस्यामिति सूत्रं विध्यर्थं स्यात्ततश्च प्रकरणान्तरेण ङीपो विधानाद्वनो रचेत्यनेन ऋन्नेभ्यो ङीबित्येतत्सूत्रविधीयमानङीप्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफो बहुधीवरीत्यत्र न स्याद् बहुधीव्नीति स्यात् । सति त्विहान्यतरस्यांग्रहणे ऽन उपधालोपिन इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विध्यर्थमिति बहुधीवरीत्यत्र ऋन्नेभ्यो ङीबित्यनेनैव ङीब् भवति । ततश्च वनोरचेति रेफादेशः सिध्यति । यदि तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदा मन्नन्तादपि प्राप्नोति । तदा व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यति । अथवा डाबुभ्यामित्येको योगः क्रियते ततोन्यतरस्यामिति द्वितीयस्तत्रानो बहुव्रीहेरिति वर्तते न तु मन इति । अथेहेति । यदि

अथेह कथं भवितव्यं बहवः श्वानोऽस्यां रथ्यायां बहवो युवानोस्यां शालाया-मिति । बहुशुका बहुयूका इति भवितव्यम् । का रूपसिद्धिः । डाप् टिलोपः संप्रसारणम् । संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । नद्यृतश्चेति कप् । कपा तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते । न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । संप्रसारणेनापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् । श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति । परपूर्वत्वेन चापि च न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थमिति । तस्माद्बहुश्वा बहुयुवेति भवितव्यमिति ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥ अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा मथुरा । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते । तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति । नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् * । अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य * । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्र तदन्तविधिप्रतिषेधो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भवती अतिभवती

नद्यृतश्चेत्यनेन नद्यन्ताद् बहुव्रीहेः कब्विधीयते तदात्रापि कपा भाव्यम् । अथ नद्यन्तानां वर्तिपदानां यो बहुव्रीहिस्ततः काबिति तदा तत्र कपो न भाव्यमिति संशय्य पृच्छति । आचार्यदेशीय आह बहुशूकेति । सम्प्रसारणं परपूर्वत्वमिति । सम्प्रसारणस्य डापश्चेत्यर्थः । ततो हल इति सम्प्रसारणान्तस्य दीर्घत्वमङ्गप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्ततो नदीसंज्ञायामुपजातायां नद्यृतश्चेति कप् । इदानीमाचार्य आह । कपा तावदिति । वक्ष्यतीति । डापि परतः पूर्वमङ्गं डाबन्तन्तु प्रत्ययान्तरे इति संप्रसारणस्य डापश्च समानाङ्गत्वं नास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशाभावो यथा शक्ह्वाविति ॥ १३ ॥

अनुपसर्जनात् ॥ उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते । समासावयवभूतम् । तत्रावयवाश्रयकार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति । तदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति । यथा जुगुप्सतइत्यात्मनेपदम् । न तु यदवयवे कृतार्थम् । यथा पणायतीति न भवति आत्मनेपदम् । तदन्तविधिश्च ग्रहणवतेति प्रतिषिद्धः । तत्रानर्थकोयं प्रतिषेध इति मत्वाह अनुपसर्जनादिति । किमर्थमिति । इतरोऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिर्ज्ञापित इति मत्वाह बहुकुरुचरेति । बहवः कुरुचरा अस्यामिति बहुव्रीहिः । कुरुचरशब्द उपसर्जनमिति ङीब्न भवति । कुरुचरशब्दादिति । विड्ढाणजित्यत्र टित्प्रातिपदिकं गृह्यते । तच्च किञ्चित्साक्षाट्टिद्भवति यथा नदट्चोरडिति । किञ्चित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण । अवयवे हि यत्र टित्त्वमकिञ्चित्करं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते स चावयवः

महती अतिमहतीसत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । वर्णोऽप्युगित् । प्रत्ययोऽप्युगित् । प्रातिपदिकमप्युगिदिति । इदं तर्हि । बहुधीवरी । बहुपीवरीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्युक्तं रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वादिति । इदं तर्हि । अतिधीवरी । अतिपीवरी । पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीतइति * । पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते यावद् ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानान्नेति तावदनुपसर्जनादिति । किं प्रयोजनम् । आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला ब्राह्मणी । अणन्तादीकारो मा भूदिति । अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम् । नानुपसर्जनग्रहणेनाणन्तं विशेष्यते । अणन्तादनुपसर्जनादिति । किं तर्हि । अणेव विशेष्यते । अणः अनुपसर्जनमिति । जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः* । जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति । अवन्ती । कुन्ती । गान्धारी । सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अनुपसर्जनादित्युच्यते । न च जातिरुपसर्जनम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्त्रियामिति वर्तते । तेनाणं विशेषयिष्यामः । स्त्रियां योऽण्विहित इति । एवमपि का-

---

काचिद्धातुष्टिद्भवति । यथा स्तनन्धयीति । क्वचित्तद्धितः टयुट्युलादिः । क्वचित् कृद् लुडादिः । तत्रायं समुदायं योवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्वमित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं कुरुचरशब्दादिति । न तु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयणेन नहि टिदिति कृत एव ग्रहणम् । बहुधीवरीति । वनो रचेत्यत्र वन्नन्तस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः । उपसंख्यानादत्र सिद्धिं मत्वाह एतदपीति । अतिधीवरीति । धीवानमतिक्रान्तेति तत्पुरुषः । नन्वमहत्पूर्वेत्यनेनैव ज्ञापितस्तदन्तविधिः । ततश्च नार्थोनेन ज्ञापकेनेत्याह पूर्वसूत्रनिर्देश इति । वाशब्दस्तदर्थे । अथवा पूर्वं तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादुपसर्जनेनापि तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वाशब्दः । पूर्वसूत्रशब्देन पूर्वाचार्यकृतं व्याकरणमुच्यते । आपिशलिना प्रोक्तमिति अश्चेत्यण् । ततोऽध्येत्र्यां तदधीतइत्यण् । तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽत्रोपसर्जनत्वाद् ङीब्न भवति । अणन्तमिति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतेरेव तदर्थाभिधानादिति भावः । अणेवेति । अत्र प्रोक्तार्थस्योपसर्जनत्वादर्थद्वारेणाण्प्रत्य उपसर्जनमिति भावः । यस्त्वध्येत्र्यां प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वात्तदाश्रयो ङीब्न भवति । प्रत्ययलक्षणेनापि न भवत्यण्योऽकार इति विज्ञानात् । अतिप्रसङ्ग इति । तेन तेभ्योऽपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । अवन्तीति । अवन्तेरपत्यं स्त्री । वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् । तस्य स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति लुक् । गन्धारीति । गन्धारेरपत्यंस्त्री । शाल्वेयगान्धारिभ्यांश्चेत्यञ् । तस्यातश्चेति लुग् । अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वादितोमनुष्यजातेरिति ङीष् न प्राप्नोति तस्य तु दाक्षत्यादिरवकाशः । सिद्धं त्विति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेवापत्यलक्षणां जातिमाह साचानुपसर्जनमित्यर्थः । एतदपीति । यदुक्तं पूर्वसूत्रनिर्देशो वेति तद्भाष्यकारः प्रत्याचष्टे । स्त्रियां योऽणिति । आपिशलिशब्दात्त यः प्रो-

शकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी, अत्र प्राप्नोति। नैष दोषः। अध्येत्र्यामभिधेयायामण् ईकारेण भवितव्यम्। यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण्। लुप्तः सः। यश्च श्रूयते। उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्। कुम्भकारी। नगरकारी। अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति। कृद्ग्रहण इत्युच्यते। न चैतत्कृद्ग्रहणम्। कृदकृद्ग्रहणमेतत्। कृदप्ययमण्। तद्धितोपि। एवं तर्हि इकारान्तेन समासो भविष्यति। यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात् तत्तु न लभ्यते। किं कारणम्। अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति। समासे च कृते। अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः। कौम्भकारेयो न सिद्ध्यति। अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम्। तस्मादनुपसर्जनाधिकारः। अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानम् *। अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानं कर्त-

---

कार्येणाप्रत्ययः स स्त्रियां न विहितः। उत्पन्न इति। सोपि लुकस्तद्धितलुकीति लुप्तः। पुनर्नेति। सकृत्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः। अकारान्तस्य चाध्येत्र्यां स्त्रियां वृत्या टाब् भवति। इदं तर्हीति। प्रधानेन तदन्तविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः। नन्वमहत्पूर्वेति ज्ञापितोसौ। एवं तर्हि ज्ञापकाद्यथा प्रधानेन भवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति सर्वथायं योगः कर्तव्यः। भाष्यकारेण तु सूत्रमेवेदं ज्ञापनायाश्रितं गणापठितप्रतिषेधानपेक्षया। तदपेक्षया सर्वादिवार्तिके तु भाष्यमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इत्यादि। एवं तर्हीति। कुम्भस्य कारीशब्देनोपपदलक्षणः समासः करिष्यते। स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र च ङ्याप्प्रातिपदिकादिति त्रितयाधिकारात् स्त्रीप्रत्ययान्तात्समासप्रातिपदिकाड्ढग्विधास्यते। समासमन्तरेण स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते। ङ्याबन्तेभ्यस्तु सुपर्ण्यादिभ्यो ङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्या भविष्यतीति भावः। अवयवादिति। अत्र चोदयन्ति। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात्तत एव ङीब् भविष्यतीति। तदयुक्तम्। अत्रास्याः परिभाषाया अनुपस्थानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात्। नन्वेवमपि कारशब्दाद् ङीपि विहिते कुम्भकारीशब्दादेव ढक् भविष्यति। स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात्। तथा च परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति। एवं तर्हि तदादिनियमाभावादनियमः प्रसज्येत। तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात्। कदाचित् कुम्भकारीशब्दात्। यदा तु कुम्भकारशब्दाद् ङीब्विधीयते तदा कुम्भकारीशब्द एव स्त्रीप्रत्ययान्तो भवति न तु कारीशब्द इति ततः प्रत्ययो न भवति। ननु कदाचिन्नियमाभावात्कारीशब्दोपि स्त्रीप्रत्ययान्तो भवतीति। ततोपि ढक्प्रसङ्गः। नैष दोषः। नियमप्रतिषेधेनाधिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते न तु न्यूनस्य। अथवा

व्यम् । सुपर्णी । न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीष्विधानम् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । समासस्यानुपसर्जनत्वात् । समासोऽत्रानुपसर्जनम् । स च जातिवाचकः समासस्यानुपसर्जनत्वात्तस्य जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामान्येन ङीष् भविष्यति जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति । कथं कृत्वा चोदितम् । कथं कृत्वा परिहारः । बहुव्रीहिरिति कृत्वा चोदितम् । तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ॥ १५ ॥ ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानम् * । ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकेयी हारिकेयी । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य * । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ग्रहणं भवतीति एषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । तव्यग्रहणे तव्यद्ग्रहणं मा भूत् । दिव्ग्रहणे दिवुग्रहणं मा भूत् । ननु चेयमपि कर्त्तव्या तदनुबन्धकग्रहणे ऽतदनुबन्धकग्रहणं नेति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यद्ग्रहणे ण्यद्ग्रहणं मा भूत् । अङ्ग्रहणे चङ्ग्रहणं मा भूत् । अञ्ग्रहणे णञ्ग्रहणं मा भूत् । ते द्वे एते परिभाषे कर्तव्ये । न कर्तव्ये । आचार्यप्रवृत्ति-

---

स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावमनाश्रित्य कुम्भकारीति प्रयोजनम् । सुपर्णीति । शोभनानि पर्णान्यस्या इति बहुव्रीहिः । तत्र पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद् ङीष् न प्राप्नोति । न वेति । सुपर्णशब्दो जातिवाचि प्रातिपदिकं तच्चानुपसर्जनम् । बहुकुक्कुटा नगरीत्यत्र तु जातिवाचिनः कुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्याजातिवाचित्वाद् ङीषोऽभावः । जातेरिति । जातेरित्यनुवर्तमाने पाककर्णपर्णेत्यनेनेत्यर्थः । बहुव्रीहिरिति । नास्तुचपसर्जनमस्मिन्नित्यनुपसर्जनानित्याश्रीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद् ङीष्न स्यात् । तत्पुरुषे तु दोषाभावः । समासस्योपसर्जनत्वाभावात् ॥१४॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाह्निम् ॥

टिड्ढाणञ् ॥ तव्यग्रहण इति पुरणगुणेति तव्येन समासप्रतिषेध उच्यमानस्तव्यता न भवतीति ब्राह्मणकर्तव्यमिति समासो भवत्येव तत्र कृत्स्वरेणान्तस्वरितं भवति । तव्येन तु समासे कृत्स्वरेण तशब्दाकार उदात्तः स्यात् । दिव्ग्रहणे इति । तेनाक्षद्यूरिति दिव औदिति न भवति । अक्षद्यूभ्यामिति दिव उदिति न भवति । अन्यथा ऊठि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादौत्वोत्वे स्याताम् । परिभाषायान्तु सत्यां प्रातिपदिकस्य स्वर्गान्तरिक्षवाचिनो दिव्शब्दस्य ग्रहणम् । प्रसङ्गेन परिभाषान्तरप्रतिपादनायाह ननु चेयमिति । स एवानुबन्धो यस्येत्यर्थः । उपात्तानुबन्धव्यतिरिक्तानुबन्धयुक्तस्त्वतदनुबन्धकः । यद्ग्रहण इति । यतो नाव इत्यादावित्यर्थः । अङ्ग्रहण इति । ऋदृशोऽङि गुण इत्यत्र चङो ग्रहणाभावादङि विधीयमानं दृश्यतेर

ज्ञापयति भवत एते परिभाषे इति । यदयं वामदेवाड् ड्यड्ड्याविति ययतौ ङितौ करोति । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अननुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । ननु चायमस्ति शिलाया ढ इति । नैषस्त्रियां वर्तते । अयं तर्हि सभाया यः ढश्छन्दसीति । एषोपि न स्त्रियां वर्तते । किं कारणम् । तत्र साधुरिति वर्तते । कथं च स्त्री नाम सभार्या साध्वी स्यात् । अञ्ग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि ङीन्विधानम् *। अञ्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तदन्ताद्धि ङीन्विधानम् । तदन्ताद्ध्यञन्ताद् ङीन् विधीयते । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनिति । न चास्ति विशेषः । अञन्ताद् ङीपो वा ङीनो वा तदेव रूपं स एव स्वरः । न वा जात्यधिकारात् *। न वानर्थकम् । किं कारणम् । जात्यधिकारात् । जातेरिति तत्रानुवर्तते । अजात्यर्थोयमारम्भः । औदपानी । औत्सीति । तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् । अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसङ्गः * । अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसज्येत । बैदस्य स्त्री बैदीति । यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति । इदमेव वक्तव्यम् । तन्न वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । अनुच्यमाने हि तस्मिन् बैदस्य भगिनी बैदीति । परत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् ङीपं बाधेत । ङीनि पुनः सति परत्वाद् ङीन् ङीषं बाधते । ख्युन उपसंख्यानम् * । ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यङ्करणी सुभगङ्करणी । अल्पमिदमुच्यते ख्युन इति । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । नञ् । स्त्रैणी । स्नञ् । पौंस्नी । ईकक् । शाक्तीकी । याष्टिकी । ख्युन् । आढ्यङ्करणी । सुभगङ्करणी । तरुण । तलुन । तरुणी । तलुनी ॥

इत्यत्वं चाङि न भवत्याशिश्वियदिति । ड्यड्ड्याविति । यस्येति लोपेन वामदेव्यमिति रूपे सिद्धे ङित्करणं ययतोश्चातदर्थ इत्यत्र ड्यड्ड्यतोग्रहणनिवारणार्थम् । एवं चैतद् ङित्वस्य प्रयोजनं भवति यद्येते परिभाषे भवतस्तेनावामदेव्यमित्यत्रान्तोदात्तत्वं न भवति अपि त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । नैष स्त्रियामिति । शिलेव शिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः स्वभावात् । कथं स्त्रीनामेति । यज्ञसभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः । ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपङ्क्तिः परिषद्वेति संभवति स्त्रियाः सभायां साधुत्वमेवं तर्हि च्छन्दसि सभेयशब्दस्यैवं विधायां स्त्रियां प्रयोगाभावः । अञ्ग्रहणमिति । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनित्यनेनाञन्तान् ङीन्विधानादत्राञन्तान् ङीब्विधानमनर्थकम् । स्वरे विशेषाभावाद् अञन्तस्याद्युदात्तत्वाद् ङीपि ङीनि वाद्युदात्तस्यैवावस्थानात् । औत्सीति । उत्से भवेति भवाद्यर्थे उत्सादिभ्योञित्यञ्विधाने जातिवाचित्वाभावः । बैदस्य भगिनीति । अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति , या हि बैदस्य भगिनी सा विदस्यापत्यमिति तस्यां जातिनिमित्त एव बैदशब्दः प्रवर्तते न पुंयोगनिमित्तः । परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यत इत्यपवाद-

यञश्च ॥१६॥ अपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् * । आपत्यग्रहणं कर्तव्यम् । द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् । इह मा भूत् । द्वैप्येति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते । कञ्क्वरपो यञश्चेति । कथं तर्हि । कञ्क्वरपो ऽयञश्चेति ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥ तद्धितवचनं किमर्थम् । तद्धितवचनं षितः प्रातिपदिकादीकार्थम् * । तद्धितवचनं क्रियते । षितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । षित्करणसामर्थ्यादेवात्र ईकारो भविष्यति । यथैव तर्हि षित्करणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादीकारो भवति । एवं प्रातिपदिकादिसस्यानुवर्तनसामर्थ्यादषितोपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात् । अस्त्वन्यत् । प्रातिपदिकादिसनुवृत्तौ प्रयोजनम् । किम् । उत्तरार्थम् । अत इञ् । दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥ सर्वत्रग्रहणं किमर्थम् । प्राचामेव हि स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं प्राचां पूर्वेण । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सर्वेषामेव यथा स्यात् । आवट्यायनी । चापं बाधित्वा ष्फो यथा स्यात् । लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम् * । लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । शाकल्यायनी । यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्यते । नैवं

स्यादिदमुक्तं भवति ' ख्युन इति सूत्रे ख्युनः पाठोऽनार्षः । नञ्स्नञीति ' तरुणतलुनशब्दयोरवयोर्थे ग्रहणं तरुणी सुरेति । प्राणिधर्मो हि वयः । गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः पाठान् ङीषपि भवति । स्वरे विशेषः । अथ वा वयोवाचिभ्यामपि गौरादिपाठात्परत्वान् ङीषेव स्यादिति वयोवचनावपि तरुणतलुनशब्दावुपसंख्यानं प्रयोजयतः तत्र सामर्थ्यात्ङीब्ङीषो विकल्पः ॥ १५ ॥

यञश्च ॥ आपत्यग्रहणमिति । अपत्ये भव आपत्यः । द्वैप्येति । द्वीपे भवेति भवादावर्थे द्वीपादनुसमुद्रं यञिति यञ् । कञ्क्वरपोऽयञश्चेति । अयं संहितापाठ आर्षः । तत्र गर्गादिभ्यो यञित्यत्राकारप्रश्लेषादञ्विधीयते स एव चेहानुक्रियते । तत्राऽकारोऽनुनासिक इत्संज्ञक इह विशेषणार्थ इति ञो ग्रहणाभावाद् द्वैप्येति टाबेव भवति । यस्कादिभ्यो गोत्रे यञञोश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः । अथ वा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गर्गादिभ्यो यञित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः ॥ १६ ॥

प्राचां ष्फ ॥ षित्करणसामर्थ्यादिति । धातोस्त्रपादेः षित्वमङ्विधौ चरितार्थमिति त्रपाक्षमेत्यादौ ङीष्न भवति । यथैव तर्हीति । यदि षिद्गौरादिभ्यश्चेत्यत्र षित्प्रातिपदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति । तदा समुच्चयेन भाव्यमिति भावः । उत्तरार्थमिति । अत्र त्वनुवर्तनं नान्तरीयकम् । एतच्च गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते । समुच्चये गौरादिभ्यो ङीषः सिद्धत्वात् । अत इञिति । अन्यथाऽत इति समर्थविशेषणं स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

सर्वत्र ॥ सिद्धमिति । आरम्भसामर्थ्यात् प्राचामिति न संभन्त्स्यत इति भावः । सर्वेषामिति । अपवादविषयाणामपीत्यर्थः । इहानुपयोगात्पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संबध्येत । तनाविट्यायनीति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावट्याच्चेति चाबुदीचां

शक्यम् । इह हि शाकल्यस्य च्छात्राः शाकला इति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्न स्यात् । एवं तर्हि, कण्वात्तु शकलः पूर्वः । कण्वशब्दात् शकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः । कताद्वुत्तर इष्यते । कतशब्दात् शकलशब्द उत्तरः पठितव्यः । पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् । पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये कण्वादयस्ते शकलादयः । ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः । किं प्रयोजनम् । ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् । ष्फाणौ तत्र प्रयोजयतः । कण्वात्तु शकलः पूर्वः कताद्वुत्तर इष्यते । पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् * । कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसुरायणी । छश्च* । छश्चेति वक्तव्यम् । आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥ वयसि अचरम इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वधूटी । चिरण्टीति । इह कस्मान्न भवति । उत्तानशया लोहितपादिका । द्विवर्षा । त्रिवर्षेति । नैतानि वयोवाचीनि । कथं तर्हि वयो गम्यते । संबन्धाद् वयो गम्यते । यदि तर्हि यत्र सम्बन्धाद्वयो गम्यते । तत्र न प्राप्नोति । इहा-

---

सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत । कण्वात्त्विवाति । गर्गादिषु कपि कत, कुरुकत, अनडुह, कण्व, शकल, इत्येवं गणसन्निवेश । तत्रानडुद्कुरुकतशब्दावतः स्थानादपकृष्यान्यत्र पठितव्यौ । शाकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः । कतशाकलक-यत्रेति । तत्र कतस्यान्तः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते । शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वा पररूपत्वम् । तथा कतोऽन्तो येषां तानि कतन्तानि । तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते । स्वराभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यत इति वचनात् , एवं कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यत्राप्येकशेषः । ष्फाणाविति । शाकल्यायनीति । स्त्रियामनेन ष्फः । शाकल्यस्य छात्रा इति । छापवादः कण्वादिभ्यो गोत्रइति शैषिकोऽण् भवति ॥ १७ ॥

कौरव्य ॥ आसुरायणीति । प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र सूत्रपाठापेक्षया तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम् । आसुरिशब्दात्तु ष्फस्य तद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोपः, अकारान्तात्तु ष्फे सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिध्यति । आसुरीय इति । आसुरिणा प्रोक्त इति शेषे वृद्धाच्छ इत्यस्य इञश्चेत्यणि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इहैव लाघवार्थं क्रियते । अन्यथा छिरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ १८ ॥

वयसि ॥ वयस्यचरम इति ॥ ये त्रीणि वयांसीच्छन्ति कौमारयौवनस्थाविराणि तन्मतेनेदं वक्तव्यम् । वधूटचिरण्टशब्दयोर्द्वितीयवयोवचनत्वात् यदा तु द्वे एव वयसी उपचयापचयलक्षणे इति दर्शनं तदैतन्न वक्तव्यम् । यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् । उत्तानशयेति । एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः । नैतानीति । नैतेषां वयः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । सम्बन्धादिति । विशेषणविशेष्यभावलक्षणादि

पि न प्राप्नोति। कुमारीति। अत्रापि सम्बन्धाद्वयो गम्यते। कोऽसौ सम्बन्धः। योऽसौ पुंसा सहासंप्रयोगः। सम्बन्धादेवात्र वयो गम्यते। इह पुनः सम्बन्धसम्बन्धात्। इह तावत्। उत्तानशयेति। यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते। लोहितपादिकेति। यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितस्ततत उत्तरकालं वयो गम्यते। द्विवर्षा त्रिवर्षेति। यदा द्विग्वर्थो विशेषितः। तत उत्तरकालं वयो गम्यते। यदि तर्हि यत्र सम्बन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवितव्यम्। इहापि प्राप्नोति। कन्येति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। कन्यायाः कनीन चेति॥

अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि॥ २२॥ इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते। तत्रैकः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। एवं वक्ष्यामि। परिमाणान्तात्तद्धितलुकि ङीब्भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीब् नान्यत इति। ततो बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति। तद्धितलुकीत्येव॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥ २५॥ ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे॥ *। ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे वक्तव्यः। इह मा भूत्। महोधाः पर्जन्य इति। न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्॥ *। न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः। किं

त्यर्थः। ततश्च बहिरङ्गत्वाद्वयः प्रतीतेर्ङीम्न भवति। कुमारीति। पुंसा सहासंप्रयोगोस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। न तु प्रथमं वयः। तथा वृद्धकुमारीति प्रयोगः पाणिगृहीतीति तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यतइति भावः। सम्बन्धादेवेति। औत्पत्तिकाद्वाच्यवाचकभावलक्षणात्संबन्धादित्यर्थः। कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तम्' साहचर्यात्तु पुंसा सहासंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्द प्रयुज्यते। सम्बन्धादिति। कर्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दसंबन्धस्य प्रमाणान्तरावगतेन विशेषणेन सबन्धादित्यर्थः। कर्तृत्वमिति। उत्तानशयेति। शेतिक्रियायाः कर्त्री शब्दार्थः। यदा तु प्रकरणादिवशात्प्रथमवयोविशिष्टा कर्त्री प्रतीयते तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरङ्गमित्यर्थः। लोहितपादिकेति। अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं शब्दार्थः। विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणायत्ता। द्विवर्षेति। द्वे वर्षे भूतेति ठञो वर्षाल्लुक् चिरावाति नित्यमिति लुक्। अत्रापि परिमाणमात्रं शब्दार्थः शालादावपि प्रयोगाद्। वयः प्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तरनिबन्धना॥ २०॥

अपरिमाण॥ परिमाणान्तादेवेति। तद्धितलुक्येवेति तु विपरीतनियमो न भवति। लक्ष्यानुसारित्वाल्लक्षणस्य। तेन तद्धितलुकि समाहारे च द्व्याढकीति ङीब् भवति। पञ्चाश्वेत्यादौ न भवति। बिस्तादीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो विधेयः॥२२॥

बहुव्रीहेः॥ ऊधस इति। ऊधसोऽनङिति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा बहुव्रीहेरूधसो ङीष् नश्चेति वक्तव्यम्। तत्रालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य नकारो ङीष्प्रत्ययश्च स्त्रियां भवतीत्यर्थो भवति। धनुषो नङिति समासान्तेषु पठितव्यमेवं च महोधाःपर्जन्य

कारणम्। समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्। समासान्ताधिकार एव स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम्। इतरथा हि कब्विधिप्रसङ्गः *। इतरथा हि कब्विधिः प्रसज्येत। कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति। प्राग् ङीषुत्पत्तेः। प्राक्तावन्न प्राप्नोति। किं कारणम्। न हि ङीष्विभाषा, उत्पन्ने तर्हि ङीषि प्राप्नोति। उत्पन्ने चापि न भवितव्यम्। किं कारणम्। नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं सः। न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः। प्रागेव तर्हि प्राप्नोति। ननु चोक्तं न हि ङीष्विभाषेति। यद्यपि न ङीष्विभाषा। कप्तु विभाषा। कपोऽवकाशः। अन्यो बहुव्रीहिः। अयवकः अव्रीहिकः। ङीषोवकाशः। विभाषा कब् यदा न कप् सोऽवकाशः। कुण्डोध्नी। घटोध्नी। कप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति। परत्वात्कप्स्यात्। तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कब्विधिप्रसङ्ग इति॥

दामहायनान्ताच्च॥ २७॥ दामहायनान्तात्संख्यादेः *। दामहायनान्तात्संख्यादेरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। उद्दामा वडवेति। तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् *। बहुव्रीहेरिति वर्तते। तत्पुरुषश्चायमुत्क्रान्ता दाम्न उद्दामेति। भवेत्सिद्धं यदा तत्पुरुषः। यदा तु खलु बहुव्रीहिस्तदा न सिध्यति। उत्क्रान्तं दाम अस्या इति। ननु चेतनावत एतद्भवति उत्क्रमणं वा ऽपक्रमणं वा। दाम चाचेतनम्। अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते। तद्यथा। स्रस्तान्यस्या बन्धनानि। स्रस्यन्ते चास्या बन्धनानीति। तत्र हि संख्यादेरिति वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। संख्याव्ययादेर्ङीबिति। यदि तदनुवर्तते। अव्ययादेरपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संख्यादेरित्यनुवर्तते। अव्ययादेरिति निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोनुवर्तते एकदेशो न। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति। तद्यथा। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णा-

---

कुण्डोघो धेनुकामित्यनङ् न भवति। न चेति। समासान्तप्रकरण एव ऊधसोनङ् स्त्रियामिति वक्तव्यम्। तत्रैवावश्यं कर्तव्यं कप्समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। कस्यां पुनरिति। द्वावप्यत्र कपौ नदीलक्षणो नित्यः शेषलक्षणो विकल्पितश्च तत्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः। प्रागिति। शेषलक्षण इत्यर्थः। नहि ङीषीति। यद्यत्र कप्स्याद् ङीष्विभानमनर्थकं स्यादिति भावः। द्वयोस्तु विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनान्नास्ति ङीषोवकाशत्वम्। उत्पन्न इति। नदीलक्षण इत्यर्थः॥ २५॥

दामहाय॥ संख्यादेरिति। संख्याव्ययोर्द्वन्द्वनिर्देशादनुवृत्तिरलभ्येति भावः। चेतनावत इति। लोकव्यवहारे उत्क्रमणादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वान्नहि घट उत्क्रामतीति प्रसिद्धिरिति भावः। अचेतनेष्वपीति। देशान्तरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यतइत्यर्थः। एकयोगेति। शब्दानुमानपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते स

दिभ्यः कुणब्जाहचौ पक्षात्तिरित्यत्र मूल इसनुवर्तते । पाक इति निवृत्तम् । अथेह कथं भवितव्यम् । द्वौ हायनावस्याः शालाया द्विहायना त्रिहायनेति । हायनो वयसि स्मृताः ॥ वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम् । न चैष वयोवाची । अथ णत्वं कस्मान्न भवति । णत्वमपि वयोवाचिन एव ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ३० ॥ मामकग्रहणं किमर्थम् । नाणन्तादित्येवं सिद्धम् । नियमार्थोयमारम्भः । मामकशब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव । क्व मा भूत् । मामिका बुद्धिरिति ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तो रात्रिं रात्रिमजानन्तः । सर्वां रात्रिं सहोषित्वा पसा एकान्तरात्रिकाम् ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥ अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे * । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृयोग इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रथते त्वया पतिमती पृथिवीति । अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते । अन्तरस्यां शालायामस्तीति । किं पुनः कारणं वाक्यमेवोदाह्रियते । न पुनर्मतुप् । अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब् विधीयते । न चास्मिन् विषये ऽस्तिना सामानाधिकरण्यम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अन्तर्वत्नीति । एवं तर्ह्यन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्मतुब्वत्वे निपातनात् ॥ अन्तर्वदिति मतुब् निपात्यते । वत्वं सिद्धम् । पीतवदिति वत्वं निपात्यते मतुप् सिद्धः । किमविशेषेण । नेत्याह । गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च । एतस्मिन् विषये । वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥ वा च छन्दसि नुग्वक्तव्यः । सान्तर्वती देवानुपैत् । सान्तर्वत्नी देवानुपैत् । पतीवती तरुणवत्सा । पतिवत्नी तरुणवत्सा । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्मतुब्वत्वे निपातनात् । गर्भिण्यां जीवपत्यां च वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥ यज्ञसंयोग इत्युच्यते । तत्र नेदं सिध्यति ।

एवानुवर्तते अर्थानुमानपक्षे तु द्वन्द्वार्थस्यैकत्वादनुवृत्तिः स्यात् । हायन इति । वक्तव्यमेतदिति भावः । णत्वमपीति । द्विचतुर्भ्यां हायनस्येति विहितम् ॥ २९ ॥

केवल ॥ मामिकेति । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण् । तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः । टाप् । मामकनरकयोरुपसंख्यानमितीत्वम् ॥ ३० ॥

अन्तर्वत् ॥ अन्तर्वदिति । अन्तर्वत्नी गर्भिणी । पतिवत्नी जीवद्भर्तृकेत्यर्थः । किं पुनरिति । अन्तर्वतीतिनुगभाव एव प्रत्युदाहार्य इति मन्यते । न चात्रेति । अन्तः शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वादिति भावः । वाचेति । मतुब्वत्वे तु नित्यं भवतः ॥ ३२ ॥

पत्युर्नो ॥ इयमस्य पत्नीति । यज्ञसंयोगे इति पतिशब्दस्य विशेषणं मन्यते । तेन

इयमस्य पत्नी । क्व तर्हि स्यात् । पत्नीसंयाजा इति यत्र यज्ञसंयोगः । नैष दोषः । पतिशब्दोयमैश्वर्यवाची । सर्वेण गृहस्थेन पञ्च महायज्ञा निर्वस्याः । यच्चादः सायंप्रातर्होमं चरुपुरोडाशान्निर्वपति तस्यासावीष्टे । एवमपि तुषजकस्य पत्नी न सिध्यति । उपमानात्सिद्धं पत्नीव पत्नी ॥

विभाषा सपूर्वस्य॥३४॥पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् *।पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । वृद्धपतिः वृद्धपत्नी स्थूलपतिः स्थूलपत्नी । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम्, आशापतिः । आशापत्नी । सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम्, पत्युः प्रातिपदिकाविशेषणत्वात् । नैवं विज्ञायेत । अस्ति अस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः-सोयं सपूर्वः । सपूर्वात्पतिशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । अस्ति अस्मिन् प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं सपूर्वम् । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पत्यन्तादनुपसर्जनादिति ॥

पूतक्रतोरै च॥३६॥ पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् * । पूतक्रत्वादयः पुंयोगप्रकरणे वक्तव्यः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति । लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतप्रसङ्गः * । लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः ।

यत्र यज्ञवाचिसमवधाने पतिशब्दः प्रयुज्यते पत्नीसंयाजा इत्यादौ तत्रैव नत्वेन भाव्यमिति भावः । पतिशब्दोयमिति । पतिशब्दार्थस्य यज्ञसंयोग इति विशेषणम् । पत्न्याश्च दम्पत्योः सहाधिकाराद् यज्ञे कर्तृत्वात्तत्फलसंबन्धाद् यज्ञसंयोगः । तुषजकस्येति । त्रैवर्णिकानामेव सभार्याणां यज्ञेऽधिकारो न तु शूद्रस्य । उपमानादिति । अग्निसाक्षिपूर्वकपाणिग्रहणाश्रयादिति भावः ॥ ३३ ॥

विभाषा ॥ सहशब्दोत्र विद्यमानवचनो विद्यमानपूर्वं न सपुत्र आगत इत्यादिवत्तुल्ययोगे सहशब्दो न हि पूर्वस्य सकारादेश इष्यते । तत्र पतिशब्दविशेषणं सपूर्वग्रहणमिति मत्वाह पत्युरिति । उपसर्जनसमास इति । सर्वोपसर्जने बहुव्रीहावित्यर्थः । आशापतिरिति । आशायाः पतिरिति षष्ठीसमासः प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति । प्रातिपदिकं पतिशब्देन विशेष्यते । तदेवानुपसर्जनग्रहणेन सपूर्वग्रहणेन च पूर्वशब्दश्चावयववाची गृह्यते न तु व्यवस्थावाची । शब्दे ऽवयवस्य प्रत्यासन्नत्वात् । सामर्थ्याच्च पतिशब्देन तदन्तविधिर्भवति । ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधबाधनात्॥३४॥

पूतक्र ॥ पूतक्रत्वादीनामिति । त्रय एते योगाः ङीप्सहिताः पुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्तयितव्या इत्युक्तं भवति । तेन यदा पुंयोगात् स्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्तन्ते तदायं विधिर्नान्यदा । लिङ्गसंनियोगेनेति । लिङ्गार्थविहितः प्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययेन सहागमादेशानां विधानं तथापि विधानोत्तरकालं स्त्रीप्रत्यये लुप्ते ऽपि तेषां श्रवणं प्रसज्येत । तन्निवृत्तौ प्रमाणाभावात् । यथायमलकयोरेकविनाशे ऽपि

पञ्चाग्निः । दशाग्निः । किमुच्यते सर्वत्रेति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव । क्वान्यत्र । पञ्चभिर्धीवरीभिः क्रीता पञ्चधीवा । दशधीवेति लिङ्गग्रहणेन नार्थः, सर्वत्रागमादेशानां लुकि तत्कृतप्रसङ्ग इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः । नैतदस्ति । मयडयं परादिः स डटो ग्रहणेन ग्रहीष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति । सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणवचनात् ॥ । सिद्धमेतत् । कथम् । आगमादेशा ये इह स्त्रीप्रकरणे उच्यन्ते ते ऽङ्गाधिकारे कर्तव्याः । स्त्रीप्रत्ययग्रहणेन नार्थः । सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतो वचनादित्येव । इदमपि सिद्धं भवति । षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति । लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् ॥ । अथ वा लिङ्गलुक्येव प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या । लिङ्गग्रहणेन नार्थः । लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव । इदमपि सिद्धं भवति, षट्केन गृह्णाति षट्क इति । किं पुनरत्र ज्यायः । लुकि प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः । दशपटुरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संनियोगशिष्टानामन्यतरापायउ-

---

नापरस्य विनाश इति भावः । पञ्चेन्द्राण्य इति । तद्धितार्थे द्विगुः । सास्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् । लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । तत्रानुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पञ्चाग्निरिति । पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्येति पूर्ववत्सर्वम् । अत्रै कारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पञ्चभिरिति । आर्हीयष्ठक् । तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । ततो ङीपि लुक् अत्र रेफस्य निवृत्त्यप्रसङ्गः । पञ्चमेनेति । तावतिथग्रहणमिति लुग्वेत्यत्र तावतिथेन गृह्णातीति लुक्चेत्युपसंख्यानात्कन् प्रत्ययो डटश्च लुक् । सडट इति । एतेन मटसहितस्य लुगित्यर्थः । षट्क इति । डटि परतः पूर्वभक्तस्थुगागमो डटि निवृत्ते ऽपि न निवर्तेत प्रत्ययलक्षणेनापि प्रसज्येत । ननु कनि पूर्वस्य पदत्वात्संयोगान्तस्य लोप इति थुको लोपो भवति । एवं तर्हि चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणम् । अत्र हि रात्सस्येति नियमात् थुकः संयोगान्तलोप इति नास्ति । सिद्धं त्विति । स्त्रीप्रकरणे य आगमादेशास्ते ऽङ्गाधिकाराधिकारे वक्तव्या इत्यर्थः । तत्र स्त्रीप्रत्यये परतोऽङ्गस्य विधीयमाना आगमादेशास्तत्र लुप्ते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भविष्यन्तीति भावः । पञ्चपटुरिति । यणादेशस्यानाङ्गत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावः । यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणो न भवति । तथापि स्त्रीप्रत्ययलुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गो न निवर्तेतेति । प्रत्यापत्तौ तु इष्टं सिध्यतीत्यर्थः । संनियोगशिष्टानामिति । लौकिकोऽयं न्यायः । एकैकस्मिन् प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्तिः । लिङ्गमपि शास्त्रेऽस्ति बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छस्येति स्थानिनिर्देशस्तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा नाभविष्यत् तदा कुङ्न्न्यवर्त्स्यदिति । किं तन्निर्देशेन । कथं पञ्चपटुरिति । न हि यणादेशः संनियोगशिष्टः । एवं तर्ह्यन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यकृत एव यणादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यणा न भवति । न च

भयोरप्यपायः । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्तव्यम् । देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः * । असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । असिता । पलिता । छन्दसि क्नमेके * । छन्दसि क्नमेके इच्छन्ति । असिक्न्यस्योषधे पलिक्नीरिद्युवतयो भवन्ति । वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् * । वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पिशङ्गी ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥ नीलादोषधौ * । नीलादोषधाविति वक्तव्यम् । नीलीओषधिः । प्राणिनि च * । प्राणिनि चेति वक्तव्यम् । नीली गौः नीली वडवा । वा संज्ञायाम * । वा संज्ञायामिति वक्तव्यम् । नीली नीला ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥ गुणवचनादित्युच्यते को गुणो नाम । सत्वे निविशते ऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सो ऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ अपर आह । उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि । वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥ गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थः । गुणवच-

---

लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वम् । नाजानन्तर्यं इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात् । इको यणचीत्यत्र हि अचोश्चानन्तर्यमाश्रितम् ॥ ३८ ॥

वर्णा ॥ छन्दसि क्नमिति । तस्य स्थान इति बोद्धव्यम् । अत्र के चित् । छन्दोग्रहणं प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति । तेन भाषायामपि क्नादेशो भवति । गतो गणस्तूर्णमासिक्निकानामिति । भाष्यकारेण त्वेतन्नान्यत्रेमित्ययुक्तमित्याहुः । पिशङ्गादिति । उत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीब्विधिः । स्वरे विशेषः । पिशङ्गशब्दो लघावन्ते द्वयश्च बह्वचो गुरुरिति मध्योदात्तत्वादनुदात्तान्तः ॥३९॥

जानपद ॥ नीलादिति । सर्वस्मिन्ननाच्छादने प्राप्नोतीति वचनम् ॥४२॥

वोतो । उत इति वचनाद्ववचनग्रहणाच्चादेङोर्न ग्रहणम् । विशेषणस्यापि तु गुणस्य ग्रहणं प्राप्नोति । यथा यस्य गुणस्य हि भावादित्यत्र । ततश्च जात्यादिवचनादपि ङीष् प्राप्नोति आखुरित्यादाविति पृच्छति को गुण इति । सत्त्व इति । द्रव्यमाश्रयते तत एव च द्रव्यान्निवर्तते भिन्नजातियेषु दृश्यते यः स गुणः । एतेन जातेर्गुणत्वं निवारितम् । सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदा चिज्जहाति । न च भिन्नजातीयानि द्रव्याण्यभिनिविशते । यद्यपि गवाश्वादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव । क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगाद् गुणत्वं प्राप्नोति । सापि हि द्रव्ये निविशते कदा चिद् द्रव्यान्निवर्तते । निष्क्रियं हि द्रव्यं कदा चिद् भवति कदा चित्सक्रियम् । भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्याश्रयतीत्याह आधेय इति । उत्पाद्यो

नाद् ङीब्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आद्युदात्तार्थः । आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति वस्वी । पद्वी । खरुसंयोगपधप्रतिषेधश्च * । खरुसंयोगोपधानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ गोपालिकादीनां प्रतिषेधः * । गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोपालिका । पशुपालिका । किं पुनरत्रोदाहरणम् । प्रष्ठी प्रवरीति । कथं पुनरयं प्रष्ठशब्दोकारान्तः स्त्रियां वर्तते । तस्येदमित्यनेनाभिसम्बन्धेन । यथा ह्यसौ तत्कृतान् स्नानोद्वर्तनपरिषेकान् लभते एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते । यद्येवं, पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम् * । पुंयोगादाख्यायां तद्धि-

---

यथा घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाजोऽनुत्पाद्यो यथाऽऽकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रियातूत्पाद्यैव न नित्येति तस्याद्वैविध्याभावात् गुणत्वाभावः । एवं तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति । अवयविद्रव्यमवयवद्रव्येषु निविशतेऽसमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । द्विविधं तन्नित्यानित्यभेदेन । निरवयवस्य द्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादित्याह असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । अत्र पृथग्जातिष्वित्यसमासः । समासे हि जात्यन्ताच्छबन्धुनीति छः प्रसज्येत । तत्र व्यक्तिषु जात्याधारेषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यत इत्युच्यते । अयमेवार्थः श्लोकान्तरेणोच्यते । उपैत्यन्यदिति । अन्यद् द्रव्यं शुक्लादिको गुण आगच्छत्यन्यत्तु परित्यजति भिन्नजातीयेषु च द्रव्येषु दृष्टः । सर्वलिङ्गाश्रयगतलिङ्गग्राहित्वाद्वाचकः सर्वलिङ्गानाम् । शब्दधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थ आरोपाद् वाचक इत्युच्यते । द्रव्यादन्य इति । यथोक्तलक्षणयुक्तत्वेऽपि यस्य द्रव्यत्वं नास्ति स गुण इत्यर्थः । वस्वीति । धान्ये निदित्यतो निदिति वर्तमाने शृस्वृस्निहीति वसुशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तस्मान् ङीपि सति ईकारोनुदात्तो भवति । ङीषि तूदात्तः स्यात् । अन्तोदात्तात्तु ङीमङीषोर्विशेषाभावः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वविधानात् ४४ ।

पुंयोग ॥ पुंसा योगः पुंयोगस्तस्माद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् भवति । आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसा संबध्यते । अन्येन संबन्धासंभवात् । गणकादयो हि शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति स्त्रियां च पुंयोगमन्तरेण न प्रवर्तन्त इति स्त्रिया अपि नाख्याः । पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां स्त्रीप्रत्याख्यात्वमव्यभिचारान्न विशेषणम् । पुंविशेषणस्य तु प्रयोजनं प्रजाता प्रसूतेत्यादौ ङीष्निवृत्तिः । प्रसूतादयो हि पुंयोगात् स्त्रियां प्रवर्तन्ते पुमांसं तु नाचक्षते । गोपालिकादीनामिति । सिद्धये इति वाक्यशेषः । किं पुनरिति । यदि प्रष्ठादिशब्दः पुंसि व्युत्पाद्यते ततः स्त्रीवृत्तिर्न स्यात् । अथ तत्समर्थाचरणात् प्रस्थानादिक्रियां प्रति कर्तृत्वमाश्रित्य स्त्रियां व्युत्पाद्यते तदान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते सुबुत्पत्तौ सत्यां समासे कृते अकारान्तत्वाभावान्ङीष् न स्यादिति प्रश्नः । तस्येदमित्यनेनेति । यथा राजामात्यो राजकार्याणि राजव्यपदेशं च लभते तथा प्रष्ठभार्यापीत्यर्थः । स्नानशब्दः करणसाधन इत्यपुनरुक्तः परिषेकशब्दः । तद्धितलुग्वचनमिति । तस्येदमिति संबन्धस्य भेदनिबन्धनत्वाद् भेदाश्रयताद्धितोत्पत्तौ सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः । लुकि च सति प्रकृ-

तस्य लुग् वक्तव्यः । तस्येदमिति प्राप्नोति । न तर्हीदानीमिदं भवति प्राष्ठय्य इमाः प्राचर्य इमा इति, भवति च । विभाषा लुग् वक्तव्यः। यदा लुक् तदा प्रष्ठी यदा न लुक्तदा प्राष्ठी। यद्येवं नार्थो लुका विभाषा तद्धितोत्पत्तिः। यदा तद्धितोत्पत्तिः तदा प्रष्ठी।यदा न तद्धितोत्पत्तिः।तदा प्रष्ठी।एवमपि लुग् वक्तव्यः। न ह्यन्तरेण तद्धितलुकं परार्थे शब्दो वर्तते।यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्तते।कथं पुनस्तस्यामेवाप्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दो वर्तते। यथैव ह्यसावकुर्वती किं चित्पापं भर्तृकृतान् बन्धनादिक्लेशान् लभते । एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते । सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः * । सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते । सुबन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप् । टाप्युत्पन्ने समासः । स्थाशब्दः समस्येत । तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्तादितीकारो न प्राप्नोति । सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् । स्त्री पुंशब्देनाकारान्तेनाभिधीयते । ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग् वचनमिति । नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति । यदयं पुंयोगादाख्यायामिति ईकारं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । ये ऽनीकारास्तद्धितास्तदर्थमेतत्स्यात् । यत्त्वाख्याग्रहणं करोति । न हि तद्धितान्तमाख्या भवति । अथ वा पुनरस्तु तस्येदमित्यनेनैवाभिसंबन्धेन ।

———————

तिरेव प्रष्ठशब्दस्तद्धितार्थे स्त्रियमभिधत्त इति प्रष्ठीति ङीष् सिद्ध्यति। न ह्यन्तरेणेति । तद्धितस्य विकल्पेनोत्पत्तावपि पक्षे वाक्यमेव भवति प्रष्ठस्येयमिति । तत्र च प्रष्ठशब्दः पुंस्येव वर्तते न तु स्त्रियाम्। तस्मात् स्त्रीवृत्तित्वमस्येच्छता तद्धितलुग्विधेय इत्यर्थः। यदि पुनारेति । यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति प्रतिविधानात् कर्तृत्वमेव स्त्रिया अपि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्यादेवेति भावः। कथमिति । साक्षात्तस्याः क्रियाया अकरणादकर्तृत्वं मन्यते। यथैवेति । साक्षात्पापमकुर्वत्यपि संविधातृत्वात्कर्तृत्वमापद्यते यथा स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधातृत्वात् पक्तृत्वं दासस्य तु साक्षात् तथा स्त्रीपुंसयोः प्रस्थातृत्वमित्यर्थः। तत्रान्तरङ्गत्वादिति । प्रातिपदिकं पूर्वं लिङ्गमभिदधाति पश्चात्संख्यामिति तन्निमित्तस्य सुपो बहिरङ्गत्वमिति भावः। सिद्धं त्विति। तस्येदमिति संबन्धात् तच्छब्दलाभं मन्यते। यदयमिति । अणि हि ङीप् सिद्धो न चाणन्तान् ङीपि ङीषि वा विशेषः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वात् । येऽनीकारा इति। यथा भानोरियं वृद्धाच्छः। भानवीया। अत्र टाब्बाधनार्थमिदं वचनं स्यात् । न हि तद्धितान्तमिति तद्धितान्तस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पुंस्यवर्तनादिति भावः। तदेवमाख्याग्रहणं तस्येदमिति भेदविवक्षायामपि तद्धितोत्पत्तिमन्तरेण प्रष्ठशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वं च ज्ञापयति। तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमो निवर्तत इत्युक्तम्। अस्मिंस्तु व्याख्याने तद्धितस्य नित्यो बाधः प्राप्नोतीति । सिद्धं तु स्त्रिया इत्येतत्पक्षान्तराश्रयेण व्याचष्टे अथ वेति । अनेनाभिसंबन्धेनेति एतत्पु

ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति । नैष दोषः । नावश्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति तस्येदमिति । अयमप्यभिसंबन्धो भवति सोयमिति । कथं पुनरेतस्मिन् स इत्येतद्भवति । चतुर्भिः प्रकारैरेतस्मिन् स इत्येतद्भवति । तात्स्थ्यात् ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यादिति । तात्स्थ्यात्तावत् । मञ्चा हसन्ति गिरिर्दह्यते । ताद्धर्म्यात्. जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इति । अतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते । तत्सामीप्याद्, गङ्गायां घोषः । कूपे गर्गकुलम् । तत्साहचर्यात्, कुन्तान् प्रवेशय यष्टीः प्रवेशयेति । अथ वा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्ठशब्दः । ननु चोक्तं सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कानि पुनरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम् । अभ्रलिप्ती सूर्यविलिप्ती । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप् । टापि कृते समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत तत्र क्तादल्पाख्यायामकारान्तादिति ङीष् न प्राप्नोति । जातेर्ङीष्विधाने । जातेर्ङीष्विधाने प्रयोजनम् । व्याघ्री । कच्छपी । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते समासः । घ्राशब्दः समस्येत । तत्र जातेरस्त्रीविषयादयोपधादकारान्तादिति ङीष् प्राप्नोति । समासान्तस्य णत्वे । समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनं वक्ष्यति । प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे

वेकेण सोयमिति संबन्धेनेति भावः । इतरो भेदसंबन्ध एवाननोक्त इति मत्वाह ननु चेति । अयमपीति । अभेदाच्च भेदस्य निवृत्तत्वात्तद्धितानुत्पत्तिः । भेदस्य तु विवक्षायां तद्धितो न निवार्यते । कथं पुनरिति । भिन्नानामभेदाभावादिति प्रश्नः । चतुर्भिरिति । आरोप्यते ताद्रूप्यं तु मुख्यमित्यर्थः । मञ्चा हसन्तीति । अत्र बालेषु मञ्चत्वारोपान्मञ्चशब्दप्रवृत्तिर्हसन्तीति पदान्तरप्रयोगाद्विज्ञायते । जटिनमिति । ब्रह्मदत्तवद् धर्मलाभात्तद्रूपारोपः । सिंहो माणवको गौर्वाहीक इत्यादावपि ताद्धर्म्यात्ताद्रूप्यारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः । तदुक्तं हरिणा । गोत्वानुषङ्गो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते । अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थित इति ॥ इह तु साहचर्यात् स्त्रियां प्रष्ठत्वारोपः । अथ वेति । संविधात्रीत्वात् प्रस्थाने कर्तृत्वं स्त्रिया. पुरुषगताया वा प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपादिति भावः । अभ्रविलिप्तीति । अभ्रशब्दस्य तृतीयान्तस्य विलिप्ताशब्देन कर्तृकरणे कृतेति समासः । ततः करणपूर्वादिति वर्तमाने क्तादल्पाख्यायामिति ङीष् न प्राप्नोति । वचनसामर्थ्याट्टाबन्तादपि भविष्यतीति चेदत इत्यधिकारो बाध्येत परिभाषा चान्यार्थावश्यं कर्तव्या । अथ वा वचनात् प्रातिपदिकाधिकारो बाध्येत ततश्च वाक्ये ङीष् प्रसज्येत । अभ्रैर्विलिप्ता द्यौरिति । व्याघ्रीति, व्याङ्पूर्वाज्जिघ्रतेर्घ्रः संज्ञायां प्रतिषेध इति शस्य प्रतिषेधादातश्चोपसर्गे इति कप्रत्यय. । तत्र घ्राशब्दमात्रं जातौ न वर्तत इति टाबेव स्यात् । ङीषस्तु सूकर्यादिरवकाशः । समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदिकस्य योन्त्यो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः । तत्र माषान् व-

समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थमिति । तस्मिन् क्रियमाणे माषवापिणी। व्रीहिवापिणी । सुबन्तानां समासः। तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वान्ङीप्। ङीपि कृते समासः। वापिनीशब्दः समस्येत। तत्र समासान्तस्येति णत्वं न प्राप्नोति। कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च *। कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयोजनम्। सांकूटिनम्। व्यावक्रोशी। अत्रावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति न दोषो भवति। सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। किं कारणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति। यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति। नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति एतयैव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। अप्रातिपदिकत्वात्। कृत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति। ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम्। नेत्याह। इह हि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इति वाक्येऽपि लुक् प्रसज्येत। स्वरे च दोषः स्यात्। प्रकारकः प्रकरणम्। गतिकार-

---

पत्यभीक्ष्णमिति बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनौ कृते ऋन्नेभ्य इति ङीपि कृते सुबन्तेन यदि समासः स्यात्तदा समासस्यान्त इकारो न तु नकार इति णत्वं न स्यात्। माषवापिणइत्यादेरेव तु स्यात्। सांकूटिनमिति। अभिविधौ भाव इनुणितीनुण्प्रत्ययः। तत्र कूटिन्नित्येतस्माच्छब्दात्समर्थाद्विभक्तिश्च प्राप्नोति अणिनुण इत्यण्प्रत्ययश्च तत्र स्वार्थिकत्वादन्तरङ्गत्वादण्प्रत्ययः स्यात्। ततश्च कूटिन्नित्यस्यैवाङ्गत्वादादिवृद्धिः स्यात्। प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेन्तरङ्गत्वात् पूर्वं समासः। अण्प्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः। तत्र संकूटिन्नित्यस्मात्समासप्रातिपदिकादण्प्रत्यये सतीष्टं सिध्यति। व्यावक्रोशीति। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णच्। णचः स्त्रियामित्यञ्। सत्यामपीति। णच इनुण इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् कूटिनित्यादेरेवावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। कृद्ग्रहण इति। अनया परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यत इत्यर्थः। नैतदस्या इति। गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादि न प्रयोजनम्। अकृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाषया संघातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः। अप्रातिपदिकत्वादिति णचः स्त्रियामञ् अणिनुण इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराद् णजन्तादिनुणन्ताच्च प्रातिपदिकात्तद्धितो विधीयते। तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया णाजिनुणन्तत्वं सिध्यति न तु प्रातिपदिकत्वम्। तत्र समासग्रहणेन नियमार्थेन संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्संघातात्तद्धितो न स्यादित्यर्थः। ननु चेति। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रापि कृद्ग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषया संकूटिन्नित्यस्य विनापि प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति तन्निबन्धश्च तद्धित इति भावः। मूलकेनोपदंशमिति। उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल्। अत्र यदि सगतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। तदा प्रातिपदिकान्तर्वर्त्तित्वात्सुब्लुक् प्रसज्येत। यद्येवं

कोपपदात् कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो न स्यात् । नैष दोषः । द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । इहापि तर्हि सांकूटिनं व्यावक्रोशीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्भकारेयो न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् । तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परिभाषायाः । उभाभ्यां तु खलु सिध्यति । अवदा-

---

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनमिति चेत् दधि उपदंशं भुङ्क्त इत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः । अन्यथाऽसत्यस्मिन् विकल्पविधाने अमैवाव्ययेनेति नित्यसमासः स्यात् । ततश्च सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रकृतिभावः प्रतिषिध्येत । प्रकारक इति । अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुबुत्पत्तौ पदव्यपदेशोऽस्ति न तूत्तरपदव्यपदेशस्तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशे तदन्तर्भावाद् गतेस्तस्मात् कृदन्तमुत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात् । वचनं किमर्थमिति चेत् उपपदार्थममावास्येत्यादौ । गतिकारकग्रहणं तूत्तरार्थं स्यात् । अथवा वचनस्याप्रातिपदिकत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । द्वे इति । गतिकारकपूर्वस्यार्थवत्त्वत्रापिशब्दात्कारकशब्दस्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रकारकशब्दस्यापि समुदायस्येत्यर्थः । तदाश्रय इति । कारकशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां गतिकारकोपपदानामित्येतदनाश्रयणे सुप्युत्पन्ने समासे कृतेपिग्रहणात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वाद् गतेरुत्तरत्वात् स्वरो भविष्यतीत्यर्थः । कौम्भकारेय इति । एतच्चोपलक्षणम् । सांकूटिनं व्यावक्रोशीत्यपि न सिध्यति । समुदायावयवसन्निधाने द्विर्वचनवत्समुदाय एव प्रकृतित्वेनाश्रयिष्यत इति चेत्प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावाद् गतेस्तदाश्रयः स्वरो न स्यात् । किञ्च समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्तीति पृथग्द्विर्वचनं न प्रयुज्यते । इह तु समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवाङ्गसंज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि प्रवर्तन्त नावयवनामित्यवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदि कारशब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञासमुदायस्यापि गतिकारकोपपदानामित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकान् ङीपि कृते कारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्तत एव ढकि सति तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् । ननु चानुपसर्जनादिति सूत्रं प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमित्युक्तम् । तत्र कारशब्दान्तान् ङीब् भविष्यति तत्कथमुक्तं कौम्भकारेयो न सिध्यतीति । नैष दोषः । गतिकारकोपपदानामित्येतद्वचनमत्र प्रदेशे आश्रितम् । अस्मिंश्चासति उपपदस्य सुबन्तेन सह समासेन भाव्यम् । तत्रान्तरङ्गत्वात्कारशब्दादेव ङीपि सति सुबुत्पत्तौ सत्यां समासः प्रसज्येत । ततश्च कारीशब्दादेव ढक् स्यात् । यद्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति तथापि स्त्रीभ्यो ढगिति समुदायाड्ढकं [illegible] दन्तरङ्गाद्वाऽवयवाड्ढक् प्रसज्येत । तस्मात् स्थितमेतत् कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते । यस्मादप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं तत्र कृद्-

मायां ङीप्प्रसङ्गः । अवदातायां ङीप् प्राप्नोति । अवदाता ब्राह्मणी । वर्णाद-नुदात्तात्तोपधात्तो न इति । नैष वर्णवाची । किं तर्हि विशुद्धवाची । आतश्च विशुद्धवाची । एवं ह्याह । त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च । एतच्छिवे विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणमिति ॥ सूर्याद्देवतायां चाब् वक्तव्यः । सूर्यस्य स्त्री सूर्या । देवतायामिति किमर्थम् । सूरी ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे * । हिमारण्ययोर्महत्त्व इति वक्तव्यम् । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । यवाद्दोषे * । यवाद्दोष इति वक्तव्यम् । दुष्टो यवो यवानी । यवनाल्लिप्याम् * । यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यम् । यवनानी लिपिः । उपाध्यायमातुलाभ्यां वा * । उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति वक्तव्यम् । उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी । मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च * । मुद्गलाच्छन्दसि लिच्चेति वक्तव्यम् । रथीरभून्मुद्गलानी । आचार्यादणत्वं च ।

ग्रहणम् । परिभाषोपस्थाने तु सति मूलकेनोपदंशं भुङ्क्त इति वाक्यस्यापि स्यात् । तथा च समासग्रहणाद्यो नियमः स बाध्येत । मध्ये ऽपवादा इति न्यायाच्च । अप्रत्यय इत्ययं निषेधः कृद्ग्रहणेन बाध्यते । न तु समासग्रहणकृतो नियमः । तत्र परत्वात्समासग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्तनात् । यस्मात्कृद्विहितस्तदादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते । तस्मादिति । गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादिप्रयोजनमित्यर्थः । उभाभ्यामिति । सांकूटिनादि परिभाषाद्वयेन सिध्यति न केवलया कृद्ग्रहणपरिभाषयेत्यर्थः । ननु च गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिग्रहणात् कूटिनित्यस्यापि इनुणन्तत्वादण् प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयोरपीनुणन्तत्वे प्रातिपदिकत्वे चार्थविच्छेदाभावादवयवविच्छेदे प्रमाणाभावात्समुदायादेवोत्पत्तिर्भवति । असत्यां त्वेकतरस्यां परिभाषायामवयवस्यैवेनुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्तत एव तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत । गतिकारकोपपदात् कृदित्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदेनोपादानात् निमित्तभावाद्यथासंभवं क्वचित् केवलस्य कृदन्तस्य क्वचित् गतिकारकपूर्वस्य गत्यादिभ्य उत्तरस्य स्वरो भवति । तदेव गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रष्ठशब्दोऽकारान्तः । पुंयोगात् प्रस्थानासङ्गात् पुंस्कर्तृकप्रस्थानक्रियायां संविधात्रीत्वाद्वा कर्तृत्वात् स्त्रियां वर्तते पुंसो वाचकश्चेति प्रष्ठीत्युदाहरणं भवतीति । अवदातायामिति । प्राक्सुबुत्पत्तेः समास इत्येतत्प्रसङ्गेनात्रेदमुक्तं वर्णादनुदात्तादित्यत्र तु वक्तव्यम् । अवदातशब्दो गौरवाचीति मन्यते । विशुद्धवाचीति । वर्णान्तरव्यतिकीर्णेऽपि विशुद्धिमुपादाय प्रयुज्यते । सूरीति । सूर्यतिष्येति यलोपः ॥ ४८ ॥

इन्द्रवरुण ॥ महद्धिमामिति । महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम् । यवानीति । जात्यन्तरमेवाभिधीयते । दोषस्तु यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिमात्रमित्याहुः । यवनानीति । तस्येदमित्यणो बाधको ङीष् । उपाध्यायेति । उपाध्यायस्याप्राप्ते मातु-

आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम् । आचार्यानी । अर्यक्षत्रियाभ्यां वा * । अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अर्या अर्याणी । क्षत्रिया क्षत्रियाणी ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥ करणपूर्वादिति किमर्थम् । गवा क्रीता । अश्वेन क्रीता । करणपूर्वादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोपि करणपूर्वः क्रीतशब्दः । विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति । मनसा क्रीतीति न सिध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणमस्मात् क्रीतशब्दात् पूर्वं सोयं करणपूर्वस्तस्मात्करणपूर्वात् क्रीतशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । करणमस्मिन् प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वं तस्मात्करणपूर्वात्प्रातिपदिकात्क्रीतान्तादनुपसर्जनादिति ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥ अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः * । अन्तोदात्ताज्जातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । दन्तजाता । स्तनजाता । पाणिगृहीत्यादीनां विशेषः * । पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्तव्यम् । पाणिगृहीती भार्या चेत् । यस्या हि यथाकथंचित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । बहुलं तणि * । बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाच्छन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् । प्रबद्धविलून्याद्यर्थम् । प्रबद्धविलूनी । प्रबद्धविलूना । अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात् * । अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् । बहु । बहुकृता । बहु । नञ् । अकृता । नञ् । सु । सुकृता । सु । काल । मासजाता । वत्सरजाता । काल । सुखादि । सुखजाता । दुःखजाता । क्षिप्रजाता । सुखादि । जातिपूर्वा-

---

लस्य तु नित्यं प्राप्ते प्रानुग्विकल्पच्यते । मुद्गलानीति । ङीषो लित्वादानुगाकारस्य लित्स्वरः । अर्येति । केचित्तु पुंयोग एवेच्छन्ति । अन्ये तु स्वार्थ एवेच्छन्ति । पुंयोगे तु अर्यी क्षत्रियीत्येव भवितव्यम् ॥ ४९ ॥

क्रीताद् ॥ करणपूर्वादिति किमर्थमिति । क्रियमाणे ऽपि करणपूर्वग्रहणे पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादनिष्टप्रसङ्ग इति पृच्छति । विभक्त्येति । कर्मादीनां द्योतिका विभक्तय इति दर्शने इदमुच्यते । अन्यथा विभक्तेः करणाभिधाने व्यवधानाभावः । मनसाक्रीतीति । मनसः संज्ञायामिति तृतीयाया अलुक् । करणमस्मिन्निति पूर्वशब्दोऽवयववचनः समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थस्तेन वाक्ये ङीष्न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

बहुव्रीहेः ॥ दन्तजातेति । वा जात इत्यन्तोदात्तत्वं वा भवति । पाणिगृहीतीति । यस्या अग्निसाक्षिपूर्वकं पाणिग्रहणं कृतं साभिधीयते । प्रबद्धविलूनीति । प्रबद्धं विलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः । अपरे तु कर्मधारयं कुर्वन्ति । बहुकृतेति । बहूनि कृतान्यनयेति बहुव्रीहिः । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वम् । अकृता सुकृतेत्यत्र नञ्सुभ्यामिति । मासजातेत्यादौ जातिकालसुखादिभ्य इति । सुखादयः सुखादिभ्य कर्तृवेदनायामिति क्यङर्थे गणे पठिता इह गृह्यन्ते । अथ वेति । बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु निषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं क्तान्तस्यावशिष्यत इति जातिग्रह-

द्वा *। अथ वा जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्युच्यते। किं स्वाङ्गं नाम। अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्। अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥ अप्राणिनोपि स्वाङ्गम्। अद्रवमिति किमर्थम्। बहुलोहिता। नैतदस्ति। बह्वचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति। इदं तर्हि। बहुकफा। मूर्तिमदिति किमर्थम्। बहुबुद्धिः बहुमनाः। नैतदस्ति। अत इति वर्तते। इदं तर्हि। बहुज्ञाना। प्राणिस्थमिति किमर्थम्। श्लक्ष्णमुखा शाला। अविकारजमिति किमर्थम्। बहुगडुः बहुपिठका। नैतदस्ति। इह तावद्बहुगडुरिति। अत इत्यनुवर्तते बहुपिठकेति बह्वचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति। इदं तर्हि। बहुशोफा। अतत्स्थं तत्र दृष्टं च। अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंज्ञं भवति। दीर्घकेशी रथ्या। तस्य चेत्तत्तथायुतम्। अप्राणिनोपि स्वाङ्गसंज्ञं भवतीति। दीर्घनासिकी अर्चा। तुङ्गनासिकी अर्चेति। अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। शिखा। उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्यधिकारात् *। उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। बहुव्रीह्यधिकारात्। बहुव्रीहेरिति प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तादिति। बह्वजर्थं तर्हि उपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम्। बह्वचो नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत। बह्वच उपसर्जनान्नेति। अथाक्रियमाणे उपसर्जनग्रहणे कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्। बहुव्रीहेरिति वर्तते। बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत।

णमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थ, ॥ ५२ ॥

स्वाङ्गाच्चो ॥ किं स्वाङ्गमिति। किं स्वमङ्गं स्वाङ्गमाहोस्विल्लक्षणान्तरप्रयुक्तमिति प्रश्नः। अद्रवमिति। द्रवतीति द्रवम्। ततोन्यदद्रवम्। मूर्तिः काठिन्यम्। अथ वा सर्वगतद्रव्यपरिमाणं सा यस्यास्ति तद् मूर्तिमत्। अविकारजमिति। विकारो वातादिवैषम्यम्। तस्माद्यन्न जातमित्यर्थः। तथा प्राणिस्थमपि यत् पूर्वं प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वाङ्गम् यथा रथ्यापातिताः केशाः। तस्य चेदिति। अप्राणिनोपि मुखं स्वाङ्गं भवति। यदि यथा प्राणिना तत्संबद्धं तथैवाप्राणिनापि। अप्राणिनोपीति। तस्य चेत्तत्तथायुतमित्यस्य सामर्थ्यलभ्योऽयमध्याहारः। बहुलोहितेति। लोहितं रुधिरमुच्यते। नैतदस्तीति। ङीषभावार्थं लोहितस्यास्वाङ्गत्वप्रतिपादनं नोपयुज्यते। स्वाङ्गे ध्रुवे। उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्श्वित्यादिकार्याभावार्थं तूपयुज्यत एव। अस्ति चेदानीमिति। अनेकपदावयवत्वादबह्वच्त्वं बहुव्रीहेर्न संभवति। तत्र विधिसामर्थ्याद्बह्वज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। स्वङ्गेति। अङो वृश्चिकावयवविशेषः। अन्तोदात्तार्थ इति। बहुव्रीह्यधिकारात् स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वे लब्धे पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमित्यनन्तोदात्तादपि ङीब् भविष्यतीति भावः। सहादिकृतत्वादिति। सनादीनां कृतः सहादिकृतः प्रतिषेधसद्भावः सहादिकृतत्वं

अस्ति चेदानीं कश्चिदवह्वज् बहुव्रीहिः । यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । स्वडा स्वडीति । बह्वजर्थमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम् * । स्वाङ्गग्रहणं क्रियते । तद् बह्वज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः स्वाङ्गाद् बह्वचो नेति । एवं तर्हि अन्तोदात्ता-दिति वर्तते । अनन्तोदात्तार्थोऽयमारम्भः । अनन्तोदात्तार्थमिति चेत् सहादिकृ-तत्वात्सिद्धम् । यदयं सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेति प्रतिषेधं शास्ति तज् ज्ञापय-त्याचार्यः अनन्तोदात्तादपि भवतीति । स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु * । स्वाङ्ग-समुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । स्वाङ्गाद्यथा स्यात् । स्वाङ्गसमुदा-यान्मा भूत् । कल्याणपाणिपादा । अथ क्रियमाणेऽप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् । न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा, न जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते । काशिकोशलीया इति । जनपदतदवध्योश्चेति वुञ् न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्वाङ्गपू-र्वादिति वर्तते । तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः । अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद् बहुव्रीहेरिति । यच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गं न तदन्तो बहुव्रीहिः । यदन्तश्च बहुव्रीहिर्नादो ऽस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम् । ननु च तत्पूर्वस्मिन् योगे बहुव्रीहिविशेषणम् । नेत्याह । पूर्वपदविशेषणं तत् । न स्वाङ्गमस्वाङ्गम् । पूर्वं पदं पूर्वपदम् । अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदादिति । यद्येवं पूर्व-स्मिन् योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति । बहुव्रीहिश्च विशेषितः । कथम् । क्ता-दिति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । अस्वाङ्गात् पूर्वपदात्परं यत् क्तान्तं तदन्ताद् बहुव्रीहेरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहुव्रीहेरिति वर्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् । निष्केशी यूका । अतिकेशी मालेति ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च * । नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् ।

तस्मादित्यर्थः । सहादिपूर्वस्य हि बहुव्रीहेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च नास्त्य-न्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः । कल्याणपाणिपादेति । पाणी च पादौ च पाणिपादं तत्कल्याणं यस्या इति बहुव्रीहिः । अत्र पाणिपादशब्द उपसर्जनम् स च स्वाङ्गसमुदायवाची । नतु स्वाङ्गवाची यस्तु स्वाङ्गवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भव-तीति ङीष् न भवति । असति तूपसर्जनग्रहणे पादशब्देन स्वाङ्गवाचिना स्वाङ्गान्तो बहुव्रीहिर्भवतीति ङीष् स्यात् । काशिकोशलीया इति । काशयश्च कोशलाश्चेति द्वन्द्वस्त-त्रभवा इत्यवृद्धादपीतिवुञ् न भवति वृद्धलक्षणः छ एव भवति । न स्वाङ्गमिति । पर्युदासाश्रयेण तत्सदृशं शब्दान्तरमर्थान्तरवाचि गृह्यत इत्यर्थः । निष्केशीति । केशे-भ्यो निष्क्रान्तेति प्रादिसमासस्तत्पुरुषः ॥ ५४ ॥

नासिकोदर ॥ कवरपुच्छीति । कवरशब्देन वर्णविशेषोऽभिधीयते । विधिप्रतिषेध-

कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा । कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् । कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । कबरपुच्छी । कबर । मणिपुच्छी । मणि । विषपुच्छी । विष । शरपुच्छी । शर । उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च * । उपमानात्पक्षात्पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । उलूकपक्षी शाला उलूकपुच्छी सेनेति । नासिकादिभ्यो विभाषायां सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन * । नासिकादिभ्यो विभाषायां सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यम् । नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । कल्याणनासिकी कल्याणनासिका । सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः । समुखा अमुखा विद्यमानमुखेति । इहोभयं प्राप्नोति । सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति । सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अयं विधिः । स प्रतिषेधः । विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अयमपि विधिः न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषये आरभ्यते । स यथैव बह्वज्लक्षणं संयोगोपधलक्षणं च प्रतिषेधं बाधते । एवं सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणमपि बाधेत । का तर्हि गतिः । इह तावन्नासिकोदर इति बह्वज्लक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति । सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते न परान् इत्येवमियं विभाषा बह्वज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते । सहनञ्विद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते । ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति । सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणं न बाधिष्यते ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥ दिक्पूर्वपदाद् ङीषोनुदात्तत्वम् * । दिक्पूर्वपदान् ङीषो ऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी ङीब्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीष्विषयान् ङीप्प्रसङ्गः * । ङीब्विधाने हि सति अन्यत्रापि ङीष्विषयान् ङीप् प्राप्नोति । प्राग्गुल्फा । प्रत्यग्ललाटा । ननु चैते विशेषा अनुवर्तेरन् ।

योरिति । विधिरुत्सर्गः प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावादस्या अपि प्राप्तेः सहादिलक्षणेनैव प्रतिषेधेन भाव्यमित्यर्थः । न मृदूनामिति । मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति अयं तु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्बलवानित्यर्थः । का तर्हीति । विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते । इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति । इह तावदिति ॥ ५५ ॥

दिक्पूर्व ॥ अन्यत्रापीति । यत्रापि प्रतिषिद्धो ङीषित्यर्थः । असंयोगोपधादित्यादिकस्तु प्रतिषेधोऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ङीषेव भवति नानेन विधी-

असंयोगोपधाद्वृद्धचो नेति । यद्यप्येते विशेषा अनुवर्तेरन् । संयोगोपधाद्वृद्धचो नेति । एवमपि दिक्पूर्वपदान् ङीपा मुक्ते ङीष् प्रसज्येत । नैष दोषः । उक्तमेतत् । यत्रो त्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति । अथ वा ङीष आदेशो ङीप् करिष्यते तर्त्तार्हि ङीषोत्र ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अन्यतो ङीषिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिक्पूर्वपदादीसेषा पञ्चमी ङीषिति प्रथमायाः षष्टीमिह कल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रसयविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रसयविधिः । विहितश्च प्रसयः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥ जातेरित्युच्यते । का जातिर्नाम । आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ अपर आह । प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद् गुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥ गोत्रं च चरणानि च । कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः । यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति भवि-

---

यमानस्य ङीपो लभ्यत इति भावः । एवमपीति । वेत्यनुवर्तनाद्विकल्पेन ङीब् विधीयते पक्षे प्राङ्मुखेत्यपि यथा स्यात् । तत्र ङीपा मुक्ते पक्षे ङीष् प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तमिति । पारेमध्ये षष्ठ्या वेत्यादौ ततश्च ङीपा मुक्ते टाबेव भविष्यतीति वार्थः सूत्रभङ्गेनेत्यर्थः ॥ ६० ॥

जातेरस्त्री ॥ का जातिरिति । लक्षणविप्रतिपत्त्या प्रश्नः । आकृतिग्रहणेति । गृह्यतेनेनेतिग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते तत्राकृतिशब्दसंनिधाने स्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्बहिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति । आकृतिर्ग्रहणं यस्याः साकृतिग्रहणाऽवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । एतेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता । ब्राह्मणत्वादिस्तु न संगृहीता । ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाह लिङ्गानामिति । लिङ्गानि सर्वाणि भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद्भजोण्विरिति ण्विप्रत्ययः । लिङ्गानामिति कर्मषष्ठी । अप्राप्तप्रमाणार्थं चेदं वचनमिति तदादेः सर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृतिग्रहणत्वाज् जातिरूपोपपत्तिः । उपदेशापेक्षं च लिङ्गानामिति । जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते । तेन देवदत्तेत्यसर्वलिङ्गत्वेऽपि जातिलक्षण ङीषभावः । सकृदिति । अयं गौरिति सकृदुपदिष्टा जातिर्निगृहीतुं निश्चेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः । गोत्रमिति । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते । गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात् पृथगुपादानं नाडायनं नपुंसकमिति दर्शनात् । प्रादुर्भावेति । सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद् द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद् द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलम्भो न भवत्येवं जातिरहितस्यापीत्यर्थः । बह्वर्थामिति । सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्र विषयवाची । चरणानीति । चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येतृषु वर्तते । कुमारीभार्य इति । कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरिति जातेश्चेति

तव्यम् । यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भवितव्यम् । अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति । आहो स्वित् क्वचिदस्त्रीविषयमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति । द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते क्व चिदस्त्रीविषयमिति । माला बलाका अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु क्व चिद्यदस्त्रीविषयमिति । कथं माला बलाकेति । अजादिषु पाठः करिष्यते । अयोपधादिति किमर्थम् । इभ्या क्षत्रिया । असल्पमिदमुच्यते अयोपधादिति । अकोपधादित्यपि च वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चटका मूषिकेति । यद्यकोपधादित्युच्यते काकी कोकी पिकी शुकी उलूकीति न सिध्यति । अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव । कथं चटका मूषिकेति । अजादिषु पाठः कर्तव्यः । योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः * । योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । हय । हयी । गवय । गवयी । मुकय । मुकयी । मत्स्य । मत्सी । मनुष्य । मनुषी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥ सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेधः * । सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः * । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सम् । सम्फला । भस्त्रा । भस्त्राफला । अजिन । अजिनफला । शण । शणफला । पिण्ड । पिण्डफला ।

पुंवद्भावप्रतिषेधः उत्तरे तु लक्षणे कौमारं जातिर्न भवति अयावद्द्रव्यभावित्वात् । पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतमपर आहेत्यभिधानादित्याहुः । तथा च युवतितरेति ङ्याप्सूत्र उदाहरणं ददौ तसिलादिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जातेश्चेति निषेधात् । अथेति । यदा अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्त इत्यन्यपदार्थः प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रीयते तदा समानायामाकृतावस्त्रीविषयादित्येष पक्षो भवति । यदा तु प्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते तदा यत्र क्व चिदस्त्रीविषयादित्येष पक्षः संपद्यते, द्रोणीति । द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुल्लिङ्गो गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्गः । मालेति, मलनं माल इति पुल्लिङ्गः क्षेत्रविशेषे नपुंसकम् । स्रजि स्त्रीलिङ्गः । बलमाकायतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते । अस्त्विति । अन्य एव क्रियावाची जातिशब्दस्त्वन्य एवेति । परिहारान्तरमप्यत्र संभवति । गवयीति गौरादिष्विदानींतनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्त्तिकारम्भाद्विज्ञायते ॥ ६३ ॥

पाककर्ण ॥ सदच्काण्डेति । अत्राञ्चतिः क्विन्नन्तो गृह्यते । अयमप्यजादिषु पाठ इदानींतनः । त्रिफलेति । त्रयाणां फलानां समाहार इति द्विगुः ततो द्विगुलक्ष-

श्वेताच्च * । श्वेताच्चेति वक्तव्यम् । श्वेतफला । त्रेश्च । त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला । मूलान्नञः * । मूलान्नञः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमूला ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥ जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम् । अयोपधादिति वर्तते । योपधादपि यथा स्यात् । औदमेयी । इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानम् * । इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सौतङ्गमी मौनिचिती ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥ किमर्थो ङकारः । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । नोङ्धात्वोरिति । नो धात्वोरितीयत्युच्यमाने यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न उङुत इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । इह च ब्रह्मबन्धूछत्रम् । ब्रह्मबन्धूच्छत्रम् । षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येत । इह च ब्रह्मबन्धूः, वीरबन्धूरिति । नद्यृतश्चेति कप् प्रसज्येत । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । यदप्युच्यते इह च ब्रह्मबन्धूछत्रं ब्रह्मबन्धूच्छत्रं षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येतेति । पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः । यदप्युच्यते ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति नद्यृतश्चेति कप्प्रसज्येतेति । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत् । न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । शेषलक्षणस्तर्हि कप् प्राप्नोति । तस्माद्दीर्घोच्चारणं कर्तव्यम् । ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम् * । ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वा-

---

णान् ङीपः परत्वान् ङीष् प्राप्तो निषिध्यते । तन्निषेधसामर्थ्याच्च ङीबपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावात् ॥ ६४ ॥

इतो म ॥ औदमेयीति । उदमेयस्यापत्यमत इञ् । सौतंगमीति । सुतंगमेन निर्वृत्तेति वुञ्छणादिसूत्रेण इञ् ॥ ६५ ॥

ऊङुतः ॥ यवाग्वेति । वर्णग्रहणे ऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः । गोस्त्रियोरिति । एकादेशस्यान्तवद्भावादुपसर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भवतीति भावः । नद्यृत इति । नद्यन्तो बहुव्रीहिर्भवतीति भावः । दीर्घोच्चारणे तु तत्सामर्थ्यात्कब्ह्रस्वौ न प्रवर्तेते । उभयत इति । एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञासंपाद्याऽन्यथाऽप्रत्यय इति प्रतिषेधप्रसङ्गः । आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं साध्यमित्येकोऽवयवो युगपद् द्वयोरित्येषा बुद्धिर्विरोधान्न प्रवर्तते । स्त्रीप्रत्ययविशेषणं चोपसर्जनम् । न चात्रस्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति ह्रस्वाऽप्रसङ्गः । पदान्तेति । अधीत्य-स्यात्रावेवेत्यर्थः । तस्मादिति । उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं तत्र द्वितीय उकारः परत्वा-

दीनामिति वक्तव्यम् । अलाबूः कर्कन्धूः । अप्राणिजातेरिति किमर्थम् । कृकवाकुः । अरज्ज्वादीनामिति किमर्थम् । रज्जुर्हनुः ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥ सहितसहाभ्यां च * । सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सहितोरूः । सहोरूः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥ अस्वल्पमिदमुच्यते कद्रुकमण्डलुगुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । कद्रूः । कमण्डलूः । गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥ षाच्च यञश्चाप् । षाच्च यञश्चाब्वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या । पौतिमाष्या । तत्रायमप्यर्थः । गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते स न पठितव्यो भवति । यदि न पठ्यते । गौकक्षीपुत्र इति संप्रसारणं न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । ष्यङः संप्रसारणे गौक्ष्यकः प्रतिषेध इति ॥

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥ अन उपधालोपिन ऊधसो ङीप् पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतस्मादूधसो ङीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अनउपधालोपिन इत्यस्यावकाशः । बहुराज्ञी बहुतक्ष्णी । ऊधसो ङीष्भवतीत्यस्यावकाशः । विभाषा ङीप् । यदा न ङीप् सोवकाशः । ङीप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति । ऊधसो ङीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यत्र ऊधसो ङीष्भवतीत्येतदनुवर्तिष्यते आवट्याद्यञः ष्फश्चापः * । आवट्याद्यञः ष्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । आवट्याद्यञश्चापोवकाशः । उदीचामावट्या । ष्फस्यावकाशः अन्यानि यञन्तानि । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । आवट्यशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति । आवट्यायनी । ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । आवट्याग्रहणेन नार्थः ।

द्व्यच्कस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थ इति भावः । अलाबूरिति । ऊङि सति नोङ्धात्वोरिति विभक्तेरुदात्तत्वनिषेधो भवत्यलाब्वेति ॥ ६६ ॥

संहित ॥ सहितोरूरिति । नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्संहितशब्दग्रहणेन सहितशब्दस्य सिद्धं ग्रहणम् । एवं तर्हि विद्यमानं हितमस्य सहित इति यदा व्युत्पत्तिस्तदर्थं वार्तिकम् । सहोरूरिति । सहेते इति सहौ ऊरू इति व्युत्पत्तिः । अथवा विद्यमानावूरू यस्याः सा सहोरूरित्यूर्वतिशयप्रतिपादनार्थः प्रयोगः ॥ ७० ॥

कद्रु ॥ गुग्गुलुमधुजतूनां छन्दसि लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः स्पृहिगृहीत्यालुजन्तः ॥ ७१ ॥

यङश्चाप् ॥ शार्कराक्ष्येति । गर्गादियञन्तात्पते ॥ ७४ ॥

आव ॥ अनइति । यद्यपीदमन्यत्र वक्तव्यं तथाप्यन्यार्थपूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्र-

यञः ष्फश्चापइसेव । इदमपि सिद्धं भवति । शार्कराक्ष्यायणी पौतिमाष्यायणी । यञ्ग्रहणेनापि नार्थः । ष्फश्चाप इसेव । गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते । इदमपि सिद्धं भवति गौकक्ष्यायणी । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । प्राचां ष्फ तद्धितः सर्वत्र । क्व सर्वत्र । यत्र ष्फश्चान्यश्च प्राप्नोति । ष्फ एव तत्र भवतीति । ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः । सर्वत्र । क्व सर्वत्र । प्राचां चोदीचां च ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥ इह कस्मान्न भवति । दाक्षीस्ताक्षीति । आतिशायिकेनायन्तमपा निर्देशः क्रियते । सच त्रिप्रभृतिषु वर्तते । त्रिप्रभृतीनामभावात् । यद्येवम्, प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु । आम्विधिः केन तेन स्यात्प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥ प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुर्वित्युच्यते । आम्विधिः केन तव न स्यात् । अव्ययघादिति प्राप्नोति । प्रकर्षे यद्ययं तमः। यद्ययंतमः प्रकर्षे वर्तते उद्गतस्य प्रकर्षोयं गतशब्दोत्र लुप्यते । उद्गतस्यायं प्रकर्षः । गतशब्दस्यात्र लोपो भवति । नाव्ययार्थप्रकर्षोस्ति धात्वर्थोत्र प्रकृष्येत । नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः । कस्य तर्हि । धात्वर्थस्य। उद्गतापेक्षते किं चित् त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ॥ अनुद्गतमपेक्ष्योत्रउद्गतमित्येतद्भवति त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ । त्रयाणां किल द्वावुद्गतौ भवतः । चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो-वाराह्यायां न सिध्यति । चतुष्प्रभृतिषु ष्यङ् वक्तव्यः। वाराह्यायां न सिध्यति। वी

सङ्गेनात्रोक्तम् । गौकक्ष्यायणीति । गोकक्ष्यस्यापत्यं गोत्रं स्त्री गर्गादित्वाद्यञ् । ततः ष्यङ्। प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्यञन्तात् ष्फो विधीयमानः ष्यङन्तादपि भवतीति प्राक्कयाश्रयेणेदमुक्तम् ॥ ७५ ॥

अणिञोः ॥ दाक्षीति । दक्षस्यापत्यं गोत्रं स्त्रीत्यत इञ् । उत्तमशब्दमव्युत्पन्नमन्त्यमात्रवचनमाश्रित्य प्रश्नः । स चेति । यत्रैकोऽनुद्गतः प्रथमोच्चारितत्वात् । त्रयस्तूद्गता ऊर्ध्वोच्चारिता तत्रोत्तमशब्दः प्रयुज्यते । एवं चतुष्प्रभृतिषु प्रयुज्यते । उद्गतापेक्षया तु त्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम् । प्रकर्षे चेति । चण् चेदर्थे वर्तते । क्व चित्तु प्रकर्षे चेदिति पाठः । यदि प्रकर्षप्रत्ययं कृत्वा दाक्ष्या गुरूपोत्तमं न भवतीत्युच्यते । तत उच्छब्दात्तमपि सति किमेत्तिङव्ययघादित्याम्प्रत्ययप्रसङ्गादुत्तमामिति प्राप्नोति । उद्गतस्येति । उच्छब्दोत्र समाधानक्रियावचनः क्रियाप्रकर्षद्वारको द्रव्यप्रकर्ष इत्यद्रव्यप्रकर्षइतिवचनादाम न भवतीत्यर्थः । गतशब्दोत्रेति । उच्छब्देन गतार्थस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्य लोपः । धात्वर्थोत्रेति । धातुशब्देन धात्वर्थोत्र क्रियाभिधीयते सोऽर्थो विषयः प्रयोजनं वा यस्य स धात्वर्थः । साधनाधार पदार्थः स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थः । त्रयाणामिति । यत्र त्रयो वर्णास्तत्रैकोऽनुद्गतो द्वावुद्गतौ-द्वयोश्चैकस्य प्रकर्षे तरपा तमपो बाधनादुत्तमशब्दो नास्तीति वार ह्येति ष्यङ् प्राप्नोति । यत्र चतुष्प्रभृतयो वर्णास्तत्रैव ष्यङ् स्यादित्यर्थः । भिद्यत इति । तमपः] पि-

राशायां न प्राप्नोति । किं कारणम् । चतुष्प्रभृतीनामभावात् । भिद्यतेस्य स्वरस्ते-
न विधिश्चामो न लक्ष्यते । भिद्यते खल्वस्य स्वरस्तेनातिशायनिकेन तमशब्देन उत्त-
मस्य विधिश्चामो न क्व चिदपि लक्ष्यते । शब्दान्तरमिदं विद्याद् दृष्टम-
भ्यन्तरं त्रिषु । एवं तर्हि अन्योयमातिशायनिकेन समानार्थः तमस्त्रिप्रभृतिषु
वर्तते । किं पुनरयमाणिञोरादेशः । आहोस्विदणिञ्भ्यां पर इति । कश्चात्र वि-
शेषः । ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनम् * । ष्यङि अनादेशे यलोपो वक्तव्यः ।
औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाः । द्विरण्विधिः । द्विश्चाण्विधेयः । औदमेघ्याया-
श्छात्रा औदमेघाः । औदमेघ्यानां संघ औदमेघः । इञ इसण् न प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि आदेशः । आदेशेऽल्लोपवचनम् । यद्यादेशः अनो लोपो वक्तव्यः । औडु-
लोम्या शारलोम्येति । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत । नवा
ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । ष्यङो लोपनि-
निमित्तत्वात् । लोपनिमित्तः ष्यङ् । न चाकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति । किं
कारणम् । गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते । नचाकृते लोपे गुरूपोत्तमता भवति । अथ
वा पुनरस्तु परः । ननु चोक्तं ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनं द्विरण् विधिरिति । नैष
दोषः । यत्तावदुच्यते यलोपवचनमिति । अदोष एषः । किं कारणम् । पुंवद्भा-
वात् । यञादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति । भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति । अयं
तर्हि दोषो द्विरण्विधिरिति । नैष दोषः । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्र-

---

त्वादनुदात्तत्वादुत्तमशब्द आद्युदात्तः प्राप्नोत्यन्तोदात्तश्चेष्यते । एतच्चोञ्छादिषूत्तम-
शश्वत्तमौ सर्वत्रेति पाठानपेक्षयोक्तम् । न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आमन्तस्य क्व चित्प्र-
योगो दृश्यते इत्यनभिधानादुच्छब्दात्तमबेव नास्ति । अव्युत्पन्न एवोत्तमशब्दः स्वभा-
वात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेत्याह शब्दान्तरमिति । दृष्टमिति । त्रिग्रहणं बहुत्वोपलक्ष-
णार्थम् । तेन त्रिप्रभृतिषु तदभ्यन्तरमन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः । आतिशायनिकेनेति । आ-
तिशायिनिकश्चतु प्रभृतीनामन्त्यमाह । अव्युत्पन्नस्तु त्रिप्रभृतीनामित्यन्त्यत्वमात्रेण
सदृशार्थत्वमिति भावः । तम इति । तमान्तोऽव्युत्पन्नशब्द इत्यर्थः । किं पुनरिति ।
प्रत्ययविधावपि गापोष्टग् व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादौ षष्ठी दृश्यत इति संदेहात्प्रश्नः ।
औदमेघ्या इति । उदमेघस्यापत्यं गोत्रं स्त्री अत इञ् यद्यत्र इञन्तात्परः स्त्रियां ष्यङ्
विधीयते तदाऽपत्ययकारो न भवतीति यलोपो न प्राप्नोति । आदेशपक्षे तु स्थानिव-
द्भावाद् ष्यङ् आपत्योति यलोपः सिध्यति । द्विरिति । इञश्चेत्यस्यानन्तरं ष्यङश्चेति
वक्तव्यम् । तेनेञः परो यः ष्यङ् तदन्तादण् भवतीत्ययमर्थो भवति । संघाङ्कैत्य-
त्रापि तथैव वक्तव्यम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात्सिध्यति । औडुलोम्येति । उडु-
लोम्नोऽपत्यं गोत्रं स्त्री बह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठात् केवलस्यापत्येन योगाभावात्
सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणादिञ्प्रत्ययः । तत्र यदि तदादेशः ष्यङ् क्रियेत तदा ये चाभाव-
कर्मणोरिति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न प्राप्नोति । प्रत्ययपक्षे त्विञा व्यवधानात् प्रकृति-

ययविधौ । उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च । किमत्र न्याय्यम् । आदेश इत्येतद् न्याय्यम् । कुत एतत् । एवं चैव हि कृत्वा आचार्येण सूत्रं पठितं षष्ठ्या च-निर्देशः कृतः । अतएवैष पक्षो निर्दोषः । ननु च परस्मिन्नपि सति ये दोषास्ते परिहृताः । पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः स च पुंवद्भावोऽढे भवति । तत्र ते औदमेघेयो न सिध्यति । अनुबन्धौ त्वया कार्यौ । यस्यादेशः अनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः सामान्यग्रहणार्थः । अपरः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः यङश्चाबिति । अथ क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । अत्रैव । किं प्रयोजनम् चाबर्थम् । चाब्यथा स्यात् । तव कथं चाप् । टाब्विधिर्मम । मम टापा सिद्धम् । ननु च ममापि टापा सिद्धं स्यात् । न सिध्यति । अण इति चेञ इति चेतीकारः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते अणन्तादकारान्तादु इञन्तादिकारान्तादिति । कथं तर्हि । अणयोऽकार इञ्य इकार इति । स्वरार्थस्तर्हि स्वरार्थस्तर्हि त्वया चाब्वक्तव्यः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं मा भूत् । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति । तवापि तर्हि ष्यङ उक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य टाब्न प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तेऽपि हि भवन्त्येते । उक्ते ऽपि स्त्रीत्वे भवन्त्येते टाबादय इति । उक्तमेतत् । स्वार्थिकाष्टाबादय इति । सानुबन्धकस्यादेशो मम । ममापि तर्हि सानुबन्धकस्यादेशे ञित्कार्यं नेति । तेन ञिन्न भविष्यति । अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र

भावाभावः । न वेति । आनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति सिद्धश्चेति । यद्यपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाश्रयेण इञन्तात्प्रातिपदिकादण् विधीयमानः ष्यङन्तादपि सिध्यति । तथापि पुंवद्भावस्य न्याय्यत्वात्स पर्वोक्तः । षष्ठ्यो चेति । चशब्दो हेतौ । अणिञोरनार्षयोरिति षष्ठीनिर्देश आदेशार्थ एव प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वे ह्यसंदेहाय पञ्चम्येवोच्चार्येत । औदमेघ्य इति । ष्यङन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् । इदानीं प्रत्ययवाद्यादेशवादिनो दोषमुद्भावयति अनुबन्धाविति । टापा ममेति । प्रत्ययवादी प्रत्यये कृते टापं करोतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह ममापीति । अण इति । अकारः प्रधानं तद्विशेषणमण् । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधात् स्थानिवद्भावाभावः । अणन्तादकारान्तादिति तु विज्ञायमाने स्वाश्रयमिकारान्तत्वं स्थानिवद्भावादणन्तत्वं चेति स्यादेव ङीप् प्रत्ययः । इञादेशस्य तु ष्यङो न स्वाश्रयमिकारान्तत्वं नापि स्थानिवद्भावप्रापितमनल्विधाविति प्रतिषेधादिति ततः सिद्ध एव टाप् । यदा चेञ उपसंख्यानमित्यत्रेत इत्यपेक्ष्यते तदा ष्यङि कृते ऽनिकारान्तत्वान् ङीषो ऽप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह स्वरार्थ इति । इञादेशो यदि ष्यङ् क्रियते तदन्ताच्च टाप् तदा वाराह्यत्याद्युदात्तं पदं स्यात्तस्मादन्तोदात्तार्थस्त्वया चाब् विधेयः । आदेशवाद्याह तवापीति । मम तु यङश्चाबिति वचनाच्चाब् भवतीति मन्यते । प्रत्ययवाद्याह नैष दोष इति । उक्त इति । द्योतित इत्यर्थः । एकस्य स्त्रीत्वद्योतने सामर्थ्याभावाद्द्वयोर्द्योतकत्वम् । एतच्च प्रयोगदर्शनादवसीयते । आदेशवाद्याह सानुबन्धकस्येति । इञ एवाकृतञकारेत्संज्ञकस्य यादेशः करिष्यते तेन ञित्स्वराभावात्प्रत्ययस्वरे टापि कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इति

न सिध्यति। अस्थानिवत्त्वे दोषः। वृद्धिस्ते न प्राप्नोति। औडुलोम्या। शारलोम्येति। न चेदानीमर्द्धजरतीयं लभ्यम्। वृद्धिर्मम भविष्यति। स्वरो नेति। तद्यथा अर्धं जरसाः कामयन्ते अर्धं नेति। त्वयाप्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद् विशेषणम्। त्वयाप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। ष्यङः सम्प्रसारणमिति। अक्रियैव विशेषोत्र सानुबन्धो विशेषवान्। अक्रियैव मम विशेषः। सानुबन्धस्तु विशेषवान्। पाश्यायां ते कथं न स्यात्। पाश्यापतिरित्यत्र तव कस्मान्न भवति। एको मे स्याद्विशेषणम्। एको मम विशेषणार्थः। त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ। अथैकस्मिन् सति कः करिष्यते। किं चातः। अन्यस्मिन् सूत्रभेदः स्यात्। यद्येताभ्यामन्यः क्रियेत। सूत्रभेदः कृतो भवति। षिति लिङ्गं प्रसज्यते। अथ षित् क्रियते षित इति इकारः प्राप्नोति। ङिति चेक्रियते दोषः। अथ ङित् क्रियते चेक्रियते दोषो भविष्यति। लोलूयापुत्रः। लोलूयापतिरिति। व्यवधानान्न दुष्यति। अकारेण व्यवधानान्न दोषो भविष्यति। योनन्तरो धातुः सः। यो धातुः सोनन्तरः धातोरिति वर्तते। यश्चात्रानन्तरो नासौ धातुः। यश्च धातुर्नासावनन्तरः। न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते। नचेदुभयतः साम्यं भवति। उभयत्र प्राप्नोति। यदि पुनर्यङ्

वाराह्याशब्दोन्तोदात्तो भविष्यतीत्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह अस्थानिवत्त्व इति। अर्धजरतीयमिति। समासाच्च तद्विषयादिति छप्रत्ययः। सुखं न कामयन्ते अङ्गान्तरं तु कामयन्ते जरत्याः। आदेशवाद्याह त्वयाप्यत्रेति। प्रत्ययवाद्याह अक्रियैवेति। यस्य संप्रसारणमिति वक्ष्यते। निरनुबन्धकत्वाच्चायमेव ग्रहीष्यते। आम्बष्ठ्यापुत्र इत्यादौ तु ष्यङः सानुबन्धकत्वात्संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः। आदेशवाद्याह पाश्यायामिति। यदीह यप्रत्ययं विधाय स्यः संप्रसारणमित्युच्यते तदा पाशानां समूहः पाशादिभ्यो य इति च प्रत्ययस्य पाश्यापतिरित्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः। प्रत्ययवाद्याह एक इति। आदेशवाद्याह अथेति। चेक्रीयित इति धातोरेकाच इत्यनेन विहिते यङीत्यर्थः। यङः पूर्वाचार्यसंज्ञा चेक्रियितमिति। प्रत्ययवाद्याह व्यवधानादिति। लोलूयेत्यय यङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये सति अकारेण व्यवधानादित्यर्थः। पुत्रपत्योरिति। सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्य यङः संप्रसारणेन भवितव्यम्। तत्र वाराह्याशब्दे टापा सहैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् भवति। लोलूयेत्यत्र तु यङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये कृते ऽतोलोप इति यङोऽकारो लुप्यते तत्र टापि कृते एकादेशे च पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् न भवत्याकारेण व्यवधानादिति संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः। आदेशवाद्याह योनन्तर इति। यङः संप्रसारणमिति भवता सूत्रं क्रियते तदा लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणानुवृत्तौ सत्यां धातुना यङ् विशेष्यते। तत्र पुत्रपत्योरनन्तरो यङन्तो धातुर्न संभवतीति सामर्थ्याद्यथाऽधातोरनन्तस्य वाराहीपुत्र इति संप्रसारणं भवति। एवं लोलूयापुत्र इत्यत्र व्यवहितस्यापि

धातुर्विशेष्येत । यङा विशेष्येत यदीह धातुर्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् । यद्येवं यङा धातुर्विशेष्येत । अथापि धातुना यङ् । तुल्यमेतद्भवति । उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः । अथोभौ प्रधानं भवतः नात्र दोषो भवति । तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते । तथा सति वाक्पतिः वाक्पुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणं प्राप्नोति । धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः । धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति कृत्वा एष निश्चयः क्रियते । अवश्यमात्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोभ्यां गोभिः नौभ्यां नौभिरिति । आत्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करिष्यते उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते । उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति । एवं तर्हि उपदेशे आत्वमित्युच्येत । उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । गोत्रावयवादगोत्रार्थम् गोत्रावयवादित्युच्यते । अगोत्रार्थोऽयमारम्भः । गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तद-

---

धातोः स्यादित्यर्थः । धातुत्वमानन्तर्यं च विशेषणमाश्रितं तत्रैकस्योभयासंभवात्सामर्थ्यादेकतरविशेषणाश्रयणादुभयोरपि संप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चेदिति । एकस्य यदा धर्मद्वयं न संभवति तदान्यतररूपाश्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः । प्रत्ययवाद्याह यदीति । तदा किं दोषः स्यान्नवेति पृच्छति । आदेशवाद्याह यङेति । जुसि चेत्यादावङ्गेनेकोविशेषणेऽङ्गस्यैका वा विशेषोऽस्तेत्यथ । यङा तु धातौ विशेष्यमाणे धातुनावात्रविशेष्यमाणे यङि विशेषो नास्तीत्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह उभाविति । यङ्धात्वोः परस्परेण विशेषणविशेष्यभावो नास्ति समुच्चयेन तु कार्यं विधीयते पुत्रपत्योरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति । तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोर्व्यवधानात् । ततश्च सामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थैवानुवृत्तिः । आदेशवाद्याह तथेति । यदि यङ्धात्वोः समुच्चयो न तु विशेषणविशेष्यभावस्तदा वाक्पतिशब्दे पत्युरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति वचेर्धातोः संप्रसारणप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह धातुप्रकरणस्येति । धातुग्रहणं नानुवर्तत इति नास्त्यतिप्रसङ्गः । आदेशवाद्याह अवश्यमिति । आदेच उपदेशेऽशितीत्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्यं धातुग्रहणमित्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह आत्वार्थमिति । एतदिति । एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः । उपदेशशब्देन शास्त्रमुच्यते । तेन शास्त्रे ये पठिता एजन्तास्तेषामात्वं विधीयते । प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रतिपादितानि । ननु नौद्व्यचष्ठन् गोद्व्यचः इत्यादौ उपदेशे यानि प्रातिपदिकानि पठितानि तेषामात्वप्रसङ्गः । एवं च गोतो णिदिति णित्वातिदेशाज् ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः । न ह्यात्वे गोशब्दस्य कृते णित्वस्यास्ति प्रयोजनम् । एवं प्रत्ययपक्षेऽपि निर्दोषः । अत एव क्रौड्यादिभ्यश्चेति पञ्चमीनिर्देशः । औदमेघेय इत्यादौ तु सिद्धः प्रत्ययपक्षेऽपि यलोपः । ष्यङ आपत्याद्विहितत्वात् स्वार्थिकत्वादापत्यत्वादित्याहुः ॥७८॥

गोत्रा ॥ अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात् सन्देहात्प्रश्नः । किमर्थमिति । पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याह । गोत्रावयवादिति । गोत्रावयवो गोत्रात् पृथग्भूतो गोत्रं न भवतीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे चेयं पञ्चमी । तेन गोत्रेऽणिञोः ष्यङ् भवतीत्यर्थः । इहा-

निष्टम् * । गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । आहिच्छत्री कान्यकुब्जीति । एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् । गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं भवति । सिद्धं गोत्रे पूर्वेणैव । इदं तर्हि प्रयोजनम् । गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते । अगुरूपोत्तमार्थोयमारम्भः । अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः । अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रयोजनमभ्युपगतः । तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि अतोन्ये गोत्रावयवाः तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् । तस्मान्नार्थोनेन योगेन । कथं येभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते । सिद्धं तु रौढ्यादिषूपसंख्यानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । रौढ्यादिषूपसंख्यानात् । रौढ्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुना रौढ्यादयः । ये क्रौड्यादयः । भारद्वाजीयाः पठन्ति सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्य इति । सिद्धमेतत् कथम् । कुलाख्या लोके गोत्राभिमताः गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते । अथ वा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति यो गोत्रादवयुतः । कश्च गोत्रादवयुतः योनन्तरः । दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥ समर्थवचनं किमर्थम् । समर्थादुत्पत्ति-

---

पीति । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादेषोर्थ इह नाश्रीयत इति भावः । इदानीमेकदेशवाच्याश्रयेणाह एवं तर्हीति । यथा घृतावयवो घृतमेवं गोत्रावयवोपि गोत्रमित्यर्थः । गोत्राद्दिति चेदिति । पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात् पूर्वेणैव ष्यङ् सिद्ध इत्यर्थ । सर्वप्रसङ्ग इति । यथा भार्गवगोत्रस्य साधारणस्यावान्तरगोत्राणि च्यवनादीनि तेषु ऋषिशब्देभ्यः पूर्वसूत्रे ऽनार्षयोरिति ष्यङ्प्रतिषेधादनृषिशब्देभ्यो गुरूपोत्तमेभ्य एव ष्यङिष्यते न त्वगुरूपोत्तमेभ्य इति भावः । तत्र भवतामिति । अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः । कथं येभ्य इति । पुणिकमुखरादिभ्यः । ये क्रौड्यादय इति । पूर्वाचार्यसंज्ञयैवमभिहितमित्यर्थः । कुलाख्याभ्य इति । अप्रधानवचनोऽवयवशब्द इह गृह्यते । तत्र प्रवराध्याये पठितानां मुख्यं गोत्रत्वम् । ये त्वादिपुरुषाः श्रुतशीलसंपन्ना अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्तेषामप्रधानगोत्रत्वं तेभ्योऽनेन ष्यङ्विधानम् । पुणिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री पौणिक्या भौणिक्या मौखर्येति । योनन्तर इति । पृथग्वाच्यवयवशब्दोऽपत्यत्वेन गोत्रसादृश्ये सति पृथग्भावोन्तरङ्गत्वादाश्रीयत इति ज्ञातादौ ष्यङ् न भवति । आहिच्छत्रीति । तदेवमर्थद्वयमस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अभिधानलक्षणाश्च कृत्तद्धितसमासा इति सर्वत्रानन्तरापत्ये ष्यङ् न भवति ॥ ७९ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

समर्थनाम् ॥ समर्थवचनमिति । तस्यापत्यमित्यादौ श्रूयमाणविभक्तिसम्बन्धस्य...

र्यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । असमर्थान्मा भूदिति । कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति । समर्थवचनमनर्थकम् । नह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । समर्थवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । नह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । नह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत्र उत्पत्तिर्न भविष्यति । अथ प्रथमवचनं किमर्थम् । प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमात्प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यात् । अप्रथमान्मा भूत् । उपगोरपत्यमितिअपत्यशब्दात् । प्रथमवचनमनर्थकं नह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् प्रथमवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । नह्यत्राप्रथमेनार्थाभिधानम् । नह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् अनभिधानात्तत्र उत्पत्तिर्न भविष्यति । अथवा वचनं किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । वावचने चोक्तम् । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तं वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात् सन इति । इहापि वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययः स्यात् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति । वाक्यं च वृत्तिश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन । अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति । किं पुनः समर्थमर्थाभिधाने यच्छक्तम् । किं पुनस्तत् । कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम् । सौत्थितिः वैक्षमाणिरिति । अथ तद्वावचनं नैव कर्त-

---

पेक्षायां विभक्तौ विद्यमानायामसामर्थ्ये प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा प्रश्न. । समर्थादिति । समर्थादेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । न तस्यापत्यमित्यादौ लक्षणवाक्ये सम्बन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणम् । इह तस्य प्रयोजनाभावात् । किं तर्हि षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविध्यर्थं तस्येति निर्दिष्टम् । अपत्यमिति । प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति परस्परसम्बन्धस्याप्रतिपादनादसमर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः । ऋद्धस्योपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् । समर्थवचनमिति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र कम्बलउपगोरपत्यं देवदत्तस्येति योर्थः प्रतीयते नासौ कम्बल औपगवो देवदत्तस्येति प्रत्यये कृते इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूते । नचानन्वितयोः सहाभिधानसम्भवः । असमर्थशब्देनासमर्थाद्युत्पन्नः प्रत्यय उपचारादभिहितः । अपत्यशब्दादिति । अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । तथाहि । यथेन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति । एवं देवदत्तोपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः । लक्षणवाक्यापेक्षञ्च प्राथम्यं नियतत्वादाश्रीयते न तु विग्रहवाक्यापेक्षमनियतमन्यथा पर्यायेण सर्वस्य प्राथम्यात् प्रथमादित्यनर्थकं स्यात् । प्रथमवचनमिति । दैवदत्तिरित्युक्तेऽपत्यं प्रतीयते न त्वपत्यवानित्यर्थः । इहेति । व्यपेक्षैकार्थीभावयोरत्यन्तभेदात्भिन्नार्थस्य वाक्यस्य वृत्त्या बाधनं न भविष्यतीत्यर्थः । कृतवर्णानुपूर्वीकमिति ।

व्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु वाक्यस्य साधुत्वमनेनान्वाख्यायते ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। नहि तत्र कश्चिद् दीव्यच्छब्दः पठ्यते। कस्तर्हि। दीव्यतिशब्दः। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। प्राग्दीव्यतेरिति। स तथा तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। प्राग्दीव्यतेरिति। न कर्तव्यः। दीव्यतिशब्दे च दीव्यच्छब्दोस्ति तस्मादेषा पञ्चमी। किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति। अथ वा प्राक्शब्दोयं दिक्शब्दः दिक्शब्दैश्च योगे पञ्चमी भवति। तत्राप्रथमासमानाधिकरणे इति कृत्वा शता भविष्यति। अथ प्राग्वचनं किमर्थम्। प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम्। प्राग्वचनं क्रियते। सकृद्विधानार्थम्। सकृ

तस्यैव लोकेऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगस्समर्थस्त्वमिति भावः। सौत्थितिरिति। विभज्यान्वाख्याने सुउत्थित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात्। ततश्च सावुत्थितिरित्यनिष्टप्रसङ्गो वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात्। नन्वन्तरङ्गत्वाद्वर्णेषु कार्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति। एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते। अस्तीयं परिभाषा अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति। तेन पपुषः तस्थुष इत्यादि सिद्धं भवति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतोपीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते। तत्र पपावस् अस् इति स्थिते इट् च प्राप्नोति सम्प्रसारणं च। तत्र सम्प्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति। तत्र कृते वलादित्वाभावादिण्नास्तीति सिद्धं पपुष इति। वाक्यस्येति। वृत्तिवाक्ययोरवान्तरार्थभेदेऽपि प्रधानार्थभेदादैकार्थ्याद्वाक्यस्य वृत्त्या बाधः स्यात्। तथा ह्यौपगवमानयेत्युक्ते योर्थ आनीयते स एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्तौ तत्र तथा गोशब्देन गार्गीशब्दो निवर्त्यते। सत्यामपि गार्गीशब्दादधिकस्य स्त्रीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणार्थाभेदात्। एवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदभ्यनुज्ञानाय वावचनम् ॥ ८२ ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ अयुक्त इति। प्रसिद्धन्यायकरणो युजिः। प्रसिद्धस्य च कदाचिद्विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति। नहीति। दीव्यतिशब्दवाच्यस्यार्थस्यैवावधिभावो विवक्षितः। अर्थानामेवावधिमत्त्वस्येष्टत्वात्। समानजातीयानामवध्यवधिमद्भावस्य सुप्रसिद्धत्वात्। समुदाये चैकदेशस्य गुणभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः। दीव्यच्छब्द इति। एकदेशेन समुदायो निर्दिश्यते। स चार्थप्रधान इत्यर्थस्यावधित्वं सम्पद्यते। तस्येति। तेन पचन्त्वित्यादौ पदसंज्ञा सिद्धा भवति। अथवेति। नैवेदमनुकरणं किं तर्ह्यर्थ एवावधित्वेन निर्दिश्यते। तत्र विवेलैव कृतेऽर्थादित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यात् प्रथमासमानाधिकरणे निषेधाद्वा लटः शत्रादेशः कृत इत्यर्थः। अथेति। एकदेशद्वारेण प्राग्दीव्यत इति समुदाय आक्षिप्तः। अणित्येवं वक्तव्यमधिकारार्थमिति

द्विर्हितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । योगे योगे तस्य ग्रहणमाकर्षमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतत् सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते । अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण्प्रसङ्गः * । अधिकारात् सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण् प्राप्नोति । अत इञ् । अण् चेत्रणपि प्राप्नोति । तस्मात् प्राग्वचनम् * । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् । अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतयः आहो स्वित्प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति । किं चातः । यदि विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । स एव दोषः । अपवादविषयेऽण्प्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति । न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञणं बाधते । यथा न दोषस्तथास्तु । प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति विज्ञायते । कुत एतत् । तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कां चिदेवावधित्वेनोपाददीत । अथ वा पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । ननु चोक्तमपवादविषयेऽण्प्रसङ्ग इति । न वा क्व चिद्वावचनात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । क्व चिद्वावचनात् । यदयं क्व चिद्वावचनं करोति । पीलाया वा । उदश्वितोन्यतरस्यामिति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः नापवादविषयेऽण्भवतीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचनेन । अधिकारात्सिद्धम् । ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण्प्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् न वा क्व चिद्वावचनादिति । किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते । न प्राक् ठक इत्येवोच्येत । एतज्ज्ञापयत्यर्थेष्वेतद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञणं बाधते ॥

मत्वा प्रश्नः । सकृद्विधानार्थमिति । प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तान् सर्वानपेक्ष्यानेनाण् प्रत्ययः सकृद्विधीयत इत्यर्थः । विहितो यथा स्यादिति । सर्वेष्वर्थेषु विहितो यथा स्यादित्यर्थः । अण् चेति । प्रतियोगमुपस्थाने द्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यान्न तु बाध्यबाधकभावः । स एव दोष इति । सर्वाश्चेत्प्रकृतय इहापेक्ष्यन्ते तदैकविषयत्वादणा इञादीनां बाध्यबाधकभावो न स्यात् । समानेर्थ इति । अर्थापेक्षणे सत्यर्थेष्विदमणिवधानमिति प्रकृत्यन्तरं सावकाशो ऽण् प्रत्यय एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमाने नेञादिना तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाध्यत इत्यर्थः । तथाहीति । यज्जातीयो ऽवधिस्तज्जातीयो ऽवधिमानिति भावः । प्राधान्येनेति । तात्पर्येणेत्यर्थः । यां कांचिदिति । प्राक्कुलत्थादण् इति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । पीलाया वेति । सूत्रमप्येतदनारम्भणीयं स्यात् । द्व्यच इत्यनेनैव ढकः सिद्धत्वादनेनाप्यणः । उदश्वित इति । उदश्वित इत्येव ठग्विधानाय कर्तव्यं स्यादनेनाणः सिद्धत्वादित्यर्थः । न प्राक् ठक इति । यद्यपीहानेकं ठग्ग्रहणमस्ति तथापि व्याख्यानात्प्राग्वहतेष्ठगित्ययमेवावधित्वेन ग्रहीष्यते । एतदिति । एवं हि स्पष्टो बाध्यबाधकभावो भवति ज्ञापकाश्रयणमन्तरेणैवेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ८५ ॥ ण्यप्रकरणे वाङ्मति-पितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् * । ण्यप्रकरणे वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाक् । वाच्यः । मति । मात्यः । पितृमत् । पैतृमत्यः । पृथिव्या ञाञौ * । पृथिव्या ञाञौ वक्तव्यौ । पार्थिवा पार्थिवी । देवस्य यञञौ * देवस्य यञञौ वक्तव्यौ । दैव्यं दैवम् । बहिषष्टिलोपो यञ् च *। बहिषष्टि-लोपो यञ् च वक्तव्यः । बहिर्भवो बाह्यः । ईकक्च * । बहिषईकक्च वक्तव्यः । बाहीकः । ईकञ् छन्दसि * । ईकञ् छन्दसि वक्तव्यः । बाहीकमस्तु भद्रं वः । स्थाम्नोकारः * । स्थाम्नो ऽकारो वक्तव्यः । अश्वत्थामः । लोम्नोऽपत्येषु ब-हुषु * । लोम्नो ऽपत्येषु बहुषु अकारो वक्तव्यः । उडुलोमाः । शारलोमाः । बहुष्विति किमर्थम् । औडुलोमिः शारलोमिः । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् * । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्तव्यः । गावि भवं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्दे-वता यस्य स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणप-वादात्पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्ति पूर्वविप्रति-षेधेन । ण्यादीनामवकाशः । दितिर्देवतास्य दैत्यः, अदितिर्देवतास्य आदित्यः । अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः । दुलेरपत्यं दौलेयः । वालेयः । इहोभयं प्राप्नोति । दितेरपत्यं दैत्यः । आदितेरादित्यः । अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणप-वादस्यावकाशः । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । ण्यादी-

---

दित्यदित्या ॥ अणपवादो ण्यः। वाङ्मतीति। कुर्वादिषु मतिपितृमच्छब्दयोरपत्यार्थे भाषायामपि ण्यविधानार्थः पाठः। अनेन तु च्छन्दसि सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु ण्यवि-धिः। बहिष इति। टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेना रातीय इत्येवमादि सिद्धं भवति। स्थाम्न इति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तदन्तस्य ग्रहणं न केवलस्य। अश्वत्थाम इति। अश्वस्येव स्थाम बलं यस्येति बहुव्रीहिः। पृषोदरादि-त्वात्सकारस्य तकारः। अपत्यादावर्थे ऽकारप्रत्ययः। नस्तद्धित इति टिलोपः। उडुलोमा इति। बाह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठादिञि प्राप्ते ऽकारो विधीयते। केचिदाहुरिञ्यपि कृते तस्य बह्वच इञ प्राच्यभरतेष्विति लुकि प्रत्ययलक्षणेन स्वादिष्विति प-दसंज्ञायां नलोपेन सिद्धं रूपम्। भसंज्ञा तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भविष्यति न ङिसंबुद्ध्योरिति ङौ नलोपनिषेधाद्वा तदेतदयुक्तम्। प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र लुग-भावात्। किं चोडुलोभिरुडुलोमेभ्य इत्यादौ सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वादैसादि न स्यात्। न लुमताङ्गस्येति। प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वा पदसंज्ञाया अभावः। यथा का-श्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिन इत्यत्राणो लुकि कृते नलोपो न भवति। एवमिहापि न स्यात्। सर्वत्रेति। नापत्य एव। यद्वा। प्राग्दीव्यतीये अन्यत्र च तेन गवा चरति गव्य इत्यपि भवतीति केचिदाहुः। अजादिप्रसङ्ग इति किम्। गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम्। ण्यादय इति। ण्यादयो येन नाप्राप्तिन्यायेनाण एवापवादाः। ठगादिभिर-णपवादैस्तु सह संप्रधारणायां परत्वात्त एव स्युरिति वार्तिकारम्भः। अर्थविशेषो

नामवकाशः । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । ण्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोरिति ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥ अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि *। अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । ग्रैष्मम् । अच्छन्दसीति किमर्थम् । त्रिष्टुब् ग्रैष्मी यत्रच्छन्दसीत्युच्यते । ग्रैष्मावेतौ मासौ । अत्र न प्राप्नोति । अच्छन्दसीत्युच्यते । नेदं छन्दः समीक्षितम् । काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति । किं तर्हि । प्रत्ययार्थविशेषणमेतद् । न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भवतीति ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥ किमर्थं नञ्स्नञावुच्येते । न नञेवोच्येत । का रूपसिद्धिः । पौंस्नम् । पुंस् इति सकारान्तः । नञ्शब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । संयोगान्तस्य लोप इति लोपः प्राप्नोति । एवं तर्हि नवार्थो नञा नापि स्नञा अञ् प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते । नकारश्चागमो वक्तव्यः । अथ नकारे आगमे सति किं पूर्वान्तः करिष्येत आहोस्वित्परादिः । किं चातः । यदि पूर्वान्तः । स्त्रैणाः । बहुषु लोपः प्राप्नोति । स्त्रैणानां सङ्घः । सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण् प्राप्नोति । अथ परादिः । पौंस्नम् । स एव दोषः । संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोतीति । अस्तु पूर्वान्तः । कथं स्त्रैणाः स्त्रैणानां सङ्घ इति । उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम् । न

लक्षणं निमित्तं यस्य सोर्थविशेषलक्षणः । यस्त्वर्थसामान्यलक्षणोऽणपवादस्स परत्वाद्भवति उष्टपतिर्नाम पत्रं तस्येदमौष्टपतम् । पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् भवति न तु ण्यः । बार्हस्पत्यमिति । बृहस्पतिर्देवता अस्येति ण्यः । दितिवनस्पतिभ्यामिति । इतश्चानिञ इति दितेर्ढ न भवति । वनस्पतेरचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति ठग् न भवति ।

उत्सा ॥ ग्रीष्मादिति । छन्दःशब्देनेह वृत्तमुच्यते । तस्मिन्नभिधेये ऽञः प्रतिषेधादण् एव भवति । त्रिष्टुबिति । ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण् यदा तु ग्रीष्मे भवति शेषार्थविवक्षा तदा तु शैषिक ऋत्वण् सिद्ध एव । न चात्र शैषिकस्य बाधप्रसङ्गोऽर्थविशेषलक्षणानां तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधनात् । ऋत्वण्तु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादञो बाधकः । तथा हि । कालाट्ठञणोपवादष्टञोऽपि ऋत्वण् । ग्रैष्मावेताविति । शेषलक्षणादर्थादन्यत्र बोद्धव्यम । शेषे ऋत्वणा भाव्यमित्युक्तम् ॥ ८६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम् ॥ लोपः प्राप्नोति । तत्र कर्तव्यं पूर्वत्रासिद्धमित्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य प्रत्याहारे इष्टत्वात्संयोगान्तत्वादिति भावः । अञ् प्रकृत इति । तत्र भत्वात्पदत्वाभावात् संयोगान्तलोपाप्रसङ्गः । बहुषु लोप इति । यञञोश्चेत्यनेन । अथ परादिरिति । परादौ नशब्दः संपद्यत इत्यञ्कार्याभावः । ननु च तद्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्परादावपि नकारे ऽञ्कृतं प्राप्नोति । एवं तर्हि अभ्यासावञित्याश्रयणाददोष

चैतल्लौकिकं गोत्रम् । ईकारस्तर्हि प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतं स्त्रैणी पौंस्नीत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति । टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति । नुग्वचनान्न भविष्यति । भवेदिह नुग्वचनान्न स्यात्स्त्रैणमिति । इह तु खलु पौंस्नमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति । तस्मान्नञ्स्नञौ वक्तव्यौ । अथेमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनाद् आहो स्वित्प्राग्वतेः । कश्चात्र विशेषः । नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वसर्थे प्रतिषेधः * । नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वसर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्त्रीवत् पुंवदिति । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते । तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । वतेः प्रागिति वक्ष्यामि । वतेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानम् * । वतेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीभावः स्त्रैणः पुंभावः पौंस्नमिति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वसर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वसर्थे नञ्स्नञौ भवत इति । यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥ इह कस्मान्न भवति । त्रैविद्यः पाञ्चनदः षाट्कुल इति । इह तावत् त्रैविद्य इति । नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति । कथं तर्हि ऽवयवा विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति । इहापि पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । कथं तर्हि

इति मन्यते । पररूपं च शकन्ध्वादित्वात्सौत्रत्वाद्वा निर्देशस्य भवति । उभयत्रेति । यञञोश्चेत्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यनुवर्तते । सङ्घाङ्केत्यत्रापि गोत्रचरणाद्वुञित्यतः । ऋषिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यते । स्त्री च नार्विनापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमिति भावः । टिलोपस्तर्हीति । प्रकृत्यैकाजित्यत्रेष्ठेमेयःस्वित्यनुवर्तनात् प्रकृतिभावो नास्ति । इह तु खल्विति । यं विधिं प्रतीति यस्य तु विधेरिति च न्यायाभ्यामित्यर्थः । ननु च स्त्रीशब्दस्यापि नुगेव लोपनिमित्तम् । अन्यथा श्रीर्देवता अस्येति श्रायमित्यादाविव यस्येति लोपात्परत्वाद् वृद्धिः स्यादितिचिन्त्यमेतत् । पौंस्ने दोषप्रसङ्गाद्वा । स्त्रैणेनाकारिसुस्मेक्षा । वत्यर्थ इति । प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य वतेर्बाधकौ प्राप्नुत इति भावः । योगापेक्षमिति । अयं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तते इति पुंवदिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । त्वतलोस्तु नञ्स्नञ्भ्यां समावेशायाचत्वादित्यत्र यत्नः करिष्यते । तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता । पुंस्त्वं पुंस्तेत्यपि भवति ॥ ८८ ॥

द्विगोर्लुग ॥ त्रैविद्य इति । द्विगोरत्राण् प्रत्यय इति मन्यते । अवयवेति । विद्यात्रयरूपस्य समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदो नास्ति । अव्ययविकल्पयाद्य द्विगवभावः । पाञ्चनदमिति । नदीभिश्चेति समाहारेऽव्ययीभावः । कृष्णोदक् पाण्डुसंख्या पूर्वाया

पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति । षाट्कुल
इति । नैवं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भवः षाट्कुल इति, किं तर्हि षण्णां कुलं षट्
कुलं षट्कुले भवः षाट्कुल इति । अजादिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् ।
पञ्चगर्गरूप्यं पञ्चगर्गमयम् । द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् * । द्विगोर्लु-
कि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । द्विगुनिमित्तं यस्तद्धितः तस्य लुग्भवतीति
वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति ।
अर्थविशेषाऽसंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपि * । अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पञ्चकपाल्यां
संस्कृत इत्यापि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात् । अथ क्रियमाणे पि
तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति
आहो स्वित् स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तान्निमित्तादिति । किं चातः । यदि
विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति । क्रियमाणेपि तन्निमित्त-
ग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति । अथ विज्ञायते
स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति । न दोषो भवति । यथा न
दोषस्तथास्तु । स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति विज्ञायते ।
कुत एतत् । यदयमाह अर्थविशेषाऽसंप्रत्यये तन्निमित्तादपोति । तत्तर्हि निमित्त-
ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी का तर्हि संबन्धे षष्ठी ।
द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवतीति । कश्च द्विगोस्तद्धितः । निमित्तम् । यस्मिन् द्विगु-
रित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये । इदं तर्हि वक्तव्यम् । अर्थविशेषासंप्र-

---

इत्यच् समासान्तः । षण्णामिति। आदिपुरुषाणां कुलामिति। कुलसामान्यस्य विवक्षित-
त्वाद्यपत्यार्थं षट्सु कुलेषु भव इति स एव षण्णां कुलेभव इतीति भावः। पञ्चगर्गरूप्य-
मिति । पञ्चभ्यो गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः। ततो रूप्यमयटौ । द्विगुनिमित्तमि
ति। द्विगुनिमित्तमिति षष्ठीसमासः । क्व चिद् द्विगुनिमित्त इति पाठः । तत्र द्विगोर्नि-
मित्तं यस्मिंस्तद्धिते तदीयो योऽर्थः स द्विगुनिमित्ति इति व्याख्येयम्।पञ्चकपालस्येति।
पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे द्विगुः ततोण् । लुक् पुनस्तस्येदमित्यण् ।
तस्य द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः । अर्थविशेषा ऽसंप्रत्यय इति । तद्धितहेतुकाद्
द्विगोर्लुकि योर्थः प्रतयिते स एवातद्धितहेतुकादपि यदीत्यर्थः । समाहारद्विगुश्च तद्धि-
तार्थ इति द्विगुना समानार्थ इति तदिदं लुग्विधानं तस्येति तद्धितस्य । स निमित्त-
मिति । स तद्धितोर्थद्वारेण निमित्तं यस्येत्यर्थः । यदयमिति । पञ्चकपाल्यां संस्कृत
इत्यत्रापि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवार्त्तिकारम्भेण । किं च तन्निमित्त-
ग्रहणमपि व्यावर्त्याभावादनर्थकं स्यात् । निमित्तमिति । निमित्तनिमित्तिभावलक्ष-
णस्य संबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्स एवाश्रीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः । पौर्वापर्यस्य च
पञ्चम्या लाभात् षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यात् । अव्यभिचारन्यायेनेति । अव्यभिचारशब्द-

क्षये तन्निमित्तादपीति । एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपालो दशकपाल इति । तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविकन्यायेन । तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विगृह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति । विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । तत्र त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥ गोत्रे ऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । अलुग्निमित्तोजादिः । अजादिनिमित्तश्चालुक् । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । विप्रतिषेधाल्लुकश्छविधानम् * । विप्रतिषेधाल्लुकः छो भविष्यति । लुकोवकाशः । गर्गाः । वत्साः । बिदाः । उर्वाः । छस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । गार्गीयो वात्सीयः । इहोभयं प्राप्नोति । गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः वात्सीयाः । छो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । भूम्नीति च लुक् प्राप्तो बाह्ये चार्थे विधीयते ऽजादिः । बहिरङ्गमन्तरङ्गाद् विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥ भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धिते ऽलुकं शास्ति । एतद् ब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुग्लुकौ च ॥ यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति ।

योर्यो न्यायस्तेनेत्यर्थः । क्व चिदाविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्र च दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । अव्याविकन्यायेन तद्द्वारेण यथा प्रत्ययमुत्पादयति न स्वयं तथायमपीत्यर्थः । अथवाऽविरित्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरणमाविरिति । ततोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्वाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याद्वन्द्वान्तर्भावाल्लोपः न तु पूर्वस्या अनुकरणत्वात् सुप्त्वाभावात् । यथाऽस्य वामीयमिति षष्ठ्या लुगभावः । अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम् । एवमिति । पञ्चकपालीशब्दात्त्वनभिधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः ॥ ८८ ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुको विषयविशेषेऽयमपवादः । गोत्रे लुगचीति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः । यदि तु गोत्रे लुगित्युक्त्वा हलिनेत्युच्येत तदा न स्याद्दोष इत्यर्थः । अलुङ्निमित्त इति । गर्गाऽणां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां सत्यलुकि वृद्धत्वाच्छेन भाव्यं नान्यथा छे च कृते ईयादेशे परतोऽलुगितीतरेतराश्रयत्वम् । व्यक्तिपक्षे ऽचीति परसप्तम्याश्रयणेयं दोषः । आकृतिपक्षे तु विषयसप्तम्याश्रयणे ऽस्य दोषस्यानवतारः । गार्गीया इति । गार्ग्यस्यायं छात्र इति यदा एकवचनान्ता प्रकृतिस्तदेदं छस्यावकाशप्रदर्शनम् । भूम्नीति चेति । प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्षो लुगन्तरङ्गो बाह्यप्राग्दीव्यतीयार्थापेक्षत्वात्तु बहिरङ्गोजादिप्रत्ययः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चातुल्यकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह भूम्नीति । समानकालाविति । यदि पूर्वं लुक् प्रवर्तेत तदाभिनिर्वृत्तस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादनर्थकमलुग्विधानं स्यात् ।

तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतावलुग्लुकाविति । यदि वा लुकः प्रसङ्गे भव- त्यलुक् छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य यदि वा लुकः प्रसङ्गेऽलुग्भवति तथाऽस्यच्छः प्रसि- द्धो भवति । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । लुग्वालुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते । छे ऽलुगस्यं तथा । लुग्वा पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते । तथा ऽस्य छेऽलुक् सिद्धो भवति । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशत इति । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् * । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः । बिदानामपत्यं माण- वकः बैदः बैदौ । किमर्थमिदम् । नाचोऽत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते । न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एकव- चनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि * । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृ- त्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । बैदस्यापत्यं बहवो माणवका बिदाः । बैदयो- र्वा बिदाः । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग्न प्राप्नोति । मा भूदे- वम् । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृ- त्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यइति । न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति । यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन

तस्मादलुग्विधानान्न तावत्पूर्वं लुक् प्रवर्तत इति लुकोपि सापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाभावा- दुपपन्नएव विप्रतिषेध इत्यर्थः । यदि वेति । अन्तरेणापि विप्रतिषेध लुगपवादत्वाद- लुकस्तन्निमित्तमजादिप्रत्ययो बलवत्त्वात्प्रवर्त्तेत इत्यर्थः । पूर्वमिति । निरपवादे वि- षये उत्सर्गेण प्रवर्त्तितव्यमिति पश्चादसौ प्रवर्ततइति भावः । प्रकल्प्येति । अन्यथा- निर्विषयो ऽपवादः स्याद्यदि सर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्तेतेति भावः । गोत्रस्येति । गोत्रप्रत्यय- स्येत्यर्थः । बहुषु लोपिन इति । बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः । बहुवचना- न्तस्येति । यदा तदर्थान्तरे यूनि संक्रामति तदन्ताद्यूनि यदा प्रत्ययः क्रियतेइत्यर्थः । द्व्येकयोरिति । द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । द्वयोर्यूनोरेकस्मिन् वा यूनि यदा प्रत्यय उत्पद्यत इत्युक्तं भवति । बिदानामिति बिदस्यापत्यानि बहूनि । अनृष्यानन्तर्यं इति गोत्रेञ् । तदन्ताद्यून्यत इञ् । तस्य ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुक् । तत्राञो बहुषूत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अञन्तमिति । इञि लुप्ते युवसु बहुष्वञन्तस्य वर्तनाल्लुग्भविष्य- तीत्यर्थः । काश्यपाइति । काश्यपस्यापत्यं बिदादित्वादञ् । तत एकस्यैव काश्यपस्य बह्वचः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदेवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य देव- पथादित्वाल्लुप् । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति । वचनं त्वभिधेयगतमेव । यदैकशेषः क्रियते तदाऽञन्तस्य प्रकृतिबहुत्वे वर्त्तमानाल्लुक्- प्रसङ्गः । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । अतृणेड् इत्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमान-

भवन्ति । तथा चेदमपि भविष्यति । अथ वाऽविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । यद्यविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते । बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदाः । अत्राप्यलुक् प्राप्नोति । अस्तु पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति । पुनरलुक्कस्मान्न भवति । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्या-लुगुच्यते । न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थ-मुपसंक्रान्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अत्रिभरद्वाजिका । वसिष्ठकश्यपिका । भृग्वङ्गिरसिका । कुत्सकुशिकिका इत्येवमर्थम् । गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् । अथ वा गर्गभार्गविकाग्रहणं कर्तव्यम् । तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वितीयमर्थमुपसंक्रा-न्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति । यदप्युच्यते । एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । ननु चोक्तम् । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् न प्राप्नोतीति । मा भूदेवमञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः, लौकिकस्य तत्र गो-त्रस्य ग्रहणम् । नचैतल्लौकिकं गोत्रम् । यद्यञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवमु-

---

स्तृणह इमितीमागमो लुक्यपि सार्वधातुके भवति । तत्र हि हलीत्यनेन सार्वधातुकं विशेष्यते । ततश्च हलादिसार्वधातुकाश्रयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षण इति लुक्यपि प्रत्यये प्रवर्तते । गवे हितं गोहितमित्यादौ त्ववादयोऽस्मात्रे विधीयमाना वर्णरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणाभावाल्लोपे न प्रवर्तन्ते । इहाप्यजादौ प्रत्यये लुगुच्यमानः प्रत्ययलक्षणो भवतीति लुक्यपि प्रत्यये प्रवर्तत इति भावः । अवि-शेषेणेति । प्राग्दीव्यतीयोऽर्थे यत्रापेक्ष्यते न त्वजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः । हलि नेति । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति हलादावलुङ् भवति । बिदानामपत्यमिति । अत्रा-पि प्राग्दीव्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वादलुक् प्राप्नोतीत्यर्थः । युवबहुत्व इति । लुग्विधौ गोत्रप्रत्ययमात्रं गृह्यत इति युवबहुत्वेऽपि लुक् प्रवर्तत इति भावः । प्रथमस्येति । प्रथ-मादित्यनुवृत्तमिहार्थवशात् षष्ठ्यन्तं संपद्यते । प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यं गोत्रप्र-त्ययस्य द्वितीयार्थवृत्तित्वे त्वलुगभावः । अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रेरपत्यानि बहूनि इतश्चानिञ इति ढक् । तदन्ताद्युवबहुत्वे अत इञ् । तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक् । अत्रि-भृग्विति ढको लुक् । भरद्वाजशब्दाद्बिदाद्यञ् । ततो यूनीञ् । पूर्ववल्लुक् । अत्रापि युवबहुत्वे लुगिष्यते । अनेन प्रथमस्योच्यमानोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति प्राग्दीव्य-तीयार्थविवक्षायामलुग्न भवति । वसिष्ठकश्यपिकेति । वसिष्ठादृष्यण् । यूनीञो लुक् । अणो ण्यक्षत्रियादिसूत्रेण लुक् । कश्यपाद्बिदाद्यञ् । यूनीञो लुक् । अत्रा यञञोश्चेति लुक् । पूर्ववद्वुन् । भृगोः ऋष्यण् । यूनीञो लुक् । अणोऽत्रिभृग्विति लुक् । एवमङ्गिरसः । कुत्सादृष्यण् तस्माद्यून्यणो द्व्यच इति फिञा भाव्यं न त्विञेति युवविवक्षा न क्रिय-ते । कुशिकाद्बिदाद्यञ् । यूनीञो लुक् । अत्रापि लुक् । वुन् गर्गाद्यञो लुक् ।

च्यते । बिदानामयमपत्यं माणवको बैदः, बैदौ । अत्रापि प्राप्नोति । अलुगत्र लुकं बाधिष्यते । अलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्न प्राप्नोति । उक्तं वा किमुक्तम् । आपत्यं वा गोत्रम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः । आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चास्त्रियामेको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च । बहुवचनलोपिषु सिद्धमिति । तत्र बिदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य बिदशब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति । बैदः बैदौ । बैदस्यापत्यं बहवो माणवक इति विगृह्य बिदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति बिदा इति अविरविकन्यायेन ॥

यूनि लुक् ॥ ९० ॥ यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्गः * । यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टं प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्यये ऽवस्थिते लुक् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत । सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि चेति प्रतिषेधः * । सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । अचीति नैषा परसप्तमी । का तर्हि । विषयसप्तमी । अजादौ विषय इति । तत्राचि विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठकछाः । ण, फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृतः फा-

---

भृगोर्ऋष्यण् । यूनीञो लुक् । अत्र्यत्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो न गोपवनादिभ्य इति प्रतिषिध्यते । स एष प्रतिषेधो नियमार्थ इति बिदा इत्यत्र युवलक्षणे यञे ऽलुङ् भवतीत्यर्थः । लोपो यूनीति । लोपग्रहणेन लुग् लक्ष्यते । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । काश्यप इत्यत्रान्ते तु प्रतिकृतिबहुत्वे वर्त्तते नापत्यस्य बहुत्वे । निमित्तं नास्तीति । बहुत्वं नास्ति द्वित्वैकत्वविषयत्वादित्यर्थः । आपत्यं वेति । अपत्यस्येदमापत्यं पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थस्तद्गोत्रसंज्ञं भवति । परमप्रकृतेरिति । गर्गादेरेवापत्यप्रत्ययःकार्यो न त्वनन्तरगोत्रयुवभ्य इत्यर्थ । आपत्यादिति । गर्गादेर्यदा पौत्रप्रभृतेरपत्ये चतुर्थादौ जीवद्वंश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो यञिञोश्चेत्यादिना फगादिः क्रियते गार्ग्यायण इति । स चेति । स्त्रियां द्वितीयप्रत्ययाभावाद् गार्गीत्येव भवति । एक इति । परमप्रकृतेश्चापत्य इत्यनेन तदर्थस्य लाभात् । बहुवचनलोपेष्विति । युवबहुत्वे बिदा इत्यादि सिद्धम् । द्वित्वैकत्वयोस्तु बैदो बैदावित्यादीत्यर्थः । तत्र बिदानामिति गोत्रस्य बहुषु लोपिन इति वार्त्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति । परमप्रकृतेरेव यूनि प्रत्ययः । आपत्याज्जीवद्वंश्यादित्यनेन स्वार्थिको द्वितीयो ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुप्यते । अविरविकन्यायेनेति । केचिदाहुरग्रन्थोयमिति । परमप्रकृतेश्चापत्य इति वाचनिकत्वादस्यार्थस्य । अन्ये तु वचनस्यैवाऽविरविकन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः ॥ ८९ ॥

यूनि लुक् ॥ यूनि लुगचीति चोदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषो न तु न्यासान्तर इत्यर्थः । फाण्टाहृतस्यापत्यमित्यत इञ् । तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतिमिमताभ्यामिति

ण्टाहृतस्य यूनः छात्राः फाण्टाहृताः । ण । ठक्, भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः भागवित्तिकस्य यूनश्छात्रा भागवित्ताः । ठक् । छ । तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः तैकायनीयस्य यूनश्छात्राः तैकायनीयाः । छ, इञण्यौ सर्वत्र । इञण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः । वृद्धवदतिदेशे सति इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रत्याख्यायतेऽसावतिदेशः । कथं पुनर्यानि प्रयोजनानि तानि ज्ञापकेन सिद्धानि । यत्खच्छान्तात्तर्हि इञ् प्रयोजनम् । यत् । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः श्वशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः श्वाशुरेर्यूनश्छात्राः श्वाशुराः । यत् । ख, कुलस्यापत्यं कुलीनः कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः कौलीनेर्यूनश्छात्राः कौलीनाः । ख । छ, स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः स्वस्रीयस्यापत्यं स्वास्रीयिः स्वास्रीयेर्यूनः छात्राःस्वास्रीयाः । एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि । अत्रापि यूनि श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्रीय इत्येव भवितव्यम् । उक्तमेतत् । अणिञोर्लुकि अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति । अब्राह्मणगोत्रमात्रादित्युच्यते न चैतदब्राह्मणगोत्रमात्रम् । अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति नायं पर्युदासः । यदन्यद् ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । किं तर्हि । प्रसज्य प्रतिषेधः । ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । मायूरिः । कापोतिः । कापिञ्जलिरित्येवमर्थम् । एवं

णः । तस्यच्छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामिञश्चेत्याणिष्यते । स च न प्राप्नोति । ण्यान्तत्वात् । ततश्च वृद्धलक्षण एव च्छे परतो णस्य लुक् स्यादिति च्छश्रवणप्रसङ्गः । भागवित्तेरिति । भगवित्तस्यापत्यमित्यत इञ् । ततो यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति ठक् । तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको लुकीञश्चेत्यण् । तैकायनेरिति । तिकस्यापत्यमिति तिकादिभ्यः फिञ् । ततो यूनि फेश्छ चेति च्छः । यमुन्दश्च सुषामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृता इति परिगणनं भाष्यकारेण फेश्छ चेत्यत्र नाश्रितमिति तैकायनेश्छो भवति । परिगणनाश्रये तु प्राप्नोति । तस्य छात्रा इति च्छे लुप्ते वृद्धलक्षणः छः । औपगवेरिति । उपगोरपत्येण् । ततो यूनीञ् तस्मिन् लुप्ते छः । किं पुनरिञो लुकः प्रयोजनं यदा तस्मिन्नलुप्तेऽपि सिद्धश्छो वृद्धलक्षण इत्याह वृद्धवदिति । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य तत्र यूनो वृद्धवदतिदेशादिञो लुक्यसत्यण् स्यात् । कथं पुनर्यानीति । गार्ग्यायणानां समूह इत्यादौ गोत्रलक्षणो वुञिष्यते स न प्राप्नोति । ज्ञापकेनेति । राजन्याद्वुञ् मनुष्याच्चेति वक्ष्यमाणेन । तदेवमिञो लुका विनाप्यौपगवीया इति च्छस्य सिद्धत्वादनुदाहरणमेतत् । इदानीमिञ उदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह यत्खच्छान्तादिति । श्वाशुरिरिति । आपत्यस्य च तद्धिते नातीति यलोपः । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद् न युवाभ्यामिति वृद्धिनिषेध ऐजागमश्च न प्रवर्त्तते । कुलीन इति कुलात्खः । स्वस्रीय इति । स्वसुश्छः । एतान्यपीति । लक्षणान्तरेण युवप्रत्ययस्य लुकः सिद्धत्वादित्यर्थः । न चैतदिति । अब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणसदृशक्षत्रियादिग्रहणाच्छ्वशुरादिशब्दैश्च क्षत्रियादेरनभिधानादित्यर्थः । प्रसज्य प्रतिषेध इति । युवप्रत्ययमात्रस्य लुकं विधाय ब्राह्मणगोत्रात्परस्य स निषिध्यत इत्यर्थः । मायूरिरिति । मयूरस्य

तर्हि अण्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । अण्, ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवकः ग्लौचुकायनः ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्रा ग्लौचुकायनाः । ण्यश्च कापिञ्जलाद्यर्थम् । कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्जलाद्यः कापिञ्जलाद्यस्य यूनश्छात्राः कापिञ्जलादाः । प्राग्दीव्यतोधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः * । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः । युवा वृद्धवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् । यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियते । औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीया इतीञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । यदि पुनर्युवा वृद्धवदिस्नेनानुत्पत्तिरतिदिश्येत कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्या निर्देष्टुम् । वतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति, मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि युवा वृद्धवद्भवति न भवतीति । एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति । प्राग्दीव्यतोधिकारे यूनयपि न भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते । कथं तर्हि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति । फक्फिञ्वर्ती युवा वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न

पक्षिविशेषस्य गोत्र इञ् तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् । तस्य लुक् । ग्लुचुकायनेरिति । ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्रमिति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन् । ततो यून्यण् । तस्य लुक्यणेव भवति । अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात् । कापिञ्जलादेरिति । कपिञ्जलादस्यापत्यमत इञ् । ततो यूनि कुर्वादिभ्यो ण्य इति ण्यः । तस्य लुकीञश्चेत्यण् भवति । अन्यथा छः स्यात् । प्राग्दीव्यत इति । प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु विवक्षितेष्वित्यर्थः । वृद्धवदिति । गोत्रवदित्यर्थः । अन्यथा गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वाद् गोत्राश्रयकार्याप्रसङ्गः । गार्ग्यायणानामिति । गर्गस्यापत्यं गोत्रं गर्गादिभ्यो यञ् । तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् । तदन्तात्समूहे गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेति वुञ् । इदमर्थे गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् सास्य भक्तिरित्यत्रार्थे गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इति वुञ् । औपगवेरिति । सत्यतिदेशे यूनि लुगित्यस्य प्रत्याख्यानादिञो लुगभावाद्वृद्धवदतिदेशादिञश्चेत्यण्प्रसङ्गः । एतद्दोषपरिहारायाह यदि पुनरिति । यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते यथा यूनयपि प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पादादिञश्चेत्यण् भविष्यतीत्यर्थः । अतिदिश्येतेति । अतोयं दोषो न स्यादिति वाक्यशेषः । एवं वाक्यशेषमिति । उभयसंभवेन भवतीत्यध्याहरिष्यत इत्यर्थः । एवमित्यनेनानन्तरप्रक्रान्तो न भवतीति वाक्यशेषः परामृश्यते । तद्वक्तव्यमिति । ततश्च गौरवं स्यादिति भावः । अथ वै तर्हीति । एवं सतीत्यर्थः । एतेन गौरवं परिहृतम् । कथमिति । यूनि लुगित्यस्मिन्नकृते फक्फिञोरन्यतरस्यामित्येतदपि न कर्तव्यम् । विधेयकार्यानिर्देशात् । ततश्च गार्ग्यायणस्य छात्राः गार्गीयाः गार्ग्यायणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति

वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति। यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनार्थोतिदिश्यते। प्राग्दीव्यतोधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति। तद्वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते। तत्कथं फक्फिञोरन्यतरस्यामिति। फक्फिञ्वर्त्ती युवार्थो वावृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि। यदा तर्हि न वृद्धवत्। तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति। एवं तर्हि राजन्याद् वुञ् मनुष्याच्च लौकिकं ज्ञापकं परम्। यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति। युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते। किं गोत्रोसि माणवक। गार्ग्यायणः। किं गोत्रोसि माणवक। वात्स्यायनः। तद्येतज् ज्ञाप्यते। औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः। गोत्राश्रय इञो गोत्रइत्यण् प्राप्नोति। सामूहिकेषु ज्ञापकम्। यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम्। गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः। गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति। एवं तर्हि वुञ्विधौ ज्ञापकम्। यदि वुञ्विधौ ज्ञापकम्। शालङ्केर्यूनश्छात्राः। शालङ्काः। इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण। कथमौपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः। गोत्रेणेञं विशेषयिष्यामः। गोत्रे य इञ् विहित इति॥

भावः। फक्फिञ्वर्त्तीति। वर्तनं वर्तः फक्फिञोर्वर्तः फक्फिञ्वर्तः स विद्यते यस्मिन् यूनि स वा वृद्धवत्। ततः पक्षे फक्फिञोरुत्पत्तिः पक्षेऽनुत्पत्तिरिति द्वैरूप्यसिद्धिः। यदा तर्हीति। गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां यदा वृद्धवदतिदेशात् फकोनुत्पत्तिस्तदा गार्ग्यकमिति सिध्यति। यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशाभावात् फक्श्रवणं तत्र गोत्रलक्षणो वुञ् न प्राप्नोति। इदानीमर्थातिदेशदर्शनायाह यदि पुनरिति। यूनि गोत्रत्वातिदेशाद् युवप्रत्ययस्याभावाल्लुग्न विधेय इत्यर्थः। यदयमिति। प्राग्गोत्रसंज्ञाया गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ राजन्यमनुष्यशब्दौ ततश्च गोत्रग्रहणेनैव ताभ्यां वुञः सिद्धत्वात् किं तयोर्ग्रहणेन। गृहीतौ तु ज्ञापयतो गोत्रग्रहणं लौकिकगोत्रपरमिति। राजन्यमनुष्यशब्दौ च लौकिके प्रयोगे जातिविशेषवाचित्वाल्लौकिकगोत्राभिधायिनौ न भवत इति कर्तव्यं तयोर्ग्रहणम्। लौकिकं च गोत्रमपत्यमात्रम्। परमिति। अपत्याधिकारादुत्तरमित्यर्थः। उपचर्यत इति। व्यवह्रियत इत्यर्थः। शालङ्केरिति। शलङ्कोरपत्यमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनाच्छलङ्कादेशः। अत एव च निपातनाद् गोत्रेऽपि नडादिफक्कञ् न बाध्यते। ततो यूनि फक्। तस्य पैलादित्वाल्लुकि कृते इञन्तं यूनि वर्तत इति गोत्राश्रय इञश्चेत्यण् न प्राप्नोति। गोत्रेणेञमिति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्र गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते। गोत्रप्रत्ययानुवादेन ह्यात्राण्विधीयते। कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्योण् भवतीति। कण्वादयश्च गर्गादिषु

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥ तस्येदमित्यपत्येऽपि ॥ तस्येदमित्यपत्येऽपि अण् सिद्धः । तस्येदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवास इति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते । बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥ ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत । उत्सर्गः शेष एवासौ ॥ यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव । अथैतस्मिन् बाधकबाधनार्थे सति किं प्रयोजनम् । वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् । वृद्धानि प्रयोजयन्ति । भानोरपत्यं भानवः । श्यामगोरपत्यं श्यामगव इति । कथं पुनरिच्छतापि अपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं भवानध्यारुह्य तस्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य । अवश्यमुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्हि अवश्यमुत्तरार्था प्रतिनिर्देष्टव्या । एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि तस्यापत्यमत इञ् भवतीत्येव ब्रूयात् । पुल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । तेन पुल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात् । एकवचनान्ताच्च । स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद् द्विवचनबहुवचनान्ताच्चेदं न स्यात् । तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वात्* ।

पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्तते । अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणादेव शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते । तदेव कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्रानूद्यते । तदेवेञश्चेत्यत्रानुवर्तते । तेन गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तादण् विधीयमानः शालङ्केर्भविष्यति न त्वौपगवेरित्यर्थः । नन्वौपगविशब्देऽनेन सूत्रेणाञो लुका भाव्यम् । नैष दोषः । पूर्वमेवास्योदाहरणस्य प्रत्याख्यानादन्यथासिद्धत्वादित्यभिप्रायेणेदमुक्तम् ॥ ९० ॥

तस्यापत्यम् ॥ तस्येदमिति । इदमिति संबन्धिसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादपत्यस्याप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः । बाधका इति जातौ बहुवचनम् । तस्येदमित्यनेन विधीयमानस्याणो बाधकश्छस्तस्य बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे प्राप्तौ सत्यां बाध्यबाधकभावो भवति । तत्र शेषेऽर्थे विधीयमानश्छः, अण् त्वनेनापत्य इति भिन्नार्थत्वादनयोः कथं बाध्यबाधकभाव इति प्रश्नः । उत्सर्ग इति । प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सामान्यभूतोऽपत्यार्थ उक्तः । अथ वेदमिति सामान्यभूतोऽर्थ उत्सर्गस्तदन्तर्भावादस्त्यस्मिन् पृथग्योगेऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष एव भवति । अनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । कथं पुनरिति । प्रकृतिसामान्याद्विधानादणेवोत्सर्गः । प्रकृतिविशेषात्तु विधानाच्छोऽपवाद इति मत्वा प्रश्नः । तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति । एकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते । तेन पृथक्सूत्रारम्भादित्यर्थः । पृथक्सूत्रे हि अपत्यार्थस्य शेषत्वाभावाच्छस्याभावः । इतरोऽज्ञाताभिप्राय आह किमिदमिति । अध्यारुह्येति । तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः । सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रायं दर्शयितुमाह एवं तर्हीति । पुल्लिङ्गेनेति । यद्यपि नपुंसकेऽपि तस्येति रूपं तथापि पुंनपुंसकयोर्युगपन्निर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वात् कामाचारादेवमुक्तम् । स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति । सुमातुरपत्यं सौमात्रः । क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिरित्यादावित्यर्थः । तद्धितार्थनिर्देश इति । ताद्धितप्रकरणादेवमुक्तम् । सर्वत्रैव हि शास्त्रेऽस्मिन्नन्तरीयकत्वादुपात्तं लिङ्गसंख्यं न विवक्ष्यते । क्वचित्संख्या तु विवक्ष्यते । यथा सुप्सुपेति । अप्रमाणमिति । तद्वशात्कार्यस्य विधिनिषेधौ न भवत

तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणम् । किं कारणम् । तस्याविवक्षितत्वाद् । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नामानिर्देशः क्रियते । तच्चातन्त्रं स्याद् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च नान्तरीयकत्वादत्र पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियेत एकवचनान्तेन च । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा । कश्चिद् धान्यार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वाद् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वाद् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते । एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् । सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंप्रत्ययः समान्यनिर्देशाद् * । सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः । किं कारणम् । सामान्यनिर्देशाद् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते । सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद् विशेषवाचिनो न स्याद् । सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु * । सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । तद्यथा । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयइति । आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते । विषम उपन्यासः । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । असंभवाद् आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवं जातीयकमेव । असंभवाद् सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति । अपत्याभिधाने स्त्रीपुल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकलिङ्गत्वाद् * । अपत्याभिधाने स्त्रीपुल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । नपुंसकलिङ्गत्वाद् । अपत्यं नपुंसकलिङ्गं तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवापत्याभिधानं स्याद् । स्त्रीपुँल्लिङ्गस्य न स्याद् । ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च उत्पत्तिस्तत्र चोद्यते । इह पुनरुत्पन्नेनाभिधानं चोद्यते । सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वाद् * । सिद्धमेतद् । कथम् । प्रजनस्य विवक्षितत्वाद् । प्रजनोऽत्र विवक्षितः । स च सर्वलिङ्गः । किं पुनः कारणं समा-

---

इत्यर्थः । भावसूत्रे विस्तरेण भाष्यमेतद् व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् । सामान्यनिर्देशादिति । तस्येति निर्देशात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यान्नोपग्वादिभ्य इत्यर्थः । सामान्यचोदना इति । विशेषाणामेव कार्यसिद्ध्यर्थं सामान्यमुपादीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः । इदमपीति । अपत्यमित्यनेनैव सम्बन्धिशब्दत्वादपत्यवन्मात्रस्याक्षेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेष्यभावायोगादिहापि सामान्येन विशेषा एवं गृह्यन्ते । यदा तु प्रकरणवशाद्विशेषे सर्वनाम वर्तते तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवति तादायनिरिति । नपुंसकलिङ्गस्येति । औपगवमित्यनेनैवापत्यस्याभिधानं स्यात् । औपगव औपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः । प्रजन इति । प्रसव-

नायम्प्रवृत्तौ अपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलिङ्गः । एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् * । एकार्थत्वेपि शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते तद्यथा । पुष्यः तारकानक्षत्रं गेहं कुटी मठ इति । अवयवान्यत्वाच्च * । अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तद्यथा । कुटी कुटीरः शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डारः । अवयवान्यत्वात्किल लिङ्गान्यत्वं स्यात् । किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते ॥ उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात् तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे * । उत्पादयितोत्पादीयताऽपत्येन युज्यते तस्य च विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुः स चाभिसम्बन्धो विवक्षितः। उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुरुत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधाने ऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे । एवमर्थमिदमुच्यते ।

मात्रं विवक्षितं न तु लिङ्गसंख्ये अपीत्यर्थः । स चेति । सन्ततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः। समानायामिति । एकस्मिन्नर्थ इत्यर्थः । अपत्यमिति । अपत्यशब्दप्रत्याय्यमानमित्यर्थः । प्रजन इति । सर्वलिङ्गैः प्रत्याय्यमानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते । एकार्थ इति । एकोर्थः सर्वलिङ्गः स च केन चिच्छब्देन प्रत्याय्यमानः केन चिदेव लिङ्गेन युक्तः प्रतीयते । अवयवान्यत्वादिति । स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नावयवत्वाद्भिन्नशब्दप्रत्याय्यमानत्वादेकस्यैवार्थस्य लिङ्गभेदोवगम्यते किं पुनरत्यन्तभिन्नशब्दप्रत्याय्यमानस्य लिङ्गभेदावगतिर्न स्यादित्यर्थः ९२ ॥

एको गोत्रे ॥ एकशब्दोयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची इह तु संख्यावाची प्रथमवाची वा गृह्यते इत्येव निर्णयोऽर्थान्तरासम्भवात् । किमर्थमिति । क्रियमाणे पि सूत्रद्वये सर्वमिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः । इह पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरेव गर्गादेः प्रत्यय इष्यते । न त्वनन्तरापत्यवाचिनो गार्गिप्रभृतेर्नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद् गार्ग्यप्रभृतेः । यूनि तु गोत्रप्रत्ययान्तादेवेष्यते न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । स्त्रियां तु युवकार्यं नेष्यते । अपि तु गोत्रकार्यमेव । एतत्सर्वमेतस्मात्सूत्रद्वयाद्यथा न सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते । वार्तिककारः प्रयोजनं तावदाद्यस्य सूत्रस्य कथयितुमाह उत्पादयितारमिति । प्रतिशब्दो लक्षणे वाक्यकारेण प्रयुक्तः । उत्पादयितृसामान्यविवक्षया च द्विर्वचनं नाकारि भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वीप्सामाश्रित्य द्विर्वचनं कृतम् । अपत्ययोगादिति । अपत्यस्य योग इति कर्तृषष्ठीसमासः। उत्पादयिता चात्र कर्मत्वेन न विवक्षितः किं तर्हि प्रतिशब्दयोगविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयया निर्दिष्टः । अन्यथोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यात् । तस्य चेति । सन्नप्यर्थो यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नासौ शब्दसंस्कारनिमित्तं भवति । अपत्येन योगस्तु लोके उत्पादयितुरेव विवक्षित इति तन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । एकवचनमिति । एकस्य प्रत्ययस्य

कथं पुनर्ज्ञायते उत्पादयितोत्पादयितापत्येन युज्यते इति। एवं हि दृश्यते लोके पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित् कंचित्पृच्छति कस्यायं दारक इति। स आह। देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चेति। उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानम्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् *। तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः। औपगवस्यापत्यमिति। किं कारणम्। गोत्रे नियतत्वात्। गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते। तेन यश्चासौ यथा जातीयकश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात्। कश्च प्राप्नोति। यः प्रत्ययान्तात्। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः *। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। अयोगाद्धि

यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। गोत्र इति च जात्यपेक्षयैकवचनं तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते। कथमिति। एकमप्यपत्यं पितृपितामहादीनां सर्वेषां सम्बन्धि भवति। तथा चापत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमिति सूत्रकारेण सामानाधिकरण्येन निर्देशः कृत इति प्रश्नः। एवं हि दृश्यत इति। शब्दार्थसम्बन्धे लोकव्यवहार एव प्रमाणं नान्यत्। तत्र च प्रष्टृप्रतिवक्त्रोरुत्पादयितृविषय एव प्रश्नप्रतिवचने इति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः। अपत्यं पौत्रप्रभृतीति सामानाधिकरण्यं तु गौणमाश्रयिष्यते। तत्रेति। अनन्तरोक्ते प्रयोजने अभिमते सूत्रस्यासामर्थ्यान्नापत्यादिति वक्तव्यम्। अपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययाभावार्थम्। गोत्र इति। यदैको गोत्रे इति गोत्रशब्दोपादानेन नियमः कृतः तदायं प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदि त्वेकोपत्य इति उच्यते तदाऽपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये नैवापरः प्रत्ययः स्यादपत्यजातावेकस्यैव विधानात्। एको गोत्र इति तूच्यमाने तदानन्तरापत्ययान्ताद् गोत्रप्रत्ययः स्यादेव। तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः। तेन गोत्रप्रत्यय एवापरो निवार्यते। ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो मा भूत्। अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तु गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः। अथ वा यदोत्पादयितैवापत्येन युज्यते न तु पितामहादिरेको गोत्र इत्येतच्च नियमार्थं तदा यतोनेकप्रत्ययप्रसङ्गो गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते। अपत्यप्रत्यान्तादेव च क्रमेणापत्यपरंपराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गात्तत एवैकाभ्यनुज्ञानद्वारेणानेकानिवारणं स्यादिति भावः। यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति। यत्प्रकृतिरित्यर्थः। उभयोपादानं सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम्। परमप्रकृतेरिति। गर्गादेरित्यर्थः। अयोगादिति। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गर्गस्य पौत्रादिना अपत्यापत्यवत्संबन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। यद्यपि गर्गादिभ्यो यञिति विधानसामर्थ्याद् गर्गादिभ्यो गोत्रप्रत्ययाः सिध्यन्ति तथापि ये ऽणादयोऽनन्तरापत्ये सावकाशास्ते परमप्रकृतेरुपत्यादेर्गोत्रे न प्राप्नुवन्तीति विवक्षितम्। अथोच्यते। एको गोत्र इत्येतत्परमप्रकृतेर्विध्यर्थं भविष्यतीति नियमस्तर्हि न प्रकल्पयेत। ततश्चापत्यमालायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गः। ननु परमप्रकृतेः प्रत्यये त्पत्तावुच्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परायोगस्तदवस्थएवेति प्रयोगो नैव स्यात्। नैष दोषः। पारम्पर्येण संबन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति। साक्षात् संबन्धे तु प्रत्ययस्य चरितार्थत्वात् गौणसंबन्धाश्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्तव्या। इदानीमेतद् दोषद्वयं वक्ष्यमाणेन दोषेण

न प्राप्नोति । एतयोश्चैव परिहारः । पठिष्यति ह्याचार्यः । यूनि चान्तर्हिते प्राप्तिरिति । तस्य च । यथा तत्प्रत्ययान्तं यथा तदेव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं तृतीयं च विकारं संक्रामति । एवमिहापि तदेवापत्यप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं संक्रमिष्यति । भवेत्सिद्धम् । औपगवस्यापत्यमौपगवः । यत्र स एवानन्तर इष्यते स एव गोत्रे । इदं तु खलु न सिध्यति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति । अत्र ह्यन्योनन्तर इष्यते । अन्यो गोत्रः । स्त्रियां चानियमः * । स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति । औपगवीयं माणविका । नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते । एको गोत्रे गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति । कतरस्मिन् पक्षे ऽयं दोषः । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते । उत्पादयितरि तावद् अपत्ययुक्ते न दोषः । उत्पादयितर्यपत्य-

---

सह परिहर्तुमाह एतयोश्चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षया समुच्चयार्थः । तत्प्रत्ययान्तमिति । ञितश्च तत्प्रत्ययादित्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यायते । यो हि कपोतस्य तदवयवस्य तद्विकारस्य वावयवो विकारो वासोऽभेदोपचारात् कापोतस्याप्यवयवो विकारश्च भवतीति कापोत एव भविष्यतीति नार्थो मयड्बाधनार्थेन ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यनेन सूत्रेण । तत्र यथा कपोतस्य विकारावयवाभ्यामभेदोपचारात्कापोतस्य वेत्युभयथेष्टं सिध्यति । तथेहाप्युपगवौपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वा ऽभेदोचारात्पौत्रप्रभृतिरौपगवशब्देनाभिधास्यते । गार्ग्यायणापत्यं च गार्ग्यायणशब्देनेति दोषत्रयमपि परिहृतम् । प्रस्य परिहारस्याव्याप्तिं दर्शयितुमाह भवेदिति । अत्र ह्यन्य इति । यदि गर्गो गर्गत्वमारोप्यते तदा गार्गिरेव भेदसंबन्धस्य निवृत्तत्वाद् गर्गशब्दवाच्य इति गार्गेरपत्यं गार्गिरेव स्यात् । गार्ग्यश्चेष्यते । अथ गार्गितदपत्ययोरभेदाध्यवसायस्तथापि गार्गेरपत्यं गार्गिः प्राप्नोति । गर्गादिभ्यो यञिति वचनसामर्थ्याद् गार्ग्यः स्यात् तथापि गार्गिरपि स्यात् । तस्मादपत्यविषये दोषवानभेदोपचार इति भेद एवाश्रयणीयः । तथा च प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधः । परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्येति स्थितमेतत् । स्त्रियां चेति । चशब्दो दोषसमुच्चयार्थः । तत्रानन्तरापत्यस्त्रियां गोत्रस्त्रियां चानियमप्रसङ्गाभावात्सामर्थ्यात्पौत्रप्रभृतेरपत्यं स्त्री गृह्यते । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकारे पूर्वं युवेति वचनात्तुशब्दाद्वा नियमार्थाद्बाधितत्वात् स्त्रियाः पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा नास्तीत्येको गोत्र इत्येष नियमो नास्ति । अस्त्रियामिति निषेधाद् गोत्राद्यूनीत्यपि नास्ति नियमस्तथा च स्त्रियां विवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गः । औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यत इञितीञ् प्राप्नोति । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् इञन्ताच्च प्राप्नोति । गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र शास्त्रीयस्य गोत्रस्य ग्रहणात् स्त्रियाश्चास्या गोत्रसंज्ञाया अभावात् एतच्चेञ उपसंख्यानमजात्यर्थमित्येतदनपेक्ष्यैवोदाहृतम् । गोत्रलक्षणश्च यञादिः पौत्र्यामेव स्यात् । अजीवद्वंश्यायां च स्त्रियां पौत्रप्रभृतेरपत्ये । जीवद्वंश्यायां तु न स्यात् । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु स्यात् । नियमादिति । सामान्यापेक्षमेकवचनं नियमद्वयादित्यर्थः । कतरस्मिन्निति । येनोद्भावितो दोषस्तदीयोयं न प्रश्नः । विरोधात् । तर्हि पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारोक्तपक्षमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति उत्पादयितरि तावादिति । अनियम इति

युक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे नैष दोषः । सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः । सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियम एष दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्याभिधानं न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञा बाधते । गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते । यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः * । यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः । गार्ग्यायणस्यापत्यमिति । कतरस्मिन् पक्षे ऽयं दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वेषु अपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियमे नैष दोषः । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते ऽयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेरनन्तराद् गोत्राच्चायोगान्न प्राप्नोति । यूनश्च न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रादिति नियमात् । सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेऽपत्ययुक्ता इति । एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति

यदुक्तं तत्र वाक्छलमुद्भावयति । यदोत्पादयितुरेवापत्येन योगो नान्यस्य तस्मिंश्च विवक्षिते एकस्या एव प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति नानेकस्तदा सूत्रद्वयं नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति किमुच्यते स्त्रियां चानियम इति । प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्च स्थित एव सर्वेष्विति । वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वे ऽपत्येन युज्यन्त इति पक्षोपपत्तिः । इदानीं वाक्छलं परिहरति उत्पादयितरि चेति । च शब्दो न केवलं पक्षान्तरे यावदस्मिन्नपीत्यस्यार्थस्य द्योतनार्थः । अभिधानं न प्राप्नोतीति । गोत्रविषयेण यञादिप्रत्ययेनेत्यर्थः । अयमेवात्रानियमो विवक्षितः । एको गोत्र इत्येतन्नियमपूर्वकं स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येषोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । यूनि चेति । चतुर्थादिना व्यवहिते पञ्चमादावित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत्प्रश्नपूर्वकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्त्तुमाह कतरस्मिन्निति । तत्र नियम इति । गोत्रादेव यूनीति भावः । परमप्रकृतेरिति । पञ्चमस्य त्रिभिरपत्यप्रत्ययवत्सम्बन्धाभावादित्यर्थः । यूनश्चेति । चतुर्थादित्यर्थः । गोत्रादिति । चतुर्थस्य युवत्वाद् गोत्रसंज्ञाया अभावः । ननूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नियन्तव्यस्याभावाद् गोत्राद्यूनीति विध्यर्थं भविष्यति । तत्रानन्तरे यूनि गोत्रात्सिद्ध एव प्रत्यय इति व्यवहिते यूनि गोत्रेण तस्यायोगादप्राप्तः प्रत्ययो विधास्यते । तत्किमुच्यते यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः प्रत्ययस्येति । उच्यते । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमेको गोत्र इति सूत्रं यथा नियमार्थम् । एवं युवसमुदाये युवसामान्ये वा युवशब्देनोच्यमाने गोत्रादगोत्राच्च प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेव यूनीति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वाभावाद्युक्तमुक्तं यूनि चान्तर्हित इति । सन्तु तर्हीति । तेन व्यवहिते ऽपि यूनि गोत्रादेवेति वचनाद् गोत्रप्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषो यूनि चान्तर्हित इति । दशपुरुषानूकमिति । अनुपूर्वात्कायतेरनूकानमनुक इति घञर्थे कविधानमिति कः । अन्येषामपीति दीर्घत्वम् । दशपुरुषा अस्मिन्ननूक इति बहुव्रीहिः दशपुरुषोऽनूकोऽस्मि-

दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोमं पिबेदिति । यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति । तत एतदुपपन्नं भवति । कथं यदुक्तं पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्कं चित्पृच्छति कस्यायमपत्यमिति स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानमिति । उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता सर्वेषां नेदमपत्यं देवदत्तस्त्वस्योत्पादयितेति । अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियते एको गोत्र इति । सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे * । सर्वेषामप्यपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र नतु ज्ञायते क एको भवति । यो वा परमप्रकृतेर्यो वानन्तरादिति । नियमानुपपत्तिश्चानियमश्च नोपपद्यते । किं कारणम् । न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः * । न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । किं तर्हि । अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः *। अपत्यान्तरेऽपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात् प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । फगन्तादिञ् इञन्तात्फगिति । फगिञोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति । कतरस्मिन्

न्निति पुनर्बहुव्रीहिः दशपुरुषानुसंशब्दनं दशसु पुरुषेष्विति यावत् । शूद्रा इति । विवाहिताः । शूद्रा वेदी पतत्यध इति वचनात्पातहेतुः शूद्रा । एकस्मिंश्च पतिते सर्वेषां च पात इत्येतद्दशपुरुषानूकशब्देनोक्तं भवति । ततश्चार्थादेकस्यैव सर्वान् प्रत्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं भवति । नन्वेकस्यैवापत्योत्पत्तौ व्यापारात्कथं तेनान्येषां सम्बन्धः । क्रियागर्भो हि सर्वत्र सम्बन्धो नान्यथेति उद्घुष्यते । नैषः दोषः । पुत्रोत्पादनमेव पौत्राद्युत्पत्तौ व्यापारः तदन्तरेण तस्यासम्भवात् । अपत्यं पौत्रप्रभृतीतिमुख्यं सामानाधिकरण्यमस्मिन् पक्ष उपपद्यते । पूर्वत्र तु पक्षे गौणं सामानाधिकरण्यं स्यादपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात् । उत्पत्तिस्तस्येति । सामान्यशब्दस्यापि क्वचिद्विशेषवृत्तिदर्शनात् । यथा गोमण्डले स्थितं गोपालकं कश्चित्पृच्छति गां पश्यसीति । सर्वेषामिति । यदा गार्गस्य पौत्रप्रभृति सर्वेषां गर्गगार्गिगार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गार्गिगार्ग्याभ्यां प्रत्ययो मा भूद् गर्गशब्दादेव यथा स्यादिति एवमर्थमेको गोत्र इत्येतदित्यर्थः । न तु ज्ञायत इति । एक इति सामान्येनोपदानाद्विशेषस्यानवगम इत्यप्रतिपादकत्वात्सन्देहलक्षणमप्रामाण्यं प्रसक्तमित्यर्थः । उत्पादयितरि त्वपत्ययुक्ते क्रमेण सम्बन्धविवक्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तत्रैकविशेषाज्ञानलक्षणो दोषः । न ह्येकस्मिन्निति । एकेनैव तस्यार्थस्योक्तत्वाद् यस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तन्निवारणमनर्थकमेवेत्यर्थः । अपत्यान्तर इति । सामान्यापेक्षं वार्त्तिकएकवचनम् । भाष्यकारस्तु भेदं वीप्सां च साकल्यप्रतिपादनायाश्रित्य विवृणोति । दाशतयीति दशावयवा यस्य संघातस्य स दशतयः संघः तत्र भवा दशतयी । अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत् । नत्वत्र

पक्षएष दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु * । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः । उत्पादयितरि तद्वत्पत्ययुक्ते अयं दोषः । उत्पादयितारि तद्वत्पत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते नायं दोषः।कथम्। अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽस्य समीक्षितः तस्मिंस्तु बहवः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति ॥ अपत्यमित्यनेन सर्वमुपगवादिपितृकमपत्यं समीक्षितम्। तस्मिंस्तु बहवः प्रत्ययाः प्राप्ताः। नियमोऽस्य भविष्यति एको गोत्र इति । यदप्युच्यते स्त्रियां चानियम इति । एवं वक्ष्यामि । गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां नेति । एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति ।

अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्गग्रन्थान्तरं कतरस्मिन्नित्यादि सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते । तत्पुनरुक्तत्वादग्रन्थत्वादन्यैरुपेक्षितम् । अन्ये त्वेवं पठन्ति । कतरस्मिन् पक्षएष दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यं तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियमे नैष दोषः । उत्पादयितर्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उपतादयितर्यपत्ययुक्तेन सर्वत उत्पत्त्या भावितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एष दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुक्तेन दोषः । कथम् । अपत्यं समुदायश्चेदिति । अयं ग्रन्थ एव । पक्षप्रविभागेन दोषपरिहारात् । अस्यायमर्थः । यदा सर्वे ऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव गोत्रापत्ये गर्गगार्गिगार्ग्येभ्यः पर्यायेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययप्रसङ्गः । तत्र यदा गर्गशब्दात् प्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति । यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन् स्थिते परस्योत्पादनादनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात् । तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणायैको गोत्र इति नियमः क्रियते । तेन गर्गशब्दादेवोत्पत्तिरनुज्ञाता भवति । यदा तूत्पादयितैवापत्ये न युज्यत इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते तदोत्पादयितुरेवैक एव प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियन्तव्याभावान्नियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरम्पराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोष आपतत्येव । अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते । अपत्यं समुदायश्चेदिति । अपत्यशब्देनापत्यसामान्यवाचिनापि प्रकरणवशाद् गोत्रापत्यमेवोच्यते । तेनायमर्थो गोत्रशब्देन गोत्रसमुदायोऽभिधीयते अवयवधर्मेण समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात् । अन्ये त्वाहुः । अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यत्रापत्यशब्देन समुदायोऽभिधीयत इति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते । क्वचित्तु अवयवमात्रे ऽपि गोत्रशब्दो वर्त्तते । समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति न्यायात् । ततश्चैको गोत्र इत्यस्यायमर्थः । पौत्रप्रभृत्यपत्यपरम्पराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव कर्त्तव्यो नानेक इति तेन परमप्रकृतेरेव सम्बन्धिसम्बन्धाश्रयेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययः कर्तव्य इत्युक्तं भवति । तस्मिन्निति । समुदाय इत्यर्थः । एवमपीति । अस्त्रियामिति योगविभागे ऽपि कृते यदि नाम गोत्रादेव यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न भवति तथापि प्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यैव निषेधः प्राप्नोति न तु युवसंज्ञायाः ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ततश्च गर्गस्यापत्यं स्त्रीति गार्ग्यशब्दाद्यञ् स्यात् । तदभावाद्यञश्च प्राचां ष्फ तद्धित

एवं तर्हि वक्ष्यामि। गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति ततः स्त्रियां लुक्। एवमप्यौपगवी माणविका। अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम् अण्योऽनुपसर्जन इति। अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति। अणन्तादितीकारः प्रसज्येत। नैष दोषः। अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम्। यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण् लुप्तः सः। यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। इह तर्हि औपगवी माणविका भार्यास्य औपगवीभार्यः। जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तम्। ग्लुचुकायनी माणविका भार्यास्य ग्लुचुकायनीभार्यः। तस्मात्स्त्रियां युवत्यां युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या। युवसंज्ञायां पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्यूनि वर्तते। इहोत्पादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्प्रतिषेधः * ।

इति ङीष्फौ न स्यातां गार्गी गार्ग्यायणीति। स्त्रियां लुगिति। गार्ग्यशब्दात् फको लुकि कृते यत्राश्रयं रूपद्वयं सिध्यति। एवमपीति। औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यतइञ् तस्य लुकि कृते ऽनुपसर्जनाधिकारादणश्चार्थद्वारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणत्वादणल्लक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अणन्तादिति। प्रत्ययं लुप्ते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः। काशकृत्स्निनेति। इञश्चेत्यण्। तदन्तादध्येत्र्यामण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। अत्राणन्तस्याध्येत्र्यां संक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारस्य प्रसङ्गः। पुनर्न भविष्यतीति। शास्त्रस्य सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः। टाप् तु पूर्वमनुत्पन्न इति उत्पद्यते। अपवादस्याप्रवृत्तावुत्सर्गस्यानिवारणात्। नन्वेवमापिशलिना प्रोक्तमापिशलं तदधीते आपिशला ब्राह्मणीति ङीप् प्राप्नोति। तस्मादण एवानुपसर्जनग्रहणं विशेषणमित्यौपगवी माणविकेति न सिध्यति। एवं तर्हि वक्ष्यमाणाद्दोषादिष्टसिद्ध्यभावादेतद्भाष्यकारेण सुष्ठु न निरूपितम्। जातिलक्षण इति। गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपाभावात्। यदा तु गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र गोत्रशब्देनापत्यमात्रं गृह्यते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणङीष्पुंवद्भावप्रतिषेधौ सिध्यत एव। ग्लुचुकस्यापत्यमिति प्राचामवृद्धादिति फिन्प्रत्ययः तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावादितो मनुष्यजातेरिति ङीष्न प्राप्नोति। अथापि सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति ङीष् क्रियते। तथापि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। लुक् चाधिको विधेयः। तस्मादिति। अस्त्रियामिति योगविभागे सति यूनीति वर्त्तते। परिभाषा चेयम्। तेन युवसंज्ञायामस्त्रियामित्युपतिष्ठते। तदुपस्थानेन स्त्रियां युवसंज्ञा निवार्यते इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्त्तते। यूनि वर्त्तत इति। युवसंज्ञाया अभावे ऽपि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपत्यमुपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तम्। इदानीं पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्त्तनं करोति इहेति। सर्वेष्विति। ननु नायं दोषः एवं

तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः * । अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या । यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते । कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति गोत्राद्यूनीति च * । गोत्राद्यूनीत्येतद्वक्तव्यम् । तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति । जातिर्न वर्तते संख्या न वर्तते । सर्वनाम न वर्तते । जातिर्न वर्तते । काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति संख्या न वर्तते । नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति । सर्वनाम न वर्तते । सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति । यत्तावदुच्यते जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति । येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यति । यदप्युच्यते संख्या न वर्तते नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति । संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते । तत्सापेक्षम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । असामर्थ्यान्न भविष्यति । यदप्युच्यते सर्वनाम न वर्तते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति । निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते । तत्सापेक्षम् । सापेक्षमसमर्थं भवति असमर्थत्वान्न भविष्यति । यत्तावदुच्यते येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यतीति । नैतद्विवदामहे । काको न काक इति । किं तर्हि । येनैव हेतुना एतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति । तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति, यदप्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति । भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम् तदा वृत्तिः प्राप्नोति । यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति । भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम् । यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । एवं तर्हि अनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि च संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं भवति, भवति तत्रो-

---

मुक्तः । नैतदस्ति । न ज्ञायते क एको भवतीत्यभिधानादर्थ उक्त एवायं दोषः । तस्मादिति । नापत्यादित्येव वक्तव्यम् । तेनापत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थः संपद्यते । संज्ञाकारिभ्य इति । कुलव्यपदेशहेतव आदिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते । जातिर्नेति । प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्तते तत्र जात्यादिवृत्तिः संज्ञाकारिग्रहणेन निवार्यते । येनैवेति । अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो विशेषणमुपादीयते । स च विशेषो जातिसंबन्धावगमेनैवागम्यत इत्यपत्यापत्यवत्संबन्धविवक्षाया एवात्राभावद इत्यर्थः । संख्येयमिति । ब्राह्मणादिकमवश्यमपेक्षणीयं निराधारस्य गुणस्याभावादित्यर्थः । निर्देश्यमिति । पूर्वप्रकृतमित्यर्थः । वृत्तिरप्राप्तेति । यदा जात्यपव्यञ्जनानि नाभिव्यक्तानि तदा पितृसंबन्ध एव विशेषावगमायोपादीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । भवतीति । ततश्च संख्याश

उत्पत्तिः । तद्यथा । कुतश्चराति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः । आहेयेन च दष्टस्य पार्श्विः सुतसमो मतः ॥ तादायनिर्यादायनिः कैमायनिरिति । तदेतदनन्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । उभयं न कर्तव्यम् । गोत्रग्रहणं करिष्यते । एको ऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोपत्ये प्रत्ययः कृतः स्यात् । यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते । कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति । वक्तव्यमेवैतद् गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति । अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते । एवमपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोभिसम्बध्यते एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति । किं तर्हि प्रकृतिरभिसम्बध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीति । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्याद् । नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् । अथ वा अस्थानेयं यत्नः क्रियते । न हीदं लोकाद्भिद्यते । लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपाचरन्ति एक इति वा प्रथम इति वा । यावद् ब्रूयात् प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति तावदेको गोत्रे इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

अत इञ् ॥ ९५ ॥ इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन * । इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ भवतः विप्रतिषेधेन । इञोवकाशः । दाक्षिः प्लाक्षिः । फिञोवकाशः । तादायनिः । यादायनिः । इहोभयं प्राप्नोति । तापसायनिः । सांमितिकायनिः । फिनोऽवकाशः । स्रुचायनिः । त्वचायनिः । इञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ग्लुचुकायनिः । फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन । इह कस्मान्न

ब्द एव विशिष्टसंख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावाद्वर्त्तत एवेत्यर्थः । आहेयेनेति । अहेरपत्यमितश्चानिञ इति ढक् । पार्श्विरिति । बाह्वादित्वादिञ् । तादायनिरिति । उदीचां वृद्धादिति फिञ् । एका प्रकृतिरिति । एकशब्दः संख्यावाचीति केचिदाहुः । प्रथमातिक्रमे च कारणाभावात् परमप्रकृतिरेवैकशब्देन गृह्यते । शब्दापेक्षया चैक इति पुल्लिङ्गनिर्देशः । अन्ये तु साधारणे एक इत्याहुः । परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणीति तत एवोत्पत्तिर्भवति । सर्वै ऽपत्येन युज्यन्त इत्ययं च पक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात् स्थितः । न हीदमिति । लोके योर्थ एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाश्रीयते । लोके च प्रथमशब्दसमानार्थ एकशब्दो दृश्यते इतीहापि प्रथमार्थ एवाश्रीयते । शास्त्रे ऽपि प्रथमार्थ एकशब्दो दृश्यते एके ऽल्पप्राणा इत्यत्र प्रथमे ऽल्पप्राणा इति गम्यते । उपाचरन्तीति । व्यवहरन्तीत्यर्थः । अस्यां पङ्क्तावेकमानयेत्यादावनियतस्यैकस्यावगमात्संख्यावाच्येकशब्दो न प्रथमवाची ॥ ९२ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

अत इञ् ॥ दाक्षिरिति । वा नामधेयस्येति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदायमिञोवकाशः । इञः स एवेति । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति प्राचां मतेन फिनो विधाना-

भवति दाक्षिः प्लाक्षिः । बहुलवचनात् । तद्राजश्च * । तद्राजश्चेञो भवति विप्रतिषेधेन । तद्राजस्यावकाशः । ऐक्ष्वाकः । इञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । पाञ्चालः । वैदेहः । वैदर्भः । तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेधः * । बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । बाहोरपत्यं बाहविः । यो हि बाहुर्नाम बाहवस्तस्य भवति । नडस्यापत्यं नाडायनः । यो हि नडो नाम नाडिस्तस्य भवति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः * । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति । प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । सम्बन्धिशब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । मातृपितृभ्यां स्वसा । मातृष्वसा पितृष्वसा । अन्या तु मातृस्वसेति ॥

सुधातुरकङ्च ॥९७ ॥ सुधातृव्यासयोः * । सुधातृव्यासयोरिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुकः । अत्यल्पमिदमुच्यते । सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुकः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥

त । उदीचां मतेन तदभावादिञोवकाश इति भावः । इह कस्मादिति । प्राचां मतेन वृद्धत्वात् फिन् प्राप्नोतीति भावः । ऐक्ष्वाक इति । इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्यञ् । दाण्डिनायनादिसूत्रेणोकारलोपो निपात्यते । पाञ्चाल इति । पाञ्चालविदेहविदर्भेभ्योऽञ् ॥ ९५ ॥

बाह्वा ॥ बाह्वादिप्रभृतिष्विति । प्रभृतिग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादिनडादीनां ग्रहणम् । लौकिक इति । लोके विदित इत्यर्थः । गोत्रभाव इति । संज्ञाकारित्वे आदिपुरुषत्व इत्यर्थः । एतच्च स्मृतिशास्त्रस्यार्थतोऽनादित्वादनाद्यर्थाभिधायित्वं बाह्वादिग्रहणस्य न्याय्यत्वाल्लभ्यते । यत्तु कार्यं विशिष्टशब्दस्वरूपोपादानेन न विधीयते । किं तु प्रकारान्तरेण यथा अत इञिति तदिदानीन्तनार्थाभिधायिनो ऽपि भवति दैवदत्तिरिति । संबन्धिशब्देति । अयमपि न्यायानुवादः । आदिमत्वात् संज्ञा श्वशुरस्य संबन्धोपाधिकस्य त्वनादित्वात्तद्ग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् । मातृस्वसेति । मातृशब्दोत्र क्रियावाची न जननीवाचीति मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न भवति । यद्यपि क्रियाशब्दार्थोऽपि नित्यस्तथापि प्रसिद्धतरः संबन्धिलक्षणोर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । उक्तं च हरिणा । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति ॥ ९६ ॥

सुधातुरकङ्च ॥ प्रकृत्यन्तराणीति । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । अव्ययिकन्यायेन च कनरहितैर्वाक्यमेव भवति । व्यासकशब्दाच्च कन्नन्तादृषिवाचिनोपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् भवति न तु ऋष्यणिति भावः ॥ ९७ ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ ९८ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्तोदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । अथ ञकारः किमर्थः । ञकारो वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । एकेन ककारेणोभयं सिद्धम् । अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योनुबन्धः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । व्रातच्फञोरस्त्रियामिति । फगित्युच्यमाने नाडायनः, अत्रापि प्रसज्येत । अथापि फञ् इत्युच्यते । एवमप्याश्वायनः, अत्रापि प्रसज्येत । तस्माच्चकार एव कर्तव्यः । अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात् । चकारे चेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणेऽवश्यं वृद्ध्यर्थोऽन्योनुबन्धः कर्तव्यः । स च ञकार एव कर्तव्यः । सूत्रभेदो मा भूदिति । अथ क्रियमाणेऽपि वै चकारे अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । परत्वाञ्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति । ञित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । अस्त्यन्यद् ञित्करणे प्रयोजनम् । किम् । वृद्ध्यर्थो ञकारः । चित्करणेऽप्यन्यत्तर्हि प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थश्चकारः । शक्योत्र विशेषणार्थोऽन्योनुबन्ध आसङ्क्तुम् । तत्र ञकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति । वृद्ध्यर्थोऽप्यन्यः शक्योनुबन्ध आसङ्क्तुम् । तत्र ञकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । चितः । चितोन्त उदात्तो भवतीति । ततस्तद्धितस्य । तद्धितस्य चितोन्त उदात्तो भवतीति । किमर्थमिदं परत्वात् ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । तद्बाधनार्थम् । ततः कितः । कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति । किं पुनरत्र स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । यावता च्फञन्तान् ञ्यो विधीयते । तत्र ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । बहुषु लोपे कृते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । कौञ्जायना इति । इह केचिद् द्व्येकयोः ष्यञं विदधाति बहुषु च फकम् । केचिच्फञन्तान् ञ्यम् । किमत्र न्याय्यम् । ञ्यवचनमेव न्याय्यम् । द्व्येकयोर्हि ष्यञि सति बहुषु च फकि कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । केन यशब्दः श्रूयेत । द्व्येकयोरित्युच्यमानो न प्राप्नोति । इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवकाः कौञ्जायनाः । केन यशब्दो न श्रूयेत ।

गोत्रे ॥ अथापि फञ् इति । सर्वथा सामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवं परमेतत् फाञिति क्रियमाणे कौञ्जायना इति ञित्स्वरप्रसङ्गः । सूत्रभेद इति । चफक्यपि सिध्यति । सूत्रभेदस्तु स्यादिति भावः । एवं तर्हीति । चकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वाद् वृद्धौ च ञकारस्य परत्वाञ् ञित्स्वरप्राप्तावित्यर्थः । तत्र ञ्नितीति । सति शिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वादिति भावः । इहेति । पूर्वे वैयाकरणाः । केन यशब्द इति । यशब्दस्य बहुत्वे प्रयोगाभावात् । यदा तु ञ्यः क्रियते तदा गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे यशब्दः श्रूयते । कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनीत्यत इञो ण्यक्षत्रियार्षञितो लुकि तद्राजान्तस्य

द्व्येकयोरित्युच्यमानः प्राप्नोति । तदेतत्कथं कृत्वा ज्यवचनं ज्यायो भवति । यदि तत्रास्ति । आपत्यं वा गोत्रम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः । आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः । स चास्त्रियाम् । एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च । बहुवचनलोपिषु च सिद्धमिति । सति हि तस्मिन् द्व्येकयोरपि फ्यञि सति बहुषु च फकि सति न दोषो भवति । तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायन्यस्यापत्यं माणवका इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जायना इति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥ अनृष्यानन्तर्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति । कौशिको विश्वामित्र इति । किं कारणम् । विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषिः स्यामिति । तत्र भवानृषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति । तत्र भवान् गाधिरपि ऋषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति । तत्र भवान् कुशिकोपि ऋषिः संपन्नः तदेतदृष्यानन्तर्यं भवति । तत्रानृष्यानन्तर्यइति प्रतिषेधः संप्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते । ऋष्यानन्तर्ये न भवतीति । कथं तर्हि ऋषावनन्तरे नेति । यद्येवम् । अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात् * । अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । संज्ञागोत्राधिकारात् । संज्ञागोत्रइति वर्तते कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात् । नैव प्राप्नोति । नार्थः प्रतिषेधेन । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो बिदादिषु ये ऽनृषयः पठ्यन्ते तेषामनन्तरेपि वृत्तिर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । नानान्द्रः । पौत्रः । दौहित्र इत्येतत् सिद्धं भवति ॥

शतण्डाच्च ॥ १०८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न गर्गादिभ्यो यञिस्येत्र

बहुषु वर्तमानाञ् ज्यस्य लुक् सिध्यति । आपत्यं चेति । गोत्रे लुगचीत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । कुञ्जशब्दादेव यूनि फ्यञि फकि च कृते स्वार्थिकस्य चेञो लुकि कृते सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ९८ ॥

अनृष्या ॥ अनृष्यानन्तर्य इत्यस्यार्थद्वयं सम्भवति । ऋषीणामानन्तर्ये अञ्प्रवधानेन भवति । यद्वाऽनन्तरमेवानन्तर्यं तेन ऋषिभ्योनन्तरापत्ये प्रत्ययो न भवतीति । उभयत्राप्यसमर्थसमासो भवतिना नञः सम्बन्धात् । तत्राद्यपक्षाश्रयेण पूर्वः पक्षो द्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरम् । संज्ञागोत्राधिकारादिति । संज्ञाया यद् गोत्रं पौत्रप्रभृति तदेवाधिकृतं न त्वपत्यमात्रमित्यर्थः । तेषामनन्तर इति । अन्यथा प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् । तत्रर्षिभ्यो गोत्र एव प्रत्ययः । अनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्य एवेत्येष विषयविभागः । नन्वस्माज् ज्ञापकादनृषिभ्योऽपत्यमात्रे प्रत्ययः प्राप्नोति । नैष दोषः । विशेषविषयस्यानुमानस्याश्रवणात् ॥ १०४ ॥

सिद्धम् । लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति । यदि पुनस्तत्रैवोच्येत । नैव शक्यम् । आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥ किमर्थं शिवादिभ्यो ऽण् विधीयते । न यथाविहितमित्येवोच्येत । शिवादिभ्यो यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत । इञतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत । तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासावणेव । उत्तरार्थं तर्हि । अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्य इत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत । ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत । तत्रारम्भसामर्थ्याद् यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कः पुनरसावणेव । उत्तरार्थमेव हि तर्हि । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत । इञतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत । तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासावणेव । उत्तरार्थमेव तर्हि । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः, कन्यायाः कनीन चेति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत । ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । मातुरुकारं वक्ष्यामि । कन्यायाः कनीनभावमिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् । तत्रैव ब्रूयात् स्त्रीभ्यो ढक् मातुरुकारः कन्यायाश्च कनीन इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत । तं परत्वात्सेनान्ताद् ण्यो बाधेत।तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ् प्रसज्येत।पुनरण्ग्रहणादणेव भवति॥

वतण्डा ॥ लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति । तत्र च वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । यदीति । गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तरं लुक् स्त्रियामिति पठितव्यमिति भावः । आङ्गिरसग्रहणमिति । तथा च सर्वत्र लुक् स्यात् । योगविभागस्तर्हि किमर्थो न वतण्डाल् लुक् स्त्रियामित्येकयोग एवोच्येत । आङ्गिरसे शिवाद्यणबाधनार्थो योगविभागः । वतण्डो नाम ऋषिः । तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियञा समावेशार्थः । अनेन तु योगेनाङ्गिरसे ऽण्प्रसङ्गे यञ्विधानादण् बाध्यते । अन्यत्र तु गोत्रे यञणौ द्वावपि भवतः । ऋषि वादेव च वातण्डीत्यत्र ङ्यङ् भवति ॥ १०८ ॥

शिवा ॥ गोत्र इति निवृत्तमपत्यमित्येवानुवर्तते । ढगत इति । ननु मातृशब्दस्याऽप्रत्ययान्तत्वात्कथं ढग्विहितः । एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानाय विचारितमेतद्भाष्यकारेण । तत्परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनापवादत्वादित्यर्थः ॥ ११२ ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥ ऋषिस्त्र्यणो ढक्ढ्रकौ विप्रतिषेधेन * । ऋष्यणस्त्र्यणश्च ढक्ढ्रकौ भवतो विप्रतिषेधेन । ऋष्यणोऽत्रकाशः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । ढकोऽवकाशः । दुलि । दौलेयः । वलि । वालेयः । इहोभयं प्राप्नोति । अत्रि । आत्रेयः । स्त्र्यणोऽवकाशः । मकन्दिका । माकन्दिकः । ढ्रकोऽवकाशः । काणिकेरः । इहोभयं प्राप्नोति । पौणिकेरः । मौद्गलिकेरः । ढक्ढ्रकौ भवतो विप्रतिषेधेन । द्व्यचो ढको ढ्रक्ढञौ * । द्व्यचो ढग् भवतीत्येतस्माद् ढक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन । द्व्यचो ढग् भवतीत्यस्यावकाशः । दात्तेयः गौप्तेयः । ढ्रकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नटी । नाटेरः । दासी । दासेरः । ढञो ऽवकाशः । कामण्डलेयः । हैरण्यवाहेयः । माद्रवाहेयः । ढकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । जम्बू । जाम्बेयः । ढक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन । न चर्ष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः, योयमृष्यणो ढकश्च । किं कारणम् । ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्राणुत्सर्गेणैव । तस्य पुनर्वचने एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमिञं बाधते । एवं ढकमपि बाधेत । तस्मादृषिभ्योऽण्विधाने ऽङ्यादिप्रतिषेधः * । तस्मादृषिभ्यो ऽण्विधाने ऽङ्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमृष्यण् इञं तदपवादं बाधिष्यते ढकं न बाधिष्यते । अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योयं ढकः ढ्रक्ढञोश्च । किं पुनः कारणम् । ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्र ढक् । स्त्रीभ्यो ढगित्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तन्नामिकाणं तदपवादं बाधते एवं ढ्रक्ढञावपि बाधेत । तस्मात्तन्नामिकाण्यद्व्यचः * । तस्मात्तन्नामिकाणि अद्व्यच इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमयं ढक् तन्नामिकाणं तदपवादं बाधिष्यते । ढ्रक्ढञौ न बाधिष्यते । ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्ण्यः * । ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । ऋष्यणोऽवकाशः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । ण्यस्यावकाशः । पारिषेण्यः ।

ऋष्यन्ध ॥ ऋषिस्त्र्यण इति । अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य इति मानुषीलक्षणोण् स्त्र्यण्शब्देनोक्तः । अत्र च यथासङ्ख्यं सम्बन्धः । दौलेय इति । दुलेरनृषित्वाद् ढकोऽयमवकाशः । काणिकेर इति । काणैव काणिका । पौणिकेर इति । पुणिका तन्नामिका क्षुद्रा च । जाम्बेय इति । चतुष्पाल्लक्षणो ढञ् ढे लोपो कद्र्वा इत्यूकारलोपः । जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद् ढक्प्राप्तिश्चिन्त्या । नवेति । प्राप्तिमात्रं बाध्यं मन्यते । मध्येऽपवादा इति । पूर्वस्य निर्ज्ञातस्वरूपत्वाद् बाध्यत्वं नतूत्तरस्यानिर्ज्ञातस्वरूपस्येति

षारिषेण्यः । जातसेनो नाम ऋषिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । जातसेन्यः । अन्धकाणोवकाशः । श्वाफल्कः । चैत्रकः । रान्धसः । ण्यस्य स एव उग्रसेनो नामान्धकस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । औग्रसेन्यः । वृष्ण्यणोवकाशः । वासुदेवः । बालदेवः । ण्यस्य स एव । विश्वक्सेनो नाम वृष्णिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । वैष्वक्सेन्यः । कुर्वणोवकाशः । नाकुलः । साहदेवः । ण्यस्य स एव । भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । भैमसेन्यः । सेनान्ताण् ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । जातोग्रविष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥ किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते न संख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवमुच्यते । स्त्रीलिङ्गे यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् । इह मा भूत् । संमिमीते संमाता । संमातुरपत्यं सांमात्र इति ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥ इदं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रतिषेधः । अपत्यमिति वर्तते । यदि च कन्या नापत्यम् । अथापत्यं न कन्या । कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । कथम् । कन्याशब्दोयं पुंसाभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं प्रागभिसम्बन्धात् पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमतायाः सुदर्शनायाः यदपत्यं स कानीन इति ॥

भावः । अथात्राहुः । कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामनित्यान्धकादिवंशाश्रयेणान्वाख्यानं युज्यते । अत्र समाधिः । त्रिपुरुषानूकं नाम कुर्यादिति न्यायेनान्धकादिवंशा अपि नित्या एव । अथ वा अनित्योपायाश्रयेणापि नित्यान्वाख्यानं दृश्यते । यथा शकाश्रयणेन कालस्य ॥ ११४ ॥

मातुरुत् ॥ अणि सिद्धे तत्सन्नियोगेनोत्वार्थं वचनम् । स्त्रीलिङ्ग इति । अर्थधर्मं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिवृत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कृतः । न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । सम्बन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । एतच्च बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्रोक्तम् ॥ ११५ ॥

कन्यायाः ॥ यदीति । अक्षतयोनिः कन्या सा कथमपत्येन सम्बध्येतेति भावः । अभिसम्बन्धपूर्वक इति शास्त्रोक्तो विवाहोभिसम्बन्धस्तत्पूर्वके पुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्तते । या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाति । कन्योक्ताया इति । कन्यैवा सा युक्ता । तदेव व्याचष्टे कन्याभिमताया इति । कन्यैव साभिमता स्मृतिकाराणामित्यर्थः । सुदर्शनाया इति । प्रकटदर्शनाया अगुप्तत्वादित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । मुनिदेवतामाहात्म्याद्या पुंयोगेप्यक्षतयोनिर्भवति । यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्रापि पुनः कन्यैवाऽभूत् । तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम् ॥ ११६ ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥ इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते । स्त्रीग्रहणे स्त्रीशब्दग्रहणं स्यात् स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा । स्त्र्यर्थग्रहणं वा । किं चातः । यदि स्त्रीशब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । इडविड् । ऐडविडः । पृथू । पार्थः । उशिक् । औशिजः । दरद् । दारदः । अत्रापि प्राप्नोति । अथ प्रत्ययग्रहणम् । लैखाभ्रेयः । वैमात्रेयः । इति न सिध्यति । अस्तु प्रत्ययग्रहणम् । कथं लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति । शुभ्रादिषु पाठः करिष्यते । वडवाया वृषे वाच्ये । वडवाया वृषे वाच्ये ढग् वक्तव्यः । वडवाया वृषः वाडवेयः । अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः । क्रौञ्चः । कौकिल इति । आरक् पुंसि ततोन्यत्र । ततोन्यत्र आरक्पुंसि वक्तव्यः । मुषिकाया अपत्यं पुमान् मौषिकारः । मृग्याः पुमान्मार्गारः । गोधाया ढ्रक्विधौ स्मृतः ॥ गोधायाः पुमान् गौधेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥ चटकायाः पुल्लिङ्गनिर्देशः * । चटकायाः पुल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । चटकस्यापत्यं चाटकैरः । यदि पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते । चटकाया अपत्यं चाटकैर इति न सिध्यति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति । स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः * । चटकस्यापत्यं चटका ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥ आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् * । आरग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रका सिद्धत्वात् । गोधा आकारान्ता रच्क प्रत्ययः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योन्येभ्योप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । जाडारः पाण्डारः इत्येतत्सिद्धं भवति ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥ क्षुद्राभ्य इत्युच्यते । का क्षुद्रा नाम । अनियतपुंस्का । अङ्गहीना वा ॥

स्त्रीभ्यो ॥ बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते पक्षत्रयसम्भावनापूर्वकं प्रत्ययग्रहणमिह व्यवस्थाप्यते । इदं सर्वेष्विति । तत्र क्व चित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते । इह तु स्वरितप्रतिज्ञानात् स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीत्यस्याप्यर्थस्याश्रयणाट्टाबादिप्रत्ययग्रहणम् । स्त्रियां क्विञ्चित्येतत्प्रकरणविहितास्तु प्रत्यया व्यवधानान्न गृह्यन्ते । स्त्रीशब्दग्रहणमिति । स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः । अर्थग्रहणमिति । अर्थे कार्यासम्भवे तदभिधायिशब्दग्रहणमेव सम्बध्यते । इडविडादयः शब्दाः स्त्रीवृत्तयो न तु स्त्रीप्रत्ययान्ता इति । तेभ्योणेव भवति । वडवाया इति । वृषो बीजाश्वः । तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणोर्थो ढको बाध्यते । तेनापत्ये वाडव इति भवति । क्रौञ्च इति । अपत्य एवायं ढगपवादः ॥ १२० ॥

चटकायाः ॥ पुल्लिङ्गेनेति । अन्यथा पुल्लिङ्गादिश्र प्रसज्येत ॥ १२८ ॥

क्षुद्राभ्यो ॥ अङ्गहीना वेति । वाशब्दश्चार्थे ॥ १३१ ॥

पितृष्वसुश्छण्॥१३२॥ढकि लोपः॥१३३॥केन विहिते पितृष्वसुः ढकि लोप इत्युच्यते । एतदेव ज्ञापयति पितृष्वसुर्ढगिति । यदयं ढकि लोपं शास्ति ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥ ढकि लोप इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । मातृष्वस्रीयः । नैष दोषः । एवं वक्ष्यामि । पितृष्वसुश्छण् ढकि लोपः । ततो मातृष्वसुश्च । पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति । किं पुनस्तत् छण्ढकिलोपाविति ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥ राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम् * । राज्ञोपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् । राजन्यो नाम जातिः । क्व मा भूत् । राजन इति ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १३७ ॥ व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् * । व्यन्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रत्ययार्थाभावात् । किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति । अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति वर्तते । अनपत्ये चापि सपत्ने भ्रातृव्यशब्दो वर्तते । पाप्मना भ्रातृव्येण । अस्तु तावदपत्यं सपत्नश्च । तत्र भ्रातृव्य इति । कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति । उपमानात्सिद्धं भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य इति ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥ किमर्थो णकारः वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । गार्गो जाल्मः । गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य * । गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवेदं प्रातिपदिकम् । लुगर्थं तर्हि णकारः कर्तव्यः । यल्लुगन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् वातण्डो जाल्मः । लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् * । लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । लुक्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते तत्र लुक् । गोत्रे लुगचीति । व्यवहितत्वादप्रतिषेधः । ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेन्न

मातृष्वसुः ॥ तत्रेदमिति । अनन्तरस्य विधिं मन्यते । एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । चकारेण पितृष्वसुरित्यनुकृष्यते इति कार्यद्वयलाभः ॥ १३४ ॥

राज ॥ राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः । जातिग्रहणमिति । यदा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो नान्यदा । तेन क्षत्रियजातौ प्रतिपिपादयिषितायां राजन्यशब्दप्रयोगो वैश्ये शूद्रे वा राजापत्ये राजनशब्दप्रयोगः ॥ १३७ ॥

व्यन्सपत्ने ॥ प्रत्ययार्थाभावादिति । भ्रातृव्यशब्दः सर्वस्मिन् सपत्न इष्यते । न हि सर्वः सपत्नो भ्रातुरपत्यमित्यपत्यलक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः । अस्तु तावदिति । विरोधाभावात्सपत्नेनापत्यार्थो न बाध्यते । न च समुदायार्थः सपत्नः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्यागप्रसङ्गात् । न च गत्यन्तरसम्भवे तत्त्यागो युक्त इति भावः ॥ १४५ ॥

गोत्र ॥ बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनाद्विचारः । गोत्रस्त्रिया इति ॥ वातण्ड इति । वातण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । वतण्डाच्चेति यञ् तस्य लुक् ॥ स्त्रियामिति लुक् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन् । वतण्ड्या अपत्यमिति णः । व्यवहितत्वादिति । अचीति परसप्तमीं मन्यते । विषयसप्तम्यां तु दोषः । अथ वा यतो गोत्रप्र-

पुंवद्भावात् * । व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न । किं कारणम् । पुंवद्भावात् । पुंवद्भावोऽत्र भवति । भस्याढे तद्धिते । पुंवद्भवतीति फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत्फिनन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । ग्लौचुकायनो जाल्म इति । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः कर्तव्यः । गार्गी भार्या अस्य गार्गीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् * । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनमेतदिति भवति । नास्ति गार्गी इति । अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् * । अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेतद्भवति । न च स्त्री वंश्या । अस्ति गार्गी स्त्री । अपर आह । द्वावेव वंशौ । मातृवंशः पितृवंशश्च । यावता मातृवंशोऽस्ति नास्ति गार्गी ॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥ गोत्रस्त्रियाः । वृद्धाट्ठक् फेश्छच । फाण्टाहृतिः । इमे चत्वारो योगाः । एषां त्रयः कुत्सने । त्रयः सौवीरगोत्रे । आद्यो योगः कुत्सन एव । अन्त्यः सौवीरगोत्र एव ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५० ॥ किमर्थो णकारः । वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ।

त्ययादव्यवहितोऽजादिरुत्पद्यते तस्यालुगिति विज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपि दोषाय व्यवधानम् । पुंवद्भावादिति । पुंवद्भावेन रूपातिदेशाद्धातण्डचशब्दात् स्त्रीवृत्तेर्णप्रत्यय इति भावः । ग्लौचुकायन इति । ग्लुचुकस्यापत्यं स्त्री प्राचामिति फिन्प्रत्ययः । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् पुंवद्भावे कृते णः । नास्ति गार्गीति । गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः । अस्त्रियामिति युवसंज्ञानिषेधाद् गोत्रसंज्ञावस्थानादेको गोत्र इति नियमाद् गोत्रप्रत्ययान्तादपरगोत्रप्रत्ययानुत्पादात् । अवंश्यत्वाद्वेति । गार्ग्या अपत्यं या स्त्री तस्या न युवसंज्ञा नापि गोत्रसंज्ञा न हि सा गर्गस्यापत्यम् । पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते तदभावादेको गोत्र इति नियमाभावाण्णस्य भावादस्ति गार्गेत्यर्थः । न च स्त्री वंश्येति । पितृपितामहादिर्वंशो न मातृमातामहादिरित्यर्थः । तस्मात् पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः । न च जातश्चेति प्रतिषेध सिध्यति । गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात् । यदा च गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्रापत्यमात्रं गृह्यते तदा जातित्वमस्त्येव । फिनर्थस्तु कर्तव्य एव णकारो वृद्धये । मातृवंश इति । गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा मातृवंशेन गर्गकुला भवत्येवेति गर्गापेक्षया तस्य गोत्रत्वादेको गोत्रइति नियमात्प्रत्ययान्तराभावान्नास्ति गार्गा । पौत्रप्रभृतिग्रहणं तु व्यवहितापत्योपलक्षणम् । तस्मात् फिनर्थो णकारः ॥ १४७ ॥

वृद्धाट्ठक् सौ ॥ गोत्रस्त्रिया इति । विषयविभागकथनार्थोऽत्रोपक्षेपः कुत्सनग्रहणस्य सौवीरग्रहणस्य च सूत्रद्वयमेवानुवर्तनाद्यथोक्तविषयविभागलाभः ॥ १४८ ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु * । पुंवद्भावस्य प्रतिषेधार्थं णकारः कर्तव्यः । फाण्टाहृता भार्या अस्य फाण्टाहृताभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् । अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमिति ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् * । वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः । किमविशेषेण । नेत्याह । स्वरवर्जम् । स्वरं वर्जयित्वा । किं प्रयोजनम् । वामरथ्यस्यच्छात्राः वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्यथा स्यात् । यदि कण्वादिवदित्युच्यते । प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः । वामरथाः । बहुषु लोपो न प्राप्नोति । वामरथानां संघः । वामरथा । संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणिति अण् प्राप्नोति । यदि पुनर्यञ्वदित्युच्यते । एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः । वामरथ्यस्यच्छात्रा वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । अस्तु तर्हि कण्वादिवदित्येव । कथं वामरथाः । वामरथानां संघ इति च । यदयं स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भवतीति ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥ उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोण्वचनम् । उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोण् वक्तव्यः । ताक्ष्णः । यदि पुनरयं तक्षशब्दः शिवादिषु पठ्येत । शिवादिरिति चेण्ण्यविधिः * । शिवादिरिति चेद् ण्यो विधेयः । ताक्षण्यः । सिद्धं

फाण्टा ॥ फाण्टाहृतेरिति । यथासंख्यसंबन्धस्येष्टत्वान्मिमतशब्दार्थं णित्वम् । पूर्वनिपातव्यवस्था तु शास्त्रे नावश्यं सर्वत्राश्रीयते इति तदनाश्रयणमपि न यथासंख्याभावं सूचयितुमलम् । शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १५० ॥

कुर्वा ॥ वामरथस्येति । प्रकारणाण्ण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं तदतिदेशः केवलानां तेषां कार्यस्य कस्य चिदनभिधानात् वामरथा इति । छे प्राप्ते ऽण्विधिः । आपत्यस्येति यलोपः । यदीति कण्वादिवदिति वचनात्कण्वादीनामाहत्य यत्कार्यं विहितं कण्वादिभ्यो गोत्र इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति न तु यञन्तमात्रनिबन्धनस्येति भाव । एवमपीति । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् । यदयमिति । लिङ्गादाहत्यानाहत्य च कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं विधीयते । तदतिदिश्यते ॥ १५१ ॥

उदीचाम् ॥ उदीचामिति । इञ्बाधनायाण्विध्यर्थं वचनम् । तदण इति । षपूर्वहन्धृतराज्ञामणीत्यल्लोपः । यदीति । विशेषविहितेनाणा बाधितत्वादिञ् न भविष्यतीति भावः । ण्यविधिरिति । यद्यणा कार्यमात्रं बाध्यते तदा द्वयोरपि ण्येञोर्बाधः स्यात् । अथ विशेषचिन्ता तदा पुरस्तादपवादा इति न्यायादं ण्यस्यैव बाधः प्राप्नोति नेञः । सिद्धं त्विति । विकल्पितण्यमुक्ते पक्षे तक्षन्शब्दात् प्राग्दीव्यतोणित्यण् भवति । ननु

त्वुदीचां वा ण्यवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उदीचां वा ण्यवचनात् । उदीचां वा ण्यो भवतीति वक्तव्यम् । ण्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥ किमिदं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते । एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् । अत्यल्पमिदमुच्यते । कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति । फिञ्प्रकरणेदगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् च* । फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चेति वक्तव्यम् । दगु । दागव्यायनिः । कोशल । कौसल्यायनिः । कर्मार । कार्मार्यायणिः । छाग । छाग्यायनिः । वृष । वार्ष्यायणिः । यदि युट् क्रियते । युटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यमादेशः क्रियतां युडिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशः । नित्यो युट् । कृते ऽप्यादेशे प्राप्नोति अकृते ऽपि । युडप्यनित्यः । अन्यस्य कृते आदेशे प्राप्नोति अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्हि युट् । कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेन युडुच्यते उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्यादेशः । आदेशोऽप्यन्तरङ्गः । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति । अनवकाशस्तर्हि युट् । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । यदि पूर्वान्तः करिष्यते । दागव्यायनिः । ओर्गुणो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तम् । युटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सिद्धं त्वादेशस्य युड्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आदेशस्य युड्वचनात् । युडादिष्टस्येति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । युट् च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत् प्राप्नोति । आदेशः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते । कुटि प्रसयादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् * । कुटि सति प्रसयादेरादेशो नोपप-

---

जातसेनोग्रसेनविष्वक्सेनभीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते पक्षे अण् ऋष्यादिलक्षणः प्राप्नोति। यथान्यासे तु तेभ्योण्येञौ भवतः । एवं तर्हि बाह्वादेराकृतिगणत्वादेतेभ्यो ण्येन मुक्त इञ् भविष्यतीत्यदोषः ॥ १५३ ॥

कौसल्य॥ किमिदमिति । कोसलस्यापत्यं वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङ् । कर्मारस्यापत्यं कारिलक्षणो ण्य इत्येवं यौ कौसल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत इति प्रश्नः । उत्तरं तु । प्रत्ययसंनियोगेनैवंभूतप्रकृत्यादेशविधानार्थ एव निर्देशः । अङ्गस्यादेश इति । अङ्गनिमित्तप्रत्ययावयवस्येत्यर्थः । चेनेति । तेन युगपदागमादेशौ भवतः ॥ १५ ॥

वाकि ॥ क्रियतइति । गणसूत्रमेवैवं पठ्यतेइत्यर्थः । यद्यपि वाकिनादीनां कुट्चेति सूत्रपाठे लाघवं भवति । न वोपश्वंति गणसूत्रैकदेशस्याकरणात् । तथापि गणपाठस्य

द्यते । किं कारणम् । अनादित्वात् । कुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते नलोपवचनम् * । यदि पूर्वान्तः करिष्यते । न लोपो वक्तव्यः । चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः । न लोपः प्रतिपदिकान्तस्येति न लोपो न प्राप्नोति । परादौ तु पुनः सति न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति । अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तम् । कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । कुङ्चादिष्टस्येति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । कुङ् च । किं च । यच्चान्यत् प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः, सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमिति । नैष दोषः । क्रियते न्यास एव एतत् । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति । कारिभ्य इञोगोत्रात्फिञ् विप्रतिषेधेन * । कारिभ्य इञ् भवतीत्येतस्मादगोत्रात् फिञ् भवति विप्रतिषेधेन । कारिभ्य इञ् भवतीत्यस्यावकाशः । अयस्कारिः । लौहकारिः । फिञोवकाशः । तापसायनिः । साम्मितिकायनिः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितायनिः । फिञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ॥ १६१ ॥ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥ यदि षुक् पूर्वान्तः क्रियते । मानुषाः । बहुषु लोपः प्राप्नोति । माणुषाणां संघः । संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिः । यदि परादिः क्रियते मानुषी । अजन्तादितीकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव । कथं मानुषा मानुषाणां संघ इति च । उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम् । न चैतल्लौकिकं गोत्रम् । किं तर्हि । जातिः । इह तर्हि मानुष्यकमिति हलस्तद्धितस्येति यलोपः प्राप्नोति ।

पश्चात् सूत्रप्रणयनाद् गणपाठदर्शनात् कुक्चेत्युक्तमितिं भावः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चर्मिणीवर्मिणीभ्यां प्रत्ययविधानाद्भस्याढइति पुंवद्भावः सिद्धयेति । कुटि तु भत्वाभावात् पुंवद्भावो न स्यात् ॥ १५८ ॥

मनोः ॥ अपत्य इति । णत्वविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । न च न दण्डमाणवान्तेवासिष्विति निपातनाण्णत्वस्य सिद्धत्वाद्वचनं नारम्भणीयम् । निपातनादर्थविशेषस्यानिश्चयात् । अनधीतविद्यत्वान् मूढत्वं विहिताकरणान्निषिद्धाचरणाच्च कुत्सितत्वम् । मानुषा इति । अपत्याधिकारादपत्ये प्रत्ययो विधीयते । जातिग्रहणं तु प्रकृतिप्रत्ययविशेषणं न तु जातिः प्रत्ययार्थइति यञञोश्चेति लुक्प्रसङ्गः । परादौ तु षञ् भवति नत्वाञिति लुगभावः । ननु तद्धक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परादावप्यञ् कृतप्रसङ्गः । एवं तर्हि अकारप्रश्लेषादकारमात्रस्याञोत्र ग्रहणात्परादावञ् कार्याभावः । ईकार इति । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनित्यनेनेनि भावः । न चैतदिति । अपत्ये व्युत्पादितस्यापि मानुषशब्दस्य ब्राह्मणशब्दस्येव जातिवाचित्वात्तदपत्यवान्तित्वाभावादित्यर्थः ।

परादावप्येष दोषः। यदि तद्धलस्तद्धितस्येति हल्ग्रहणं न तदङ्गविशेषणं शक्यं विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्। वृकाट्टेण्यण्। वार्केणीति। तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यम्। मकुसाके राजन्यमनुष्ययुवान इति॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्॥१६२॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृति संज्ञाकरणम्। पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यविवक्षा तस्य पौत्रप्रभृति गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। गर्गोऽपि कं चित्प्रति पौत्रः। कुशिकोऽपि, तत्र मा भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। समर्थानां प्रथमादिति वर्त्तते। समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृति विज्ञायते। जीवद्वंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म, वात्स्यस्त्वमसि जाल्म इति। का पुनरिह कुत्सा। पितृतो लोके व्यपदेशवता अस्वतन्त्रेण भवितव्यम्। य इदानीं पितृमान् स्वतन्त्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म, वात्स्यस्त्वमसि जाल्म। न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति॥

जीवति तु वंश्ये युवा॥१६३॥ जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च *। जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पौत्रप्रभृतीति वर्तते। एवं तर्हि अन्वाचष्टे पौत्रप्रभृतीति वर्ततइति। किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनम्। तच्च दैवदत्त्यर्थम्। देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिरिति। अनन्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा मा भूदिति। उच्यमाने

इह तर्हीति। हलन्तादङ्गात्परस्य तद्धितयकारस्य लोप इति मन्यते हलस्तद्धितस्येति वर्त्तमाने आपत्यस्य च तद्धितेनातीति लोपोत्र प्राप्नोति। हलस्तद्धितस्येत्यत्र त्वीतीति वर्त्तते। वार्केणीति। वृकशब्दादायुधजीविसंघविशेषवचनात् स्वार्थे टेण्यण्॥१६१॥

अपत्यम्॥ पौत्रप्रभृतेरिति। नन्वपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं स्यात्स्या न तु संज्ञा। नैष दोषः। लिङ्गवती परिभाषा भवति विध्यन्तरशेषभूता वा। न चेयं तथा। यथा च वृद्ध्यादयः सर्वार्थप्रत्यायनयोग्या अपि संज्ञिविशेषे शक्त्यवच्छेद करणात् संज्ञा उच्यन्ते तथेयमपि। उक्तं च हरिणा। व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्व चित्। नित्य एव तु संबन्धो डित्थादिषु गवादिवत्॥ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः। अकृत्रिमो हि संबन्धो विशेषण विशेष्यवदिति॥ गर्गोऽपीति। वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यं भावि। सत्यां च गोत्रसंज्ञायां गोत्राद्यूनीति वचनाद्यूनि प्रत्ययप्रसङ्गो गार्ग्यादेव च यूनीष्यते। समर्थानामिति। यद्यप्यपत्यशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन चोद्यमेतत्परिह्रियते। नहि गर्गशब्दस्यापत्यत्वं सदपि वस्तुस्थित्यार्थ इति। तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्भाष्यकारेणैतन्नोक्तम्। जीवद्वंश्यमिति। यूनश्च कुत्सायामिति सूत्रमनार्षमिति वचनम्। न त्वं पितृत इति। पितृतो व्यपदेशो हि गार्ग्यायण इति भाव्यम्॥१६२॥

जीवति॥ अभिजनप्रबन्धो वंशः तत्र भवो वंश्यः पित्रादिः। तस्मिन् जीवति यस्य

ऽप्येतस्मिन् देवदत्तस्य पौत्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोति । एतदपि पौत्रप्रभृति भवति । न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंबध्यते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति । किं तर्हि । वंश्योऽभिसंबध्यते । पौत्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्यमिति । एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति भ्रातरि च ज्यायसीति । एवं तर्ह्यपत्यमेवाभिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यम् । नैवं विज्ञायते । पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति । कथं तर्हि । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति । वृद्धस्य च पूजायाम् * । वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या । तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः । तत्रभवन्तो वात्स्यायनाः । का पुनरिह पूजा । युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते । तत्रभवन्तश्च युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता भवन्ति । आपत्यो वा गोत्रम् * । अथ वा आपत्यो गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः * । परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्तव्यम् । आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः । आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययः स च युवसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । स चास्त्रियाम् * । सचास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम् । एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च* । एवं च कृत्वा एकोगोत्रग्रहणमनर्थकं भवति । बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् * । बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति । तत्र बिदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य बिदशब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति । बैदः बैदौ । बैदस्यापत्यानि बहवो माणवका इति विगृह्य बिदाशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति । बिदा इति ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥ अन्यग्रहणं किमर्थम् । भ्रातरीति वर्त्तते । सपिण्डमात्रे यथा स्यात् । अथ स्थविरतरग्रहणं किमर्थ-

---

संक्षेप्यते न स निर्दिष्ट इत्यपत्यमात्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाह पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति । इदं संज्ञाविधानमिति शेषः । पौत्रप्रभृतीति व्यधिकरणं विशेषणमपत्यस्यापेक्ष्य युवसंज्ञा विधीयते । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञमित्यर्थः । अनन्तरमिति । अनन्तरस्य च युवसंज्ञायां ण्यक्षत्रियार्षेति लुक्प्रसङ्गः । इतरः पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिकरण्येन संबन्धं मत्वाह देवदत्तस्येति । आचार्यदेशीय आह न पौत्रप्रभृतीति । चोदक आह एवमपीति । भ्रातरीत्यनेन वंश्यस्य निवर्त्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृतिग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यायसि भ्रातरि जीवत्यनन्तरापत्यस्यापि कनीयसो युवसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः । कथं तर्हीति । एतच्चेहार्थादपत्यग्रहणाल्लभ्यते । अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारादनर्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात् । वृद्धस्येति । सूत्रेषु तु कैश्चिद् वृद्धस्य च पूजायामिति वार्त्तिकदर्शनात्प्रक्षिप्तम् । गार्ग्यायणा इति । युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् स्वार्थे युवप्रत्ययः । युवत्वमिति । ननु युवशब्दो ऽनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त एव संज्ञेति कथमेतदुच्यते । प्रायेणाल्पवयसो जीवद्वंश्यत्वं भवतीति तदध्यारोपः । पूजेत्यदोषः । आपत्यो वेति । गोत्रे लुगचीत्यत्र व्याख्यातम् ॥ १६३ ॥

वान्यस्मिन् ॥ सपिण्डमात्र इति । अन्यथा पूर्वेण नित्यायां युवसंज्ञायां प्राप्तायां-

म्र । उभयतो विशिष्टे यथा स्यात् । स्थानतो वयस्तश्च । अथ जीवतीति वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थम् । जीवतो जीवति यथा स्यात् । मृते हि मा भूत् । मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येव भवितव्यम् । अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवति । उताहो न । किं च प्राप्नोति । बाढं प्राप्नोति । न ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः । किं चातः । गोत्रयूनोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ॥ गोत्रयूनोः समावेशे को दोषो भवति । तत्कृतं प्राप्नोति । गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नुवन्ति । यास्कायनयः । लाह्यायनयः । यस्कादिभ्यो गोत्रे इति लुक् प्राप्नोति । यस्कादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यनुवर्तनात् । यस्कादिषु न दोषः । किं कारणम् । न यूनीत्यनुवर्तनात् । न यूनीति तत्रानुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । न तौल्वलिभ्य इति । दोषो त्रिबिदपञ्चाला न यूनीत्यनुवर्त्तनात् ॥ यदि न यूनीत्यनुवर्त्तते । अत्रयः बिदाः पञ्चाला माणवका इति न सिध्यति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्त्तिष्यते । न तौल्वलिभ्यः तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां लुग् भवति । न तौल्वलिभ्यो यूनि न । यस्कादिभ्यो गोत्रे लुग् भवति । न यूनि । तौल्वलिभ्य इति निवृत्तम् । यञञोश्च, अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च लुग् भवति । यूनि नेत्यपि निवृत्तम् । इह तर्हि काण्व्यायनीयाः । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् प्राप्नोति । कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति ततः परम् ॥ कण्वादिषु दोषो नास्ति । किं कारणम् । न यून्यस्ति ततः परम् । कण्वादिभ्यो यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते । यश्चात्र कण्वादिभ्यो

मियं विभाषा स्यात् । उभयत इति । ज्यायसीत्यनुवृत्त्या वयः प्रकर्षे लब्धे स्थविरतर इति वचनसामर्थ्यादुभयनिमित्तः प्रकर्ष आश्रीयते । जीवत इति । जीवतीत्याख्यातपदं संज्ञिविशेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः । मृते हीति । संज्ञिनि सपिण्डे चेति भावः । अथेति । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशस्य दर्शनादर्शनाभ्यां प्रश्नः । यास्कायनय इति । यस्कस्यापत्यं गोत्रमिति शिवाद्यण् । तदन्ताद्यूनि अणो द्व्यच इति फिञ् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृद्धो यस्येति लोपे च यास्किरितिशब्दो यस्कशब्द एवेति लुक् प्राप्नोति । न यूनीति । तत्र वाक्यभेदेन संबन्धो यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् भवति । यूनि तु न भवतीति । अत्रय इति । अत्रेर्गोत्रे इतश्चानिञ इति ढक् । बिदादञ् । पञ्चालाज्जनपदशब्दादित्यञ् । ततो बहुषु युवस्वत इञ् । तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुकि कृते ढगञोर्लुगिष्यते स न यूनीत्यनुवर्त्तनान्न प्राप्नोति । संबन्धमिति । तेन यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यत्रैव न यूनीति संबध्यते नान्यत्रेत्यर्थः । इह तर्हीति । व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वृत्तिदर्शनात्कण्वशब्दात्परः फग् भवतीति गोत्रसंज्ञायामण्प्रसङ्गः । विहितविशेषणाश्रयेण परिहारमाह कण्वादिष्विति । कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकाच्छैषिकेऽर्थेऽण्प्रत्यय इति

विहितः न तदन्तं प्रातिपदिकम् । यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कण्वादिभ्यः परः । इह तर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरिति एको गोत्र इत्येतस्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । एको गोत्रे प्रतिपदम् । प्रातिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति । तदन्तात्तर्ह्यनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । गोत्राद्यूनीति च तत्स्मरेत् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तत् स्मरेत् । किम् । एक इत्येव । गोत्रे तर्ह्यलुगुक्तः स यून्यपि प्राप्नोति । अस्तु पुनर्यूनि लुगित्येवं लुग् भविष्यति । नैवं शक्यम् । फक्फिञोर्हि दोषः स्यात् । शालङ्केर्यूनः छात्राः शालङ्काः । पैलस्य पैलीयाः । फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत । तस्माद्युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तुर्नियामकः । तुः क्रियते । स नियामको भविष्यति । जीवति वंश्ये अपत्यं युवसंज्ञमेव भवतीति । यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति । य इष्यन्ते यूनि गोत्राश्रया विधयस्ते न सिध्यन्ति । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति । एवं तर्हि । राजन्याद् वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकपरम् । यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययो-

---

सूत्रार्थाश्रयणात्तद्दोषाभावः । प्रतिपदमिति । एको गोत्र इति नियमादप्राप्तो यून्यपरः प्रत्ययो विधीयत इत्यर्थः । तदन्तात्तर्हीति । यदि एको गोत्र इति नियमो बाध्यते तदौपगवेर्यूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो गोत्रत्वे सति यञिञोश्चेति फक्प्रसङ्गः । गोत्रादिति । गोत्राद्यूनीत्यत्रैकग्रहणमनुवर्त्तते तेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । यद्यप्यास्य युवप्रत्ययस्य यूनि लुगिति लुकि कृते इष्टं सिध्यति । तथापि परिहारान्तरसंभवादेतन्नाश्रितम् । स यून्यपीति । प्रत्रीणां पूनां छात्रा इत्यादावित्यर्थः । पुनरिति । परत्वादलुकं बाधित्वा लुग् भविष्यतीत्यर्थः । शालङ्केरिति । शालङ्कोरपत्यं गोत्रमिति बह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनादिञ्प्रत्ययः शलङ्कादेशश्च । ततः शालङ्केरपत्यं युवेति यञिञोश्चेति फक् । तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततः शालङ्केर्यूनः छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको गोत्रेलुगचीत्यलुग् बाधकः स्यात् । तस्यापि यूनि लुगिति परत्वाल्लुग् बाधकः तस्यापि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्प इति पक्षे तु फकः श्रवणप्रसङ्गः । यदा तु यूनो गोत्रसंज्ञा नास्ति तदा गोत्रेलुगचीत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिभ्यश्चेति लुग् भवत्येव ततः कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण्यणि सति शालङ्का इति भवति । फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं च विकल्पोऽनन्तरस्य यूनि लुगित्यस्यैव बाधको न तु पैलादिलुकोऽव्यवहितस्यान्तरङ्गस्य च । पैलीया इति । पीलाया अपत्यं गोत्रं पीलाया वेत्यण् । ततो यून्यणो द्व्यच इति फिञ् । तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततो वृद्धाच्छः । तुर्नियामक इति । अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणार्थत्वात्तु शब्दस्य ॥ १६५ ॥

ग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः। लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति। युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते। किं गोत्रोसि माणवक गार्ग्यायणः। किं गोत्रोसि माणवक वात्स्यायन इति। यद्येतज्ज्ञाप्यते औपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः। इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। सामूहिकेषु ज्ञापकम्। यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम्। गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम्। वुञ्विधावेव तज्ज्ञापकम्। यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यूनः छात्राः शालङ्काः। इञो गोत्रइत्यणन प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण। कथमौपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः। इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। नैष दोषः। गोत्रेणाचेञं विशेषयिष्यामः। गोत्रे य इञिवाहित इति॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्॥ १६८॥ क्षत्रियादेकराजात्सङ्घप्रतिषेधार्थम् *। क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। सङ्घप्रतिषेधार्थम्। सङ्घान्मा भूत्। पञ्चालानामपत्यं विदेहानामपत्यमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। न ह्यन्तरेण बहुषु लुकं पञ्चालानामित्येतद्भवति। यस्तस्मादुत्पद्यते स युवप्रत्ययः स्यात्। युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्। तस्मिंश्चालुग् भविष्यति। इदं तर्हि क्षौद्रकाणामपत्यं मालवानामपत्यमित्यत्रापि प्राप्नोति क्षौद्रक्यो मालव्य इति। नैतत् तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा। किं तर्हि तेषामेव कस्मिंश्चित्। यावता तेषामेव कस्मिंश्चित्। यस्तस्मादुत्पद्यते स युवप्रत्ययः स्यात्। युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्। तस्मिंश्चालुग् भविष्यति। अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं वैदेहिः। क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् *। किमुक्तम्। एकं तावदुक्तं बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभावे ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेधं इति। अपरमुक्तमनभिधानादिति। क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् *। क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्ययो भव-

---

जनपद॥ एकराजादिति। एकश्चासौ राजा चेति क्षत्रिय एकराजः। तेनैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो न तु बहुत्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः। यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम्। न ह्यन्तरेणेति। पञ्चालापत्येषु यौगिकः पञ्चालशब्दस्तद्राजस्याञो बहुषु लुप्तत्वात्। तस्य लुगिति। ण्यक्षत्रियार्षञित इत्यनेन। तस्मिंश्चेति। गोत्रेलुगचीत्यनेन। यद्येवं पाञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति किं वार्त्तिकारम्भेण। तत्र वार्त्तिककारस्याभिप्रायमाहुः। असति वार्त्तिकारम्भे बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यात् नैकवचनान्तात्। जनपदे हि बहुवचनान्तः पञ्चालशब्दो वर्तत इति तस्यैव जनपदसमानशब्दत्वं क्षत्रियवृत्तित्वं च। भाष्यकारस्तु मन्यते प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं ग्राह्यं न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तात् प्रत्ययः केन निवार्यतइति। इदं तर्हीति। क्षौद्रकस्य राज्ञो भृत्या अपि क्षत्रियाः क्षौद्रका उच्यन्ते। ततश्चापत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावाद्

तीति वक्तव्यम् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । पूरोरण् वक्तव्यः । पौरवः । पाण्डोर्ड्यण् वक्तव्यः । पाण्ड्यः ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥ अणोञ्यङ्ण्येञो विप्रतिषेधेन * । अणोञ्यङ्ण्यञ्इत्येते भवन्ति विप्रतिषेधेन । अणोवकाशः । आङ्गः वाङ्गः । ञ्यङोवकाशः । आम्बष्ठ्यः सौवीर्यः । इहोभयं प्राप्नोति । दार्व्यः । ण्यस्यावकाशः । निचक्र । नैचक्यः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नीप । नैप्यः । इञोवकाशः । आजमीढिः । आजक्रन्दिः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । बुध । बौधिः । ञ्यङ्ण्येञो भवन्ति विप्रतिषेधेन । ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । ञ्यङोवकाशः । आवन्त्यः । कौन्त्यः । ण्यस्य स एव । नैषोनामजनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । नैष्यः ॥ द्व्यञ्मगध ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् * । कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । चोलाद्यर्थम् । चोलः । शकः । केरलः । यवनः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥ इह कस्मान्न भवति आम्बष्ठ्या सौवीर्येति । अत इत्युच्यते । नैषो ऽकारः तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् * । अत इति तदन्तस्याग्रहणम् । किं कारणम् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् । यदयमवन्त्यादिभ्यो लुकं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः, नात्र तदन्तविधिर्भवतीति । पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पर्शुः । रक्षाः । असुरी । यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वादिलुकः । यदयं न प्राच्यभ-

---

गोत्रयुवाश्रयकार्याभावादनिष्यमाणोपि तद्राजो ञ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः । नैतदिति । मुख्यया वृत्त्या दासेषु वृत्त्यभावादुपचरितार्थात्प्रत्ययादर्शनात् तदेवोत्तरमित्यर्थः । पूरोरिति । सिद्धे प्राग्दीव्यतीये ऽणि तद्राजसंज्ञार्थमिदं वचनम् । पुरुषशब्दो न जनपदवाची । अन्यथा द्व्यञ्मगधेत्यणः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात् । पाण्डोरिति । बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभाव इति वचनाद् युधिष्ठिरादिपितुः पाण्डोर्ग्रहणात्तद्वाचिनः पाण्डव इत्येव भवति ॥ १६८ ॥

द्व्यञ्मग ॥ दार्व्य इति । दार्वस्यापत्यमिति ञ्यङ् । बौधिरिति । साल्वावयवलक्षण इञ् ॥ १७० ॥

अतश्च ॥ पर्शूरिति । पर्शोरपत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यण् । तस्यातश्चेति लुक् । पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति स्वार्थे ऽण् । तस्य भिन्नप्रकरणत्वाल्लुगप्राप्तो वचनेन विधीयते । तत ऊङुत इत्यूङ् । रक्षा इति । रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्रीति पूर्वपदस्य लुकि कृते स्त्रिया अभिधायकात्सुलोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति । रक्ष इत्ययुक्तः पाठः । असुरीति । असुरशब्दात् स्त्रियामपत्ये ऽञो लुक् । ततो ऽण् । तस्यापि लुक् । जातिलक्षणो ङीष् । यौधेयादिप्रतिषेध इति । यदि पाञ्चमिकस्यापि तद्राज

र्गादियौधेयादिभ्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः, भवति पर्श्वादिभ्यो लुगिति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्च समाप्तः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥ रागादिति किमर्थम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् * । रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्यरागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत्र उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ २ ॥ ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् * । ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शाकलिकं कार्दमिकम् । नील्या अन् * । नील्या अन् वक्तव्यः । नील्या रक्तं नीलम् । पीतात्कन् * । पीतात्कन्वक्तव्यः । पीतेन रक्तं वस्त्रं पीतकम् । पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तरम् । तस्माल्लुग्वक्तव्यः । हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् * । हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः । हारिद्रम् । माहारजनम् । रागादित्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ । काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति । उपमानात्सिद्धम् । हरिद्राविव हारिद्रौ । काषायाविव काषायौ ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । योगो हि नाम स

स्यात्चेति लुक् स्यात्तदा यौधेयादिभ्यो विहितस्याञो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः । युधाया अपत्यं स्त्री द्व्यचः इति ढक् । ततः स्वार्थे ऽञ् । तस्य लुकि प्रतिषिद्धे ऽञन्तलक्षणे ङीनि कृते यौधेयीति भवति । यदि त्वञो लुक् स्यात्तदा ढक्लक्षणे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् ॥ १७७ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्चायं समाप्तः ॥

तेन रक्तम् ॥ रक्तादीनामिति । रक्तादीनां शब्दानां योर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति नान्यदा । प्रयुक्तानां शब्दानां साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रारम्भाद्देवदत्तेन रक्तं वस्त्रमिति वाक्याद्योर्थोवगम्यते नासौ दैवदत्तं वस्त्रमित्यतोवगम्यते । स्वस्वामिसम्बन्धस्यैवातः सम्प्रत्ययादत एवानभिधानात् कोपेन रक्तं मुखं रूपेण कान्तायां रक्त इत्यादौ वर्णाभिव्यङ्ग्योर्न भविष्यति प्रत्ययः १॥

लाक्षा ॥ ठक्प्रकरण इति । शकलकर्दमयोः सूत्रे पाठो नार्षः । नील्या इति । ओषधिविशेषो नीली । अणूबाधनार्थं वचनम् । नीलशब्दस्तु गुणगुणिनोरभेदोपचारात्प्रतुक्तोपाद्या नील्या रक्ते वस्त्रे सिध्यति । पीतादिति । रागविशेषवाची पीतशब्दः प्रकृत्यन्तरमिति । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तमित्यर्थः । उपमानादिति । रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः ॥ २ ॥

नक्षत्रेणायोगो हीति ॥ अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि

भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः। नित्ये हि कालनक्षत्रे । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम् * नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तः पुष्ययुक्तश्चन्द्रमा अस्मिन् काले पौषमहः । पौषी रात्रिः । तत्रोत्तरपदलोपः * । तत्रैवं सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुष्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते । लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च * । लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यल्लिङ्गं वचनं च तद्युक्तवद्भावेन । प्राप्नोति कालयोगात्सिद्धम् * । अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव । ननु चोक्तम् । अयुक्तोयं निर्देशः । योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । नित्ये हि कालनक्षत्रे । नैष दोषः । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि पुष्यशब्दो वर्तते । तेन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते । तथा च संप्रत्ययः * । एवं च कृत्वा लोकेत्र संप्रत्ययो भवति । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति पुष्येणाद्य मघाभिरद्येति ॥

लुबविशेषे ॥ ४ ॥ इह कस्मान्न भवति । पौषी रात्रिः पौषमहरिति । अविशेषइत्युच्यते । विशेषश्चात्र गम्यते रात्रिरित्युक्तेहर्नेति गम्यते । अहरित्युक्तेरात्रिर्नेति गम्यते । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अद्य पुष्य इति । अत्रापि हि विशेषो गम्यते । अद्येत्युक्ते न ह्यो न श्व इति गम्यते । अविशेषोपि तु गम्यते ।

नित्यत्वात् । न च चन्द्रमसैव योगः पुष्यादीनां नक्षत्रता । सर्वदा तेषां लोके नक्षत्रव्यवहारादर्शनात् । अथापि सम्बन्धमात्रं योगः स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषवद्विरुद्धः । तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोगः । एवं सत्यसत्यां कालविशेषावगतौ न स्यात् । तद्युक्तादिति । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिनः काले ऽभिधेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविभुत्वादस्ति कादाचित्को योगः । कालस्तु नित्यो व्यापी चेति योगाभावः । लिङ्गेति । मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च लुपि सति मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः । कालयोगादिति । कालस्यैव पुष्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसा योग आश्रीयत इत्यर्थः । पुष्यसमीपगत इति । मुख्यार्थासंभवे गौणस्याश्रयणादिति भावः । मघादयः शब्दा अपरित्यक्तस्वलिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्तन्ते । यथा मञ्चादयो मञ्चान् स्त्रियः पश्येति । तेन युक्तवद्भावेपि दोषाभावः ॥ ३ ॥

लुब ॥ अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिवचने इहेति । पौषमहरित्यहर्विशेषानवगमादस्त्यविशेष इति लुप्प्रसङ्गः । अहोरात्र इति । तेनाहोरात्रस्य पदावान्तरराव्यावयवाविशेषाविवक्षा तदा लुप् । विशेषविवक्षायां तु श्रवणम् । पौषोहोरात्र इत्यत्रापि विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वाल्लुबभावः ॥ ४ ॥

अह्नीत्युक्ते न ज्ञायते रात्रौ दिवा वेति । यतो विशेषस्तदाश्रयो लुब्भविष्यति । इहापि तर्हि । यद्यपि विशेषो गम्यते अविशेषोऽपि तु गम्यते । रात्रिरित्युक्ते न ज्ञायते कदेति । दिवेत्युक्ते न ज्ञायते कदेति । यतो विशेषस्तदाश्रयो लुप्प्राप्नोति । एवं तर्हि । नक्षत्रेण युक्तः काल इति वर्तते । नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे । कियान् पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते । अहोरात्रः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ५ ॥ इह कस्मान्न भवति युक्तवद्भावः । श्रवणा रात्रिः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥ दृष्टं साम कलेर्ढक् * । दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्ढग्वक्तव्यः । कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते । अपर आह । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् * । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । अग्नौ भवमाग्नेयम् । अग्नेरागतमाग्नेयम् । अग्नेः स्वमाग्नेयम् । अग्निर्देवता अस्याग्नेयम् । कलिना दृष्टं कालेयम् । कलौ भवं कालेयम् । कलेरागतं कालेयम् । कलेः स्वं कालेयम् । कलिर्देवताऽस्य कालेयम् । दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते । दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा वक्तव्यः । उशनसा दृष्टं साम औशनम् । औशनसम् । शतभिषजि जातः शातभिषजः । शातभिषः । तीयादीकक् । तीयादीकक् वक्तव्यः । द्वैतीयीकः । तार्तीयीकः । न विद्यायाः * । विद्याया न भवतीति वक्तव्यम् । द्वितीया विद्येत्येव । गोत्रादङ्कवदिष्यते । औपगवकम् । कापटवकम् । दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते । तीयादीकञ् विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ ॥ ९ ॥ किमर्थो डकारः । डिति टेरिति टिलोपो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यस्येति लोपेनाप्येतत्सिद्धम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्यतौ डितौ करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः । भवत एते परिभाषे ।

दृष्टम् ॥ कलिना दृष्टमिति । यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसम्पत्त्या कलिनाज्ञायि तत्तेन दृष्टमित्युच्यते । सर्वत्रेति । सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः । जाते चेति । जातार्थे यो द्विरण् विधीयते पूर्वविहितो बाधकेन निवर्तितः पुनर्विधीयते इत्यर्थः । स वा डिद्भवति । शतभिषजीति शतभिषजयुक्तः काल इत्यण् । तस्य लुक् । ततो जातेर्थे प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् विहितः कालाट्ठञिति ठञा बाधित पुनः सन्धिवेलेत्यादिसूत्रेण विधीयते । तीयादीकगिति । अर्थानिर्देशात्स्वार्थ एवेति ज्ञेयम् । न विद्याया इति । विद्यावाचिनी न भवतीत्यर्थः । गोत्रादिति । यथाङ्के गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः । एवं दृष्ट सामनीत्यर्थः । औपगवकमिति । गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् ॥ ७ ॥

वामदेवा ॥ अवामदेव्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । प्र-

अनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणं तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अवामदेव्यमित्येष स्वरो भवति । सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ। ग्रहणं मा तदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥ परिवृतो रथइति तदेकान्तग्रहणम् * । परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । येन परिवृतो रथो रथैकान्तश्चेव स भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् पुत्रैः परिवृतो रथः । छात्रैः परिवृतो रथ इति। तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति पुत्रैः परिवृतो रथः छात्रैः परिवृतो रथइति । अनभिधानात् ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलिनौ पाण्डुकम्बलिन इति । इति नैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । पाण्डुकम्बलीति ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १२ ॥ कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे * । कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति वक्तव्यम् । अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्ता । कुमारी अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते । अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥ अथ वा कुमार्यां भवः कौमारः । यद्येवं कौमारीभार्येति न सिध्यति । पुंयोगात् स्त्र्यभिधानम् * । पुंयोगात् स्त्र्यभिधानं भविष्यति । कौमारस्य भार्या कौमारीति ।

न्यथा ययतोश्चातदर्थे इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात् । ग्रहणमिति । अतदर्थग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते । नञ् स्वर इति । नञाश्रयेन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः ॥ ९ ॥

परि ॥ तदेकान्तग्रहणमिति । रथस्य चर्मवस्त्रादयोऽवयवाइति तद्वाचिभ्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अनभिधानादिति । पौत्रो रथइत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः ॥ १० ॥

पाण्डुकम्बला ॥ इति नैतदिति । अण् चानभिधानान्न भवतीति तद्बाधनार्थमपीदं न वाच्यमिति भावः ॥ ११ ॥

कौमारापू ॥ उभयत इति । उभयस्मिन्नुभयतः । यदि कौमारीति स्त्रियां प्रयोगोऽथ कौमारः पतिरिति पुंस्युभयत्रापि स्त्रियाः पाणिग्रहणस्यापूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इत्यर्थः । एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेव वार्तिककृता प्रकाशितम् । अपूर्वपतिमिति । अविद्यमानः पूर्वः पतिर्यस्यास्तां प्राप्त इत्यर्थः । द्वितीयासमर्थात्कुमारीशब्दादुपयन्तर्यण् प्रत्ययः । स्त्रियां तु स्वार्थे प्रत्ययः । कुमार्यां भव इति । रोगादिषु तु यद्यभिधानं नास्ति तदानाभिधानात्प्रत्ययाभावः । कौमारस्य भार्येति । प्रत्यासत्त्या यैव तस्य कौमारव्यपदेशनिबन्धनं सैवाभिधीयते नान्या ॥ १२ ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति ॥ २१ ॥ सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम्*। सास्मिन् पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् । असंज्ञायां हि गरीयानुपसंयोगः*। अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्त्तव्यः स्यात् । मासार्द्धमासयोरिति वक्तव्यं स्यात् । इह मा भूत् पौषी पौर्णमास्यस्मिन् पञ्चदशरात्रे दशरात्रे वेति । संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् । भृतकमासे मा भूदिति । तर्त्तार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा ॥

कस्येत् ॥ २८ ॥ यस्येति लोपः कस्मान्न भवति । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अथ यत्कायं हविः । कथं तस्य संप्रैषः कर्त्तव्यः । यदि तावत्किमः कादेशः । कस्मै अनुब्रूहीति भवितव्यम् । अथ न किमः । कायानुब्रूहीति भवितव्यम् । यद्यपि किमः । अथापि न किमः । उभयथा कस्मायनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते । सर्वश्च प्रजापतिः । प्रजापतिश्च कः । अपर आह । यद्येव किमः । अथापि न किमः । उभयथा कायानुब्रूहीति भवितव्यम् । संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते । संज्ञा चैषा तत्रभवतः ॥

अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ २७ ॥ अथ यदपोनप्त्रियमपांनप्त्रियं वा

सास्मिन् ॥ संज्ञाग्रहणं सूत्रेनार्षमिति वार्त्तिकमारब्धम् । उपसंयोग इति । उपसंयुज्यत इत्युपसंयोग इत्युपाधिरुच्यते । अनेक उपाधिर्निर्देष्टव्यः स्यादित्यर्थः । संवत्सरपर्वणीति । संवत्सरस्य द्वादश पर्वाणि मासान्तास्तत्र पर्वविशिष्टे मासे यथा स्यात् । भृतकमासे पौष्या पौर्णमास्या तद्वति मासादि व्यपदेशभाजि पौषशब्दो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥ २० ॥

कस्येत् ॥ इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । यदा कशब्दस्येकारादेशस्तदायं परिहारः । यदा तु किमो मकारस्येकारस्तदा लोपेपि कायमिति सिध्यति । यद्यपि कशब्दस्येत्वे कृते परत्वाद्वृद्ध्या लोपो बाध्यते यथा श्रिर्देवता अस्य श्रायमिति । तथापि परिहारान्तरसद्भावादेतद्भाष्यकृता नोक्तम् । अथेति । कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः । अध्वर्युणा होतुः सम्प्रैषः क्रियते । यदि तावदिति । किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति । यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः । किंशब्दश्च प्रश्नाक्षेपयोरिव प्रजापतौ वर्तते । अथ नेति । यदा कशब्दस्यैव कस्येति निर्देश इत्यर्थः । सर्वस्येति । सर्वार्थवाचिन इत्यर्थः । सर्वश्चेति । कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । प्रजापतिश्च क इति । सर्वादिषु कशब्दस्यापाठे ऽपि अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः । येषां तु सकलकृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां न बहुव्रीहाविव्यत्र नेति योगविभागात्तदभावः । योगसंप्रदानं देवता । मन्त्रस्तुत्यश्चार्थः । संज्ञा चैषेति । यद्येवं कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति । एवं तर्हि कस्येत्यत एव निपातनात्कादेशो भविष्यतीत्यदोषः ॥ २५ ॥

अपो ॥ अथेति । वेदे क्व चिदपोनप्त्रे स्वाहेति ऋकारान्तः प्रयोगो दृश्यते । क्व

हविः कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः । अपोनपाते अनुब्रूहि अपांनपाते अनुब्रूहीति । अपोनप्त्रपां नप्तृभावः कस्मान्न भवति । प्रत्ययसन्नियोगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते । तेनासति प्रत्यये न भवितव्यम् ॥

छ च ॥ २८ ॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् * । छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णविन्दवीयम् । शतरुद्राद् घ च * । शतरुद्राद् घप्रत्ययो वक्तव्यः । छश्च वक्तव्यः । शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥ कथमिदं विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति । आहो स्वित्कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थइति । कश्चात्र विशेषः । कालेभ्यो भवे चेत् प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः । यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थइति । प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति । यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः । अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थइति । प्रातिपदिकमात्रात् प्राप्नुवन्ति । सिद्धं तूभयनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्देशात् । उभयनिर्देशः कर्त्तव्यः । कालेभ्यो भववत् कालेभ्य इति * । स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । भववदिति वतिनिर्देशोयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे भवन्ति । ततोऽमी भववत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी भववत्कृताः स्युः ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥ ठञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्त्ततइति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् * । ठञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञोऽस्मिन् काले वर्त्तते नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । पूर्णमासादण् * । पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णमासोस्मिन् काले वर्त्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

चिद्पोनपादपांनपादिति तकारान्तप्रयोग इति प्रश्नः । प्रत्ययसंनियोगेनेति । वेदे तु च्छान्दसत्वात् क्व चित्तकारान्तप्रयोगः ॥ २७ ॥

काले ॥ कथमिति । कालेभ्य इति । सकृच्छ्रवणाद्भवेन वाभिसंबन्धः स्यात् सास्यदेवतेत्यनेन वेति प्रश्नः । प्रत्ययमात्रमिति । दिगादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययो भवे विहितः स कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रातिपदिकमात्रादिति । कालाट्ठञिति ठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति । सिद्धं त्विति । वतेरतिदेशमात्रे चरितार्थ इति न सर्वसादृश्यं लभ्यतइति वार्त्तिककारो मन्यते । वतिनिर्देशोयामिति । कालेभ्यो भव इत्येव भावार्थे विहिताः प्रत्ययाः सिध्यन्तीति वतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थः कृतः ॥ ३४ ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥ पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते। पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ *। पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्भ्राता मातुलः। अथ मातामहपितामहेति किं निपात्यते। मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् *। मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् प्रत्ययो निपात्यते। मातुः पिता मातामहः। पितुः पिता पितामहः। मातरि षिच्च *। मातृपितृभ्यां मातरि डामहच् षिच्च भवति। पितुर्माता पितामही मातुर्माता मातामही। महो वा छन्दस्यानङोवग्रहदर्शनात् *। महो वा पुनरेष भवति। छन्दस्यानङोवग्रहदर्शनात्। छन्दस्यानङोवग्रहो दृश्यते। मातामहः पितामह इति। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः *। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम्। अविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम्। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ *। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ। तिलपिञ्जः। तिलपेजः। पिञ्जः छन्दसि डिच्च *। पिञ्जः छन्दसि डिच्च वक्तव्यः। तिल्पिञ्जं दण्डानतम् ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥ किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते। न तस्य समूह इत्येव सिद्धम्। न सिद्ध्यति। अनुदात्तादिलक्षणोऽञ् प्राप्नोति। तद्बाधनार्थम्। अत उत्तरं पठन्ति। भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्। प्रत्ययविधौ भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यम्। किं कारणम्। पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्। प्रत्ययविधौ पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धश्च प्रत्ययविधौ। स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥ ३९ ॥ वृद्धाच्च *। वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्। वृद्धानां समूहो वार्द्धकम्। अञो वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। अञो वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अञोवकाशः। कापोतम्। वुञोवकाशः। ग्लुचकायनिः। ग्लौचुकायनकम्। इहोभयं प्राप्नोति। औपगव-

---

पितृव्यमातुल ॥ महोवेति। पितृशब्दस्यानङादेशो निपात्यते महच्च प्रत्ययः। तेन पदसंज्ञायां सत्यां पितेत्यवग्रहो भवति। डामहचि तु न स्यात्। अविसोढमिति। षत्वं सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति। अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात्। एवं दूसमरीसयोरपि षत्वाभावः सकारस्य। तिलपिञ्ज इति। तिलो धान्यविशेषः। फलरहित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भिक्षा ॥ पुंवद्भावोत्रेति। पुंवद्भावे सत्याद्युदात्तत्वादण् सिद्ध इत्यर्थः। सिद्धश्चेति। पुंवद्भावः पूर्वं पश्चात्प्रत्यय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

गोत्रो ॥ कापोतमिति। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वचो गुरुरिति मध्योदात्तत्वादनुदा-

कम् । कापटवकम् । वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः । वक्ष्यत्येतत् । पूर्वोऽपि वुञ् परमञं बाधतइति । अथ वा इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । ठक्तु विप्रतिषेधात् * ठक्तु भवत्यञो विप्रतिषेधात् । ठकोऽवकाशः । साक्तुकम् । अञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । ठञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥ गणिकायाश्च * । गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥ किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते नञ्प्रकृतस्सोऽनुवर्त्तिष्यते न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यञो वा यनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् * । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः । षडहः ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥ गजसहायाभ्यां च * । गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् । गजता । सहायता । अह्नः खः * । खो वक्तव्यः । अह्नां समूहोऽहीनः । क्रतौ * । क्रताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अह्नाय धूतपाप्मानो भास्कराजितमूत्सवः । पर्श्वाः सण् * । पर्श्वाः सण् वक्तव्यः । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । यदि सण् क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि णस्वक्तव्यः ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ खण्डिकाक्षुद्रकोलूक । किमर्थं खण्डिकादिषूलूकशब्दः पठ्यते । न अनुदात्तादेरञित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । चाषोलूकयोश्छन्दस्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते । चाषेण किकदीविना, यदुलूको वदति नैकयोश्छन्दसि सामूहिको दृश्यते तत्रैतावनुदात्तादी इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमौलूक्यो गोत्रम् । तत्र गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बहुवचनान्तानां हि सामूहिकः । बहुषु च लुक् । तत्र लुकि कृते अनुदात्तादेरि-

---

त्यादिः कपोतशब्दः । सक्तुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । शष्कुलीशब्दो ङीषन्तोऽन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः ॥ ४३ ॥

ग्राम ॥ आह्वायेति । खण्डिकादिषु दर्शनादहः शब्दादञ् तदन्याच्चतुर्थी ॥ ४५ ॥

खण्डि ॥ तत्रैताविति । चाषशब्दः चषेर्ण्यन्तादच्यन्तोदात्तः । उलूकशब्दो लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्त । औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तः । बहुवचनान्तानामिति । द्वयोस्तु समूहव्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः । बहुषु चेति । यञञोश्चेत्यनेन । लुकि कृत इति । ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणो वुञ् पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव । एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानान्नोक्तम् । सामर्थ्याच्चौलू-

सेत्र सिद्धम् । न सिध्यति । गोत्रेऽलुचीत्यलुक् प्राप्नोति । अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोर्थः क्षुद्रकमालवात् । अनुदात्तादेरञित्येवाञ्सिद्धः । किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते । गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्तस्तद्बाधनार्थम् । गोत्राद् वुञ् । न च तद्गोत्रम् । गोत्राद् वुञ् भवतीत्युच्यते । न च क्षुद्रकमालशब्दो गोत्रम् । न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । न जनपदशब्देन गृह्यते । काशिकोसलीया इति वुञ्न प्राप्नोति । तदन्तविधिना प्राप्नोति । तदन्तान्न स सर्वतः । परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिः । न चेदं तत्र परिगण्यते । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति । तथा चापिशलेर्विधिः । एवं चापिशलेराचार्यस्य विधिरुपपन्नो भवति । धेनुरनाञि ठकमुत्पादयति । धैनूनां समूहो धैनुकम् । अनञीति किमर्थम् । अधेनूनां समूहः आधेनवम् । सेनायां नियमार्थं वा । अथ वा नियमार्थोयमारम्भः । क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनायामेव । क्व मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्यदिति । यथा बाध्येत वाञ् वुञा । अथैतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोपि वुञ् परमञं बाधतइति । ननु चोक्तं गोत्राद् वुञ् न च तद्गोत्रमिति । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ननु चोक्तं तदन्तान्न स सर्वत इति । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति । कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुम् । भवति च तदन्तविधिः । पूर्वोपि वुञ् परमञं बाधते इत्युभयं ज्ञाप्यते । अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् * । अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यम् । क्षौद्रकमालवा सेना चेत् । क्व मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

कयशब्दार्थं उलूकशब्दस्य यञन्तस्य पाठः । कृतयञ्लुक् उलूकशब्दस्यानुकरणो गणे निर्दिष्टः । अञ्सिद्धिरिति । क्षुद्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दाद्विहितस्य तद्राजस्य लुक् । मालवात्तु वृद्धलक्षणस्य ञ्यङः । ततो द्वन्द्वः । ततः समासान्तोदात्तत्वे नानुदात्तादित्वमिति भावः । अत्र च गोत्रेऽलुगचीति यञो लुक् प्रतिषेधादापत्येति यलोपः । न चेति । चशब्दो ह्यर्थे । नहीत्यर्थः । वुञ्न भवतीति । अवृद्धादपीत्यनेन । तदन्तादिति । तदन्ताद्वुञ् प्राप्नोतीति यदुच्यते तत्र यस्मात्स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति । उगिद्वर्णग्रहणवर्जं प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरिष्टत्वात् । भवतीहेति । समूहः प्रकरणा इत्यर्थः । एवं चेति । तदन्तविध्यभावे ह्यनञीति प्रतिषेधो नर्थकः स्यादित्यर्थः । आधेनवमिति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वादण् । अन्ये त्वाहुः । उत्सादित्वादञ् । तत्र हि वष्कयास इति समासनिषेधात्तदन्तविधिरस्ति जङ्गलधेन्वित्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः । नियमार्थं वेति । वाशब्दः समुच्चये । एवमथवेत्ययमपि । यदा सेनारूपः समूहः तदाऽञ् प्रत्ययोऽन्यदा तु वुञेवेत्यर्थः । ननु चेति । ज्ञापकं स्यादित्युक्तमपि चोद्यपरिहारायानूदितम् । उभयमिति । अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वं भवत्युभयेन च विना क्षुद्रकमालवादञ्विधानंनोपपद्यते इत्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः ।४५॥

पाशादिभ्यो यः॥४९॥ पाशतृणधूमवात। पृथग्वातादर्शनान्न समूहः। पृथग्वातादर्शनादयुक्तोयं वातशब्दस्य सामूहिके पाठः। न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते। न तर्हीदानीमिदं भवति वात्येति। शीघ्रत्वे तु। शीघ्रो वातो वात्या। अथ वा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते। तद्यथा। पूर्वो वातः। उत्तरो वातः। सर्वतो वाता वान्तु दिशो दश॥

खलगोरथात्॥५०॥ इनित्रकट्यचश्च॥५१॥ खलादिभ्य इनिः। खलादिभ्यइनिर्वक्तव्यः। खलिनी डाकिनी। कुटुम्बिनीति॥

विषयो देशे॥५२॥ विषयाभिधाने जनपदे लुब् बहुवचनविषयात्। विषयाभिधाने जनपदे लुब् बहुवचनविषयाद्वक्तव्यः। अङ्गानां विषयो देशः अङ्गाः वङ्गाः। सुह्माः पुण्ड्राः। गान्धार्यादिभ्यो वा *। गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम्। गान्धारः। गान्धारयः वासातः वासान्तयः। शैबः शिबयः। राजन्यादिभ्यो वा वुञ् *। राजन्यादिभ्यो वा वुञ् वक्तव्यः। राजन्यकः। राजन्याः। दैवयातवाः दैवयातवकः। बैल्ववनादिभ्यो नित्यम् *। बैल्ववनादिभ्यो वुञ् नित्यमिति वक्तव्यम्।

अञ् प्रकरण इति। यद्यपि गणएवैतत्पठ्यते तथापि क्षुद्रकमालवादिति योगविभागेनाऽर्थद्वयं ज्ञाप्यं ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं वार्त्तिकारम्भः॥४५

पाशा०। पृथगिति। वातपरमाणूनामनेकत्वेपि वातसंज्ञकस्यावयविन एकत्वादनेकाश्रयरूपसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः। शीघ्रत्वे त्विति। ततश्च वाताच्छैघ्र्य इति पृथग्वक्तव्यमित्यर्थः। अथ वेति। एकस्यापि वातस्य दिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादनेकाश्रयसमूहोपपत्तिः। यथैकापि दिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेका व्यपदिश्यते। तथा च दश दिश इति लोके व्यवहारः। यद्वा भिन्ना एव वाता अवयविनः पृथगुपलम्भात्॥४९॥

विषयो०। विषयाभिधान इति। अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते। अङ्गानां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थ इति। जनपदे लुबिति चातुरर्थिकस्य लुब् विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनम्। बहुवचनविषयादिति। बहुवचनान्ताच्छब्दात्परस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। गान्धार इति। गान्धारस्यापत्यं गान्धारिः। तस्यापत्यानि साल्वेयगान्धारिभ्यां चेत्यञ्। ततो गान्धारीणां विषय इत्यण्। ततस्तस्य वा लुप्। लुपि युक्तवदिति लिङ्गसंख्यातिदेशः। राजन्या इति। औत्सर्गिकस्याणो विषयाभिधान इति लुप्। वुञ् पक्षे तु तद्विधानसामर्थ्याल्लुबभावः। न वेति जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याङ्गादिसंबन्धिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति। यद्यपि विषयनिवासयोः परस्परव्यभिचारस्तथाप्यङ्गादीनां य एव स्वो विषयः स एव तेषां निवास इति स्मर्यते। तत्रैकस्योभयरूपत्वात्प्रयोगदर्शनवशादङ्गादौ निवासविवक्षैव गान्धार्यादिषु राजन्यादिषु च पर्यायेणोभयविवक्षा बैल्ववनादिषु विषयविवक्षैवाश्रियत इति नार्थो लुब्विधिना तद्विकल्पेन वुञ्विकल्पेन वा। नापि विकल्पबाधनार्थेन नित्यवचनेनेत्यर्थः॥५२॥

बैल्ववनकः । आम्बरीषपुत्रकः । आत्मकामेयकः । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वाद् निवासविवक्षायां लुब्विषयविवक्षायां प्रत्ययः * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अभिधेयस्य निवासविषयत्वाद्यदत्राभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् । निवासविवक्षायां लुप् । विषयविवक्षायां प्रत्ययो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतज्ज्ञास्यामि । इह नित्यो विधिरिह विभाषेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुप् । विषयविवक्षायां प्रत्यय इत्येव ॥

सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थे उपसंख्यानम् * । छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थउपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । अनुष्टुबेवानुष्टुभम् । जगत्येव जागतम् ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥ किमर्थमुभावप्यर्थौ निर्दिश्येते । न योऽधीते वेत्त्यप्यसौ । यस्तु वेत्त्यधीतेऽप्यसौ । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न वेत्ति तथा तथा कश्चिद्वेत्ति न च संपाठं पठति ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥ उक्थादीत्युच्यते । कानि पुनरुक्थानि । सामानि । यद्येवं सामगमात्रे औक्थिक इति प्राप्नोति । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । उक्थार्थमुक्थम् । इह उक्थान्यधीते औक्थिकः । यज्ञमधीते याज्ञिकः । य इदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं वाधीते कथं तत्र भवितव्यम् । औक्थिको याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् । कथम् । तस्येदं प्रत्ययाल्लुक् ।

सो स्यादि छन्दस इति ॥ छन्दःशब्देनाक्षरेयत्ताविशेषवाचिनो गायत्र्यादिशब्दग्रहणम् । नपुंसकादिति । नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः । नपुंसकार्थाभिधायित्वं च त्रिष्टुबादीनां स्वार्थिकाण्प्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ५५ ॥

तदधीते ॥ न य इति । यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति । यश्च स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधीतइति भावः । नैतयोरिति । अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतं न तु स्वरूपमात्रवेदनम् । तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमित्यर्थः । संपाठमिति । अर्थनिरपेक्षं स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

क्रतु ॥ कात्यायनीति । उक्थशब्दो येषु सामसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते । यदधीयाने प्रत्यय इष्यते तत्रोक्थशब्दो न रूढ इति प्रश्नः । उक्थार्थमिति । सामलक्षणं प्रातिशाख्यं शास्त्रमित्यर्थः । मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्थशब्दात्प्रत्ययो नेष्यते । तत्र वाक्यमेव भवत्युक्थान्यधीते वेद वेति । इहेति । उक्थशब्देन गौण्या वृत्त्या सामलक्षणमौक्थिक्यमुच्यते । य इदानीमिति । औक्थिकानामाम्नाय इतीदमर्थे छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः तस्येदं प्रत्ययादिति । अध्येतृवेदितृरूपप्रत्ययस्याणो लुगाम्नाये

तस्येदं प्रत्ययस्य च। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। उक्थान्यधीते औक्थिक्यमधीते औक्थिक इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अविराविकन्यायेन। तद्यथा- अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवत्याविक इति। एवमुक्थान्यधीतइति विगृह्य औक्थिक इति भविष्यति। औक्थिक्यमिति विगृह्य वाक्यमेव भवति। विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक्स्मृतः॥ विद्या, वायसविद्यिकः। सार्पविद्यिकः। लक्षण। गौलक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। कल्प। पाराशरकल्पिकः। मातृकल्पिकः। सूत्र। वार्तिकसूत्रिकः। सांग्रहसूत्रिकः। अकल्पादेरिति किमर्थम्। काल्पसूत्रः। विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा ※। विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम्। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रैविद्यः। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेकग्वक्तव्यः। यावक्रीतिकः। प्रैयङ्गविकः। यायातिकः। आख्यान। आख्यायिका। वासवदत्तिकः। सौमनोत्तरिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः। सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ※। सर्वसादेर्द्विगोश्च लो वक्तव्यः। सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। सवा-

---

विहितस्य व्यस्य चेत्यर्थः। विद्येति। इकगिति। ठगित्यर्थः। अकल्पादेरित्येतदानन्तर्यात् सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निषेधं करोति। तथा च भाष्ये काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतम्। अन्ये तु सर्वेषामेव निषेधमिच्छन्त. काल्पविद्य इत्यादि भाष्यमित्याहुः। तत्तु प्रथमातिक्रमे कारणातिक्रमाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यते। त्रैविद्य इति। त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः। तिस्रो विद्या अधीत इति क्रियमाणे द्विगोर्लुगिति लुक्प्रसङ्गः। आख्यानेति। द्वयोरर्थग्रहणं द्वयोः स्वरूपग्रहणम्। यावक्रीतिक इति। यावक्रीताधिकारेण कृतमाख्यानमुपचाराद् यावक्रीतशब्देनोच्यते। तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः। एवं प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानाध्यायी प्रैयङ्गविकः। वासवदत्तिक इति। वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिकाऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्रार्थे वृद्धाच्छः। तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्। ततोऽनेन ठक्। एवं सौमनोत्तरिक इति. ऐतिहासिक इति। इतिहशब्द उपदेशपारम्पर्ये वर्तते। इति हास्यतेऽस्मिन्निति इतिहासः। हलश्चेति घञ्। मयूरव्यंसकादित्वात्समासस्ततष्ठक्। सर्वसादेरिति। सशब्दोऽर्थवान् गृह्यतइति सर्वशब्दः पृथङ्निर्दिष्टः। द्विगोश्चेत्यनेन द्विगोर्लुगिति स्मारितम्। सर्ववेद इति। सर्ववेदानधीतइत्यणो लुक्। सवार्तिक इति। वृत्तौ साधु वार्तिकम्। कथादिभ्यष्ठगिति ठक्। वार्तिकान्तमधीत इत्यन्तवचने सहस्याव्ययीभाव। अव्ययीभावे चाकाले इति सभावः। ततोऽणो लुक्। पञ्चकल्प इति। पञ्चकल्पानधीतइति द्विगुः। ततो विद्यालक्षणेति ठक्। तस्य लुक्। अनुसूरिति। अनुसूशब्दो ग्रन्थविशेषवाची स ठकमुत्पादयति। लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः। अनुसूमधीतइति ठक्। इसुसुक्तान्तादिति कादेशः, केश इति ह्रस्वो वृद्धिश्च। तत आनुसुक इति भवति। लक्ष्यमधीते लाक्षिकः। लक्षणमधीते लाक्षणिकः। इकन्निति। पूर्वपदमधीते पूर्वपदिकः। शतपथमधीते शातपथिकः। शातपथिकी। षाष्टिपथिकः। षाष्टिपथिकी॥६०॥

तिकः। ससंग्रहः। पञ्चकल्पः। द्वितन्त्रः। द्विवेदः। सनुसूर्लक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः। इकन्पदोत्तरपदाव् शतषष्टेः षिकन्पथः॥

अनुब्राह्मणादिनिः॥ ६२॥ अयं योगः शक्योवक्तुम्। कथमनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति। इति नैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्। अनुब्राह्मणमस्यास्तीसनुब्राह्मणी॥

वसन्तादिभ्यष्ठक्॥ ६३॥ अयुक्तोयं निर्देशः। अधीते वेदेति वर्तते। न च वसन्तोनामाध्ययनमस्ति। नैष दोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तः॥

प्रोक्ताल्लुक्॥ ६४॥ अयुक्तोयं निर्देशः। प्रोक्तादिति भवितव्यम्। सौत्रो निर्देशः॥

सूत्राच्च कोपधात्॥ ६५॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। महावार्तिकः। चान्दनगन्धिकः। कालापकः॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॥ ६६॥ किमर्थमिदमुच्यते। अन्यत्राभिधेयस्यानिसत्वात् छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् *। अन्यत्राभिधेयमनिसं भवति। पाणिनीयमिति वा भवति। पाणिनीया इति वा। अन्यत्राभिधेयस्यानिसत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनिसता प्राप्नोति। इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति च्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम्।

अनुब्रा। अयमिति। अध्येतृवेदित्रोरनभिधानादण्न भविष्यतीति तद्बाधनार्थमपि सूत्रं न कर्तव्यम्॥ ६२॥

वसन्ता॥ वसन्तसहचरितमिति। यत्र वसन्तो वर्ण्यते यद्वा वसन्तेधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्द्यं लभते॥ ६३॥

प्रोक्ता॥ अनुक्त इति। अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थस्य च प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवादिति भावः। सौत्र इति॥प्रोक्तशब्दस्येह स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः॥ ६४॥

सूत्रा॥ संख्याप्रकृतेरिति। अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्यसंख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन्प्रत्ययस्ततोष्टकमधीयते इति-अणो लुकि कृते ऽष्टका पणिनीया इत्युदाहरणम्॥ ६५॥

छन्दो॥ इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारो दृश्यते। स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यमध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययश्च। स्वातन्त्र्यं तावद् यथा। पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयमिति। उपाध्यन्तरयोगो महत्पाणिनीयमिति वाक्यम्। पाणिनीयमधीयत इति। अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः। पाणिनीया इति। छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयतैवेष्यते न तु स्वातन्त्र्यादीति तद्विषयार्थमिदं

एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः * । तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । अधीते वेदेति वर्त्तते । तेनाध्येतृवेदित्रोरेव तद्विषयता स्यात् । येऽन्ये उपचारास्तत्र तद्विषयता न स्यात् । यथेह भवति । पाणिनीयं महत्सुविहितमिति । एवमिहापि स्यात् कठं महत्सुविहितमिति । सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रोक्ताधिकारे एव तद्विषयता वक्तव्या । तेन प्रोक्तं छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति तत्राध्येतृवेदितृग्रहणं कर्त्तव्यम् । ननु चेहापि क्रियते । परार्थमेतद्भविष्यति । तदधीते तद्वेदेति । एवं तर्हि यावदिह च्छन्दोब्राह्मणग्रहणं तावत्तत्राध्येतृवेदितृग्रहणम् । ननु च तत्रापि क्रियते । परार्थं तद्भविष्यति । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । शौनकादिभ्यश्छन्दसीति । इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते । तत्र वाध्येतृवेदितृग्रहणम् । कोन्वत्र विशेषः । याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः * । याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । सौलभानि । किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियतइत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इनिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः * । अथ वा इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीति वक्तव्यम् । यदि इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यते एवमपि पैङ्गीकल्पः अत्रापि प्राप्नोति । काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थम् * ।

सूत्रम् । क्रियमाणेपि चैतस्मिन्नधीते वेदेत्यधिकारादध्येतृवेदितृविषयस्य वाक्यस्यैव निवृत्तिः । सिध्यति न तु स्वातन्त्र्यादेरिति मत्वा पृच्छति किमर्थमिति । अन्यत्रेति । पाणिनीयादौ । अभिधेयस्येति । प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्येति । अनित्यत्वादिति । नानाविषयत्वादध्येतृवेदित्रोर्नित्यं विशेषणत्वेनाप्रयोगादनियतत्वादित्यर्थः । तत्र यथाधिकारमिति । । अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः । अधीते वेदेत्यधिकारादध्येतृवेदित्रोरेव विवक्षितयोस्तद्विषयता विधीयमाना तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेद् न तु क्रियान्तरमित्यर्थः । येऽन्ये उपचारा इति । व्यवहारा इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । अध्येतृवेतित्रोरेव विवक्षितयोः छन्दोब्राह्मणेषु प्रोक्तप्रत्यय उत्पद्यते नान्यत्रेत्येवं वक्तव्यमित्यर्थः । परार्थंतदिति । छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति परिभाषां कृत्वा पुराणप्रोक्ते कल्पे चेति करिष्यते । चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुकृष्यते । ततः शौनकादिभ्य इति । ततश्छन्दोग्रहणमनुवर्त्तिष्यतइति भावः । याज्ञवल्क्यानीति । यज्ञवल्कस्यापत्यमिति । गर्गादित्वाद्यञ् । तदन्तात्प्रोक्तार्थे कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्, अत्र तद्विषयता न भवति । सौलभानीति । सुलभेन प्रोक्तानीति तेन प्रोक्तमित्यण् । किं त्विस्यस्यामन्तरं प्रतिषेधवचनात् । तन्निमित्तत्वं प्रतिषेधवचनस्याशङ्क्य पृच्छति । किं प्रोक्ताधिकार इति । इनिर्वेति । इनिशब्देन णिनिरपि गृह्यते । कर्मन्दकृशाश्वादिनिरित्ययमिनिरपि । तेनेनेरेव प्रोक्तार्थविहितस्य तद्विषयता भविष्यति न त्वण इत्यर्थः । पैङ्गीति । पिङ्गेन प्रोक्तः

काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । काश्यपकौशिकाभ्यामेवेनिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्य इति । एवमपि छणादीनां तद्विषयता न प्राप्नोति । तैत्तिरीयाः वारतन्तवीयाः । यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्युच्यते । एवमपि पैङ्गीकल्पः । अत्रापि प्राप्नोति । काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थमित्येव । एवमप्यौत्सर्गिकाणस्तद्विषयता न प्राप्नोति । क्रौडाः । काङ्कताः मौदाः पैप्पलादाः । छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकाणमध्येतृवेदित्रोरेव बाधेरन् । येन्ये उपचारास्तत्र न बाधेरन् । तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तं याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति । वक्ष्यत्येतत् याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति तत्रैव वक्तव्यं तद्विषयता च न भवतीति । कथं काश्यपिनः कौशिकिन इति । इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यमाने अवश्यमत्र काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । तदेवेदानीं विध्यर्थं भविष्यति । कथं पाराशरिणो भिक्षवः शैलालिनो नटाः । अत्रापि तद्विषयता चेत्यनुवर्तिष्यते ॥

कल्प इति णिनिः । अत्रापि च्छन्दोब्राह्मणग्रहणेऽक्रियमाणे तद्विषयताप्रसङ्गः । काश्यपकौशिकग्रहणं चेति । इनेरध्येतृवेदित्रोरिति परिभाषां कृत्वा काश्यपकौशिकाभ्यां कल्प इति सूत्रं नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः । एवमपीति । इनेरेकस्योपादानात्तित्तिर्यादिसूत्रविहितानां छणादीनां तद्विषयता न स्यात् । क्रौडा इति । क्रोडेन प्रोक्तं छन्दोधीयते । कङ्कतेन मुदेन पिप्पलादेन चेति तेन प्रोक्तमित्यण् तस्य छणादिष्वनन्तर्भावात्तद्विषयता न प्राप्नोति । दोषान्तरमुद्भावयति छणादय इति । अध्येतृवेदितृविवक्षायामेव प्रोक्तार्थ उत्पद्यमानाश्छणादयस्तत्रैव स्वयं भवन्त औत्सर्गिकान् बाधेरन् । अन्यत्र तु स्वयमभवन्तो न बाधेरन् इत्यर्थः । तित्तिरिणा प्रोक्ता इति । तित्तिरिवरतन्त्वित्यत्र छन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति वक्ष्यते तेनात्र छण् न भवति । तदभावेऽप्यण् नेष्यते । यद्येवमपवादाभावउत्सर्गस्य प्रवृत्तिः केन वार्यते अथानभिधानादिकमुत्सर्गानुत्पत्तौ हेतुरभिधीयते तर्हि छणादयश्चापीति दोषो नोपन्यसनीय इति चिन्त्यमेतत् । अस्तु तर्हीति । इह वा छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणीति क्रियेत । प्रोक्ताधिकारे वा छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरित्युच्यते नास्ति विशेषः । इहापि च प्रकरणे प्रोक्तग्रहणानुवृत्त्यां प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दोब्राह्मणवाचिनां तद्विषयता विधीयमाना सर्वे स्वातन्त्र्यादि निवर्तयितुं क्षमेति यथाधिकारमित्ययं दोषो नावतरति । सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारइत्येतदपि वार्त्तिकमत्रैव सूत्रे प्रोक्ताल्लुगित्यतः प्रोक्तशब्दस्याधिकार इत्येवं केचिद्व्याचक्षते । वक्ष्यत्येतदिति । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र । कथमिति । कल्पे तद्विषयता न प्राप्नोतीति प्रश्नः । अत्रापि तद्विषयता चेति । अर्थमात्रमत्र निर्दिष्टम् । तथा हि । यद्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं क्रियते । तदा व्यवहितत्वात्कथं तत्र तद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिः स्यात् । अथ प्रोक्तप्रकरणे छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरित्युच्यते तदा तद्विषयग्रहणं नास्ति । तस्मात्प्रोक्तप्रकरणेऽध्येतृवेदितृग्रहणं पाराशर्यशिलालिभ्यामित्यादावनुवर्त्यमिति भाष्यकारो मन्यते । यद्वा । याज्ञवल्क्याद्यर्थं तद्विषयता च नेति यदुक्तं तदेव तद्विषयताग्रहणमुत्तरत्रानुवर्त्यमित्यर्थः । ६६ ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥ तस्य निवासः ॥ ६९ ॥ अदूरभवश्च ॥ ७० ॥ किं पुनरेकयोग आहोस्विन्नाना योगाः । किं चातः । यद्येको योग उत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नीत्यनुवृत्तिः कर्त्तव्या न ह्येकयोगे अनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदधीते तद्वेदेति द्विस्तद्ग्रहणं करोति । अथ नाना योगाः ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदेको योगः । ननु चोक्तमुत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः कर्त्तव्या न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवतीति । एकयोगे प्यवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबिति द्विस्तद्ग्रहणं न करोति । कथं तदधीते तद्वेदेति । प्रमादकृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम् । अथ वा सन्तु पुनर्नाना योगाः । ननु चोक्तम् । ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । नैष दोषः । गोयूथवदधिकाराः । तद्यथा । गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं सर्वं समं घोषं गच्छति तद्वदधिकारः ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥ ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्विप्रतिषिद्धम् * । ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्विप्रतिषिद्धम् * । ओरञ्विधेरवकाशः । कक्षतु काक्षतवम् । काकपेलवम् । नद्यां मतुपोऽवकाशः । उदुम्बरावती । मशकावती । इहोभयं प्राप्नोति । इक्षुमती । द्रुमती । मतुब्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अदूर ॥ चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता अथ वा नानावाक्यतेति विचारः । किं पुनरिति । ननु समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभावना । उच्यते । अणादयः पञ्च एतैर्योगैर्विधीयन्त इति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्वं संभवति । यदा युगपदेतेष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते ग्रहणैकवाक्येनैकेन तदैकयोगत्वं तदा चैतन्निबन्धनानि प्रक्रियावाक्यान्युपप्लवन्ते । यदा तु क्रमेण भिन्नेष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता । देशे तन्नाम्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु प्रत्ययान्तोपाधित्वेनैतदुपयुज्यते । एकयोगे च प्रथमेनैवार्थेनानन्तर्यात्संबध्येत नान्यैः । नानायोगत्वे तु स्वरितत्वादधिकारे सति सर्वैरर्थैरस्योपाधेः संबन्ध उपपद्यते । प्रमादकृतमिति । शिष्याणां सुखावबोधाय लाघवं प्रत्यनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः । लौकिको ह्यधिकापेक्षालक्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरुध्यते । अर्थसमुदायं चापेक्ष्य समर्थविभक्तिरुपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकमभिसंबध्यते । यत्त्वन्यत्रोक्तं न चैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवतीति । यच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैवं संबन्धस्यान्याय्यत्वमनाश्रित्येत्यविरोधः । गोयूथवदिति । स्वरितलिङ्गासङ्गदण्डप्रेर्यमाणा अधिकारगवा आनन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव कार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थः । ७० ॥

ओर ॥ उदुम्बरावतीति । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः ॥ ७१ ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥ अङ्गग्रहणं किमर्थम् । यथा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत । बह्वजङ्गादिति । अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणं कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात् । मत्वन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहापि प्रसज्येत । मालावतां निवासः मालावतम् । अस्ति चेदानीं कश्चिद्बह्वज्मत्वन्तो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । खवान् श्ववान् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥ किमर्थं नद्यां मतुब्विधीयते न तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्येव सिद्धम् । नद्यां मतुब्वचनं मत्वर्थेऽणिवधानात् * । नद्यां मतुब्वचनं क्रियते । मत्वर्थेऽण्विधानात् । अयं मत्वर्थेऽण्विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेतेति । निर्वृत्ताद्यर्थं च * । निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्यां मतुब्वचनं क्रियते । निर्वृत्ताद्यर्थेषु मतुब्यथा स्यात् ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥ महिषाच्च * । माहिषाच्चेति वक्तव्यम् । महिष्मान् ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते । कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् * । कुटि सति प्रत्ययादेरित्यादेशस्यानुपपत्तिः । कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् * । यदि पूर्वान्तः । ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । कुञ्चकीयः । परादौ पुनः सति केण इति ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति । अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं कुटि कृतेनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आदिष्टस्य कुड्वचनात् । कुट् चादिष्टस्येति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संनियोगात्सिद्धम् * । संनियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम । चकारः कर्तव्यः । कुट् च । किं च यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं-

---

मतो ॥ अङ्गग्रहणमिति । मतोश्च बह्वच इत्येवास्तु व्यधिकरणे पञ्चम्यौ व्याख्यास्येते बह्वचो यो विहितो मतुप् तदन्तादञ्भवतीति स एवार्थः सम्पद्यत इति प्रश्नः । यथेति । सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्याश्रयणस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः ॥७२॥

नद्याम् ॥ अयमिति । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्येतत्सूत्रविहितो नद्या अपि देशत्वाद्विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा इत्यत्र तु पृथङ्नदीग्रहणं सर्वनदीवाच्ययवत्स्वतन्त्रपरिग्रहणार्थम् । स विशेषविहित इति । देशे तन्नाम्नि विधानात् । निर्वृत्ताद्यर्थं चेति । निर्वृत्तादिषु त्रिष्वर्थेषु अप्राप्त एव मतुब् विधीयते । तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थे प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

नडा ॥ सूत्रकारेण कुक् पूर्वान्तः कृतः । तत्र कुञ्चा अस्मिन् सन्तीति कुञ्चकीयमिति ह्रस्वो न सिध्यति । तक्षकीयमित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति । परादौ तु केण इति ह्रस्वो नान्तस्य च पदत्वान्नलोपः सिध्यतीति मन्वान आह यदि पुनरयमिति । क

चान्यत्र प्राप्नोति। आदेशः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं पूर्वान्ते ह्रस्वत्वमिति। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति। तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यम्। परादावप्येष दोषः। यद्धि तत्केण इति ह्रस्वत्वम्। न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातुम्। इहापि प्रसज्येत। नदीकल्पः परीवाहः कुमारीकाम्यतीति। तस्मादुभयमेतद्वक्तव्यम्। कुञ्चा ह्रस्वत्वञ्चेति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

शेषे॥ ९२॥ शेष इत्युच्यते। कः शेषो नाम। अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः। किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते। शेषे घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवन्तीति। अपत्याद्यर्थेष्वणादयो विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति। इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति। कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुम्। अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः। यद्यनुवर्तिष्यन्ते घादयः। या या परा परा प्रकृतिस्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति। एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे। अयुक्ता एवं बहुनोपेक्षा। अपेक्ष्यमाणो यमनन्तरं योगमपेक्षेत। बहुनोऽप्यपेक्षा भवति। तद्यथा।

एव इति। आगमादेशौ सह भवत इत्युच्यमाने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते। निपातनादिति। गणा एव कुञ्चा ह्रस्वत्वं च तत्तन्नलोपश्चेत्युच्चारणादित्यर्थः। यद्धि तदिति। केऽण इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणं न तु वर्णमात्रस्य यतस्तदादिविधिः स्यादित्यर्थः॥९१॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

शेषे॥ शेषग्रहणमन्तरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्यन्तानां निवृत्तत्वाद्वक्ष्यमाणेषु जातादिषु घादयः सिध्यन्तीति मत्वा पृच्छति कः शेषे इति। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं शेषं दर्शयति अपत्यादिभ्य इति। येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तेनैव पुनः पृच्छति किमर्थमिति। स्वार्थे मा भूवन्निति। अर्थानिर्देशे हि स्वार्थे घादिप्रसङ्गो विप्रकर्षात्तु जातादिभिर्घादीनां सम्बन्धो न स्यादिति भावः। अपत्यादिष्विति। प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थाश्रयेणाणादीनां विधानादिति भावः। इमेऽपीति। घादिविधानवाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात्। तत्र जात इत्यादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषु प्रत्ययानुपादानात् परस्पराकाङ्क्षावशादेकवाक्यतायां सत्यां जातादिष्वेव घादयो भविष्यन्ति न तु स्वार्थे इत्यर्थः। एवं तर्हीति। तत्र जात इत्यादिषु प्रत्ययानिर्देशादवश्याकाङ्क्षितव्या घादय इति भावः। अयुक्तेति। बहुनो वस्तुनोऽपेक्षा न युक्ता। अनन्तरेणैव प्रत्ययेनाकाङ्क्षाविच्छेदसम्भवादिति भावः। अनन्तरमिति। विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्येतदित्यर्थः। कर्षादिष्विति।

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति। ससामान्यकं विशेषकं सर्वमपेक्षते। अथ वा पुनरस्त्वनुवृत्तिः। ननु चोक्तं यायापरा परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रसयाः प्राप्नुवन्तीति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। राष्ट्रावारपाराद् घखौ। ग्रामाद्यखञौ। राष्ट्रावारपाराद् घखौ। कत्र्यादिभ्यो ढकञ्। राष्ट्रावारपाराद् घखौ। ग्रामाद्यखञाविति। अत उत्तरं पठति। शेषवचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् *। शेषवचनं क्रियते। शेषे घादयो यथा स्युः। अपत्यादिषु मा भूवन्निति। कथं च प्राप्नुवन्ति। तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः *। तस्येदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो निवासो विकार इति। विप्रतिषेधात्सिद्धम् *। अणादयः क्रियन्तां घादय इति। किमत्र कर्तव्यम्। अणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। न वा परत्वाद् घादीनाम् *। न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः। किं कारणम्। परत्वाद् घादीनाम्। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। पूर्वे चाणादयः परे घादयः। परेऽणादयः करिष्यन्ते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। अणपवादत्वाच्चाण्विषये घादिप्रसङ्गः *। अणपवादत्वाद् घादीनामण्विषये घादयः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अण्विषये घादयो न भवन्तीति। यदयं फेश्छ चेति फिञन्ताच्छं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। फिनर्थमेतत् स्यात्। सौवीरगोत्रेष्विति वर्तते। न च फिन्नन्तं सौवीरगोत्रमस्ति। गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकम्। दैवयातवग्रहणं वैषयिकेषु भास्त्रायणग्रहणं नैवासिकेषु॥

यथात्र कषादिष्विति वचनेनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योगविभागसामर्थ्यात्प्रत्ययसमुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते। ससामान्यकमिति। उपमाने कर्मणि चेत्यत्र धातुसामान्यं प्रकृतित्वेनोपादीयतेऽन्यत्र तु विशेषः। ततश्च सर्वस्यैवापेक्षा भविष्यतीत्यर्थः। अथ वेति। स्वरितत्वादिति भावः। विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः। न वेति। अनिष्टप्रसङ्गाद्विप्रतिषेध आश्रयितुं न युक्तः। परशब्दस्य व्यवस्थाविषयस्य तत्र ग्रहणादिष्टवाची संगृह्यत इति चेदिष्टानिष्टत्वस्य वचनाद्विना दुर्ज्ञानत्वात्तद्ग्रहणस्यायुक्तत्वात्। अणपवादत्वादिति। नाप्राप्तेऽणि विधीयमाना घादयोऽपत्यादिष्वप्यणं बाधेरन्निति शेषाधिकारः कर्तव्य इत्यर्थः। इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापकं नापत्यादिषु शेषाधिकारप्रत्याख्यानाय घादीन् व्यावर्तयति। नैष दोष इति। फेश्छ चेति। फेर्वैयेवं ठग्विधानार्थं कर्तव्यम्। तत्र ठका मुक्ते पक्षे वृद्धाच्छ इतिच्छो भविष्यति नार्थश्छविधानेन। तत्तु ज्ञापकार्थं सम्पद्यते घादयोऽपत्यादिषु न भवन्तीत्यस्यार्थस्य। अपत्य एव ज्ञापकं स्यादित्याशङ्क्य ज्ञापकान्तराण्याह गोत्रग्रहणमिति। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेत्येतादिति भावः। गोत्रचरणाद्वुञिति समूह इदमर्थान्तर्भूते वुञि सिद्धे पुनर्वुञ्विधानं यथोक्तार्थज्ञापनाय। दैवयातवग्रहणमिति। राजन्यादिगणपठितमिति भावः। देवयातूनामपत्यानि दैवयातवा इति। गोत्रप्रत्ययान्तमेतत्। भास्त्रायणग्रहणमिति। वरिहणादिगणपठितं वुञ्विधानार्थमिति भावः। यद्यपि न्यायेनापत्यादिषु बाधभाव

राष्ट्रावारपाराद्घखौ ९३ ॥ अवारपाराद्विगृहीतादपि * । अवारपाराद्विगृहीतादपीति वक्तव्यम् । अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । विपरीताच्च * । विपरीतादपीति वक्तव्यं । परावारीणः ॥

कत्र्यादिभ्योढकञ् ॥ ९५ ॥ ग्रामाच्चेति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कत्र्यादिभ्यो ढकञिसत्र ग्रामादिसेतदनुवर्तिष्यते ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥ अयं योगः शक्योवक्तुम् । कथं कौलेयकः, कौक्षेयकः, ग्रैवेयकः । कुलस्यापत्यं, कुक्षिग्रीवात्तु कन् ढञः । कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति । कुक्षिग्रीवादपि ढञन्तात्कन्भविष्यति ॥

कापिष्यात्ष्फक् ॥ ९९ ॥ वाल्हुर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । वाल्हायनी । और्दायनी । पार्दायनी ॥

रङ्कोरमनुष्येणच ॥ १०० ॥ अमनुष्यइति किमर्थम् । राङ्कवो मनुष्यः । रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात् * । रङ्कोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात् । अयं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधीयते । स बाधको भविष्यति । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य्यः अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणौ भवत इति । अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेत्त-

---

सिध्यति । तथापि विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकान्युपन्यास्थत् । तथाहि । विशेषशब्दसन्निधाने सामान्यशब्द उपादीयमानस्तत्रैव वा विशेषेऽवतिष्ठते । यथा वृक्षः शिंशपेति । विशेषान्तरेषु वा । यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । तस्येदमिति सामान्यमपत्यादिशब्दसान्निधावुपादीयमानं यद्यपत्यादिष्वेववर्तेततदा सामान्योपादानमनर्थकमेव स्यात् । तस्मादपत्यादिविशेषपरिहारेण विशेषान्तराणि तस्येदमित्यनेन ग्राहिष्यन्ते । यदि तर्हि शेषग्रहणं प्रत्याख्यायते तदा तस्य लक्षणतया यानि शब्दरूपाणि साध्यानि तानि कथं सिध्यन्ति । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । आश्वो रथः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्ष इति । तस्येदमिति संस्कृतं भक्षा इति च सिद्धत्वान्नार्थस्तदर्थेन शेषवचनेन । तत्र जात इत्यत्र तु सूत्रेऽस्य लक्षणत्वमाश्रित्यैतेषां सिद्धमभिधास्यति नागनाथः ॥ ९२ ॥

कुल ॥ कुलस्यापत्यमिति । शुनः प्रत्ययार्थत्वे श्वकुलं प्रकृत्यर्थः संपद्यते । कन्निति । स्वार्थिक इति भावः ॥ ९६ ॥

कापि ॥ वाल्हुर्दीति । अवृद्धादपीति वुञि प्राप्ते ष्फगारभ्यते इत्याहुः ॥ ९९ ॥

रङ्कवो ॥ रङ्कवो जनपदस्ततः प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् प्राप्तस्ततोऽवृद्धादपीति वुञ् प्राप्तः तत ओर्देशे ठञ् प्राप्तः ततः कोपधादण् ततः कच्छादिभ्यश्चेत्यण् प्राप्तस्ततः ष्फगणौ विधीयेते । कच्छादिषु कोपधत्वादेवाणि सिद्धे रङ्कुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थः । स बाधक इति । विशेषविहितत्वादिति भावः । अमनुष्ये मनुष्यस्थ इति । चूडादाविव्यर्थः । यदि हि मनुष्यस्थे वुञं ष्फगणौ न बाधेयातां मनुष्य-

त्र। किं कारणम्। मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् *। अमनुष्ये अनिष्टत्वात्। न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणाविष्येते। किं तर्हि। वुञेवेष्यते। अण्ग्रहणं च कच्छादिभ्योण्वचनात् *। अण्ग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। कच्छादिभ्योण्वचनात्। कच्छादिपाठादत्राण्भविष्यति॥

अव्ययात्त्यप्॥ १०४॥ परिगणनं कर्तव्यम्। अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः॥ अमा। अमात्यः। इह। इहत्यः। क्व। क्वत्यः। तसि। ततस्त्यः। त्र। तत्रत्यः। इतरथा ह्यौत्तराहौपरिष्टपारतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। औत्तराहः। औपरिष्टः। पारतः। त्यब्नेर्ध्रुवे। त्यब्नेर्ध्रुवे वक्तव्यः। नित्यः। निसो गते। त्यब्वक्तव्यः। निष्ट्यः। अरण्याण्णः। अरण्याण्णो वक्तव्यः। आरण्याः सुमनसः। दूरादेत्यः *। दूरादेत्यो वक्तव्यः। दूरेत्यः। उत्तरादाहञ्* उत्तरादाहञ् वक्तव्यः। औत्तराहः। अव्ययात्त्यप्याविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि *। अव्ययात्त्यबिसत्राविष्ट्यस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। आविष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु। अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन *। अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधाविधेर्वृद्धाच्छो भवति विप्रतिषेधेन। अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः। अमात्यः। वृद्धाच्छस्यावकाशः। शालीयो मालीयः। आरादुभयं प्राप्नोति। आरातीयः। तीरोत्तरपदादञ् भवतीत्यस्यावकाशः कारवतीर। कारवतीरम्। छस्य स एव। वायसतीरादुभयं प्राप्नोति। वायसतीरीयः। रूप्योत्तरपदादञ् भवतीत्यस्यावकाशः। चणाररूप्य। चाणाररूप्यम्। छस्य स एव। माणिरूप्या-

---

प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। कच्छादिभ्योण्वचनादिति। ततश्चैकविषयत्वात्पर्यायेण ष्फगणौ भविष्यत इति नार्थोण्वचनेनेत्यर्थः। तदेवं रङ्कोश्चेत्येव वक्तव्यम्। यत्तु कैश्चिदभ्यधायि। अमनुष्यग्रहणेन पर्युदासाश्रयेण मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फग्विधीयते नाप्राणिनि। अतएव विशेषविहितत्वादणो बाधकः स्यादित्यण्ग्रहणमपि कृतमिति तदयुक्तम्। न हि भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामभियुक्ततरः शब्दविषये कश्चिदस्ति॥१००॥

अव्यया॥ अमेहेति। योऽव्ययात्त्यब्विधिः सोऽमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः। अमाशब्दः सहार्थे सामीप्ये च वर्तते। तेन समीपे भवतीत्यमात्यः। औत्तराह इति। आहि च दूरे उत्तराच्चेत्याहिप्रत्ययः। उत्तराहि भवः। उपरिष्टाद्भवः। परतो भव इत्यण्। अव्ययानां भमात्र इति टिलोपः। परतःशब्दो विभाषापरावराभ्यामित्येतसुजन्तः। त्यब्नेर्ध्रुवे इति ध्रुवं नियतमुच्यते। निसो गत इति। निर्गतो वर्णाश्रमेभ्य इति निष्ट्यः चाण्डालादिः। ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति सकारस्य मूर्द्धन्यस्तकारस्य ष्टुत्वम्। अरण्याण्ण इति। असति ङीप् स्यादिति णो विधीयते। आविष्ट्य इति। आविश्शब्दाद् वृद्धाच्छे प्राप्ते त्यब्विधिः। आविर्भूत आविष्ट्यः। आरातीय इति। असति परिगणनेऽत्र प्राप्नोति। योपधलक्षण इति। धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ्। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते। अप-

दुभयं प्राप्नोति। तं चापि छ परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्बाधते। माणिरूप्यकः। उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः। शिवपुर। शैवपुरम्। छस्य स एव। वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति। वाडवकर्षीयः। कोपधादण् भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनक। नैलीनकः। छस्य स एव। औलूकादुभयं प्राप्नोति। औलूकी। तेभ्यष्ठञ्ञिठौ *। तेभ्यस्त्वबादिभ्यष्ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन। अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः। अमात्यः। ठञ्ञिठयोरवकाशः। कारतन्तविकी। कारतन्तविका। आरान्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। आरात्की। आरात्का। तीरोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः। करवतीर। कारवतीरी। ठञ्ञिठयोः स एव। कास्तीरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। कास्तीरिकी। कास्तीरिका। रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्यावकाशः। चणारूप्य। चाणारूप्यम्। ठञ्ञिठयोः स एव। दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ् बाधते। दाशरूप्यकः। उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः। शिवपुर। शैवपुरः। ठञ्ञिठयोः स एव। शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। शाकलिकी शाकलिका। कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनक, नैलीनकः। ठञ्ञिठयोः स एव। सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वात्कोपधलक्षणश्छो बाधते। सौसुकीयः। न वा ठञादीनां छापवादत्वात्तद्विषये चाभावादितरेषाम् *। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। ठञादीनां छापवादत्वात्। ठञादयश्छापवादा,स्तद्विषये चाभावादितरेषाम्। तद्विषये छविषये त्वबादीनामभावः। कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् *। अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। योयं कोपधा-

---

वादत्वादिह च्छस्य वुञ् बाधकः वार्त्तिककारेण तु प्राप्तिमात्राश्रयेण च्छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च ञ्यस्य विप्रतिषेध उक्तः। शिवपुरमिति। शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमासः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। प्रस्थपुरवहान्ताच्चेत्यत्र वृद्धात् प्राचामित्यतो वृद्धाधिकारादत्र वुञ् न भवति। कोपधादिति। प्रस्थोत्तरपलद्यादिकोपधादणित्ययमण्विवक्षित। एतस्माद्धि परश्छः। यस्तु कोपधादणित्यण् स जनपदवुञोऽपवादः। तस्यापि वृद्धादकेकान्तखोपधादित्यत्र खोपधग्रहणात् छो बाधकः परत्वात्। औलूकादिति। उलूका अस्मिन् सन्तीति तदस्मिन्नस्तीत्यण्। औलूको नाम ग्रामः। तेभ्य इति। ये छस्य बाध्या अव्ययादिलक्षणाः प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थः। आरात्कीति। परिगणनानपेक्षयाऽयं विप्रतिषेध उक्तः। शाकलमिति। शकलानि सन्त्यस्मिन्निति पूर्ववदण्। कोपधलक्षण इति। वृद्धादकेकान्तेत्यत्राकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति विहितः। नवेति। यदुक्तं तेभ्यष्ठञ्ञिठाविति तन्निराकरोति। अव्ययादिलक्षणानां प्र-

दणः छस्य च । किं कारणम् । कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोत्राण् उत्सर्गेणैव । तस्य पुनर्वचनएतत्प्रयोजनं ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमञं बाधते । एवं छमपि बाधेत । तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिषेधः * । तस्मादन्तोदात्ते कोपधादञः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्तइत्येवं कोपधादण् अञं बाधिष्यते छं न बाधिष्यते । छादोर्देशे कालाट्ठञ् * । छादोर्देशे कालाट्ठञित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । छस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । ओर्देशे ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः, निषादकर्षूर्नाम देशः । नैषादकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नोति । दाक्षिकर्षुकः । कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । छस्य स एव । मासादुभयं प्राप्नोति । मासिकम् । नक्षत्रादण् * । नक्षत्रादण्भवति छाद्विप्रतिषेधेन । अणोवकाशः । तैषः। पौषः । छस्य स एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति । सौवातः । अव्ययाद्त्यप्ट्युट्युलौ * । छाद्भवतो विप्रतिषेधेन । ट्युट्युलोरवकाशः । दोषातनम् । दिवातनम् । छस्य स एव । प्रातः शब्दादुभयं प्राप्नोति । प्रातस्तनम् । शरीरावयवाद्यत् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । यतोवकाशः । दन्त्यम् । ओष्ठ्यम् । छस्य स एव । पादादुभयं प्राप्नोति । पद्यम् । वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ * । छाद्भवतो विप्रतिषेधेन । यत्खयोरवकाशः । अक्रूरवर्ग्यः अक्रूरवर्गीणः । छस्य स एव । वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञ् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञोवकाशः । नतानत । नातानतिकः । छस्य स एव । सामस्तशब्दादुभयं प्राप्नोति । सामस्तिकः । आयस्थानेभ्यष्ठक् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठकोऽवकाशः । शौल्किकम् । गौल्मिकम् । छस्य स एव । आपणादुभयं प्राप्नोति । आपणिकम् । विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽवकाशः । औपाध्यायकम् । पैतामहकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आ-

---

त्ययानां परत्वाच्छेन बाधितानां छापवादैः ठञादिभिरुत्कृष्टबलैः सह संप्रधारणा नास्तीत्यर्थः । अञं बाधतइति । उदीच्यग्रामलक्षणमित्यर्थः । तस्मादिति । उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादकोपधादिति वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्यकारो विप्रतिषेधं समर्थयितुमाह न वक्तव्य इति । दाक्षिकर्षुक इति । दाक्षिकर्षूर्नाम वाहीकग्रामः तत्र भव इति ठञ् । इसुसुक्तान्तात्कः केण इति ह्रस्वः । सौवात इति । अतेः सुपूर्वादज्यतिभ्यामतीण्प्रत्ययः । स्वातिना युक्तः काल इत्यण् । लुबविशेषइति लुप् । स्वातौ भव इति सन्धिवेलादिसूत्रेणाण् । जातेर्थे तु लुका भाव्यम् । श्रविष्ठाफाल्गुनीत्यादिना । पद्यमिति । पद्यत्यतदर्थइति पद्भावः । अक्रूरवर्ग्य इति । अक्रूरो नाम क्षत्रियः भगवान् वासुदेवो वा । नातानतिक इति । नतोऽनुदात्तः । अनत उदात्तः ततो द्वन्द्वः । समास-

चार्यकम् । मातुलकम् । ऋतष्ठञ् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । टञोऽवकाशः । हौतृकम् । स्वास्रकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । शास्तृकम् । भ्रातृकम् । रूप्यमयटौ * । छाद्भवतो विप्रतिषेधेन । रूप्यमयटोरवकाशः । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तमयम् । छस्य स एवं । वायुदत्तादुभयं प्राप्नोति । वायुदत्तरूप्यम् । वायुदत्तमयम् । अचित्ताट्ठक् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठकोवकाशः, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । छस्य स एव । पायसादुभयं प्राप्नोति । पायसिकः । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् * । छाद् भवति विप्रतिषेधेन । वुञोवकाशः । ग्लौचुकायनकः । त्रैगर्तकः । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । गार्गकः वात्सकः । मालवकः । णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यः * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । णिनेरवकाशः । हारिद्रविणः । तौम्बुरविणः । भाल्लविनः । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आरुणिनः । शाठ्यायनिनः । पत्रपूर्वादञ् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । अञोवकाशः । उष्ट्र । औष्ट्रम् । औष्ट्ररथम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । वामी । वामम् । वामीरथम् । द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः * छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुनोऽवकाशः । अहिनकुलिका । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । काकोलूकिका श्वावराहिका । गोत्रचरणाद् वुञ् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोवकाशः । ग्लौचुकायनकम् । काठकम् कालापकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । गार्गकम् । वात्सकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् । कण्वादीञोण्विधेः * कण्वादिभ्योण् भवति इञोण्भवतीसितस्माद् वुञ् भवति विप्रतिषेधेन । कण्वादिभ्योण्

स्वरेणान्तोदात्तः । सामस्तं नाम शास्त्रम् । आपणिकमिति । आपणादागतमिति ठक् । स्वास्रकमिति । उणादीनां क्व चिद् व्युत्पत्तिनिमित्तकार्यभावान् नव्वाश्यामिति न प्रवर्तते । शास्तृकमिति । शासेस्तृन्तृचौ । शंसिक्षतादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति तृन्प्रत्ययः । पायसिक इति । पयसि संस्कृत इत्यण् ततष्ठक् । गार्गक इति । गार्ग्यो भक्तिरस्येति वुञ् । आपत्यस्योति यलोपः । मालवक इति । मालवस्यापत्यम् । वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ् । पूर्ववद्वुञ्यलोपौ । भाल्लविन इति । भल्लुना प्रोक्तमधीयतइति पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः । तदन्तादध्येतर्यण् । तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । आरुणिन इति । अरुणिर्वैशंपायनान्तेवासी । तेन प्रोक्तं छन्दोधीयतइति णिनिः । शाठ्यायनिन इति । शठस्यापत्यं शाठ्यः । तस्यापत्यं युवा यञिञोश्चेति फक् । शाठ्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयतइत्यर्थविवक्षायां यूनि लुक् । फक्फिञोरन्यतरस्यामिति पक्षे लुगभावः । पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः । औष्ट्ररथमिति । रथाद्यत्पत्रपूर्वादित्यञ् । वामीति । वामी वडवा तस्या बाह्यमिति पत्राध्वर्य्विवत्यञ् । श्वावराहिकेति । श्वा च वराहश्चेति द्वन्द्वः येषां च विरोध इत्येकवद्भावः । शुनोदन्तदंष्ट्रेति दीर्घः । ततो वैरे वुन् । काण्वा इति । काण्व्यो गर्गादियञन्तः । तस्य दण्डमाणवा इत्यण् । वुञत्र न दण्डमाणवान्तेवासिष्विति निषिद्धः । पुरस्तादपवादा इति न्यायेः नाण् छं बाधते न वुञमिति विप्रतिषेध

भवति इञोण् भवतीत्यस्यावकाशः । काण्वाः दण्डमाणवाः । दाक्षाः दण्डमाणवाः । वुञः सएव । इहोभयं प्राप्नोति । काण्वकम् । दाक्षकम् । ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञ् * । ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञ्भवति विप्रतिषेधेन । ठञ्ञिठयोरवकाशः । कारतन्तविकी । कारतन्तविका । ओर्देशे ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः । निषादकर्षूः । नैषादकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितवास्तुकः । ठञ् भवति विप्रतिषेधेन । न वा ठञोनवकाशत्वात् * । नवार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञोनवकाशत्वात् । अनवकाशष्ठञ् ठञ्ञिठौ बाधिष्यते । ननु चेदानीमवकाशः प्रक्लृप्तः । यद् वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च स ठञ्ञिठयोरवकाशः । यदवृद्धमुवर्णान्तं न च वाहीकग्रामः स ठञोवकाशः । यद् वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः । कस्य । तर्हि छादोर्देशे कालाट्ठञ्ञिसेतस्य । ननु च तत्राप्यवकाशः प्रक्लृप्तः । यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स छस्यावकाशः । यदवृद्धमुवर्णान्तं स ठञोवकाशः । यद् वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि वृद्धात् प्राचामित्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते । यावद् ब्रूयात्पूर्वस्मिन् योगे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति । यदेतस्मिन् योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । योपधप्रस्थादीनां वुञ् * । ठञञिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन । योपधाद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः । साङ्काश्य । साङ्काश्यकः । कापिल्यकः । ठञञिठयोः स एव । दाशरूप्यं नाम वाहीकग्रामः तस्मादुभयं प्राप्नोति । दाशरूप्यकः । प्रस्थान्ताद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः । मालाप्रस्थकः । ठञञिठयोः स एव । पातालप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । पातालप्रस्थकः । पुरान्ताद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः । काञ्चीपुर । काञ्चीपुरकः । ठञञिठयोः स एव । नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । नान्दीपुरकः । वहान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः । वातवह । वातवहकः । ठञ्ञिठयोः स एव । कौक्कुटीवहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कौक्कुटीवहकः । ओष्ठञः * । वुञ् भवति विप्रतिषेधेन । ओष्ठञोवकाशः । नैषादकर्षुकः । वुञः स एव । आभ्रीतिमायोरुभयं प्राप्नोति । आभ्रीतिमायवकः । जनपदानामकाणौ * । ओष्ठञो भवतो विप्रतिषेधेन । अकस्यावकाशः । अङ्गाः । अङ्गकः । ओष्ठञः स एव । जिह्लवो नाम जनपदस्तस्मादु-

---

उक्तः । एवं तर्हीति । छठञोरपि विप्रतिषेधो नास्तीति दर्शयति वृद्धात्प्राचामिति । ठञो विशेषविहितत्वादित्यर्थः । यावद् ब्रूयादिति । यदि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्रहणम् ओर्देश इत्यत्रानुवर्तेत तदा वृद्धात्प्राचामिति सूत्रं न कुर्यात् । एतद्धि नियमार्थं कृतं प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्याद् अवृद्धान्मा भूद् माल्लवास्तव इति ।

भयं प्राप्नोति। जैह्वकः। अणोवकाशः। ऋषिक। आर्षिकः। औष्ट्रजः स एव। इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ऐक्ष्वाकः। न वा वुञपवादत्वादणः *। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। वुञपवादत्वादणः। वुञपवादोण्। वुञ्च औष्ट्रजं बाधिष्यते। कोपधादणोकान्ताच्छः *। कोपधादण्भवतीत्येतस्माद्कान्ताच्छो भवति विप्रतिषेधेन। कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनकः। अकान्ताच्छो भवतीत्यस्यावकाशः। आरीहणकम् आरीहणकीयः। ब्राह्मणको नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ब्राह्मणकीयः। धन्ववुञश्च *। छो भवति विप्रतिषेधेन। धन्वनो वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः। पारेधन्वकः। छस्य स एव। आष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति। आष्टकीयः। न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् *। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धोत्र छः। वृद्धाच्छ इत्येव। तस्य पुनर्वचनएतत्प्रयोजनम्। ये ऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। स यथैवान्यांस्तदपवादान् बाधते एवमिममपि बाधिष्यते॥

जनपदतदवध्योश्च॥ १२४॥ जनपदतदवध्योर्वुञ्विधानेऽवयवमात्रात्प्रसङ्गः *। जनपदतदवध्योर्वुञो विधाने अवयवमात्रात् प्राप्नोति। मौञ्जो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन् भवो मौञ्जीयः। एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः। जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् *। जनपदादिति चेदवधिग्रहणमनर्थकम्। जनपदादित्येव सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूत्। किं चान्यत्प्राप्नोति। छः। गर्त्तोत्तरपदात् छवि-

---

न च वृद्धग्रहणानुवृत्तात्प्राप्तिष्ठञोस्तीति किं नियमार्थेन सूत्रेणेत्यर्थः। वुञ्चेति। परत्वादिति भावः। कोपधादण इति। जनपदवाचिनः कोपधाद्योण्विधीयते तस्मादित्यर्थः। आरीहणकमिति। अरीहणेन निर्वृत्तमिति वुञ्छणकठेति वुञ्। अयञ्च जनपदवाचीति कोपधादणो न विषयः। ब्राह्मणक इति। ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायामित्यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो यस्मिन् देशे तस्मिन्नर्थे ब्राह्मणकशब्दो निपातितः। धन्ववुञ इति। धन्वशब्दो मरुदेशवाची। पारे धन्वेति। धन्वनः पारमिति पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः। अनश्च नपुंसकादन्यतरस्यामिति पक्षेऽच्समासान्तः। आष्टकीय इति। वृद्धादकेकान्तेति छः। येन्य इति। वुञादयः। स यथैवेति। ततश्चापवादत्वादेव छो बाधको न तु परत्वादित्यर्थः॥ १०४॥

जनपद॥ तस्यावधिस्तदवधिरिति षष्ठीसमासाश्रयेण चोदयति जनपदेति। अवयवमात्रादिति। यो जनपदस्यावधिः सीमा अजनपदोपि तस्मादपि प्राप्नोति विशेषानुपादानादित्यर्थः। मौञ्जोनाम वाहीकेष्विति। सामीपिकमिदमधिकरणम्। तेन वाहीकग्रामेभ्य इति ठञ्ञिठौ न भवतः। एवं तर्हीति। स चासाववधिस्त-

धेर्जनपदाद् वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥ असल्पमिदमुच्यते। मनुष्य इति। पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्। आरण्यकः पन्थाः। आरण्यकोऽध्यायः आरण्यको न्यायः। आरण्यको विहारः। आरण्यको मनुष्यः। आरण्यको हस्ती। वा गोमयेषु *। वा गोमयेष्विति वक्तव्यम्। आरण्यकाः गोमयाः। आरण्याः गोमयाः॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥ कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानम् *। कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्सेतद्भवति विप्रतिषेधेन। करुयुगन्धरेभ्यो वा वचनस्यावकाशः। कौरवः। कौरवकः। यौगन्धरः। योगन्धरकः। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः। अन्ये कच्छादयः। काच्छको मनुष्यः। काच्छकमस्येप्सितम्। हसितम्। जल्पितम्। स्मितम्। इहोभयं प्राप्नोति। कौरवको मनुष्यः। कौरवकमस्येप्सितम्। हसितम्। जल्पितम्। स्मितम्। वुञ् भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयोऽवकाशः। कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः। न खल्वपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति। अनेन वुञ् कच्छादिषु पाठादण्भविष्यति। सैषा युगन्धरार्था विभाषा॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते। साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः *। साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियतेऽण्विधानार्थः। अण्यथा स्याद् वुञ् मा भूदिति। न वा पदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थम् *। न चैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। अपदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति। अपदातावेव साल्वात्। गोयवाग्वोरेव साल्वादिति॥

दवधिरिति कर्मधारय आश्रीयत इत्यर्थः। कस्यासाववधिरिति चेत् प्रत्यासत्त्या जनपदस्येति विज्ञायते। वुञेवेति। त्रिगर्त्तेषु भवः त्रैगर्तक इत्यत्रेवेत्यर्थः॥ १२४॥

विभाषा॥ अन्ये कच्छादय इति। समुदाये कार्ये विधीयमानं केषुचिदव्यवेषु प्रवर्तमानं सावकाशमेवेति मन्यते। नहीति। सर्व एवावयवास्तत्र कार्यित्वेन निर्दिष्टा इति भाव। सैषेति। ननु युगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीति नित्ये वुञि सिद्धेन्तरेणापि विभाषाग्रहणं विकल्पो विज्ञास्यते। नैतदस्ति। युगन्धरान्नित्यो वुञ्। अवृद्धादित्यनेन तु विभाषेत्येवमपि विज्ञायते। तस्माद्विभाषाग्रहणं कर्तव्यमेव॥ १३०॥

कच्छा॥ साल्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्यानायाह नवेति। जनपदतदवध्योरिति वुञि सिद्धे अपदातौ साल्वाद् गोयवाग्वोश्चेति वुञो नियमादन्यत्राण् भविष्यतीत्यर्थः। ननु वुञभावे छः प्राप्नोति नत्वणिति चिन्त्यमेतत्॥ १३३॥

गर्त्तोत्तरपदाच्छः॥ १३७॥ गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् वुञ् विप्रतिषिद्धम् * । गर्त्तोत्तरपदाच्छाविधेर्जनपदाद् वुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । गर्त्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः । श्वाविद्गर्त्तः । श्वाविद्गर्त्तीयः । वुञोवकाशः । अङ्गाः । आङ्गकः । इहोभयं प्राप्नोति । त्रैगर्तकः । वुञ भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तमेतदवधिग्रहणस्य प्रयोजनम् । जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात् । यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

गहादिभ्यश्च॥ १३८॥ गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः । पृथिवीमध्येभवो मध्यमीयः । चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोण् * । चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोण् वक्तव्यः । त्रयः प्राच्याः । त्रय औदीच्याः । त्रयो माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात्॥ १४१॥ ईकान्तादपीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । रौणीकीयः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् * । अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सौसुकाद्यर्थम् । सौसुकीयः ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥पादः समाप्तः॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च॥ १॥ युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः * । युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः कर्त्तव्यः । युष्मद-

---

गर्तो॥ श्वाविद्गर्तीय इति । श्वानं विध्यतीति क्विप् । नहिवृतीति दीर्घः । श्वाविधां गर्त इति समासः ॥ १३७ ॥

गहा॥ मध्यो मध्यमं चाण् चरण इति गणपाठस्तं विशेषेऽवस्थापयितुमाह गहादिष्विति । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । चरणसम्बन्धेनेति । पृथिवीमध्यं निवास एषां चरणानामित्यत्रार्थे माध्यमाश्चरणा इति भवतीत्यर्थः । चरणाः कठादयः । निवासलक्षण इति । सोस्य निवास इत्यत्रार्थ इत्यर्थः ॥ १३८ ॥

वृद्धा ॥ अकेकान्तग्रहण इति । अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः॥१४१॥ इति श्रीमहाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ॥ त्यदादित्वाद्वृद्धत्वाद् छे प्राप्ते खञ् विधीयते । ततश्छस्य बाधे प्राप्ते चकारेण छोनुकृष्यते । एवं च खञ्छावन्यतरस्यां युष्मदस्मदोर्विधीयेते । तेन पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । तत्र खञ्छयोर्युष्मदस्मदोश्च संख्यासाम्याद्यथासंख्यं प्राप्नोति तन्निराकरणायाह युष्मदस्मद्भ्यामिति । केचित्त्वत्राहुरेक एवानेन खञ् विधीयते चकारेण तु तस्य सहायता द्योत्यते । तत्र प्रकरणाच्छेति विज्ञायते । अन्यतरस्यांग्रहणेन चाणः प्रतिप्रसवः क्रियते । तत्र

स्मदोरन्यतरस्यां छो भवति। युष्मदीयः। अस्मदीयः। ततः खञ् च। खञ्-भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। किमर्थो योगविभागः। संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः। संख्यातानुदेशो मा भूत्॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ॥ २॥ आदेशविधाने च *। किम्। योगविभागः कर्तव्यः। तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः। यौष्माकः। आस्माकः। ततः खञि। खञि च युष्माकास्माकौ भवतः। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। किमर्थो योगविभागः क्रियते। संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थ इत्येव। तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् * तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम्। न ह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। एवं वक्ष्यामि तस्मिन् खञि युष्माकास्माकौ भवतः। ततोणि च। अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति॥

तवकममकावेकवचने॥ ३॥ एकार्थग्रहणं च *। एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम्। एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वक्तव्यम्। किमर्थम्। न एकवचनइत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। एकवचनाभावात्। एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः। यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाणखञौ विशेष्येयाताम्। नैवं शक्यमिह हि प्रसज्येयाताम्। युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः। अस्माकं छात्र आस्माकीनः। इह च न स्याताम्। तव छात्रः तावकीनः। मामकीनः।

यद्येक एवापूर्वः खञ् विधीयते। यदि वा त्रयः खञ्छाणः, सर्वथा नास्ति संख्यासाम्यमिति यथासंख्यनिरासाय न कर्तव्यो योगविभाग इति। अत्राहुः। चकारेण छस्यानुकर्षणं क्रियते। तेन यावदुक्तं खञ्छाविति तावत् खञ् चेति। ततश्च सिद्धोपि छप्रत्ययोनेनैवाबाधाय चकारेण समुच्चयार्थेनानुकृष्य विधीयतइति स्यादेव यथासंख्यमन्यतरस्यांग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षे ऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। तदनुपत्तौ चापवादभावात्स्वशास्त्रेणाण् भवतीति कुतः प्रत्ययत्रयस्यानेन विधानम्॥ १॥

तस्मिन्॥ तत्र पुनरिति। खञ्यणि चेति वक्तव्यमित्यर्थः। अन्यथा पूर्वसूत्रे खञ् चेति चकारेण छोऽनुकृष्ट इति स एवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेन परामृश्येत। एवं वक्ष्यामीति। एवं व्याख्यास्यामीत्यर्थः। तस्मिन्नित्यनेन पूर्वेण साक्षाद्विहितः खञ् परामृश्यते न तु चकारानुकृष्टश्छः। चशब्दो हि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनुकर्षति। तत्र किं प्रकृतं स्यादिति विचारप्रवृत्तौ विलम्बिता छस्य प्रतीतिरव्यवहिता तु खञ इति तस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शो युक्त इति भावः। अथ वा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्यातत्वान्नैव चकारेण छस्यानुकर्षणमिति कुतस्तस्यानन्तर्यं यतस्तस्य परामर्शः स्यात्॥ २॥

तवक। कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति न्यायात् प्रत्ययस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् तस्य च नित्यत्वाल्लुकप्रवर्तनात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवतीति मत्वाह एकार्थग्रहणं चेति। यदि पुनरिति। तत्रायं

तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमेवार्थग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् । एकस्यार्थस्य वचनमिति ॥

अर्द्धाद्यत् ॥ ४ ॥ अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् * । अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् वक्तव्यः । बालेयार्धिकः । गौतमार्द्धिकः । दिक्पूर्वपदाद्यच्च * । दिक्पूर्वपदाद्यच्च ठञ् च वक्तव्यः । पूर्वार्द्धर्यः । पौर्वार्द्धिकः । दक्षिणार्ध्यः । दाक्षिणार्द्धिकः । उत्तरार्द्धर्यः । औत्तरार्धिकः । किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव दिक्पूर्वपदादर्द्धशब्दादुभयमुच्यते । इदमद्यापूर्वं क्रियते । अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वपदाट्ठञिति । तद् द्वेष्यं विजानीयात् सर्वमेव विकल्पतइति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे दिक्पूर्वपदार्द्धाद्यथान्यासमेव भवतीति ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥ श्वसस्तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वात् * । श्वसस्तुटि कृते आदेशानुपपत्तिः । किं कारणम् । अनादित्वात् । तुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते कप्रतिषेधः * । यदि पूर्वान्तः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौवस्तिकम् । तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं श्वसस्तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति । सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । तुट् चातिदिष्टस्येति वक्तव्यम् । संनियोगाद्वा * अथ वा चेन संनियोगः क्रियते तुट् च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति, आदेशः ॥

सर्वत्राण्च तलोपश्च ॥ २२ ॥ हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् * । हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हेम्नः

तावक इत्यादि सिध्यतीति मन्यते । नयं शक्यमिति । अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषद्वययुक्तत्वादिति भावः । अन्वर्थग्रहणमिति । उभयगतिरिह शास्त्रे संभवति । तत्र विषयभेदेन क्व चित् कृत्रिमस्य ग्रहणं क्वचिदकृत्रिमस्य क्वचिदुभयोः । अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति कस्मान्नाश्रितम् । उच्यते । अन्वर्थग्रहणे सत्यव्यवहिता प्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवाश्रितम् । एकवचने इति च प्रथमाद्विवचनान्तम् । युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणम् । एकस्येति । वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी । एकार्थाभिधानाय ये उच्येते युष्मदी तयोरादेशावित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्वसस्तुट् च ॥ अनादित्वादिति । यद्यपि ठस्येक इत्यत्रादिग्रहणं नास्ति तथाप्यङ्गस्यानिमित्तं यष्ठस्तस्येक इति सूत्रार्थाश्रयणात् यथा कर्मणि घटोऽठजित्यठजङ्गस्य निमित्तं न ठ इति कर्मठ इत्यत्रेकादेशो न भवति । एवं तुटि कृते समुदायोऽङ्गसंज्ञानिमित्तं न ठमात्रमिति कादेशो न प्राप्नोतीति भावः । शौवास्तिकमिति । द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च । संनियोग इति । तेनागमादेशौ सह भवतः ॥ १५ ॥

सर्वत्र ॥ हेम्न इति । हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति तस्मादत्वणि कृते हैमनमिति

प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः। आतश्च प्रकृत्यन्तरम्। एवं ह्याह। हेमन् हेमन्नागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नशुष्यत इति। अलोपदर्शनाच्च *। अलोपः खल्वपि दृश्यते। पङ्क्तिर्हैमन्तीति। अपर आह। हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्। हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्। प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः। अलोपदर्शनाच्चेत्येव। तत्र ऋतुभ्य इत्येव सिद्धम्॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः *। चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः। चिरत्नम्। परुत्नम्। परारित्नम्। अग्रादिपश्चाड्डिमच् *। अग्रादिपश्चाड्डिमज्वक्तव्यः। अग्रिमम्। आदिमम्। पश्चिमम्। प्रागस्यच्छन्दसि गलोपश्च *। त्नश्च वक्तव्यः। प्रत्नमात्मानम्। अन्ताच्च *। अन्ताच्चेति वक्तव्यम्। अन्तिमः। अथ सायचिरयोः किं निपात्यते। सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियुक्तम् *। सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते। सायन्तनम्। चिरन्तनम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। मकारान्तः सायंशब्दः। यदि मकारान्तः। कथं सायाह्नः। सायमोह्नि मलोपः *। सायमोह्नि मलोपो वक्तव्यः। कथं सायतरे। तरे चेति वक्तव्यम्। कथं सायंसाये। वा सप्तम्यां चेति वक्तव्यम्। अथ प्राह्णप्रगयोः किं निपात्यते। प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वम् *। प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते। प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्। नैतदस्ति प्र-

---

भविष्यति नार्थस्तलोपविधानेन सर्वत्राणित्येव वक्तव्यम्। भाषायां चैतद्वृत्तिविषय एव हेमन्शब्द ऋतुवाचीत्यस्वपदविग्रहः कर्तव्यः। हेमन्ते साधु हैमनमिति। अन्निति प्रकृतिभावाट्टलोपाभावः। हेमन् हेमन्निति। सप्तम्येकवचनस्य छन्दसि सुपां सुलुगिति लुक्। न ङिसंबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधः। अपर आहेति। सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानम्। तथा हि। छन्दस्येव रूपत्रयमिष्टम्। हैमनं हैमन्तिकं हैमन्तमिति। तत्र हेमन्शब्दस्य ऋत्वणि हैमनमिति भवति। हेमन्ताच्चेत्यनेन ठञि हैमन्तिकमिति। सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पयन्त इति हेमन्तशब्दादृत्वणि हैमन्तमिति भवति। भाषायां तु हेमन्हेमन्तशब्दयोर्ऋत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयमिष्टं सिध्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

सायंचिरप्राह्णेप्रगे ॥ चिरपरुदिति। ट्युट्युलभ्यां त्नस्य समावेश इष्यते न तु ट्युट्युलोर्बाध इत्याहुः। सायचिरयोरिति। स्यतेर्घञि सायशब्दस्य चिरशब्दस्य च मान्तत्वं निपात्यते इत्यर्थः। मकारान्त इति। अनेन सायंशब्द प्रत्याख्यायते। अव्ययत्वादेव ट्युट्युलोः सिद्धत्वाच्चिरशब्दस्यैव तु मान्तत्वं निपात्यते। सायशब्दस्तु घञन्तोवसानमात्रवाची न तु कालविशेषवाचीति तस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः। सायमोह्न इति। अह्नोह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशघञन्तो निर्दिष्टः। संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्येति ज्ञापकादेकदेशिसमासः। सायतर इति। तरपि रूपमेतत्॥ वा सप्तम्यामिति। मलोपे च कृते

योजनम् । सप्तम्याः अलुकापि सिद्धम् । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी । यदा त्वन्या विभक्तयः तदा न सिध्यति । तुट्युक्तम् * । किमुक्तम् । तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति । तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते विसर्जनीयः * । यदि पूर्वान्तः विसर्जनीयो वक्तव्यः । प्रातस्तनं पुनस्तनम् । परादौ पुनः सति खरवसानयोर्विसर्जनीयइति विसर्जनीयः सिद्धो भवति । अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आदिष्टस्य तुड्वचनात् । तुडादिष्टस्येति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चसंनियोगाद्वा * । अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते । तुट् च । किंच । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत् प्राप्नोति । आदेशः ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥ पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् * । पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्ताभ्यां तद्धितो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सप्तमीश्रवणार्थम् । सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र सप्तमीति । यदयं घकालतनेषु कालनाम्न इति यत्सप्तम्या अलुकं शास्ति । अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः * । अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनं दिवातनम् । अस्त्वव्ययादिति लुग्भविष्यति । इहापि तर्हि लुक्प्राप्नोति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । अलुगत्र लुकं बाधिष्यते । इहापि तर्हि बाधेत । दोषातनम् । दिवातनम् । समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यश्च प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति । न सिध्यति । इह हि सति प्रत्यये लुका भवित-

---

सायं इति भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययसंज्ञाभावः । अलुकेति । घकालतनेषु कालनाम्न इत्यनेन । यदा त्वन्या इति । प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतन इत्यादौ । अनादित्वादिति । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्य योरनादेश उच्यमानो मृत्युशब्द इव तुटि कृते त्युशब्दोऽङ्गनिमित्तं न तु युशब्द इति न स्यादित्यर्थः । यदीति । पदान्तस्य रेफस्य विधीयमानस्तुटि कृते अपदान्तत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

विभाषा ॥ सुबन्तवचनमिति । ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकस्यैव तद्धितोत्पत्तौ प्रकृतित्वेन भाव्यं न तु सुबन्तस्येति भावः । दोषातनमिति । दोषाशब्दस्यापि कालवाचित्वादलुगनुमितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः । समानाश्रय इति । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायान्तवर्तिसुप्स्थानिको ऽलुकस्तद्धितविशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः । अत्र चेति । अव्ययादाप्सुप इत्ययं लुग अव्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाद्भवतीत्यर्थः । न सिध्य-

व्यम्। तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति। सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिराकृष्यते। सा यथैवेह बाधिका भवति। पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनमिति। एवमिहापि स्यात् दोषातनम्। दिवातनमिति। एवं तर्हि न ब्रूमोऽलुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमीति। किं तर्हि भवति सुबन्तादुत्पत्तिरिति किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद् यावता समर्थानां प्रथमादिति वर्तते। सामर्थ्यं च सुबन्तेन। ज्ञाप्यमित्याह। कथम्। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यपि वर्तते। तत्र कुत एतत् सुबन्तात्समर्थादुत्पत्तिर्भविष्यति। न पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति। कथं यत्तदुक्तं वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति। समर्थस्य यद् वृद्धं ङ्याप्प्रातिपदिकदिकमित्येवमेतद्विज्ञायते। यद्येतज् ज्ञाप्यते। कथं द्विपद आगतं द्विपाद्रूप्यम्। प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यम्। कीलालप आगतं कीलालपारूप्यम्। पपुष आगतं पपिवद्रूप्यम्। पद्भाव ऊद् आकारलोपः प्रसारणमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। लुकि कृते न भविष्यन्ति। इह तर्हि सामसु साधु सामन्यः, वेमन्यः। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्राप्नोति। लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नलोपः। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्तिरिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वान्नलोपः। असिद्धो नलोपः। तस्यासिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति। परिगणितेषु कार्येषु नलोपो सिद्धः। न चेदं तत्र परिगण्यते। इदमपि तत्र परिग-

---

णीति। प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिरलुग्विधानात्तु ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षः प्रक्रान्तस्तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्या भाव्यं न तु पूर्वं ततश्चाव्ययाद्याप्सुप इत्ययमपि लुक्क्वितोत्पत्युत्तरकालभाविसुप्स्थानिकत्वादलुकः समानाश्रयत्वाद् बाध्यत इत्यर्थः। एतच्च हलदन्तादित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्ष्योच्यते। तत्र च प्रत्यय इति। प्राक्तद्धितोत्पत्तेः सुप्संज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः। कथं यदिति। यद्ययं लुग्विधानेन समर्थस्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्य वृद्धादिविशेषणत्वेन ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वप्रतिपादनप्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्येतेति प्रश्नः। परिहारमाह समर्थस्येति। समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृतित्वेनाश्रितस्यावयवभूतं ङ्याप्प्रातिपदिकं वृद्धादिति चेद्भवति ततः समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थः। कथं द्विपद इति। विभक्त्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विभक्तिनिमित्तानि कार्याण्यन्तरङ्गत्वात् प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः। सर्वत्र हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्य इति रूप्यप्रत्ययः। लुकि कृतइति कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वादिति भावः। वर्णाश्रयत्वाद् भसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणस्वाभावात्पद्भावादिकमनित्यम्। इह तर्हीति। नलोपस्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त्या नित्यत्वं मन्यते। परत्वादिति। द्वावपि लुङ्नलोपौ नित्यौ यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति नलोपोपि नित्य इति भावः। एतच्चान्तरङ्गानापि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यनाश्रित्योक्तम्। एतदेव त्वाश्रयणीयमन्यथान्तरङ्गत्वात्पद्भावादयो नित्यमपि लुकं बाधेरन्।

ष्यते। कथम्। सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः। सुपो विधिः सुब्विधिः। सुबन्ताद्विधिः सुब्विधिरिति॥

तत्र जातः॥ २५॥ किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते। जातादिष्वर्थेषु घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। शेष इत्यनुवर्तते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति। अत उत्तरं पठति। तत्र जातादिषु वचनं नियमार्थम्*। नियमार्थोऽयमारम्भः। जातादिष्वेव घादयो यथा स्युरिह मा भूवन्। तत्रास्ते तत्र शेतइति। यदि नियमः क्रियते। दार्षदाः सक्तवः। औलूखलो यावक इति न सिध्यति। संस्कृतमित्येवं भविष्यति। भवेत् सिद्धं दार्षदाः सक्तव इति। इदं तु न सिध्यति औलूखलो यावक इति। संस्कृतं नाम तद्भवति यत्तत एवापकृष्याभ्यवह्रियते। न च यावक उलूखलादेवापकृष्याभ्यवह्रियते। अवश्यं रन्धनादीनि प्रतीक्ष्याणि। तस्मान्नार्थोऽनेन नियमेन। कस्मान्न भवति तत्रास्ते तत्र शेतइति। अनभिधानात्। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेष्वपि ह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिषूत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवति। तद्यथा। अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागत इति। न तर्हीदानीं जातादयोऽर्था निर्देष्टव्याः। निर्देष्टव्याश्च। किं प्रयोजनम्। अपवादविधानार्थम्। प्रावृषष्ठप्। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः। क्व मा भूत्। प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्या वलाहका इति। यानि त्वेतानि निरपवादानि अर्थादेशनानि तानि शक्यान्यकर्त्तुम्। कृतलब्धक्रीतकुशलाः स्रौघ्नो देवदत्त इति॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाब-

तदुक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति। सुबन्ताद्विधिरिति। ततश्च तद्धितोऽपि सुब्विधिरिति तत्र कर्त्तव्ये-नलोपस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तिः। तद्धिते तु कृते लुकोऽपि सुब्विधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाल्लुक् प्रवर्त्तते। ततो भत्वान्नलोपाभावः॥ २४॥

तत्र॥ जातादिषु घादीनामपेक्षामाश्रित्य शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम्। इह तु शेष इत्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य जाताद्यर्थाक्षेपः। किमर्थमिति। प्रत्ययार्थवशेनाभिधानसामर्थ्येन च समर्थविभक्तिर्लप्स्यतइति तन्निर्देशोऽपि न कर्त्तव्य इति भावः। तेन स्वार्थे इति। ननु स्वार्थोऽपि प्रत्ययविधावनुपयोगाच्छेषइति कुतस्तत्र न स्युः। उच्यते। अन्तरेणापि शेषाधिकारं चातुरर्थपर्यन्तापत्याद्यर्थनिवृत्त्या स्वार्थे प्राग्दिशु प्राप्तेषु शेषाधिकारः स्वार्थव्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थः। तत्र आस्ते इति। सुघ्नमास्त इत्यादावपि शेष इत्यस्य लक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः। संस्कृतमिति। उपयोगफला हि क्रिया संस्कार इति मन्यते। तच्चावश्यमिति। अर्थनिर्देशकरणवादिनाप्यनिष्टनिवृत्तयेऽवश्यमाश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः। अपवादविधानार्थमिति। अंसकरेण विशिष्टापवादेऽपवादा यथा स्युरित्येवमर्था अर्थनिर्देशा इत्यर्थः॥ २५॥

हुलाल्लुक् ॥ ३४ ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् । लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । चित्रायां जाता चित्रा स्त्री । रेवत्यां जाता रेवती स्त्री । रोहिणी स्त्री । फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ * । फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ । फल्गुनी आषाढा उपदधाति । श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् * । श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः । श्राविष्ठीयाः । आषाढीयाः । तर्हि वक्तव्यम् । न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुगित्येवमत्र लुग्भविष्यति ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् * । प्रायभवग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्र भवोसौ भवति । तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अनित्यभवः प्रायभवः । नित्यभवस्तत्र भवः । अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् * । यद्भवानमुक्तसंशयं तत्रभव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते । स्रौघ्नौ देवदत्त इति । तेनैतत्तुल्यम् । सोप्यवश्यमुदग्देशादीन्यभिनिष्क्रामति । अथैतद्भवान् प्रायभवे उदाहरणं न्याय्यं मन्यते । तत्रभवे किमुदाहरणम् । तत्तत्र नित्यं भवति स्रौघ्नाः प्राकारा इति । एवं तर्हि तत्रभव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते । स यथैव तस्मिन् दृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवति एवं प्रायभवेपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रायभव इति प्रकृत्य उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् वक्ष्यति स प्रायभवे यथा स्यात्तत्रभवे मा भूत् । उपजानुभवं गड्वित्ति । अथेदानीं तत्रभव इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्विधीयते सोत्र कस्मान्न भवति । अनभिधानात् । यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यन्न भवति । एवं ठगपि न भविष्यति ॥

कोशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥ विकारे कोशाड्ढञ् * । विकारे कोशाड्ढञ्वक्तव्यः ।

श्रविष्ठा ॥ रेवतीरोहिणीति । नक्षत्राणो लुकि कृते लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । ततो गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठादादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद् ङीष् प्रत्ययः । नवेति । लुक एव प्रत्ययास्तूपसंख्येयाः ॥ ३४ ॥

प्राय ॥ तत्र भवेनेति ॥ भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषस्यान्तर्भावादिति भावः । अनित्यभव इति । अर्थभेदमनेनाचष्टे । यस्तत्र कदा चिद्भवति कदा चिन्न भवति स प्रायभवः । यस्य तु नियत आधाराधेयभावः स तत्र भव इति भावः । एतन्निराकरोति मुक्तसंशयेनेति । अथेति । जानुसमीपस्थशरीरावयववाच्युपजानुशब्द इति भावः । एवं ठगपीति । तत्रभवाधिकारे ठग्विधीयमानः प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कोशस्य विकारः कौशेयम्। संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः *। संभूतइत्युच्यमानेर्थस्यानुपपत्तिः स्यात्। न ह्यदः कोशे संभवति। किं तर्हि। कोशस्यादो विकारः। यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति। भस्मापि कोशविकारः। अथ सम्भूतइत्युच्यमाने क्रिमौ कस्मान्न भवति। क्रिमिरपि कोशे सम्भवति। अनभिधानात्। यथैव तर्हि क्रिमावनभिधानान्न भवत्येवं भस्मन्यपि न भवति। अर्थश्चोपपन्नो भवति।

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन्॥ ४८॥ अयुक्तोयं निर्देशः। कालादिति वर्त्तते। न च कलापीनामकालोस्ति। नैष दोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति॥

तत्रभवः॥ ५३॥ तत्रेति वर्त्तमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम्। तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालनिवृत्त्यर्थम् *। तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। कालाधिकारो निवर्त्यते। न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकारा निवर्त्तन्ते। कोवाभिसम्बन्धः यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत्। एषोभिसम्बन्धः कालाभिसम्बन्धं हि तत्रग्रहणमनुवर्तते। तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्त्तकं भवति। तस्मिंश्च निवर्त्तमाने कालाधिकारोपि निवर्त्तते॥

गम्भीराञ्ञ्यः॥ ५८॥ अव्ययीभावाच्च॥ ५९॥ ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् *। ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पारिमुख्यम्। पार्योष्ठ्यम्। अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः *।

कोशा॥ विकारे इति। तस्य विकार इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कर्तव्यम्। एणया ढञिति कृत्वा कोशादिति कर्तव्यम्। अर्थानुपपत्तिरिति। कौशेयशब्दस्य लौकिको योर्थः सूत्रवस्त्रलक्षणः स एवं नोपपद्यते लौकिकार्थो न संगृहीतः स्यादित्यर्थः। न ह्यद इति। कौशेयशब्दाभिधेयं वस्त्रसूत्रलक्षणं कोशेन सम्भवतीत्यर्थः। ननु कोशस्य वस्त्रकारणत्वात् कार्यस्य चकारणे सम्भवात् कथमनुपपत्तिः। नैष दोषः। लोकप्रसिद्धार्थबाध एवं कृतः स्याद् नहि कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः सम्भवक्रियापेक्षमेवाधाराधेयभावमधिगच्छति, किन्तर्हि प्रकृतिविकारभावम्। अर्थश्चेति। लौकिकोर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तो भवतीत्यर्थः॥ ४२॥

कलाप्य॥ कलापिसहचरित इति। यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापीत्यर्थः॥ ४८॥

तत्र भवः॥ नहि काक इति। यथा जाकवाशितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेया तथा तत्रशब्दस्यापीत्यर्थः। तत्रग्रहणं चेति। सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनं तत्रग्रहणं कालसम्बद्धस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिविरोधात् करोतीत्यर्थः॥ ५६॥

गम्भीराञ्ञ्यः॥ ञ्यप्रकरण इति। अव्ययीभावाच्चेत्येतदनित्यापकत्वादकृत्वा परिमुखादिभ्य एव ञ्यो विधेयः गणे चाव्ययीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव। तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भविष्य-

अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलाः औपशालः।

अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥ असत्यमिदमुच्यते । समानस्य तदादेश्च ॥ समानस्य सामानिकः । तदादेः । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । अध्यात्मादिषु चेष्यते । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऊर्ध्वंदमाच्च देहाच्च ॥ ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च ठञ्वक्तव्यः । और्ध्वंदमिकम् । और्ध्वदेहिकम् । लोकोत्तरपदस्य च ॥ लोकोत्तरपदस्य च ठञ् वक्तव्यः । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । मुखपार्श्वतसोरीयः ॥ मुखपार्श्वत इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः । मुखतीयः पार्श्वतीयः । कुग्जनस्य परस्य च ॥ ईयो वक्तव्यः । कुच्चागमः । जनकीयः । परकीयः । ईयः कार्योऽथ मध्यस्य ॥ मध्यीयः । मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥ मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ । माध्यमः । मध्यमीयः । मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् ॥ मध्यशब्दोऽयं मध्यंभावमापद्यते दिनण् चास्मात्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । माध्यन्दिन उपगायति । स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ॥ लुक्स्थाम्नो वक्तव्यः । अश्वत्थामा । अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः । कृष्णाजिनः । उष्ट्राजिनः । सिंहाजिनः । व्याघ्राजिनः । बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराञ्ञ्य इष्यते ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥ किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः* । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते । अपवादविधानार्थः । युगपदपवादान् वक्ष्यामीति । किमुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति न पुनर्निर्देशार्थोऽपि स्यात् । कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ । एकस्तत्र भव इति । अपरस्तस्येदमिति।

तीति भावः । अथ सूत्रं क्रियते तदातिव्याप्तिपरिहारायेदं वक्तव्यमित्याह अव्ययीभावादिति ॥ ५३ ॥

अन्त ॥ ऊर्ध्वंदमाच्चेति । दम उत्तरपदे ठञ्संनियोगेनोर्ध्वशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते । ऐहलौकिकमिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । मुखतीयमिति । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । मध्यमीय इति । गहादिषु मध्यो मध्यमं चाण् चरण इति यत्पठितं तत्र पृथिवीमध्यमवाची मध्यशब्दो गृह्यत इत्युक्तम् । ततोऽन्यत्रापि भवार्थे मध्यमीय इति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यथा स्यान्मध्यान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम् । स्थाम्नो लुगजिनात्तथेति । उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यते । बाह्य इति । गम्भीराञ्ञ्य इत्यत्रेदं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

तस्य व्या ॥ अधिकारोऽयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यातः तत्र प्रयोजनं पृच्छति किमर्थमिति । यथा विहितविधानार्थमेव भवव्याख्यानयोरुपादानं कस्मान्न भवतीति भावः। अपवादविधानार्थ इति वक्ष्यमाणष्ठञादयोऽपवादा भवव्याख्यानयोर्यथा स्युरित्येवम-

अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम् । तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम्* तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । भवार्थम् । किमुच्यते भवार्थमिति। न पुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात्। व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् *। व्याख्याने हि क्रियमाणे अन्तरेण वचनं सिद्धम् । यत्प्रति व्याख्यानमित्येतद्भवति तस्माद्भुत्पत्तिर्भविष्यति । किं च प्रत्येतद्भवति । व्याख्यातव्यस्य नाम । यदुच्यते भवार्थमिति तत्र व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति । अथ क्रियमाणेपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । अवयवश आख्यानं व्याख्यानम् । पाटलिपुत्रं चास्मै अवयवश आचष्टे । ईदृशा अस्य प्राकारा ईदृशा अस्य प्रासादा इति सत्यमेतत् । क्व चित्तु का चित्प्रसृततरा गतिर्भवति । शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति । निरुक्तं व्याख्यायते व्याकरणं व्याख्यायतइत्युच्यते न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायतइति । भवे मन्त्रेषु लुग्वचनम् *। भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः। अग्निष्टोमे भवो मन्त्रः अग्निष्टोमः । राजसूयः । वाजपेयः । कल्पे च व्याख्याने*। कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पो ऽग्निष्टोमः । राजसूयः । वाजपेयः । स तर्हि वक्तव्यः । न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्* । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः। राजसूयः । वाजपेयः ।

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥ क्रतुग्रहणं किमर्थम् । यज्ञेभ्य इतयित्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत एवोत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिकः । यत्र वा यज्ञशब्दोस्ति । नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । इह न स्यात् । पाञ्चौदनिकः। शातौदनिकः । दाशौदनिक इति । क्रतुग्रहणे पुनः

र्थस्तयोरधिकार इत्यर्थः । निर्देशार्थोपीति । अणादीनां घादीनाञ्चार्थे निर्देशार्थोपीत्यर्थः । भवार्थमिति । उत्तरैर्योगैर्भवे व्याख्यातव्यनाम्न एव प्रत्यया यथा स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः । व्याख्याने हीति । व्याख्यानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद् व्याख्यातव्याक्षेपस्य सिद्धत्वादिति भावः । पाटलिपुत्रस्येति । यादृशः सुकोसलायां प्राकारादिसंनिवेशः तादृशः पाटलिपुत्र इति पाटलिपुत्रं व्याख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रत्ययः । व्याख्यातव्यनामग्रहणाच्च व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणादतिप्रसङ्गाभावः । अग्निष्टोमे भव इति । अग्निष्टोमशब्दोत्र क्रतुवाच्येव न तु व्याख्यातव्यवाचीति ठञभावादणो लुक् । कल्पे चेति । अत्र ठञ एव लुक् ॥ ६६ ॥

क्रतु ॥ क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात् प्रश्नः । क्रतुग्रहणमिति । संज्ञीभूतका इति । मुख्या इत्यर्थः । यत्र वेति । बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते तदन्तविधिः स्यादिति भावः । पाञ्चौदनिक इति । सोमपानाभावादमुख्यत्वमेषामिति भावः । तस्माद् गौणमुख्यपरिहारार्थमुभयोरुपादानम् ॥ ६७ ॥

क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम् । क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात् । अग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिक इति । इह न स्यात् । पाञ्चौदनिकः शातौदनिकः । दाशौदनिक इति । यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥७२॥ नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् ॥ नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं द्रष्टव्यम् । नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

विदूराञ्ञ्यः ॥ ८४ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः, न ह्यसौ विदूरात्प्रभवति । किं तर्हि । वालवायात्प्रभवति । विदूरे संस्क्रियते । एवं तर्हि, वालवायो विदूरं च । वालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते ञ्यश्चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः । प्रकृत्यन्तरमेव वा ॥ अथ वा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दोस्ति वालवायस्य । न वै तत्र वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति । न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् । यथा । वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति । एवं वैयाकरणा वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति । वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ १ ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥८६॥ अयुक्तोयं निर्देशः चेतनावत एतद्भवति । निष्क्रमणमपक्रमणं वा द्वारं चाचेतनम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । नकर्त्तव्यः । अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते । तद्यथा । अयमस्य कोणोभिनिसृतः । अयमभिप्रविष्ट इति ॥

विदूरा ॥ वालवाय इति । आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः । तेन त्वनुरूपः स्थानी वालवायशब्द आक्षिप्यते यथा शिवादिगणे विश्रवणरवणेत्यादेशौ पठ्येते ताभ्यां तु विश्रवशब्दः स्थानित्वेनाक्षिप्यते । प्रकृत्यन्तरमिति । विदूरशब्दो नगरविशेषस्येव पर्वतविशेषस्यापि वाचकः स एव च प्रकृतित्वेनाश्रीयत इत्यर्थः । पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेद् जित्वरीवद्व्यवहरेत् प्रतिनियतपुरुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवति वणिजश्च मङ्गलार्थः वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति ॥ ६४ ॥

अभि ॥ चेतनावत इति । निष्क्रमणस्य पादविक्षेपरूपत्वादिति भावः । यद्यपि शकटादीनां निष्क्रमणादि भवति तथापि चेतनाधिष्ठानान्न तु स्वतन्त्राणामिति भावः । अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः । न च पादविक्षेप एव निष्क्रमणम् । वायुर्निष्क्रामतीति दर्शनात् । ननु द्वारस्य देशान्तरप्राप्तिफलं निष्क्रमणं नैवास्ति । एवं तर्हि करणस्यापि कर्तृसाध्यक्रियारोपादभिनिष्क्रामति द्वारमिति निर्देशः ॥ ६८ ॥

अधि ॥ आख्यायिकाभ्य इति । तादर्थ्ये चतुर्थी । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुब् भवतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥ लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् *। अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्र लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलं वक्तव्यः । वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । न च भवति भैमरथी ॥

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः *। द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम् । राक्षोसुरम् । दैवासुरी । राक्षोसुरी ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥ अभिजनश्च ॥ ९० ॥ अथ निवासाभिजनयोः को विशेषः । निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते । अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥ किमर्थं वासुदेवशब्दाद् वुन् विधीयते । न गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञित्येव सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषः । वासुदेवशब्दाद् वुञो वा वुनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति । अथ वा नैषा क्षत्रियाख्या । संज्ञैषा तत्र भगवतः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥ सर्ववचनं किमर्थम् । सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम् *। सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्ह्रासो यथा स्यात् । तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रो भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य मद्रक इत्येव यथा स्यात् । वार्ज्यो वा भक्तिरस्य वार्ज्यौ वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा स्यात् ॥

सोऽस्य ॥ निवासाभिजनयोरिति । अभिजनशब्देन पूर्वे बान्धवा उच्यन्ते।तत्संबन्धाद् देशोऽभिजनो गृह्यते । निवासशब्देनाप्यधिकरणसाधनेन देश एवेत्यविशेषात्प्रश्नः । निवासो नामेति । यत्र स्वयं वसति स तस्य निवासः । यत्र पूर्वे बान्धवानामुषितं सोऽभिजन इत्यर्थः । निवाससाहचर्याच्चाभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वे बान्धवाः ॥८६॥

वासुदेव ॥ वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः ऋष्यन्धकेत्यणन्तः । तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च वुञि रूपस्वरयोः सिद्धत्वात्प्रश्नः । किमर्थमिति । पूर्वनिपातमिति । अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीत्यस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । संज्ञैषेति । नित्यः परमात्मदेवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यतइत्यर्थः । प्रसङ्गेन च निर्देशेन पूर्वोक्तोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते ॥ ९८ ॥

जन ॥ जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । तद्वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत् सर्वं भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । यथा अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गक इत्यवृद्धादपि वुञ् भवति । एवमङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्येत्यत्रापि भवति । एवं स्थिते प्रश्नः । सर्ववचनमिति । अन्तरेणापि सर्ववचनं जनपदवदिति सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः । प्रकृतिनिर्ह्रासार्थमिति । असति सर्वग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादतिदेशः स्यान्न तु प्रकृतेरपि । सर्वग्रहणात्तु भवति । निर्ह्रासोपचयोपलपत्वमित्यर्थः । वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिषु विशेषाभा-

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥ प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात् * । प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रादर्शनात् । ग्रामे ग्रामे कलापकं काठकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ग्रन्थे च दर्शनात् * । यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स भवति । तत्र कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धम् । छन्दोर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । न हि छन्दांसि क्रियन्ते । नित्यानि च्छन्दांसि । छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यम् * । छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते । तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते । ग्रन्थे दर्शनात् । यत्र दृश्यते ग्रन्थः स भवति । तत्र कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धम् । ननु चोक्तम् । न हि च्छन्दांसि क्रियन्ते । नित्यानि च्छन्दांसीति । यद्यप्यर्थो नित्यः । या त्वसौ वर्णानुपूर्वी सा ऽनित्या । तद्भेदाच्चैतद्भवति । काठकम् । कालापकम् । मौदकम् । पैप्पलादकमिति । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम् । माथुरी वृत्तिः । यदि तर्हि अस्य निबन्धनमस्ति । इदमेव वक्तव्यम् । तत्र वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तम् । वाररुचं काव्यम् । जालूकाः श्लोकाः ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणम् * । प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्त्तव्यम् । अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति । तत्तर्हि वक्त-

---

र्थं मत्वाह तच्चेति । द्वित्वैकत्वयोश्च शब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्ह्रासार्थः । न तु बहुत्वे तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात् । मद्रक इति । मद्रस्यापत्यमिति द्व्यच्मगधेत्यण् । माद्रशब्दस्य मद्रशब्दातिदेशः । तत्प्रत्ययादेशश्च वार्ग्य इति । वृजेरपत्यमिति वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ् ॥ १०० ॥

तेन ॥ प्रपूर्वो वचिः प्रकाशने अध्यापनरूपे वा वर्तते करणे वा । तत्राद्येर्थे प्रत्ययो न दृश्यते द्वितीये तु सूत्रान्तरेण सिद्धमिति मत्वाह प्रोक्तग्रहणमिति । ग्रामे ग्राम इति । सुशर्मादीनां प्रतिग्रामं प्रवक्तृत्वेऽपि सुशर्मणा प्रोक्तं काठकं सौशर्मणमिति प्रयोगो न दृश्यतइत्यर्थः । नित्यानीति । कर्त्तुरस्मरणात्तेषामिति भावः । या त्वसाविति । महाप्रलयादिषु वर्णानुपूर्वीविनाशे पुनरुत्पद्य ऋषयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधतीत्यर्थः । तद्भेदादिति । आनुपूर्वीभेदादित्यर्थः । ततश्च कठाद्य वेदानुपूर्व्याः कर्त्तार एव न तु स्थिताया एव सुशर्मादिवक्तारः । ततश्च छन्दस्यपि कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धः प्रत्यय इति भावः । माथुरीति । माथुरेण प्रथमतः प्रकाशितेत्यर्थः । कलापिनोऽणित्यण्ग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्बहूवादप्यत्राण् भवति । द्विविधं चेह प्रोक्तं गृह्यते । परकृतं स्वकृतं वा । यत् प्रकाशितं तेन प्रोक्ताधिकारएव कठादिभ्यो वक्ष्यमाणप्रत्ययविधानम् ॥ १११ ॥

कलापि ॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति । करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययनमिह करणं गृह्यते । शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनाद् वार्तिकारम्भः । कलापिखाडायनग्रहणमिति । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनौ सिद्धे पृथक् कलापिग्रहणं प्रत्यय

न्यम् । न वक्तव्यम् । कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशम्पायनान्तेवासिषु प्रत्य ककारिग्रहणस्य । यदयं कलापिखाडायनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । वैशम्पानान्तेवासी कठः । कठान्तेवासी खाडायनः । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी । यद्यन्तेवास्यन्तेवासिभ्योपि स्यात्कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात्पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति । ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति। छन्दोग्रहणं चेतरथा ह्यतिप्रसङ्गः* । छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः। इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्* । पुराणप्रोक्तेष्विवत्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि सौलभानि इति । किं कारणम् । तुल्यकालत्वात् । एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योण्* । कृते ग्रन्थइत्यत्र मक्षिकादिभ्योण्वक्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् । तद्विशेषेभ्यश्च * । तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः । सरघाभिः कृतं सारघम् । गार्मुतम् । पौत्तिकम् । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । योगविभागात्सिद्धम्* । योगविभागः करिष्यते । कृते ग्रन्थे । ततः संज्ञायाम् । सञ्ज्ञायां च तेन कृतइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतं सारघम् । गार्मुतम् । पौत्तिकम् । ततः कुलालादिभ्यो वुञ् । संज्ञायामित्येव ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तस्येदम् ॥१२०॥ तस्येदमित्यसंनिहिते ऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्* । तस्येदमित्यसंनिहिते ऽप्राप्तिः । किं कारणम् । इदमः प्रत्यक्षवाचित्वादिदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति । तस्यादस्तस्य तदित्यत्र न

कारिग्रहणे लिङ्गम् । तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः। कठान्तेवासी खाडायनो वैशम्पायनान्तेवासी भवत्येवेति णिनौ सिद्धे शौनकादिषु णिन्यर्थे खाडायनग्रहणं साचाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः । तित्तिरिणेति छणोऽभावे यथाऽण्न भवति तथा छन्दोब्राह्मणानीत्यत्रोक्तम् ॥ १०४ ॥

पुराण ॥ तुल्यकालत्वादिति । शाठ्यायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः । कृते योगविभाग इति । संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञिति सूत्रं विभक्तमित्यर्थः ॥ इति कैयट कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तस्येदम् ॥ इदम इति । इदंशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । सम्बन्धिना योगे षष्ठी विधीयते तस्मिन् प्रत्ययइत्यर्थः । सर्वश्चेति ।

स्यात् । सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र* । सिद्धमेतत् । कथम् । यद्योगा षष्ठी वर्तते तत्रेति वक्तव्यम् । अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः* । अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्यानन्तरस्तस्य समीपे इति । किं यद्योगा षष्ठी वर्तत इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथानन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिद्धं तु परिगणनात्* । सिद्धमेतत् । कथम्, परिगणनं क्रियते। स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः* । स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम् । ग्राम । स्रौघ्नः। माथुरः। जनपद । आङ्गकः । वाङ्गकः । मनुष्य । दैवदत्तः । याज्ञदत्तः । पत्राद्वाह्ये * । पत्राद्वाह्यइति वक्तव्यम् । आश्वमौष्ट्रं गार्दभम् । रथाद्रथाङ्गे* । रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम् । आश्वरथम् । गार्दभरथम् । औष्ट्ररथम् । वहेस्तुरणिट् च* । वहेस्त्रन्तादण् चेट्च वक्तव्यः । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । अग्नीधः शरणेरञ्भं च * । अग्नीधः शरणेरञ्प्रत्ययो भसंज्ञा च वक्तव्या । अग्नीधः शरणमाग्नीध्रम् । समिधामाधाने षेण्यण् * । समिधामाधाने षेण्यण् वक्तव्यः । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् । चरणाद्धर्माम्नाययोः* । चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् । कठानां धर्म आम्नायो वा काठकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिति । किमिदमपि भवान् प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः प्रकृत्यर्थमपि । यथैव तर्हि इदमित्येतत् प्रत्यक्षे वर्तते एवं तदित्येतत्परोक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात्तस्येदमिति । अस्यामुष्य इत्यत्र न स्यात् । अस्त्यत्र विशेषः । एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति । तस्य च अमुष्य च तस्येति । इहापि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति । तच्च अदश्च इदं च इदमि-

---

पाणिनीये कात्यायनीये च न्यासइत्यर्थः । पाणिनीयन्यासेऽपि देवदत्तस्येदमनन्तरमिति प्रत्ययप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । असंनिहिते प्रत्ययविधानमनन्तरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः । स्व इति । तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वनन्तरादिषु। पत्राद् वाह्यइति । पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यत्रायमर्थनिर्देशः । रथादिति । रथाद्यत्पत्रपूर्वादञित्येतयोर्योगयोरर्थनिर्देशः । सांवहित्रमिति । तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामिटि कर्त्तव्येऽसिद्धत्वात् तृचि इटि रूपम् । आग्नीध्रमिति । अग्निमिन्धइति क्विप् । अन्तर्भावितण्यर्थत्वादिन्धिः सकर्मकः । होताग्नीदुच्यते । तस्य शरणं गृहमाग्नीध्रम् । भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वाभावः । चरणादिति । गोत्रचरणादित्यत्रायमर्थनिर्देशः । एकशेषनिर्देश इति । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषः । त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यतइत्युक्तेः पूर्वशेषदर्शनाच्चेत्युक्तमिति पूर्वस्यापि तदःशेषः । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्यैकवचनं विभक्त्यन्तानां चैकशेषः । एकशेषद्वारेण चैतत्प्रतिपा-

वेत्र। यदप्युच्यते । अनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति । न वक्तव्यः । अनभिधानादनन्तरादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥१२५॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः *। वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम् । राक्षोसुरम् ॥

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥१२७॥ सङ्घादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गार्गो घोषः। वात्सो घोषः । किमर्थो णकारः। वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य* । सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेतत् प्रातिपदिकम् । लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु *। लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थस्तु णकारः कर्तव्यः । लिङ्गार्थम् । वैदी । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् । वैदी स्थूणा ऽस्य वैदीस्थूणः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

रैवतिकादिभ्यश्छ ॥ १२९ ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् * । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वक्तव्यः । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः । आथर्वणिकस्येकलोपश्च * । आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण्वक्तव्यः । आथर्वणो धर्मः । आथर्वण आम्नायः । इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रियते । वसन्तादिषु अर्थवन्शब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । षष्ठे अध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थमिकलोपार्थं द्विग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः । वसिष्ठोऽनुवाको विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यम् । अथर्वणो वेति । तेन सिद्धमथर्वा इति । आथर्वण इति च । अथ वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठितव्यस्तत्र च नार्थः प्रकृतिभावार्थेन नापि इकलोपार्थेन । यदि वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठ्यते । अथर्वाणमधीते आथर्वणिक

द्यति षष्ठ्यन्तमात्रं प्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तदविवक्षितम् ॥ १२० ॥

सङ्घाङ्क ॥ घोषग्रहणमिति । घोषे ऽपि प्रत्ययः सिध्यति । वैषम्याच्च यथासंख्यं न भवति । लिङ्गेति । लिङ्गविहितप्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते ॥ १२७ ॥

रैवति ॥ अपाणिनीयःसूत्रेषु पाठ इत्याह कौपिञ्जलेति । गोत्रे वुञि प्राप्ते ऽण्विधिः। अस्मादेव निपातनादपत्यार्थे कपिञ्जलहस्तिपादशब्दाभ्यामण् पादस्य पद्भावश्च । गोत्राधिकाराद् गोत्रप्रत्ययान्तादिदं विधानम् । अण्वक्तव्य इति । कौपिञ्जलहास्तिपदादणित्यस्यापाणिनीयत्वात् । ऋषिभ्यो लुगिति । वसिष्ठादिशब्दसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लुक् न त्वसत्यस्मिन् सूत्रे आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वेत्यत्रार्थे आथ-

इति न सिध्यति। नैष दोषः। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। अथर्वाणमधीते आथर्वणिक इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अव्यविकन्यायेन। तद्यथा। अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवमाथर्वणमधीतइति विगृह्य आथर्वणिक इति भविष्यति। अथर्वाणमधीतइति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। आथर्वणिकानामिदमिति। न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हति अन्यदतो धर्मादाम्नायाद्वा ॥

तस्य विकारः ॥ १३२ ॥ तस्येति वर्त्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम्। तस्यप्रकरणे तस्य पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् *। तस्यप्रकरणे तस्य पुनर्वचनं क्रियते। शैषिकनिवृत्त्यर्थम्। शैषिका निवर्त्तन्ते। कथं च प्राप्नुवन्ति। तस्येदंवचनात् प्रसङ्गः *। तस्येदंविशेषा ह्येते। अपत्यं समूहो निवासो विकार इति। किमर्थमिदमुच्यते। बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥ ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। कथं पुनरशैषिकं बाधेत। उत्सर्गः शेष एवासौ ॥ यो ह्युत्सर्गः सोपि शेष

वर्णशब्दो न सिध्यतीत्याह तत्रेति। यदेवाथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणं शास्त्रं तदेवाथर्वणिकानामाम्नायो न तु तेषामाम्नायान्तरमाथर्वणशब्दवाच्यं धर्मस्तु आथर्वणसादृश्यादाथर्वणशब्देनाभिधास्यते। न चेदानीमिति। चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वचनादर्थान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः ॥ १३१ ॥

तस्य विकारः ॥ शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति। विकारावयवयोर्मा भूवन्नित्येवमर्थं तस्यग्रहणमित्यर्थः। कथं चेति। किमधिकारात् प्राप्नुवन्ति। अथ तस्येदमिति वचनात्। यद्यधिकारात् प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदा पुनरपि तस्येदमित्यनेन प्राप्नुवन्ति। अथ तस्येदमित्यनेन प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते। तदासौ नोपपद्यते उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति प्रश्नः। तस्येदंवचनादिति। तस्यग्रहणं घादिसम्बद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्त्तकं घादीनपि निवर्त्तयति। तन्निवर्त्तनसामर्थ्यात्तस्येदमित्यनेनापि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति। अन्यथा तन्निवर्त्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः। प्राग्दीव्यत इत्यवधिविशेषाश्रयेण त्वणादीनामधिकारादणादय इह सम्बध्यन्तइति विपर्ययोऽत्र न चोदनीयः। घादयोऽनुवर्त्तन्ताम् अणादयो मानुवर्त्तन्तामिति। किमर्थमिति। सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः। बाधनार्थमिति। तस्येदमित्यत्राणादयो घादयश्चाणाद्यपवादा विहिताः तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा स्युस्तदपवादा घादयो मा भूवन्निति एवमर्थमिदमुच्यते। ये तस्येति। अण इत्यर्थः। कथं पुनरिति। तस्येदमित्यस्मात्तस्य विकार इत्यस्य पृथग्निर्देशादनेन विधीयमानोऽणप्रत्ययोऽशैषिकः कथं विकारे ऽप्राप्तान् घादीन् बाधतइति प्रश्नः। उत्सर्ग इति। असत्यस्मिन् पृथक् सूत्रे विकारोपि तस्येदमित्यत्रान्तर्भावाच्छेषो भवतीति घादयः प्राप्नु-

एव । के पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति । यावता सर्वमप्यपवादैर्व्याप्तम् । इह न किं चिदुच्यते । हलसीराट्ठगिति । कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं भवानध्यारुह्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह । न पुनः सर्वस्यैव योगस्य । अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः कर्त्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या । प्रकृता समर्था विभक्तिरनुवर्त्तते तस्येदमिति । न वा संप्रसयः * । न वा संप्रसय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेः । न वा काको वाश्यत इत्येवमधिकारा निवर्त्तन्ते । यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते । महता सूत्रेण निवृत्तिः कर्त्तव्या ।

अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिः * । अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिष्टा तत्र निवृत्तिः प्राप्नोति । पाटलिपुत्रकाः प्राकाराः । पाटलिपुत्रकाः प्रासादा इति । अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिः मयड्डुत्सर्गात् * । अण्मयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । पठिष्यति हि विप्रतिषेधम् । अणो वृद्धान्मयडिति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । मयड्डुत्सर्गात् । निवर्त्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धान्मयड्डुत्सर्गः तस्याणपवादः । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अनुवृत्तौ हि छस्योत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयट् * । अनुवर्त्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धाच्छ उत्सर्गः । तस्याण्मयटावपवादौ । अपवादविप्रतिषेधान्मयड् भविष्यति ।

वन्ति । उत्सर्गत्वं विकारस्य प्रकृतिविशेषासंबन्धादसति हि योगविभागे बिल्वादिभ्यो-
ण् विकार इति वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतिविशेषसंबद्ध एव विकार उपयुक्तत्वादशेषः
स्यात् । प्रकृतिमात्रसंबद्धस्त्वनुपयोगाच्छेष एव स्यात् । सति तु योगविभागे विका-
रस्यापि अण्विधावुपयोगादशेषत्वाद् घादीनामप्राप्तिः । अप्राप्त्यनुमानमेव बाध इति
भावः । के पुनरिति । शैषिकाणामिति निर्द्धारणे षष्ठी । अपवादैरिति । वक्ष्यमाणैरणा-
रणादिभिरित्यर्थः । हलसीरादिति । हलशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः सीर-
शब्दोऽपि कृदन्तो नित्त्वात् । ततश्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदणपवादोऽस्तीति ठकं बाधि-
त्वाणैव भवति हालः सैर इति । कथं पुनरितिं । हलसीराट्ठगित्ययमण एवापवादः क-
थमणैव शक्यो बाधितुं योगस्तूत्तरार्थ एव स्यादिति प्रश्नः । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति ।
बाधकबाधनार्थादणः पुनर्विधानादित्यर्थः । तस्यग्रहणमेवानन्यार्थमिति तत्सामर्थ्यादि-
त्युक्तम् । इदमर्थाद्विकारस्योत्कर्षो बाधकबाधनार्थ एवेत्यर्थः । न वेति । घादीनां प्राधा-
न्यात्तस्यग्रहणे गुणो प्राक्तने निवर्त्तमानेऽपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितुं न हि गु-
णानुयायि प्रधानं भवति । अवयवे अर्थो घादीनां निवृत्तत्वादप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽप्रसङ्ग
इत्यर्थः । पाटलिपुत्रका इति । पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तस्येदमित्यर्थे रोपधेतोः
प्राचामिति वुञ् । मयड्डुत्सर्गादिति । मयड्डुत्सर्गः शैषिकेषु निवृत्तेषु सामान्येन विधान-
मित्यर्थः । अप्राप्त एव वृद्धाच्छे नित्यं वृद्धेति मयडारम्भात् । अनुदात्तादेरित्ययमवृद्धेषु
कृतार्थस्तत्राविशेषादञ्मयटोः कोपधाच्चेत्ययमपवादोऽणिति शाकमयमित्यत्र मयट् न ल-

यत्तावदुच्यते न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेणेत्र शैषिकाणां निवृत्तेरिति संप्रत्यय एव। न ह्यत्राण् दुर्लभः। सिद्धोत्राण्। तस्येदमित्येव। सोयं पुनस्तस्यग्रहणेन सापवादस्याणः प्रसङ्गे इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति तत्र ये तावद् द्वितीयास्तानपवादत्वाद्बाधिष्यन्ते। तृतीयास्तान् परत्वात्। ये चतुर्थास्तत्र केचित्पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमिमं न बाधिष्यन्ते। केचिन्मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्तइति। एतावन्तश्चैते स्युः यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा न पञ्चमाः सन्ति न षष्ठाः। यदप्युच्यते। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरिति। प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते। तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः स्यात्। यदप्युच्यते। अणमयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयड्वुत्सर्गादिति। मा भूद्विप्रतिषेधः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमणञ्जं बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ १३५॥ किमर्थं विकारावयवयोर्युज्यतइत्यर्थः। अपवादविप्रतिषेधादिति। शाकशब्दाच्छापवादयोरण्मयटोः परत्वान्मयट् सिध्यतीत्यर्थः। इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैवेष्टसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह यत्तावदिति। इदमिति। घादीनामिह निवृत्तत्वादयमण् निरपवादः, घाद्यनुवृत्तौ हि योगविभागोनर्थकः स्यात्तस्येदमित्यनेनैव विकारेप्यणादीनां घादीनां च सिद्धत्वात्। तत्रेति। यथा हलसीराट्ठगित्याणि ठग्विधीयमानो द्वितीयो भवति तमपवादत्वादयमण् बाधते तृतीयकच्चाप्राप्तः। ये तृतीयस्थाने प्राप्तत्वादस्याणस्तुल्यकक्ष्यत्वात्परत्वाद् बाध्या यथा वृजीनां विकार इति तस्येदमित्यण् प्रथमः। अवृद्धादपीति वुञ् द्वितीयः। मद्रवृज्योः कन्निति तृतीयोनेन बाध्यते। वार्ज इति। वृजिशब्दस्य फिट्सूत्रेषु विकल्पेनोदात्तत्व विधानात् पक्षे आद्युदात्तत्वादण्। पक्षे अनुदात्तादेश्चेत्यञ्। ये चतुर्था इति यथा त्रिगर्तानां विकारः त्रैगर्त इति त्रिगर्तशब्दो बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः। तत्राण् प्रथमः। जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः। गर्त्तोत्तरपदलक्षणश्छस्तृतीयः। तदवधिग्रहणविहितो वुञ् चतुर्थः। केचिन्मध्य इति। यथा रङ्कूणां विकारो राङ्कव इत्यत्राण् प्रथमः तदपवादयोरवृद्धादपीति ओर्देशे ठञिति वुञ्ठञोस्तुल्यकक्षयोरन्यतरो द्वितीयः। ततः कोपधादणिति वा कच्छादिपाठाद्वाण् तृतीयः। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञिति चतुर्थः पूर्वमेवाणं बाधते न तु विकाराणं बाधते। तेनैव तु परत्वाद्वुञ् बाध्यते। तत ओरञित्यञि प्राप्ते कोपधाच्चेत्यण् प्रतिप्रसूयते। न पञ्चमा इति। शैषिका इति शेषः। अन्यथा प्रावृषो विकारः प्रावृण्मयः इति मयडस्त्वेवात्राण् प्रथमः। तदपवादः कालाट्ठञिति द्वितीयः ऋत्वण् तृतीयः। प्रावृष एण्य इति चतुर्थः। विकाराण् पञ्चमः। नित्यवृद्धेति मयट् षष्ठो भवति। यदपीति। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोण् तस्मादेव शैषिकाणां बाधको न तु प्रकृत्यन्तरात् स्वयमेवाभावादित्यर्थः। अञमिति। ओरञ् अनुदात्तादेश्चेति सूत्रद्वयविहितं कोपधाच्चेत्यण् बाधिष्यते न तु मयटम्। मयटैव तु परत्वादण् बाधिष्यतइत्यर्थः॥ १३२॥

अवयवे॥ कृतनिर्देशौ ह्येताविति। यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वमुक्तं तथापि तदनपेक्ष्य

गपदधिकारः क्रियते । विकारावयवयोरुक्तम् * । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि ताविति । इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ स्येदमिति ॥

बिल्वादिभ्योण् ॥ १३६ ॥ किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते । कोपधादित्येव सिद्धम् । बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम् * । बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयट्प्रतिषेधार्थम् । मयडतो मा भूदिति ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥ अनुदात्तादेरञोविधाने आद्युदात्तान्ङीष उपसंख्यानम् * । अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्तान्ङीष उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कुवली । कौवलम् । बदरी । बादरम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निघाते कृते ऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । पदस्य ह्यनुदात्तादित्वम् * । पदस्य हि निघातः । सुबन्तं च पदम् । ङ्याप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते । न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । समर्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः । नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत । वाचो विकारः । त्वचो विकार इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकारः सर्वइति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयाति । यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति । यदयं भिक्षादिगणे गर्भिणीशब्दं पठति । कथंकृत्वा ज्ञापकम् । भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठे एतत्प्रयोजनम् । अनुदात्तादिलक्षणोऽञ् मा भूदिति । यदि पदस्य निघातः । गर्भशब्दोयमाद्युदात्तस्तस्मादिनिरिन्नन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात् । तस्मिन्नवस्थिते निघातस्तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्याञः प्रसङ्गः ।

क्वचित्तावदणाद्यस्सिद्धाः भास्मनं मार्तिकमित्यादावित्यभिसंम्बन्धायैतदुक्तम् १३५ ।

अनु ॥ कुवलीति । कुवलबदरशब्दौ ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्तौ ताभ्यां गौरादित्वान्ङीष् । पदस्येति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनादिह चानुदात्तादिग्रहणस्य ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । यथाक्रमम् । वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति । न वेति । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां ङ्यन्तस्यानुदात्तादित्वं मन्यते । न च वृद्धावृद्धेत्यनेन विरोधः । समर्थावयवस्य ङ्याप्प्रातिपदिकस्य वृद्धादिविशेषणत्वेनाश्रयणात् । एतद्धीति । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वात् प्रातिपदिकयोस्तु धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । सर्वशब्दश्च सर्वस्य सुपीति सुप्याद्युदात्तः । केवलस्त्वयमुणादिष्वन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादिः । तस्माद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयम् । पूर्वस्य निघात इति । प्राग् व्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः । गर्भशब्द इति ।

पश्यति त्वाचार्यः । यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वनिघात इति। अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति। पदग्रहणं किमर्थम्। पदग्रहणं परिमाणार्थम् * । पदग्रहणं क्रियते। परिमाणार्थं पदावधेर्यथा स्यात् ।वाक्यस्य मा भूत् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥ किमर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते । मयड्वैतयोरिति वचनमपवादविषये ऽनिवृत्त्यर्थम् * । मयड्वैतयोरित्युच्यते अपवादविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यादिति । बिल्वमयं बैल्वम् । एतयोरित्यर्थनिर्देशः * । एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः । तद् द्वैरूप्यं विजानीयात् । योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे । एतयोरित्यर्थनिर्देश इति ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १६५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम् * । विकारो विकारेण युज्यते अवयवश्चावयवेन । विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट् प्राप्नोति । इष्यते चाञत्र स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञ्विधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते। न वा दृष्टोह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दः । तस्मान्मयडभावः । न चैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम्। दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्द, स्तद्यथा। पूर्वे पञ्चालाः। तैलं भुक्तम्। घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कृष्ण इति। विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते। तद्यथा शालीन् भुङ्क्ते मुद्गैः शालिविकारान्मुद्गविकारैरिति। तस्मान्मयडभावः। तस्मान्मयडभावो भविष्यति। नैतद्विवदामहे। अवयवे समुदायशब्दोऽस्ति नास्तीति। विकारे वा प्रकृतिशब्द इति। किं तर्हि विकारावयवशब्दोऽस्ति ततउत्पत्तिः

र्तिगृभ्यां मन्निति प्रत्ययस्य नित्वात् । पदग्रहणमिति । यस्य पदत्वं भविष्यति तस्यैवैकवर्जमनुदात्तं यथा स्यात् पदसमूहस्य मा भूदित्येवमर्थं पदग्रहणमित्यर्थः ॥ १४० ॥

मयट् ॥ किमर्थमिति। विकारावयवौ प्रकृतावेवेति भावः। मयडिति। एतयोरित्येहिमन् सति पुनर्विधानं मयटो भवति तच्चापवादविषये पि प्राप्त्यर्थं संपद्यते। योगयोर्वेति ।योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये मयडित्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥ १४३ ॥

ञितश्च तत्प्रत्यय त् ॥ तयोर्विकारावयवयोर्ञित्प्रत्ययः तदन्ताद्विकारावयवयोरेवाञ् भवतीति सूत्रार्थः। किमर्थमिति। अन्तरेणापि सूत्रं सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। विकारावयवयोरिति । कपोतस्य विकारो यत् मांसं कापोतं तस्यापि विकारो रसो भवति कापोतावयवस्य सक्थ्यादेः कापोतस्यावयवोऽन्यो भवतीति वृद्धत्वान्मयट्प्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमञ्विधानमित्यर्थः । नवेति। यदा कपोतावयवस्य सक्थ्यादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सक्थ्याद्यवयववृत्तेरञ् भविष्यति। कपोतविकारमांसस्-

प्राप्नोति । विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभिधानात् * । विकारावयवशब्दात् प्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । तेनानभिधानात् । न हि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । अभिधाने ह्यन्यतो मयट्प्रसङ्गः * । अभिधाने सत्यन्ततोपि मयट् प्रसज्येत । बैल्वस्य विकार इति । तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् * । तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल् लुग्वक्तव्यः । यदि लुगुच्यते । कथं गौमयं भस्म द्रौवयं मानम् । कापित्थो रस इति । अन्यत्र गोमयाद् द्रुवयात् फलाच्च लुग्वक्तव्यः । इह तर्हि औष्ट्रकी । अञन्तादितीकारो न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम् । इह हि सौनागाः पठन्ति । वुञश्चाञ्कृतप्रसङ्ग इति । इह तर्हि पालाशी समिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अञ् योनुपसर्जनमिति । अञन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत । तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येव । इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिशब्दो नोपपद्यते । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । योसावाद्यः कपोतः सलोमकः सपक्षः न च संप्रति प्राणिति । कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्त्ततइति । अथ मतमेतत् । प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीति । इहापि न दोषो भवति ॥

त्तेश्च कपोतशब्दान्मांसविकारे रस इत्यर्थः । तेनेति । मयटः कापोतमयमिति विकाराव-
यवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः । तस्मादिति । यद्यनभिधानं नाश्रीयते तदा ञितश्च
तत्प्रत्ययादिति सूत्रमपनीय बैल्वमयादिनिवृत्त्यर्थं तत्प्रत्ययाल्लुगिति वक्तव्यम् । अन्य-
त्रेति । गोश्च पुरीष इति विकारे प्रत्ययं मन्यते । यदा तु पुरीषं नावयवो नापि विका-
रस्तदा गोर्मयट् तत्प्रत्यय एव न भवतीति लुकः प्रसङ्ग एव नास्ति । द्रुवयवशब्दो-
द्रोर्विकार इति माने वय इति वयप्रत्ययान्तः । एताभ्यामनुदात्तादिलक्षणोञ् । औष्ट्रकी-
ति । वृद्धलक्षणस्य मयटो लुकि कृतेऽञन्तत्वाभावादीकाराप्रसङ्गः । वुञश्चेति । पाणि-
नीयलक्षणे दोषोद्भावनमेतत् । पालाशीति । पलाशस्य विकारः । पलाशादिभ्यो वेति
पक्षे ऽञ् कृदन्ताद्विकारे मयटो लुकि ईकाराप्रसङ्गः। पाणिनीयलक्षणे त्वञन्तादञि सती-
कारः सिध्यति। काशकृत्स्नेति। अणन्तस्य स्त्रियामध्येत्र्यामनुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः।
तस्मादिति। यस्माल्लुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादनभिधानान्मयटोनुत्पत्तिराश्रयि-
तव्या । केषांचित्तु ग्रन्थः । नैष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवि-
तव्यम । यथाध्येत्र्यां वर्त्तते लुप्तः सः यश्च श्रयते उत्पन्नस्तस्मादीकः । अथ वा
पुनरस्तु न तेनानभिधानादिति । अनेन यद्यपि काशकृत्स्ना परिहृता तथाप्यापि-
शला न परिहृता भवति । पालाश्यापिशले न संवदेते तस्मादस्तु न तेनानभिधा-
नादित्येष पाठो युक्तः । इह तर्हीति । उद्गतप्राणे मांसे प्राणिवाचिनः कपोतश-
ब्दस्य वृत्तिः । तस्यां चावृत्तौ प्राणिवाचित्वाभावाद्रसे मांसविकारे कापोतशब्दो

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥ कथमिदं विज्ञायते । क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति । आहो स्वित्परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति । किं चातः । यदि विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोतीति । अथ विज्ञायते परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति प्रकृतिमात्रात् प्राप्नुवन्ति । तस्मात्, क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च * । अङ्गं च क्रीतवद्भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रीतवदिति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोरपि भवन्ति । ततोऽमी क्रीतवत् कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी क्रीतवत्कृताः स्युः । अणो वृद्धान्मयट् * । अणो वृद्धान्मयडिसेतद्भवति विप्रतिषेधेन । अणोवकाशः । तित्तिडिक । तैत्तिडिकम् । मयटोऽवकाशः । काष्ठमयम् । इहोभयं प्राप्नोति । शाकमयम् । ओरञोनुदात्तादेरञश्च * । ओरञोनुदात्तादेरञश्च मयड् भवति विप्रतिषेधेन । ओरञोवकाशः । अरडु । आरडवम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । दारु । दारुमयम् । अनुदात्तादेरञ्भवतीत्यस्यावकाशः । कुवल । कौवलम् । जरद्वृक्ष । जारद्वृक्षम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आम्रमयम् । मयटः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन * । मयटः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन । प्राण्यञोऽवकाशः । गृध्र, गार्ध्रम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चाषम् । भासम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन । न वानष-

---

न सिध्यतीति चोद्यम् । कथं तत्रेति । तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यतइति प्रश्नः । प्रकृत्यन्वया इति । प्रकृतेरन्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः । प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकारावस्थायामपि क्वचित्प्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ।

क्रीतव ॥ प्रत्ययमात्रमिति । मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकमिति क्रीते ठग्विहित इति शूर्पस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति । प्रकृतिमात्रादिति । शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ्ठञौ हलस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः । अङ्गं चेति । कालेभ्यो भववदित्यत्र यदुक्तं सिद्धं तूभयनिर्देशादिति । तदेवानेन प्रतिपाद्यते । अङ्गग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव गृह्यते । तेनायमर्थो भवति क्रीतार्थे यथा परिमाणमङ्गं यथा च परिमाणात् प्रत्ययस्तथा विकारेपि परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च । तेन यस्मात्परिमाणात् क्रीते यः प्रत्ययस्तस्मादेव स एव विकारेपि भवति । न वक्तव्यमिति । क्रीते परिमाणादिसेवान्यतरविशेषणत्वे परिमाणस्य सिद्धे वतिनिर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थादुभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः । अण इति । कोपधाच्चेति विहितात् । कौवलमिति । कुवल्या विकार इत्यर्थेऽञ् । मयटः स एवेति । काष्ठमयमिति । काष्ठशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । आम्रमयमिति । आम्रशब्दोमितम्योर्दीर्घश्चेति रगन्तोनुदा-

काशत्वादपवादो मयट् * । न वैष युक्तो विप्रतिषेधः । योयमञो मयटश्च । किं कारणम् । अनवकाशत्वादपवादो मयट् । अनवकाशो मयट् सावकाशमञं बाधिष्यते । स कथमनवकाशः । यद्यनुवर्त्तन्ते शैषिकाः । अथ निवृत्ताः शैषिकाः । वृद्धमाद्युदात्तं मयटोवकाशः । प्राण्यञश्च * । अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः योयं मयटः प्राण्यञश्च । किं कारणम् । अनवकाशत्वादपवादो मयडिस्येव । अनवकाशो मयट् । स यथैव ओरञमनुदात्तादेरञं च बाधते एवं प्राण्यञमपि बाधेत । तस्मान्मयड्विधाने प्राणिप्रतिषेधः * । तस्मान्मयड्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्तइस्येवमयं मयट् ओरञमनुदात्तादेरञं च बाधिष्यते प्राण्यञं न बाधिष्यते । यद्येतदस्ति । मध्ये ऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति । मानुवृत्तन् शैषिकाः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्तइस्येवमयमण् अञं बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते । अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन * । अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन । अनुदात्तादेरञ्भवतीत्यस्यावकाशः । जारदूवृक्ष । जारदूवृक्षम् । प्राण्यञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कपोत । कापोतम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषः । तेन वा सत्यनेन वा । सापवादकः स विधिः । अयं पुनर्निरपवादः । यदि तेन स्याद् इह न स्यात् । श्वाविधो विकारः शौवाविधम् ॥

त्तादिः । गार्ध्रमिति । गृध्रस्य विकार इत्यर्थः । नवेति । ओरञोनुदात्तादेरञश्चेति य उक्तो विप्रतिषेधस्तन्निराकरोति यद्यनुवर्त्तन्तइति । तस्य विकार इत्यत्र शैषिकाणामनुवृत्तौ छे प्राप्ते मयडारभ्यमाणोन्यपूर्वको भवतीति छस्यैवाञोपि बाधइत्यर्थः । एतच्च बाध्यसामान्यचिन्तायां येन नाप्राप्तइति न्यायस्यानवतारादेतन्न्यायानपेक्ष्योच्यते । अथेति । तन्निवृत्तौ विध्यन्तरपूर्वको मयड् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवाञं बाधते न त्वपवादत्वादित्यर्थः । प्राण्यञश्चेति । पूर्वत्र विप्रतिषेधाभावेपीष्टसिद्धिर्भवत्येव । दारुमयमाम्रमयमिति । प्राण्यञि तु तदभावे चाष भासमितीष्टं न सिध्यति मयट्प्रसङ्गात् । तस्मादिति । नित्यं वृद्धशरादिभ्योऽप्राणिन इति वक्तव्यमित्यर्थः । यद्येतदस्तीति । यद्येतदाश्रीयत इत्यर्थः । मानुवृतन्निति । वृत्तेर्द्युद्भ्यो लुङीति वा परस्मैपदम् । पुषादिद्युताद्लीति च्लेरङादेशः । शैषिकाणां निवृत्त्यनुवृत्त्योरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वात्कोपधलक्षणोण् बाध्यतइत्यर्थः । जरदूवृक्ष इति । जरदूवृक्षशब्दः समाससवरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः । स एवेति । गार्ध्रमिति । कपोतशब्दो लघावन्तइति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः । सापवाद इति । मयटा परत्वाद् बाध्यमानत्वात् । अयमिति । अनेन परत्वान्मयटो बाधनात् । श्वाविध इति । श्वानं विध्यतीति क्विप् । नहिवृतीति दीर्घः । कृत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वादनुदात्तादित्वम् । अत्र मयडभावात् प्राण्यञ् भवति । द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेधे ऐजागमश्च भवति ॥ १५६ ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥ फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात् * । फले लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रकृत्यन्तरत्वात् प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले वर्त्तते । एकान्तदर्शनात् प्राप्नोति । एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद् वृक्षे लुग्वचनम् *। एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद् वृक्षे लुग्वक्तव्यः। वृक्षोऽपि हि फलैकान्तः।

लुप् च ॥ १६६ ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् * । लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । व्रीहयः, यवाः, माषा, मुद्गाः, तिलाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् * । पुष्पमूलेषु बहुलं लुग्वक्तव्यः । मल्लिका । करवीरम् । बिसम् । मृणालम् । न च भवति पाटलानि मूलानि ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * । ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । माशब्दिकः। नैत्यशब्दिकः। कार्यशब्दिकः। आहौ प्रभूतादिभ्यः*। आहौ प्रभूतादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । प्राभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः * । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायनिकः । गच्छतौ परदारादिभ्यः * । गच्छतौ परदारादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

फले ॥ प्रकृत्यन्तरत्वादिति । आमलकादिशब्दः फले न यौगिकः आमलक्या फलमिति किं तर्हि जातिशब्द एवेत्यर्थः । एकान्तदर्शनादिति । आमलक्या अवयवे आमलकं दृश्यते । ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द इत्यर्थः । फलैकान्त इति । फलमेकान्तो यस्येति बहुव्रीहिः । यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा संबन्धाविशेषादामलकस्यैयमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनि चक्प्रत्ययमुत्पाद्य लुग्विधेयः । तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तन्त इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥ १६३ ॥

लुप् च ॥ फलपाकशुषामिति । फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः । व्रीहय इति । बिल्वाद्यण् । यवा माषा इति । तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोऽण् । मुद्गशब्दाद् बिल्वाद्यण् । पाटलानीति । पाटलिशब्दो बिल्वादिः ॥ १६६ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ तदाहेति । तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते । न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः । आहौ प्रभूतादिभ्य इत्यतो भेदेन वचनात्तेन पदसमुदायादयं प्रत्ययः । माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिकः । तत्र पदसमुदायार्थेऽतिनाप्रत्ययमृश्यमानो वचनक्रियासंबन्धात्कर्म संपद्यते । अप्रातिपदिकत्वात्तु द्वितीयानुत्पत्तिः । प्रभूतमाहेति । क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् । पृच्छताविति । तिङन्तानुकरणमेतत् । तत्र शब्दे कार्यासंभवात्तदन्तार्थे ठग्विधिः ॥ १ ॥

आकर्षात् ष्ठल् ॥ ६ ॥ इह केषांचित्सांहितिकं षत्वम् । केषांचित्षिदर्थम् । तत्र न ज्ञायते केषां सांहितिकं षत्वं केषां षिदर्थमिति । किमत्र न्याय्यम् । परिगणनं कर्तव्यम् । आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ॥ आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥ १ ॥

विभाषा विवधात् ॥ १७ ॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यम् । वैवधिकः ।

त्रेर्मम्नित्यम् ॥ २० ॥ नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । त्रेर्मब्वचनं नित्यविषयार्थम् * । नित्यं क्त्यन्तं मब्विषयमेव यथा स्यात् । केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र यथाधिकारं तद्विषयताप्रसङ्गः * । तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । निर्वृत्तइति वर्तते । तेन निर्वृत्तएव क्त्यन्तं मब्विषयं स्यात् । येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यात् । कृत्रिमं महत्सु विहितमिति । एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्य इमब्वक्तव्यः । कुट्टिमा भूमिः । सेकिमोसिरिसेवमर्थम् । ततो वक्तव्यम् । त्रेः । त्रेश्चेमप्प्रत्ययो भवति । ततो नित्यम् । नित्यं च त्रेरिमप्प्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् । नित्यं क्त्यन्तमिमब्विषयमेव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति ॥

आक ॥ इहेति । एकस्य वानेकस्य वा षकारस्य व्यञ्जनपरस्य श्रुत्या विशेषानवधारणात्सांहितिकोपि वा षकारेऽनचि चेति द्विर्वचनविधानादनेकषकारत्वसंभवात्संशयः । आकर्षेति ॥ श्लोकवार्तिककारः संदिग्धानसंदिग्धांश्च भ्रान्तिनिरासाय पर्यजीगणत् । षडेतइति । विधिवाक्यापेक्षं षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्तैते ॥

विभाषा ॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति । अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायौ । तत्राविरविकन्यायो न संभवति । उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् । ततो वीवधाच्चेति वक्तव्यमित्युक्तम् ॥ १७ ॥

त्रेमप् ॥ विभाषा मा भूदिति । द्वे अत्र विभाषे संभवतः । एका महाविभाषा अपरा विभाषा । विवधादिति । तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहणस्यास्वरितत्वादननुवृत्तत्वान्महाविभाषा नित्यग्रहणेन निवर्त्यते । इतरोऽनन्तरा विभाषा निवर्त्यत इत्युक्तमिति मत्वाह नैतदस्तीति । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति इदं तर्हीति । निर्वृत्त एवेति । पक्त्रिणा निर्वृत्तमित्यस्यैव वाक्यस्य निवृत्तिः न तु पक्त्रिः क्रियत इत्यादेरपीत्यर्थः । कृत्रिमं महदिति । प्रत्ययप्रयोगमन्तरेणापि महत्वादीनि कृत्रिमशब्दार्थविशेषणानि स्युरित्यर्थः । भाव इति प्रकृत्येति । भाववाचिनः शब्दान्निर्वृत्तेऽर्थे इमब् विधेय इत्यर्थः । त्रेरिति । पूर्वेण सिद्धे नित्यार्थं वचनम् । तेन निर्वृत्ते तावद्वाक्यं निवर्त्यते । ततो नित्यमित्यनेनोपचारान्तरविषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः क्रियत इति तद्विषयता त्रिप्रत्ययस्य सिध्यति ॥ २० ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥ अयं योगः शक्योवक्तुम्। कथं चूर्णी चूर्णिनौ चूर्णिन इति। इनिनैव मत्वर्थीयेन सिद्धम्॥

लवणाल्लुक्॥ २४ ॥ लवणाल्लुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात् *। लवणाल्लुग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। रसवाचित्वात्। रसवाच्येष लवणशब्दः। नैष संसृष्टिनिमित्तः। आतश्च रसवाची। असंसृष्टे च दर्शनात् *। असंसृष्टेपि हि लवणशब्दो वर्त्तते। तद्यथा। लवणं क्षीरम्। लवणं पानीयमिति। त्रेः संसृष्टे चादर्शनात् *। संसृष्टे चापि यदा नोपलभ्यते। तदाह लवणः सूपः। अलवणा यवागूः अलवणं शाकमिति॥

प्रयच्छति गर्ह्यम्॥ ३० ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। यदसावल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तद्गर्ह्यम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः। प्रयच्छति गर्ह्यायेति *। स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्तव्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति गर्ह्यार्थं गर्ह्यम्। मेस्याल्लोपो वा *। मेस्याच्छब्दलोपो वा वक्तव्यः। द्विगुणं मे स्यादिति प्रयच्छति द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः। वृद्धेर्वृधुषिभावः *। वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः। वार्धुषिकः॥

धर्मं चरति॥ ४१ ॥ अधर्माच्च *। अधर्माच्चेति वक्तव्यम्। आधर्मिकः॥

ऋतोञ्॥ ४९ ॥ नृनराभ्यामञ्वचनम् *। नृनराभ्यामञ्चेति वक्तव्यम्। नुर्धर्म्या नारी। नरस्यापि नारी। विशसितुरिड्लोपश्च *। विशसितुरिड्लोप-

---

चूर्णा॥ इति नेति। ठक्तु संसृष्ट इत्यनेनानभिधानान्न भविष्यतीति भावः॥ २३॥

लव॥ रसवाचित्वादिति। रसस्य गुणत्वाद् गुणवाचिनां शुक्लादीनां गुणगुणिनोरभेदोपचाराद् गुणवृत्तिदर्शनान्नार्थो लुकेत्यर्थः। असंसृष्टे चेति। लवणेन द्रव्येण यदसंसृष्टं लवणरसयुक्तं चेत्तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद् गुणशब्दत्वमेवास्येत्यर्थः। संसृष्टे चेति। लवणद्रव्यसंसृष्टमपि यल्लवणरसं न संभवति तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः॥ २४॥

प्रयच्छ॥ अयुक्तोयमिति। उत्तमर्णो यदल्पं ददाति न तद् गर्ह्यम्। यत्त्वल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तदेव गर्ह्यमित्यर्थः। गर्ह्यायेति द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति चतुर्थ्यन्तात् प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः। मेस्याल्लोपो वेति। उपचारापेक्षया विकल्पार्थो वाशब्दः। द्विगुणं मेस्यादिति वाक्यात् प्रत्ययो मेस्याच्छब्दलोपश्च। वार्धुषिक इति। वृद्ध्यर्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः॥ ३०॥

धर्मम॥ अधर्माच्चेति। तदन्तविधेर्ग्रहणवता प्रातिपदिकेन निषेधाद्वचनम्। येन विधिरित्यत्र धर्मोऽनञ इति वार्त्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम्॥ ४१॥

ऋतोञ॥ नृनराभ्यामिति। नृशब्दस्य सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्यये दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। यथा नृशब्दादञ् भवत्येवं नरशब्दादपीत्यर्थः॥ ४९॥

श्चाङ्च वक्तव्यः। विशसितुर्ढ्रम्र्यं वैशस्त्रम्। विभाजयितुर्णिलोपश्च*। विभाजयितुर्णिलोपोऽश्च वक्तव्यः। विभाजयितुर्ढ्रम्र्य वैभाजित्रम्॥

शिल्पम्॥ ५५॥ किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः। किं चातः। कुम्भकारे प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः। शिल्पमिव शिल्पम्। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः। मौरजिकः। पाणविकः। पैठरिकः॥

शक्तियष्ट्योरीकक्॥ ५९॥ किमर्थमीकगुच्यते। न कगेवोच्येत। का रूपसिद्धिः। शाक्तीको याष्टीक इति। शक्तियष्ट्योरीकारोन्ते कशब्दश्च प्रत्ययः। न सिध्यति। विभाषा चैव हि शक्तियष्ट्योरीकारः। अपि च केण इति ह्रस्वत्वम् एवं तर्हीकगुच्यते। का रूपसिद्धिः। शाक्तीको याष्टीक इति। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। यस्येति लोपः प्राप्नोति। इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरिकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते। सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। यस्येति लोपं प्रतीकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः॥ ६०॥ किं यस्यास्ति मतिः स आस्तिकः। किं चातः। चौरे ऽपि प्राप्नोति। एवं तर्हि इति लोपोत्र द्रष्टव्यः। अस्तीत्यस्य

शिल्पम्॥ अभ्यासपूर्वकं क्रियासु कौशलं शिल्पम्। मृदङ्गादिषु द्विविधा क्रियाऽभ्याहननलक्षणा निष्पादनलक्षणा च। तत्र विशेषानुपादानात् पृच्छति किं यस्येति। एवं तर्हीति। उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्द आश्रीयत इत्ययमेवेवशब्दलोपः। कुम्भकारस्य हि मृदङ्गं मुख्यं शिल्पं वादकस्य तूपचरितम्। मृदङ्गवादनमिति। लोके तु मार्दङ्गिकशब्दस्य मृदङ्गवादनाशिल्पेऽभिधेयः। तत्र साहचर्यान्मृदङ्गशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्त्या गतार्थत्वाद्प्रयोगो वादनशब्दस्य॥ ५५॥

शक्ति॥ ईकारान्त इति। बह्वादिपाठात्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् शक्तीयष्टिशब्दाभ्यां कग्भविष्यतीत्यर्थः। ईकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। अन्यथा ककमेव विदध्यात्। न त्वावग्रहणनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनम्। यतो न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः। पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्। यं विधिमिति। एवं च दीर्घोच्चारणं प्रत्याख्यातम्। इकका सिद्धत्वात्। अन्ये त्वाहुः शक्तियष्टिभ्यां ठगिति ठग्विधानादेव यस्येति लोपाभावः सिद्धः प्रहरणमित्यनेन हि ठकि सिद्धे पुनष्ठग्विधानं यस्येति लोपाभावार्थमेव वाक्यनिवृत्तये नित्यार्थं तत्स्यादिति चेत्तन्न। शक्तियष्टिभ्यामित्येषाधिकस्य ठकः पूर्वेण सिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात्।, ५६॥

अस्ति॥ चौरे पीति। तस्यापि मतिसद्भावात्। अचेतनश्च पदार्थो नास्तिकः

मतिः। आस्तिकः। नास्तीत्यस्य मतिः नास्तिकः। दिष्टमित्यस्य मतिः दैष्टिकः॥

छत्रादिभ्यो णः॥ ६२॥ किं यस्य च्छत्रधारणं शीलं च्छात्रः। किं चातः। राजपुरुषे प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। छत्रमिव च्छत्रम्। गुरुश्छत्रम्। गुरुणा शिष्यश्छत्रवत् छाद्यः। शिष्येण च गुरुश्छत्रवत्परिपाल्यः॥

हितं भक्षाः॥ ६५॥ हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः * । हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। इतरथा ह्यनिर्देशः * । इतरथा ह्यनिर्देशो न भवति। हितशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति। स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। एवं वक्ष्यामि। हितं भक्षास्तदस्मै। ततो दीयते नियुक्तम्। तदस्मा इति॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्॥ ७६॥ वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं विहितत्वात् *। वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकः। किं कारणम्। विहितत्वात्। विहितोत्र प्रत्ययस्तस्येदमिति। शब्दभेदादविधानम्। शब्दभेदादविधिरयं भवति अन्यो हि शब्दो रथं वहति अन्यो हि रथस्य वोढेति। शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात् प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम् *। शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः। य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढेति। तत्रार्थसामान्यात्सिद्धम्। इदं

स्यादिति वक्तव्यम्। न्यायस्य तु प्रदर्शनाद्भाष्यकारेण प्रतिपदं नोक्तम्। अस्तीत्यस्येति। परलोककर्तृका च सत्ता विज्ञेया। तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात् तेन परो लोकोस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकस्तद्विपरीतो नास्तिकः। दिष्टशब्दो दैवपर्यायः। तेन दैवपरायणो दैष्टिकः॥ ६०॥

छत्रा॥ राजपुरुष इति। यः पुरुषो राज्ञश्छत्रं धारयति स च्छात्रशब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः। उत्तरपदलोप इति। उत्तरपदस्येवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः। गौणी वृत्तिश्छत्रशब्दस्याश्रयणीया। तत्रैव प्रत्ययस्य दर्शनादित्युक्तं भवति। गुरुश्छत्रमिति। अज्ञानं शिष्यस्य च्छादयति निवर्त्तयति यतस्तत्र च्छत्रं शीलमस्य गुरुविषयं पालनं शीलमस्येत्यर्थः॥ ६२॥

हितम्॥ इतरथा हीति। यदि चतुर्थी न निर्दिश्यते तदा प्रकृताया अस्येति षष्ठ्याः सम्बन्धयोग्यत्वादिहाद्युपस्थानात्प्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः॥ ६५॥

तद्वह॥ शब्दभेदादिति। षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययो विधीयमानो द्वितीयान्तान्न प्राप्नोतीत्यर्थः। अर्थसामान्यादिति। अर्थस्यैक्यात् षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययोत्पत्तौ विष्टसिद्धिरेवेत्यर्थः। ननु रथाद्रथाङ्ग इति तत्रोक्तम्। वोढर्यपि प्रयोगदर्शनादिष्यतामित्यदोषः। द्विरस्य इति। रथसीताहलेभ्यो यद्विधावपि तदन्तविधिः॥ ७६॥

तर्हि प्रयोजनम्। यो द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः। यो द्वयो रथयोर्वोढा द्विरथः। तेन सति लुग्भवति। अनेन सति कस्मान्न भवति। प्राग्दीव्यतइत्युच्यते॥

संज्ञायां जन्याः॥ ८२॥ किं निपात्यते। जनन्या जनीभावो निपात्यते यच्च प्रत्ययः। जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात् *। जन्या इति निपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। पञ्चमीनिर्देशात्। जनीशब्दादेषा पञ्चमी। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत। जनीं वहन्ति जन्याः। जनीं वोढारो जन्याः। जनीमवाक्षुर्जन्या इति॥

विध्यत्यधनुषा॥ ८३॥ विध्यत्यकरणेन *। विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम्। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः *। अधनुषेत्युच्यमाने ऽनिष्टप्रसङ्गः स्यात्। इहापि प्रसज्येत। शर्कराभिर्विध्यति। कण्टकैर्विध्यतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति कण्टकैर्विध्यति शर्कराभिर्विध्यतीति। अनभिधानात्॥

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः॥ ९०॥ गृहपतिना संयुक्तइत्युच्यते। तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति। दक्षिणाग्निरपि गृहपतिना संयुज्यते। एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्तइत्युच्यते। सर्वश्च गृहपतिना संयुक्तः। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते। साधीयो यो गृहपतिना संयुक्तः। कश्च साधीयः। यस्मिन् पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते। अथ वा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते। अथ वा संज्ञायामिति वर्त्तते॥

मत्वर्थे मासतन्वोः॥ ११८॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वा *। मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम्। मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्ननन्तरमिति वा मधव्यः।

संज्ञायाम्॥ निपातनानर्थक्यमिति। वृत्तिकारैर्यन्निपातनमाश्रितं तदनर्थकं विधिनैवेष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः। जनीशब्दादिति। जायतेस्यां गर्भ इति जनी वधूरुच्यते। जनिसहिभ्यामितीण्प्रत्ययो जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। सर्वकाल इति। यद्यपि विध्यर्थत्वेपि संख्याकालयोरविवक्षयैतत्सिध्यति तथापि न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणम्॥ ८२॥

विध्य॥ शर्कराभिरिति। प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद् वृत्तिप्रसङ्गः। अनभिधानादिति। शर्कराभिः पद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थः। एवं चाधनुषेत्यपि न वक्तव्यम्। अन्ये त्वाहुः, धनुषा करणविशेषेण करणमात्रं लक्ष्यतइति सर्वत्र करणे प्रतिषेधः प्रवर्त्तते॥ ८३॥

गृह॥ गृहपतिर्यजमानः। यस्मिन्निति। यजमानेन पत्न्या च ये यागविशेषाः क्रियन्ते ते पत्नीसंयाजास्ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ। अथ वेति। स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव॥ ९०॥

मत्वर्थे॥ अनन्तरार्थे वेति। वाशब्दः समुच्चये। मत्वर्थे मासतन्वर्थविशेषणेपि

माधवः। लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्ययाः * । लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। लुक्। मधुः। नभः। तपः। अकारः। इषः। ऊर्जः। इकारः। शुचिः। रेफश्च। शुक्रः॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् * । अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। ओ श्रावयेति चतुरक्षरम्। अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्। ये यजामहइति पञ्चाक्षरम्। यजेति द्व्यक्षरम्। द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः। छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् * । छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः। अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानम् * । अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् * । स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमेतत्। वसव एव वसव्याः पान्तु॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥ इति चतुर्थोऽध्यायः॥

प्रत्ययोनन्तरार्थेपीत्यर्थः। मधुरिति। मधु विद्यतेस्मिन् नभांसि विद्यते यस्मिन् तपो विद्यते ऽस्मिन्निति यतो लुक्। नभः शब्दोत्राभ्रवाची। अत्र नभस्तप इति नपुंसकत्वं छान्दसत्वात्। इष इति। एषणमिट् साऽस्मिन्नस्ति ऊर्गस्मिन्नस्ति शोचनं शुक् साऽस्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः। शुक्र इत्यत्रायस्मयादित्वाज्जश्त्वाभावः॥ ११८॥

वसोः॥ अक्षरसमूह इति। अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दःशब्दाद्यत्प्रत्ययः। ओश्रावयेति अक्षराणि गण्यन्ते। स्वार्थविज्ञानादिति। वसोरिति योगविभागः कर्तव्यः। तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः॥१४०॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥



श्रीगणेशाय नमः ।

अथ प्रदीपसहिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ।

प्राक् क्रीताच्छः ॥१॥ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनउक्तम् *। किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् । अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये ऽणप्रसङ्ग इति । इहापि प्राग्वचनं क्रियते । सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्याद् योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगउपतिष्ठते । अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः । अधिकारात् सिद्धमिति चेदपवादविषये च्छः प्राप्नोति । उगवादिभ्यो यत् छश्चेति छोपि प्राप्नोति । तस्मात् प्राग्वचनं कर्त्तव्यम् । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने किमिदं विज्ञायते प्राक् क्रीताद्याः प्रकृतय आहो स्वित्प्राक्क्रीताद्ये ऽर्था इति । किं चातः । यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः अपवादविषये छप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राक् क्रीताद्ये ऽर्था इति न दोषो भवति । समाने ऽर्थे

श्रीगणेशाय नमः । प्राक् क्रीताच्छः । प्राग्वचनमिति । छ इत्येवाधिकारोस्त्विति प्रश्नः । प्राग्वचन उक्तमिति । अस्मिन् प्राग्वचने यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तं न्यायस्य तुल्यत्वात् । प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र यदुक्तं तदेवेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः । सकृद्विधानार्थमिति । प्राक्क्रीताद्ये ऽर्थास्तानपेक्ष्य सकृदेवानेन तेष्वर्थेषु च्छस्य विधानं यथा स्यादित्यर्थः । विहितो यथा स्यादिति । पुनः श्रुत्या प्रकर्षप्रतिपत्तिः । सुष्ठुलाघवेन विहितो यथा स्यादित्यर्थः । योगे योगइति । असति सकृद्विधाने तस्मै हितं छ इत्येवं प्रत्यर्थनिर्देशसूत्रं छो वक्तव्यस्तथा च शास्त्रगौरवप्रसङ्गः । अधिकारादिति । छ इत्येतावदेव सूत्रमस्तु नार्थः प्राक्क्रीतादित्यनेन । यथैव प्रत्ययादयोधिकारा अवधिविशेषोपादानमन्तरेणेष्टं साधयन्ति एवमयमपि साधयिष्यतीत्यर्थः । प्रतियोगमित्यनेन लाघवार्थत्वमधिकारस्य दर्शयति । योगे योगउपतिष्ठतइत्यनेन न त्वधिकारस्य व्यापारः प्रदर्श्यते । उगवादिभ्यो यच्छश्चेतीति । नदीस्रोतोन्यायेन प्रतिसूत्रमधिकारस्योपस्थानात् उत्सर्गापवादयोः सन्निधानाविशेषात्तव्यत्तव्यानीयरामिव विकल्पः स्यादित्यर्थः । के चिदाहुः । उगवादिभ्यो यदित्ययमप्यधिकारस्ततो द्वयोरपि पारार्थ्यात्परस्यासम्बन्धादुपलक्षमेतत् । इदं तु प्रदर्शनीयं शरीरावयवाद्यच्छश्चेति । स एव दोष इति । तस्मै हितमित्यादिष्वर्थनिर्देशेषु ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सामान्यप्रकृतिरधिकारात्सन्निहिता शरीरावयवाद्यदित्यादौ तु विशेषप्रकृतिस्तत्र प्राक्क्रीतात् प्रकृतिभ्यो विधीयमानश्छो विशेषप्रकृतेरपि प्राप्नोत्यर्थः । समाने ऽर्थइति । तस्मै हित-

प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यत् छं बाधिष्यते । यथा न दोषस्तथास्तु । प्राक् क्रीताद्ये ऽर्था इति विज्ञायते । कुत एतत् । तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कां चिदेव प्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत । अथ वा पुनरस्तु प्राक् क्रीताद्याः प्रकृतय इति । ननु चोक्तमपवादविषयेपि च्छप्रसङ्ग इति । न वा क्व चिद्वावचनात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । क्व चिद्वावचनात् । यदयं क्व चिद्वावचनं करोति विभाषा हविरपूपादिभ्य इति । तज्ज्ञापयति नापवादविषये छो भवतीति । यद्येवं, नार्थः प्राग्वचनेन । अधिकारात्सिद्धम् । ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये च्छप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत् । न वा क्व चिद्वावचनादिति । अथ किमर्थमियानवधिर्गृह्यते न प्राक् ठञ इत्येवोच्येत । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अर्थेष्वेव भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । समानेर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच् छं बाधते ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ यञ्ञ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनङ्ग्पानहौ प्रयोजनम् * । यञ्ञ्यौ भवतः अञः पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । सनङ्ग्पानहौ प्रयोजनम् । यतोऽवकाशः, शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । अञोवकाशः, वार्ध्रं वारत्रम् । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयं प्राप्नोति । सनङ्गव्यं चर्म । ञ्यस्यावकाशः, औपानह्यं दारु । अञः स एव । उपानन्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । औपानह्यं चर्म । ढश्च * । ढश्च भवत्यञः पूर्ववि-

---

मित्यस्मिन्नर्थे शरीरावयवाद्यद्विधीयमानः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं बाधते तक्रमिव कौण्डिन्ये दधीत्यर्थः । तथा हीति । यथाजातीयोवधिस्तथाजातीयेनावधिमता भाव्यम् । यथा मासात्पर इत्युक्ते कालः प्रतीयते ग्रामात् पूर्व इत्युक्ते देशः । अलोन्त्यात्पूर्व इत्यत्रेव । यां कां चिदिति । अपरिज्ञायाद्य इत्येवं वाच्यं स्यादित्यर्थः । अथवेति । अभ्युपगम्यवादोयम् । न त्वयं पक्षो युक्तः । अवधिविजातीयत्वात् । नन्वस्मिन्पक्षे छस्यार्थो न निर्दिष्टः स्यात् ततश्च स्वार्थे प्राप्नोति । नैष दोषः । तस्मै हितमित्यादीनामर्थनिर्देशानां प्रत्ययं प्रति साकाङ्क्षत्वात् सन्निहितेन छेन निराकाङ्क्षीकरणादर्थस्य लाभात् स्वार्थे प्रत्ययाप्रसङ्गात् । वावचनादिति । विकल्पवचनादित्यर्थः । अथेति । ठञः परोर्थः प्रकृतिर्वा प्राक्क्रीतान्नास्तीति लाघवार्थं प्राक्ठञ इति वक्तव्यम् । प्राग्वतेष्ठञिति प्रत्यासन्नष्ठञ् ग्रहीष्यत इत्यर्थः । अर्थेष्विति । तेन ज्ञापकाश्रयणमन्तरेण न्यायेनापवादविषये छस्याप्रवृत्तिः सिध्यति । प्राक् ठञ् इति तूच्यमाने तुल्यजातीयस्यावधिमतो भावादर्थाः प्रकृतयो वावधिमत्त्वेन संगृह्येरन् ॥ १ ॥

उगवा ॥ यञ्ञ्याविति । छापवादानां परविप्रतिषेधबाधनायेदम् । छदिर्नामेति । छादनं छदिस्तच्च चर्मविकारोपि सम्भवति । अत्राहुः, छदिरुपानहोः प्रतिपदं प्रत्यय-

प्रतिषेधेन । ढञोवकाशः । छादिषेयं तृणम् । अञः स एव । छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । छादिषेयं चर्म । ढञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत् * । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । आमिक्ष्यमामिक्षीयम् । पुरोडाश्यं पुरोडाशीयम् । यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति चरव्यास्तण्डुलाः । यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अन्नविकारेभ्यश्च * । अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अन्नविकारेभ्यो विभाषाया अवकाशः । सुर्याः सुरीयाः । यतः स एव । इहोभयं प्राप्नोति सक्तव्या धाना इति । यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते । तत्रैव चोच्यते नाभिनभं चेति । तत्र चोच्यते । नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात् । नाभेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । प्रकृत्यभावात् । विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च नाभिसंज्ञकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यदेव हि तन्मण्डलचक्राणां तदेव मण्डलचक्रं तन्नभ्यमित्युच्यते । सिद्धं तु शाखादिषु वचनाद् ह्रस्वत्वं च । सिद्धमेतत् । कथम् । शाखादिषु नाभिशब्दः पठितव्यः ।

विधानादयुक्तो विप्रतिषेधः । तथा चोक्तम् । परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति । चिन्त्यमेतत् । हविरपूपादिभ्य इति सूत्रपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमपूपादिग्रहणम् । न ह्यपूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुकारान्तः पठ्यते । पाठे ऽपि वापवादोऽसौ भवत्युत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधस्तस्माद्धविर्विशेषवाचिविषय एव विप्रतिषेधोऽभिमतः । गवादिगणे हविःशब्दस्य पाठात् स्वरूपग्रहणाच्च विभाषाद्धविरित्यत्र हविर्विशेषवाचिग्रहणम् । चरव्या इति । चर्वधिकरणं हविरुपचाराच्चरुशब्देनोच्यते । अन्नविकारेभ्यश्चेति । अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते तद्विषयोयं विप्रतिषेध उच्यते । प्रपञ्चार्थश्चायं पाठो हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यदित्युक्तत्वात् । तत्र सामर्थ्यादपूपादिग्रहणेनानिर्द्धारितविशेषा अन्नविकारा एव ग्रहीष्यन्ते । प्रकृत्यभावादिति । यद्यपि हितार्थे नभ्यं तैलं नभ्यं लोहबन्धनमिति सिध्यति । तथापि नभ्यं चक्रमिति न सिध्यति । न हि चक्रस्य नाभिर्विकृतिरपि त्ववयवः । नापि तादर्थ्यमस्ति अवयविनोऽवयवार्थत्वाभावादिति पर्यनुयोगः । यस्तु शरीरावयवो नाभिस्ततः परत्वाद्धितार्थे शरीरावयवाद्यदिति यता भाव्यं नाभ्यं तैलमिति । गवादियता सन्नियुक्तो नभभावो ऽन्यत्र यति न भवति । न चेति । यद्यपि दारुलक्षणा प्रकृतिर्नाभेरस्ति । तथापि नभ्यशब्दवाच्यं चक्रं नाभेः प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः । मण्डलचक्राणामिति । नेयं निर्द्धारणे षष्ठी सामान्यविशेषाभावात् । न हि भवति गवां गौः सम्पन्नक्षीरतमा । तस्मादवयवावयविभावे षष्ठी । मण्डलाकारं चक्रं येषां तानि मण्डलचक्राणि शकटानि तेषां मण्डलाकारं यच्चक्रं तन्नभ्यमुच्यते । तच्च नाभेः प्रकृतिर्न भवतीति तत्र प्रत्ययो

ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । नाभिरिव नभ्यामिति । कः पुनरिहोपमार्थः । यत्तदक्षधारणं परिवर्त्तनं वा । अपर आह । यत्तदञ्जनोपाञ्जनमिति । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं नाभिनभं चेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यान्येतान्यरवन्ति चक्राणि तदर्थम् । तत्र नाभिसंज्ञाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति यानि चाप्यनरवन्ति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्तव्यम् । दृश्यते हि समुदायादवयवस्य पृथक्त्वम् । तद्यथा । वार्क्षी शाखेति । गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते । तद्यथा । बैभीतको यूपः । खादिरं चषालमिति । तत्रावयवात्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति । अथ यो नाभ्यर्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यं नभ्यो वृक्षो नभ्या शिंशपेति । नभ्यात्तु लुग्वचनम् *। नभ्यात्तु लुग्वक्तव्यः । स तर्हि लुग्वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तादर्थ्याताच्छब्द्यं भविष्यति । नभ्यार्थो नभ्य इति ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमशीतिशतं कम्बल्यामिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति । इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति ।

न प्राप्नोतीत्यर्थः । कः पुनरिति । अवयवावयविनोः साहश्याभावादिति प्रश्नः । इतरः क्रियाद्वारकं सादृश्यं प्रतिपादयति यत्तदिति । छिद्रवान् रथाङ्गविशेषो नाभिशब्दवाच्यः स यथाऽक्षाख्यं काष्ठविशेषं धारयति परिवर्त्तते चैवं चक्रमपीति तत्सादृश्यान्नभ्यशब्देनाभिधास्यत इत्यर्थः । अञ्जनोपाञ्जनमिति । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः । उपाञ्जनं समीपाभ्यङ्ग । यान्येतानीति । एतच्चोपलक्षणम् । नभ्यो लोहबन्धो नभ्योऽक्ष इत्याद्यर्थमपि पठितव्यमेव । अरवत्सु चक्रेषु पृथग् व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूता एव नाभ्यादयोवयवा उत्पद्यन्ते । तत्र नाभिप्रकृतिः काष्ठं नभ्यं भवत्येव । अररहितं तु चक्रमेकस्मादेव काष्ठादुत्पद्यत इति पृथङ्नाभेः प्रकृतिभूतकाष्ठाभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । यानि चापीति । अनराणीति वक्तव्ये चक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थो मतुब्निर्देशः । अनराणीत्युक्ते भग्नाराण्यपि चक्राणि प्रतीयेरन् तस्मादरवत्पर्युदासेनानुपजाताऽरचक्रप्रतीतिरनरवन्तीत्यनेन भवति । ननु यथा वृक्षा एव बहवो वनं न तु तद्व्यतिरिक्तम् । एवं नाभ्यादय एव चक्रं तत्र भेदनिबन्धनो नाभिचक्रयोः प्रकृतिविकारभावो न स्यादित्याशङ्क्य भेदं तावदवयवावयविनोः साधयति दृश्यत इति । भेदेनापि व्यवहारोवयवावयविनोर्दृश्यते न केवलमभेदेनैवेत्यर्थः । ननु प्रकृत्युच्छेदे विकारस्य दर्शनं यथा काष्ठोच्छेदे भस्मनः । न चेह चक्रोच्छेदे नाभिदर्शनमित्याशङ्क्याह गुणान्तरयोगादिति । तत्रावयवो यश्चक्रस्य नाभिसंज्ञकः सोऽञ्जनादिगुणयुक्तनाभिसञ्ज्ञावयवप्रकृतिस्तद्द्वारेण चक्रमपि प्रकृतिर्दृश्यते ह्यवयवनिबन्धनो व्यपदेश समुदाये यथा पटो दग्ध इत्यादौ । तत्र बुद्धिपरिगृहीतभाविविकारापेक्षालब्धप्रकृतिव्यपदेशनाभिलक्षणावयवद्वारकश्चक्रस्य नभ्यव्यपदेशः । तादर्थ्यादिति । अनेनैव न्यायेन चरव्यतण्डुलार्था व्रीहयोपि चरव्या अङ्गारीयकाष्ठार्थो वृक्षोप्यङ्गारीय एवेति प्रकृतौ छो न भवतीति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

इह मा भूत् कम्बलीया ऊर्णा । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते कम्बलग्रहणं तत्र क्रियते परिमाणार्थम् । परिमाणं च संज्ञैव ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते । ऊर्णान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते । हविरपूपादिभ्यो ऽप्राप्ते * । हविरपूपादिभ्यो ऽप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः । चरव्यास्तण्डुलाः ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ यत्प्रकरणे रथाच्च * । यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रथाय हिता रथ्या ॥

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ वृषशब्दोयमकारान्तो गृह्यते । वृषन्शब्दोपि नकारान्तोस्ति तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं वृषशब्दश्चादेशो वक्तव्यः । वृष्णे हितमिति विगृह्य वृष्यमित्येव यथा स्यात् । तथा ब्रह्मशब्दो नकारान्तो गृह्यते ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोप्यस्ति तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं ब्रह्मन्शब्दश्चादेशो वक्तव्यः । ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमित्येव यथा स्यात् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । समानार्थावेतौ । वृषशब्दः वृषन्शब्दश्च । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । आतश्च समानार्थौ एवं ह्याह । कुतो नुचरसि ब्रह्मन् कुतो नुचरसि ब्राह्मणेति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमिहापि वृषाय हितमिति विगृह्य वृष्यमिति भवि-

---

कम्बला ॥ निपातनादिति । अन्तस्वरितपाठाच्च यदन्तत्वं विज्ञायते परिमाणपर्युदासेनेति । अपरिमाणान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि । पञ्चाश्वेत्यादौ ङीपि प्रतिषिद्धे कम्बलग्रहणं तत्र परिमाणार्थमेवेत्यर्थः । परिमाणं च सञ्ज्ञैवेति । सञ्ज्ञायत इति संज्ञा ॥ ३ ॥

विभाषा ॥ किमियमिति । यद्यपि हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यदिति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनादप्राप्तविभाषात्वमिहावगतम् । तथापि शिष्याणां सुखावबोधनायोपन्यासः ॥ ४ ॥

शरीरा ॥ रथायेति । हितार्थ एव रथाद्यद्यथा स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थमुगवादिभ्यो यदित्यत्रोपसंख्यानं न कृतम् । के चिद् रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिमिच्छन्ति । अन्ये तु हलसीताशब्दयोः साहचर्यात् चतुर्थाध्यायविहित एव यति तदन्तविधिर्न त्वस्मिन्नित्याहुः ॥ ६ ॥

खल ॥ वृषशब्दोयमिति । न तु कृतनलोपोऽकारान्तोऽन्यथाऽसंदेहाय कृतनलोपो निर्दिश्येतेति भावः । वृषन्शब्द इति । उच्चारणादेव नान्तत्वे ज्ञाते नकारान्त इति वचनं स्वरूपनिरूपणार्थम् । तस्येति । अन्यथा ततश्छः प्रसज्येत । वृषशब्दश्चादेश इति । अन्यथा ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाद्वृषण्यमिति स्यात् । कुतो नुचरसीति ।

ष्यति। वृषणे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव। तथा ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविष्यति ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः॥ ९॥ भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात् *। भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। किं कारणम्। पूर्वपदार्थहितत्वात्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते। पितृभोगाय हिते प्राप्नोति। पित्रे चैव हित इष्यते। एवं तर्हि भोगीनर्प्रत्ययो विधास्यते। भोगीनरिति चेद्वावचनम् *। भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते वावचनं कर्त्तव्यम्। मात्रीयः पित्रीयइत्यपि यथा स्यादिति। राजाचार्याभ्यां नित्यम् *। राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। राजभोगीनः। आचार्यादणत्वं च। आचार्यभोगीनः। किं भोगीनर्प्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। नेत्याह। सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम्। इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इति उत्तरपदइति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इह चाब्भोगीन इति अपोभीति तत्वं प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भोगोत्तरपदात्खविधानेऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वादिति। नैष दोषः। अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। भोगवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते। यः सम्यक्

ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद् ब्राह्मणशब्दपर्यायत्वं नातिप्रसिद्धमिति व्युत्पादयति एकेन विग्रह इति। एकेन विग्रह एवेत्यर्थः। विग्रहस्तु नासौ द्वाभ्यामपि भवतीति नासौ नियम्यते। विगृह्येति। भिन्नकर्तृकत्वात् क्त्वानुपपत्तिः। नैष दोषः। उत्पत्तिशब्देनोत्पादनमुच्यते अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् पदः परावरयोगे चेति वा क्त्वाप्रत्ययः। वृषन्ब्राह्मणशब्दाभ्यामनभिधानाच्छ प्रत्ययो न भवतीत्यर्थः॥ ७॥

आत्मन्॥ अनिर्देश इति। योयं हितमिति प्रत्ययार्थनिर्देशः स भोगोत्तरपदात्खविधाने विवक्षितार्थप्रत्यायनासामर्थ्यादनिर्देशः तत्कार्याकरणात्। तथाहि। लोके पितृभोगीणादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः पित्रादिभोगहितस्य प्रतिपत्तिप्रसङ्गः वावचनमिति। अन्यथा भोगीनराच्छो बाध्येत। भोगोत्तरपदात् खविधाने केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो बाधकाभावाच्छः सिध्यति। किं भोगीनरिति प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः। सर्वथेति। सामर्थ्यं बलवदित्युत्तरम्। ननु भोगोत्तरपदात् खविधाने क्रियमाणेऽपि नित्यग्रहणे केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां छस्य निवृत्तिर्न सिध्यति। एवं तर्हि तथा पाठः कर्तव्यः। यथेष्टं सिध्यति राजाचार्याभ्यां नित्ये भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते प्रत्ययइति। ग्रामणिभोगीन इति। ग्रामण्यो भोग इति षष्ठीसमासः। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वः। तत्वं प्राप्नोतीति। भकारादौ प्रत्यये ऽङ्गस्य विधीयमानमिति भावः। द्रव्यपदार्थक इति। भोगो धनमुच्यते। भोगवानयं ब्राह्मण इति। धन-

स्नानादीः क्रिया अनुभवति । तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम् । यश्च पितृस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति । यदि संबन्धा, दस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणम् । योऽपि हि पितृद्रव्याय हितः संबन्धादसौ पित्रे हिता भवति । अथ वा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते । तद्यथा । अहिरिव भोगैः पर्येति । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते । एवं पितृशरीराय हितः पितृभोगीणं इति । खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानम् * । खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । पञ्चजनाय हितः पञ्चजनीनः । समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः स भवति । सर्वजनाट्ठञ्च * । सर्वजनाट्ठञ्च वक्तव्यः खश्च । सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः । सर्वजनीनः । समानाधिकरण इति च वक्तव्यम् । यो हि सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः स भवति । महाजनान्नित्यम् * । महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः । महाजनाय हितो माहाजनिकः । तत्पुरुष इति वक्तव्यम् बहुव्रीहौ मा भूत् । महान् जनो ऽस्य महाजनः । महाजनाय हितो महाजनीयः । यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिः क्रियते । आद्यन्यासेप्युपाधिः कर्त्तव्यः । आत्मन्विश्वजनसमानाधिकरण इति वक्तव्यम् । यो हि विश्वेषां जनाय हितः विश्वजनीयः स भवति । अथमतमेतदनभिधानादाद्यन्यासे न भवतीति । इहापि नार्थ उपाधिग्रहणेन । इहाप्यनभिधानान्न भविष्यति ॥

वानपि कृपणो निर्भोग उच्यते । तस्मादत्र क्रिया भोगशब्दवाच्या । संबन्धादिति । यस्तु पितृधनाय हितो नासाववश्यं पितृहितो भवति । ममैतद्धनं भविष्यतीत्येवं बुद्ध्या पितृधनरक्षणादिति भावः । यो हीति । यस्तु ममैतद्भविष्यतीति मन्यते नासौ पितुरेतद्धनमिति रक्षति किं तर्हि ममैतदित्यभिमानेन । अहिरिवेति । समुदाये वृत्तो भोगशब्द एकदेशेषु फणेषु प्रयुज्यते । केचिदाहुः । भुजङ्गाङ्गमेव भोगशब्देनोच्यते न तु सर्वशरीरमिति । तदयुक्तम् । अनन्तत्वात् प्रयोगविषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात् । पञ्चजनादिति । मनुष्याः पञ्चजना उच्यन्ते । चत्वारो वर्णाः रथकारपञ्चमाः । पञ्चजनायेति । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । समुदाये वृत्तस्यावयवेऽपि वृत्त्या एकवचनं यथा सप्तर्षिरिति । यो हि पञ्चानामिति । ननु सापेक्षत्वादत्र समासेन न भाव्यम् । संख्या हि संख्येयविशेषमपेक्षते । संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकस्तद्द्वारेण तु संख्याया गुणस्येति साक्षात्संबन्धाभावात्समासाप्रसङ्गः । नैष दोषः । प्रकरणादिवशाद्यदा विशिष्टसंख्येयवृत्तित्वावसायः संख्याशब्दानां तदा जनादिना साक्षात्सबन्धाद्भवति वृत्तिः । सर्वजनायेति । सर्वो जन इति पूर्वकालैकसर्वेति समासः । सर्वेषां जनायेति । सर्वसाधारणाय वेश्यादिजनायेत्यर्थः । महाजनादिति नित्यग्रहणं सर्वजनादुक्तः खो मा भूदित्येवमर्थम् । महाजनशब्दश्च समानाधिकरणपद आत्वानिर्देशाद्वावसीयते ॥ ६ ॥

सर्व ॥ सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः । सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञा-

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥ सर्वाण्णस्य वावचनम् * । सर्वाण्णस्य वेति वक्तव्यम् । सार्वः । सर्वीयः । पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः । अत्यल्पमिदमुच्यते पुरुषाद्वध इति । पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः । पौरुषेयो विकारः । पौरुषेयस्समूहः । तेन कृतं पौरुषेयं न दैवतम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ तदर्थमिति कृसनामभ्यष्ठञ् * । तदर्थमिति कृसनामभ्यष्ठञ्वक्तव्यः । इन्द्रमहार्थमैन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् । काशेरुपज्ञिकम् । न वा प्रयोजनेन कृतत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । प्रयोजनेन कृतत्वात् । यद्धीन्द्रमहार्थम् इन्द्रमहस्तस्य प्रयोजनं भवति । तत्र प्रयोजनमित्येव सिद्धम् ॥

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥ उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावात् * । उपध्यर्थमिह प्रत्ययस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । उपध्यभावाद् विकृतेः । प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम् । न चोपधिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यद्धि तद्रथाङ्गं तदौपधेयमित्युच्यते । सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वार्थेऽञ्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । कृदन्तस्य स्वार्थे अञ्वक्तव्यः । उपधीयते उपधेयम् । उपधेयमेवौपधेयम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम् उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावादिति । नैतदस्ति अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः । उपधीयते उपधिरिति । अस्ति भावसाधन उपधानमुपाधिरिति । तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम् । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । विकृतेः

विज्ञानाद् । अनाश्रितार्थस्य च शब्दरूपस्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावादपि सर्वनामत्वं न भवति । पुरुषाद्वधेति । प्रत्ययार्थसामर्थ्येन षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते । कृते तु तेनेति तृतीयोपात्तैव । पुरुषश्च लोकप्रसिद्धः पाण्यादियुक्त इह गृह्यते । न तु सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्र प्रत्ययस्यादर्शनादित्याहुः ॥ १० ॥

तदर्थम् ॥ कृत्यनामभ्य इति । अवश्यकर्त्तव्यत्वात्करणार्हत्वाद्वा कृत्या उत्सवास्तन्नामभ्य इत्यर्थः । नवेति । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं फलमप्यभिधीयते कारणमपीति भावः ॥ १३ ॥

छदि ॥ उपध्यभावादिति । उपधिशब्दो विकृतिवाची नास्ति । एकस्यैव रथाङ्गविशेषस्योपध्यौपधेयशब्दाभ्यामभिधानात् प्रकृतिप्रत्ययार्थस्य प्रकृतिविकारभावाभावादित्यर्थः । सिद्धे त्विति । उपधेयशब्दात्कर्मसाधनयदन्तात् स्वार्थेऽञ् वक्तव्य इत्यर्थः । तद्यो भावसाधन इति । तत्र हि तादर्थ्यं संभवति । उपधानक्रियार्थत्वाद्रथाङ्गविशेषस्य । एवमपीति । यद्यपि लोके क्रियाविकारत्वेन क्वचिन्निर्दिश्यते । बहुविकारोऽयं मनुष्यो हसति गायति नृत्यतीति । तथापि प्रत्ययविधौ विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्रकृत्युच्छेदो यत्र वा प्रकृते रूपान्तरापत्तिः । बालेया इति । अत्र तण्डुलानां तादर्थ्यमस्ति । न तु प्रकृतिविकारभावो बल्यवस्थायामपि तण्डुलानां तदवस्थत्वा-

प्रकृताविति वर्तते । प्रकृतिविकृतिग्रहणं निवर्त्तिष्यते । तच्चावश्यं निवर्त्त्यम् । इहा-र्थमुत्तरार्थं च । इहार्थं तावत् । बालेयास्तण्डुलाः । उत्तरार्थम् । ऋषभोपानहो-र्ञ्यः । आर्षभ्यो वत्स इति । अथ तदर्थमित्यनुवर्त्तते उताहो न । किं चार्थोऽनुवृ-त्त्या । बाढमर्थः । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थे यथा स्यात् इह मा भूत् प्रा-सादो देवदत्तस्य स्यादिति । प्राकारो नगरस्य स्यादिति । यदि तदर्थमित्यनु-वर्त्तते । ऋषभोपानहोर्ञ्यः । ऋषभार्थो घासः । उपानदर्थस्तिलकल्क इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि अनुवर्त्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणम् । ननु चोक्तं बल्यृषभयो-र्न सिध्यतीति । किं पुनर्भवान् विकारं मत्वाह बल्यृषभयोर्न सिध्यतीति । यदि तावद्यः प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारः । बैभीतिको यूपः । खादिरं चषालमिति न सिध्यति अथ मतमेतत्तदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति बल्यृषभयोरपि सिद्धं भवति । गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला बालेयाः । गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्यः । औपधेयं तु न सिध्याति । वचनात्स्वार्थिको भविष्यति ॥

दिति भावः । आर्षभ्य इति । यथा पक्वमाम्रफलमाम्रफलविकारत्वेन न प्रसिद्धमपि तु प्रत्यभिज्ञावशात्तत्त्वेनैवमृषभोपि न वत्सविकारः । अथेति । तदर्थग्रहणानुवृत्तौ स्वार्थे प्रत्ययउपधिशब्दात्सिध्यतीति भावः । ऋषभोपानद्वरत्रादयश्च शब्दास्तादर्थ्याद्व-त्सादिषु वर्त्तमानाः स्वार्थ एव प्रत्ययमुत्पादयिष्यन्ति । प्रासाद इति । अत्र संभावना-मात्रं गम्यते न तु तादर्थ्यमिति प्रत्ययो नेष्यते इति करणापरामर्शेनेदमुच्यते । यदि तर्हि तदस्येत्यनेन तादर्थ्ये प्रत्ययः क्रियते तदा योग्यतामात्रविवक्षायां प्रत्ययाप्रसङ्गः । अरणीयं स्थूणाकाष्ठमिति । अत्रापि बुद्धिपरिकल्पितारोपिततादर्थ्याश्रयणे प्रत्ययो भविष्यतीत्याहुः । गुणान्तरयुक्ता हीति । बल्यवस्थायां यो गुणः सन्निवेशलक्षणो लाक्षादिकृतलौहित्यादिलक्षणो वा तदपेक्षया प्राक्तनगुणयुक्ताइत्यर्थः । गुणान्तरयुक्तश्च वत्सइति । सुजातावयवः संहननवान् महाप्राण ऋषभावस्थाप्राप्तये यदा परिपोष्यते न तु दानविक्रयार्थं तदा तादर्थ्यस्य संभवः । आम्रं तु पक्वं यद्यप्याम्रविकारो गुणभेदात् । तथापि तत्त्वबुद्ध्युत्पादाल्लोके प्रकृतिविकारभावस्याऽप्रसिद्धत्वात् । तत्र प्रत्ययाभावः । आम्रपक्वावस्थयो राम्रशब्द एव वाचकत्वेन प्रवर्त्तते न तु शब्दान्तरं वत्सर्षभशब्दवत् । औपधेयं त्विति । सत्यपि क्रियापेक्षे द्रव्यस्य तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावात् । वचनादिति । कर्मसाधनकिप्रत्ययान्तादुपधिशब्दात्स्वार्थे ढञ् प्रत्यय उपध्यौपधेयशब्दयोर्लोके पर्या-यत्वोदकस्यार्थस्यात्मापेक्षया तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावाभावात् ॥ १३ ॥

तदस्य ॥ स्याद्ग्रहणमिति । क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहणे नैवातिप्रसङ्गनिवृत्तिरितिक-रणादेव सर्वातिप्रसङ्गनिवृत्तिः सेत्स्यतीति प्रश्नः । प्रासादो देवदत्तस्येति । अक्रिय-माणे स्याद्ग्रहणे स्वस्वामिसंबन्धादावतिप्रसङ्ग उक्तः । अस्येति षष्ठ्या संबन्धमा-त्रस्य प्रतिपादनात्सामान्ये च सर्वविशेषान्तर्भावात् । ननु तदर्थग्रहणानुवृत्त्यात्र न भविष्यति । तथा च च्छदिरुपधिबलेर्ढञित्यत्र भाष्यं बाढमर्थ इत्यादि । एवं तर्ह्यसति स्याद्ग्रहणे प्रासादार्थोयं देवदत्त उत्पन्नो योग्योयं प्रासादलाभइति तादर्थ्यसंभवात्प्रत्य-यप्रसङ्गः । अथेति । यदा देवदत्तनामा केनचिदीश्वरो दृष्टस्ततः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्ट्वा-

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति॥ १६ ॥ स्याद्ग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येति। अथ क्रियमाणेपि स्याद्ग्रहणइह कस्मान्न भवति प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादिति। शक्यार्थे लिङिति वक्तव्यम्। नैवं शक्यम्। इदानीमेव ह्युक्तं न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति। एवं तर्हि इतिकरणः क्रियते ततश्चेद्विवक्षा भवति। विवक्षा च द्वयी। अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षा। अस्ति लौकिकी प्रायोक्त्री विवक्षा प्रयोक्ता हि मृद्व्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मृदून् स्निग्धान् श्लक्ष्णान् शब्दान् प्रयुङ्क्ते। लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः प्राय इति लोको व्यपदिश्यते। न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रो-त्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्। यद्येवं, नार्थः स्याद्ग्रहणेन। न

सौ संभावयति नायं प्रासादो ऽन्यस्य संभवति देवदत्तस्यायं प्रासादः स्यादिति तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः। नन्वत्र तादर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्ययो न भविष्यति। एवं तर्हि प्रासादलाभयोग्योसौ देवदत्तः प्रासादार्थ इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणम्। अथ वा तदर्थग्रहणमत्र नानुवर्त्तते इतिकरणेनानिष्टनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात् पूर्वसूत्रे तु भाष्यकारेणेतिकरणापरामर्शेन प्रसङ्गान्तरेण यदर्थग्रहणस्यैवानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वसौ सिद्धान्तस्तथा चान्यार्थमपि दारु योग्यतामात्रेण प्रासादीयमुच्यते न च तत्र तादर्थ्यक्लेशोऽप्यस्ति। न च प्रतीयते येनासदपि तादर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत। शक्यार्थ इति पठितव्यमित्यर्थः। इदानीमेवेति। चिरवृत्तमपि वस्तु बुद्ध्या भावितत्वात्प्रत्यासन्नमिव प्रतीयते। उपदेशे ऽजनुनासिक इदित्यत्रेदमुक्तम्। प्रायग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भवति। प्रायवचनात् संज्ञायामेव घञ् स्याद्वा न वा ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति तत्र हि घञ् विधेयत्वात्प्रधानं तस्यैव प्रायग्रहणं च विशेषणं न्याय्यम्। न तु संज्ञायां प्रायग्रहणं विशेषणं परार्थस्य स्वसंस्कारप्रतिपत्तावयोग्यत्वाच्छब्देन पारार्थ्यापन्नस्यैव प्रत्यायनादेकवाक्यत्वाच्चोपाधिविशेषणशब्दयोश्च क्व चित्पर्यायत्वं क्रियाभावशब्दयोरिव। क्वचित्तु भेदेन व्यवहारः। तदुक्तम्। अर्थाविशेष उपाधिस्तदन्तवाचः समानशब्दो यः अनुपाधिरतोऽन्यच्छ्लाघादिविशेषणं यद्वदिति। तत्र स्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणायोपात्तं परतन्त्रमयोग्यं शक्यार्थइत्यनेन विशेषणेन संबन्धानुभवे। ननु विशेषणसंबन्धमनुभूय प्रकृत्यर्थं विशेषयिष्यति। नैतदस्ति। विशेषणसंबन्धानुभवे प्रधानत्वं तस्य स्यात्। नतूपाधित्वं प्रतीतिकाल एवञ्च तस्य पारार्थ्यमवगतमिति कुतो विशेषणसंबन्धः। अथोपाधिद्वयेन प्रकृत्यर्थः संबध्यते। तदिहापि प्रसज्यते। शक्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। तत्र ज्ञातुमुपभोक्तुं वा शक्य इति प्रकृत्यर्थस्य शक्यार्थत्वविशेषणसंबन्धसंभवः। मृदूनिति। अपभ्रंशानित्यर्थः। तस्मात् प्रयोक्तृविवक्षा नाश्रीयते। प्रयोक्तुः स्वातन्त्र्यान्नियमाभावात्। प्रायस्येति। समग्रकल्पस्येत्यर्थः। तस्माद्यत्रार्थे लोकाः शब्दान् प्रयुञ्जते तदर्थाभिधायिनः त एव शास्त्रेणानुविधीयन्ते। प्रयोगमूलत्वाद् व्याकरणस्मृतेः। अयमेव न्यायः क्वचिदिति करणेनोपसंगृह्यते। तत्रेतिशब्दो हे-

हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

आर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥ किमर्थं संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते । न संख्यापि परिमाणमेव तत्र परिमाणपर्युदासो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यः, अन्या संख्या अन्यत्परिमाणमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बलेभ्यो न तद्धितलुकीति । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । परिमाणपर्युदासो न भवतीति । तद्येतज्ज्ञाप्यते । तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति । इह च क्रीतवत्परिमाणादिति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः । साहस्र इति । यत्तावदुच्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्य्योऽन्या संख्याऽन्यत्परिमाणमिति । नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति । न्यायसिद्धमेवैतत् । भेदमात्रं संख्याह । यच्चेषीकान्तं यच्चापरिमाणं तस्य सर्वस्य

त्वर्थः सन् विवक्षामनुसारयति । योयमर्थस्तदस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थप्रत्यायनाय यदा विवक्षा भवति अतो हेतोरयमर्थः । प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयत इति । अथवा एवमर्थवृत्तिरितिशब्दो विवक्षामनुसारयति । एवं यदि लोकस्य विवक्षा भवति तत्र प्रत्यय इत्यर्थः । न च लोकस्य प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यर्थस्य प्रतिपादनाय प्रासादीयो देवदत्त इति शब्दप्रयोगेच्छा भवति भवाद्यर्थप्रतिपादनायैवैतच्छब्दप्रयोगात् ।१८।

आर्हा ॥ किमर्थमिति । परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति क्रियाशब्दत्वात्परिमाणशब्दस्य संख्याया अपि परिच्छेदहेतुत्वात् पृथग्ग्रहणं न कर्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः । एवं तर्हीति । आचार्य्यदेशीयः परिहरति । यथा प्राच्यत्वाद्भरतानां ग्रहणे सिद्धे बह्वच इत्यत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थम् । तेनेञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति । एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यपरिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थम् । तेन द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र द्विगुलक्षणस्य ङीपोपरिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः सिध्यति । यथा पञ्चाश्वेति । पणपादेति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शतशाणाभ्यां वेति वचनाद्यत्प्रत्ययाभावात् पक्षे शताच्च ठन्यतावशत इत्यत्रासमासग्रहणानुवृत्त्या संख्यालक्षणस्य कनोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते द्विशतेति भवति । यद्येतदिति । शिष्य आचार्यदेशीयेनोक्ते दूषणमुद्भावयति । इदानीमाचार्य आह यत्तावदिति । परिमाणशब्दः क्रियाशब्दत्वेपि विशिष्टपरिच्छेदहेतौ द्रोणादौ रूढो न संख्यामभिधेयत्वेन गृह्णाति यथा पङ्कजशब्दः पद्ममेवाभिदधाति न तु कुमुदादिकमपीत्यर्थः । भेदमात्रमिति । भेदः पदार्थानां वैलक्षण्यं तन्मात्रं संख्याशब्दः प्रतिपादयति । मूर्तामूर्तगणनात्मकत्वात् संख्यायाः, एको घट इत्यत्रापि द्व्यादिनिरासाद्भेदावगतिरस्त्येव । यच्चेषीका-

संख्याभेदमात्रं ब्रवीति । परिमाणं तु सर्वतः । सर्वतो मानमिति चातः परिमाणमिति । प्रस्थस्य च समानाकृतेर्न कुतश्चिद्विशेषो गम्यते । न चोन्मानतो न परिमाणतो न प्रमाणतः । किं पुनरुन्मानं किं परिमाणं किं प्रमाणम् । ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम् ॥ ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानम् । परिमाणं तु सर्वतः ॥ सर्वतो मानमिति चातः परिमाणम् । कुत एतत् । परिः सर्वतो भावे वर्त्तते । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् ॥ आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति । संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥ आतश्च सर्वतः संख्या बाह्या । भेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानं कुतश्च न ॥ एवं च कृत्वा संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते । यदप्युच्यते तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पतइति । आहायं परिमाणं या संख्येति न चास्ति संख्या परिमाणं तत्र वचनादियती विवक्षा भविष्यति । यदप्युच्यते । क्रीतवत्परिमाणादिति च संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते इति । संख्याया इति च तत्र वक्तव्यम् । किं पुनरिमे ठगादयः प्रागर्हाद्भवन्ति ।

न्तमिति । अपचितपरिमाणोपलक्षणमिषीकान्तग्रहणम् । तेनायमर्थः । हिमवदादि महापरिमाणमपि संख्यया गण्यते सप्त कुलाचला इति । अपचितपरिमाणमपि त्रयः परमाणव इति । यद्वापरिमाणमिति । अमूर्तमप्यात्मादि गण्यते इत्यर्थः । उन्मानप्रमाणपरिमाणानि तु मूर्तद्रव्यविषयाण्येव । क्वचित्पाठः यच्च परिमाणमिति । तत्रायमर्थः । द्रोणादिपरिमाणमपि संख्यया परिच्छिद्यते द्रोणाविति । परिमाणग्रहणं चोपलक्षणं सर्वस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वात् । तदुक्तम् । दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्तिभेदाय कल्पते । क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति ॥ सर्वत इति । आरोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां धान्यादि येन मीयते काष्ठादिमयेन तत्परिमाणं प्रस्थादिकमुच्यते । प्रस्थस्य चेति । संख्ययैव विशेषो गण्यते द्वौ प्रस्थौ त्रयः प्रस्था इति न त्वन्यत इत्यर्थः । भिन्नसन्निवेशस्य हस्तादिनापि परिच्छेदो भवतीति समानाकृतिग्रहणं समानसन्निवेशप्रतिपादनार्थम् । प्रसङ्गेन उन्मानप्रमाणयोरपि स्वरूपप्रतिपादनं प्रश्नपूर्वकं करोति । किं पुनरिति । ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वदिगवस्थितं परिच्छेदकमुन्मानमुच्यते । यथा हास्तिनमुदकमित्यत्र हस्तीति केचिदाहुः । अन्ये तु हस्त्यादेः प्रमाणे चान्तर्भावात्तुलादण्डादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वं मीयते तदुन्मानं तच्चोर्ध्वारोपणादूर्ध्वमुच्यतइत्याहुः । आयाम इति । विस्तारो येन मीयते दारुवस्त्रादीनां तत्प्रमाणं हस्तादि तच्चायामपरिच्छेदित्वादुपचारादायामशब्देनोच्यते । नैषेति । न कुतश्चित् सन्निवेशादेः संख्या मानं सन्निवेशादिनिरपेक्षं मानमित्यर्थः । तथाहि । द्वौ मेरुसर्षपावित्यपि भवति । इयती विवक्षेति । रूढिपरित्यागेन परिच्छेदकत्वमात्रमाश्रयिष्यते इत्यर्थः । नन्वेवमप्यव्यभिचारात् संख्याया विशेषणमनर्थकम् । नैष दोषः । प्रत्ययार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात् पञ्चको गोसंघ इति । यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोऽस्य संघस्येति तदा मा भूदित्येवमर्थं संख्या परिमाणग्रहणेन

आहो स्वित्सहार्हेण । कश्चात्र विशेषः । ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः * । ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः । अर्हे ठगादयो विधेयाः । शतमर्हति शत्यः । शतिकः । साहस्र इति । वस्ने वचनात्सिद्धम् । इह यः शतमर्हति शतं तस्य वस्नो भवति । तत्र सोऽस्यांशवस्नभृतय इत्येव सिद्धम् । वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः * । वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः । मांसौदनिकोऽतिथिः । श्वेतच्छत्रिकः । कालायसशूपिकः । तथा गुणानां परिप्रश्ने भवति । किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शत्यः । शतिकः । साहस्रः । नैष्किक इति न सिध्यति । सन्तु तर्हि सहार्हेण । अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः * । अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । भोजनमर्हतीति । किमुच्यते भोजनादिष्वतिप्रसङ्ग इति । यदा च्छेदादिभ्य इत्युच्यते । अवश्यं मांसौदनिकाद्यर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । तदर्हतीति । ततश्छेदादिभ्यो नित्यमिति । तस्मिन् क्रियमाणे भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति । अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो न भविष्यति । अथ वा योगविभागः करिष्यते । कथं मांसौदनिकोऽतिथिः । श्वेतच्छात्रिकः । कालायसशूपिकः । अस्मिन् दीयेत अस्मा इति च । एवमेतत्सिद्धम् । अथ वा पुनः सन्तु प्रागर्हात् । ननु चोक्तं ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिरिति । परिहृतमेतद् वस्ने वचनात्सिद्धमिति । ननु चोक्तं वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिरिति । तथा गुणानां परिप्रश्ने भवति । किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शतमर्हति शत्यः । शतिकः । साहस्रः नैष्किक इति न सिध्यतीति । नैष दोषः । अस्मिन् दीयते अस्मा इति च एवमेतत् सिद्धं भवति ॥

विशिष्यते । संख्याया इति च तत्रे ति । लक्ष्यसिद्धये संख्याग्रहणं तत्राधिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । किं पुनरिति । किं मर्यादायामाङ् अथाभिविधाविति प्रश्नः । अर्हतिशब्दैकदेशानुकरणश्चात्रार्हशब्दः । वस्ने वचनादिति । पदादेरर्थस्य शत्यादिशब्दैरभिधानादिति भावः । मांसौदनिक इति । नहि मांसौदनोऽतिथेर्मूल्यमिति भावः । अस्मिन् दीयत इति । अधिकरणत्वं वा विवक्षित्वा प्रत्ययो विधास्यत इति विकल्पप्रदर्शनार्थमुभयोरुपादानम् । तत्र तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयत इति योगविभागः क्रियते । तदस्मिन्नित्येको योगः । वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा इतिद्वितीयः पूर्वयोगस्य सर्वविषयत्वज्ञापनार्थः दीयत इति तृतीयो योग उभयोर्योगयोः शेषः । ततो दीयते तदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठगादयः प्रत्यया भवन्ति । तदस्मिन् दीयते तदस्मा इति चोपसंख्यानमितिवचनाद् । चतुर्थ्येपि भवन्तीति सर्वेष्टसिद्धि । यद्यप्यर्हते पि न दीयते । तथापि योग्यतया संभावितदानाश्रयप्रत्ययोत्पादनेन विशिष्टस्वरूपनित्यशब्दव्युत्पत्तिरविरुद्धेति मन्यते ॥ १९ ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ असमासइति किमर्थम् । परमनिष्केण क्रीतं परमनैष्किकम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निष्कशब्दात्प्रसङ्गो विधीयते । तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । अतउत्तरं पठति । निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य * । निष्कादिष्वसमासग्रहणं क्रियते । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्य्यः पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्राग्वतेष्ठञित्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । न च ठञ्विधौ का चित्प्रकृतिर्गृह्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् । परमगोपुच्छेन क्रीतं पारमगोपुच्छिकम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । विधौ प्रतिषेधः । प्रतिषेधश्चायम् । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः इत उत्तरं तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः । अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति । पूर्वत्रैव तर्हि प्रयो-

---

अस ॥ असमास इति । वक्ष्यमाणः प्रष्टुरभिप्रायः । परमनैष्किकमिति । ठञेवात्र भवति । निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात्पूर्वेणाप्राप्तोनेन ठग्विधीयते । निष्कादिष्विति । पूर्वग्रहणं वार्तिककारः पठन् कृष्णतिलयादि सिद्धं प्रयोजनं मेने । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय पूर्वत्रग्रहणमविवक्षितार्थं मत्वा प्रयोजनानि प्रदर्श्य दूषयित्वा च कृष्णतिलयाद्यर्थत्वमेव ज्ञापकस्य स्थापयिष्यति । प्राग्वतेष्ठञित्यत्रेति । तेन परमनिष्कशब्दाट्ठञ् सिद्धो भवति । केवलात्प्रातिपदिकाट्ठञ् विधीयमानः समासान्न स्यादित्याभासमात्रेणेदमुक्तम् । न च ठञ्विधाविति । यत्र विशिष्टा प्रकृतिरुपादीयते तत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधः । ठञ्विधौ तु ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकमात्रं प्रकृतित्वेनाश्रीयते । तत्र हि समासस्यापि प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेर्न प्रतिषेधइति ठञ् सिध्यतीति भावः । पारमगोपुच्छिकमिति । ठक्प्रतिषेधाट्ठञ् भवति । यद्येवं केवलस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति गौपुच्छिक इति । नैष दोषः । यस्यां परिभाषायां प्रातिपदकश्रुतिरस्ति सेह नोपतिष्ठत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिहाश्रीयते । तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति द्वयोरप्यत्रानुपस्थानात्तदन्तविधिना तदन्तस्य कार्यं केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन । विधौ प्रतिषेध इति । पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति प्रत्ययविधौ ग्रहणवतेत्येतस्याः परिभाषाया ज्ञापितत्वाद् यत्रैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादित्यनेन तु ठक् प्रतिषिध्यतइति न तदन्तविधिप्रतिषेधो नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः । अन्ये त्वाहुः । गोपुच्छापरष्ठक् साधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे विज्ञायमाने गोपुच्छश्रुतः सर्वत्राविशेषात् केव-

जनम् । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च । राजमाषेभ्यो हितं राजमाष्यम् । कृष्णतिलेभ्यो हितः कृष्णतिल्यः । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि * । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि कर्तव्यम् । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः । अलुकीति किमर्थम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । त्रिशौर्पिकम् ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे ऽप्रतिषेधः* । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शतेन

लात्तदन्ताच्च ठकोसाधुत्वं सिध्यतीति नात्र तदन्तविधिना प्रयोजनमिति तदभावे तत्प्रतिषेधस्याप्रसङ्ग इति ज्ञापनस्यापि न प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतदिति । तच्चावश्यं वक्तव्यमसत्यस्मिन् ज्ञापके विध्यर्थे सति तु नियमार्थं संख्यापूर्वपदानामेव यथा स्यादिह मा भूत् परमपारायणं वर्तयतीति । यथा लुगन्तायाः प्रकृतेर्मा भूद् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति । राजमाष्यमिति । ननु राजमाषशब्दस्य जात्यन्तरवाचित्वान्माषशब्दस्यानर्थक्यादत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैकविंशतिर्नरसिंहो गौरखरो लोहितशालिरित्यादीनां समुदायानामर्थान्तराभिधायित्वेपि नावयवानामानर्थक्यं तस्यापि शब्दसंस्काराय हि शास्त्रे सवत्र परिकल्पितार्थवत्ताश्रीयते । तात्त्विकी तु वाक्यस्यैवार्थस्य प्रत्यायनाय प्रयोगात् । द्वाभ्यामिति । तद्धितार्थेति समासे कृते शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञठयोरन्यतरस्याध्यर्द्धेति लुक् । ततो द्विशूर्पेण क्रीतमित्यञभावे सामान्यविहितष्ठञ् भवति । तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ २० ॥

शताच्च ॥ संख्याया इति कनि प्राप्ते ठन्यतौ विधीयेते । तत्राशत इति प्रत्ययार्थविशेषणं न प्रकृतेरसंभवात् । नहि शतशब्दस्याशते वृत्तिः संभवति । तत्र प्रत्ययार्थस्य द्विविधं शतत्वम् । प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयं प्रकृत्यर्थविषयं च । तत्र पूर्वं यथा । शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति । अपरन्तु शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य शतक इति । अत्र हि केवलं प्रत्ययोत्पादनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविवक्षा नात्त्विकस्त्वभेद इति प्रत्ययार्थस्यैकत्वेपि शतत्वमस्त्येव । यथा शतमित्येकत्वे विभक्तिवाच्ये सत्यपि शतत्वं न निवर्तते । तत्राद्यस्य निषेधो मा भूदित्याह शतप्रतिषेध इति । तत्र केचिदाहुः न्यायसिद्धं एवार्थो वार्तिककारेण प्रतिपादितः । प्रकृत्यर्थस्य शतस्य यत्र प्रत्ययार्थत्वं तत्रान्तरङ्गमहेयं संख्यान्तरासाधारणं च शतत्वमन्यत्र तु शत्यं शाटकशतमित्यादौ शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वाद् बहिरङ्गमिति तत्र प्रतिषेधाप्रसङ्ग । अन्ये त्वाहुः । शतको ग्रन्थ इत्यत्र ग्रन्थस्यैकसंख्यत्वाच्छतत्वमनुमीयते । तत्र यथा वृक्षा इत्यत्र मूलाद्यवयवसमवेतबहुत्वसंख्याश्रयं बहुवचनं न भवति । एवमशत इति प्रतिषेधो ग्रन्थेन प्राप्नोत्यन्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्तिकारम्भः । ततोन्यशतत्वे प्रतिषेधाभावात्सामर्थ्यादनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः

क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति । अन्यशतत्व इति किम् । शतकं निदानमिति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥२२॥ डतेश्च डतेश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कतिभिः क्रीतं कतिकम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । विप्रतिषेधाड्डतिग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् * । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम् । न च डतेस्तिशब्दोऽर्थवान् । नैषा परिभाषा इह शक्या विज्ञातुम् । न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते । किं तर्हि । सप्रकृतिकेन । क्व तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या भवति । यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणानि । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । ननु चोक्तं नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति । केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते । कथम् । उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥

वतोरिड्वा ॥ २३ ॥ कस्यायमिड्विधीयते । कन इत्याह । तत्कनो ग्रहणं कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि प्रत्ययाधिकारात् प्रत्ययोयं विज्ञायते । टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति । अस्त्यन्यट्टित्करणस्य प्रयोजनम् । टित इति ईकारो यथा स्यात् । अकारान्तप्रकरणे ईकारः । न चैषोऽकारान्तः । एवमपि कुत एतट्टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति न पुनरकारान्तप्रकरणे अनकारान्तादपि

संपद्यते । एवं च सति शतं गावः परिमाणमस्य शतको गोसंघ इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति । आपिशलकाशकृत्स्नयोस्त्वग्रन्थ इति वचनादन्यत्र प्रतिषेधाभावो नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभागः ॥ २१ ॥

संख्यायाः ॥ डतेश्चेति । विंशतिशब्दात्तु विंशतिकात्ख इति ज्ञापकात्कन् भवति । न च डतेरिति समुदायस्यार्थवत्त्वात्तदवयवस्तिशब्दोऽनर्थकोऽत एव विंशतिशब्दे शति च प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्याज्ज्ञापकमन्तरेणापि कन् सिद्धः । नैषेति । लौकिक्यर्थवत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानां च नास्ति केवलानां प्रयोगाभावादिति भावः । यान्येतानीति । यद्यपि प्रत्यया अपि शब्दसंघातास्तथापि तेषामानर्थक्यादर्थवन्तः शब्दसंघाता इह विवक्षिताः । यथोक्तं संग्रहणे पायसं करोतीति सुण्ण भवति । उदग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं न भवति गर्मुत् स्थास्यतीति । हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न भवति प्लीहानाविति । केवलेनापीति । शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वयव्यतिरेकगम्यार्थवत्ताश्रीयत इत्यर्थः । अत एव शेऽर्थवद्ग्रहणात्काशे कुशेत्यादौ शेशब्दस्य ग्रहणाभावः । उपसर्गाणामपि केवलानां प्रयोगाभावाल्लौकिक्या अर्थवत्ताया अभावादन्वयव्यतिरेकव्यवस्थाप्यैवासावाश्रीयते ॥२२॥

वतोरि ॥ कस्यागमिति । टित्वादस्यागमत्वं निश्चितम् । आगमी न निर्दिष्ट इति तद्विषयः प्रश्नः । वतोरिति पञ्चमीनिर्देशाद्वत्वन्तस्यागमित्वमयुक्तम् । कन इति । वत्वन्तस्य संख्यात्वात् पूर्वेण विहितस्येति भावः । आनन्तर्याच्च कनमागमिनं मन्यते । तदिति संख्यायास्तावदनेकस्य प्रत्ययस्य विधानादागमिविशेषो दुर्लभः । प्रत्ययाधिकाराच्च चरेष्ट इत्यादिवदिटः प्रत्ययत्वप्रसङ्गः । अनेकारान्तादिति । यथा डित्यभस्यापि टिलोपः । अथ प्रयोजनाभावाट्टकारस्येत्संज्ञा न भवतीति कस्मान्न कल्प्यते । नैत-

ईकारः स्यात् । तस्मात्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कनिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । वतोरित्येषा पञ्चमी कन्निति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ असंज्ञायामिति किमर्थम् । त्रिंशत्को विंशतिकः । कथं चात्र कन् भवति । संख्यायाः कन् भवतीति । अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र कन्निति । यदयं विंशतिकात्ख इति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति । विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् । अथ वा योगविभागः करिष्यते । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् भवतीति । ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥ टिठनर्द्धाच्च ॥ । टिठनर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् । अर्द्धिकः । आर्द्धिकी । कार्षापणाद्वा प्रतिश्च ॥ । कार्षापणाद्वा टिठन्वक्तव्यः । वा च प्रतिरादेशो वक्तव्यः । कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ।

दश्ति । हलन्त्यमिति श्रुतेर्बलीयस्त्वादत इति प्रकरणस्य दुर्बलस्य बाधोपपत्तौ प्रयोजनलाभात् । न चेति । पञ्चमी हि प्रत्ययस्वरूपमुत्पादयति । यथा गुप्तिज्किद्भ्यः सनिति न तु षष्ठीं प्रकल्पयति । अस्तः षष्ठीप्रकल्पनाभावादिति भावः । प्रकृतश्चेति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । ननु विधानार्थोपि कनो वृत्तिः संभवति । इटा मा बाधीति तत्रेट्कनौ वा भवतः पक्षे ठञिति प्रत्ययत्रयं स्यात् । नैष दोषः । पूर्वसूत्रेण तावत् कन्विहितस्तस्येहानुवृत्तिर्विधानार्था न भवतीति प्रतीतिरुपजायते । तस्मादित्युत्तरस्यैषा परिभाषावतिष्ठते तत्र किमनिष्टप्रकल्पनयानेकबाधोस्तु अथेष्टप्रकल्पनया सर्वानुग्रह इति । तत्र सर्वानुग्रहो न्याय्यः लक्ष्यस्य तथावस्थानाच्च ॥ २३ ॥ नत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः । ननु विंशतिशविंशति ॥ प्रत्ययान्तनिपातनमिति । कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः । ननु विंशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्यात् प्रतिषेधप्रसङ्गाभावात्किं ज्ञापकाश्रयणेन । उच्यते । द्विदशशब्दस्य विंशादेशस्तिप्रत्यय इत्येषा प्रक्रियाश्रीयते । एवं हि ज्ञापकाश्रयेण त्रिंशत्कशब्दोपि सिध्यति । अन्यथा त्रिंशच्छब्दे शतोर्थवत्त्वादशदन्ताया इति प्रतिषेधः स्यात् । ननु विंशतिशब्दाद्दशातावर्थविवक्षायां कन्प्रत्यये विंशतिकशब्दः स्यादिति कथं ज्ञापकम् । नैतदस्ति । स्वार्थिके कन्प्रत्यये विंशतिकाया इति निर्देशः स्याद् असंज्ञायां ड्वुनो विधानात् संज्ञाविषयमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् । योगापेक्षमिति । यथा पुंवदिति योगापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य वत्यर्थे नञ्स्नञोरप्रवृत्तौ स्त्रीवदित्यपि भवति । एवमेतद्योगापेक्षं विंशतिकादिति ज्ञापकमिति त्रिंशत्कशब्दोपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कंसात् । अर्द्धिकशब्दद्वाति । अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे रूढ इति भागवदपेक्षायामसामर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्ज्ञातो भागवाञ्छेषो भवति तदा नास्त्यसामर्थ्यमिति सर्वस्यैवार्द्धस्य ग्रहणेन भाव्यमित्याहुः ॥ २५ ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ द्विगोर्लुक्युक्तम्* । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् । अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति । इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । त्रिशौर्पिकम् । अर्थविशेषसंप्रत्यये तन्निमित्तादपि*। अर्थविशेषस्यासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । द्वयोः शूर्पयोः समाहारः द्विशूर्पी । द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति । आहो स्वित्स निमित्तं यस्य सोयं तन्निमित्तः । तन्निमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति । क्रियमाणेपि हि तन्निमित्तग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । त्रिशौर्पिकम् । अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति विज्ञायते । कुत एतत् । यदयमाह । अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति । तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धषष्ठी द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । द्विगोर्यस्तद्धितः । किं च द्विगोस्तद्धितः । निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये । इदं तर्हि वक्तव्यम् । अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति । एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति । द्विशूर्प्या क्रीतं द्विशूर्पमिति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः करिष्यते । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अव्यविकन्यायेन । तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमिहापि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति । द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । असंज्ञायामिति किमर्थम् । पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकलापिकम् । संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य * । संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नान्तरेण तद्धितं तद्धितस्य च लुकं द्विगुसंज्ञास्ति । यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ तन्निमित्तः स्यात् ।

अध्यर्द्ध ॥ द्विगोर्लुक्युक्तमिति । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति तत एव बोध्यम् । संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति । इह वृत्तिकारा असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तविशेषणं व्याचक्षते न चेत् प्रत्ययान्तं संज्ञेति पाञ्चलोहितिकपाञ्चकालापिकशब्दौ च परिमाणविशेषस्य संज्ञे इति लुङ्न भवति । वार्त्तिककारस्तु द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं सन्निधानादवगम्य प्रत्याचष्टे तन्निमित्तत्वादिति । तस्याः संज्ञाया लोप एव निमित्तमित्यर्थः । पञ्चलोहितपञ्चकलापशब्दौ द्विगुकृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थः प्रतिषेधे-

एवं तर्हि इदं स्यात्पञ्चानां लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती । पञ्चलोहित्या क्रीतमिति । अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम् । कथम् । उक्तं ह्येतत् । अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति । उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहा-ध्यर्द्धग्रहणानर्थक्यम् * । उक्तं संख्यात्वे ऽध्यर्द्धग्रहणस्य प्रयोजनम् । किमु-क्तम् । अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं लुकि चाग्रहणमिति । तस्मादिहाध्य-र्द्धग्रहणमनर्थकम् । द्विगोरित्येव लुक् सिद्धः ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ कार्षापणसहस्राभ्यां सुव-र्णशतमानयोरुपसंख्यानम् * । कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अध्यर्द्धसुवर्णम् । अध्यर्धसौवर्णिकम् । अध्यर्द्धशतमानम् । अध्य-र्द्धशातमानम् । द्विशतमानम् ॥ द्विशातमानम् ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥ बिस्ताच्च ॥ ३१ ॥ द्वित्रिभ्यां द्वैयो-ग्यम् * । द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते तद् द्वैयोग्यामिति द्रष्टव्यम् । किमिदं द्वैयोग्य-मिति । द्वयोर्योगयोर्भवं द्वियोगं द्वियोगस्य भावो द्वैयोग्यमिति । तद् द्वेष्वं विजा-नीयात् । अविशेषेणोत उत्तरं द्वित्रिभ्यामिति । वदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति । तत्र च बहुग्रहणम् * । तत्र च बहुग्रहणं कर्त्तव्यम् । बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । बहुबिस्तम् । बहुबैस्तिकम् ।

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ खार्या ईकन् केवलायाश्च * । खार्या ईकन् केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । खारीकम् । काकिण्याश्चोपसंख्यानम् * । काकिण्या-श्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अध्यर्द्धकाकिणीकं द्विकाकिणीकम् । केवलायाश्च * । केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । काकिणीकम् ॥

न्नेत्यर्थः । पञ्चलोहितीति । समाहारद्विगुं संज्ञां मन्यते ततश्च नलोपनिमित्तैव संज्ञा । अ-त्रापीति । अध्यर्विकन्यायेन वाक्यविषय एव समाहारद्विगुरित्यर्थः । अध्यर्द्धग्रहणं चेति । बहुगणादिसूत्र इदमुक्तम् । न च संख्याकार्याभावज्ञापनमध्यर्द्धग्रहणस्येह प्रयोजनम् । तस्मिंश्च सति इहाध्य-कन्समासाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्तत्रत्यवार्त्तिकमेव कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च सति इहाध्य-र्द्धग्रहणमनर्थकं द्विगुत्वाल्लुकः सिद्धत्वात् ॥ २८ ॥

विभाषा कार्षापण ॥ अध्यर्द्धसुवर्णमिति । अध्यर्द्धेन सुवर्णेन क्रीतमिति द्विगौ कृते ठञो लुक् । अलुक्पक्षे परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । उन्मानस्यापि वृद्धौ ग्राणप्रति-षेधात्प्रहणात् । द्विशातमानमिति । शतमानादिसूत्रेणाण् ॥ २९ ॥

द्वित्रि ॥ द्वयोर्योगयोरिति । तद्धितार्थे द्विगौ कृते बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् । द्विगोर्लुग-नपत्ये इति लुक् । अथ द्विगुर्न व्याख्यातव्यनाम तदा अण एव लुक् । द्वैयोग्यशब्देन चाधाराधेयभाव उच्यते । समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति वचनात् ॥ ३० । ३१ ॥

खार्यां ॥ केवलायाश्चेति । अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारात्केवलाया न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ३२ ॥

शाणाद्वा ॥ ३५॥ शतशाणाभ्यां वा * । शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम्। अध्यर्धशतमध्यर्द्धशत्यम्। पञ्चशतम्। पञ्चशत्यम्। अध्यर्द्धशाणमध्यर्धशाण्यम्। पञ्चशाणं पञ्चशाण्यम्। द्वित्रिपूर्वादण्च * । द्वित्रिपूर्वादण्चेति वक्तव्यम्। द्विशाणम्। त्रिशाणम्। द्वैशाणम्। त्रैशाणम्। द्विशाण्यम्। त्रिशाण्यम् ॥

तेन क्रीतम्॥ ३७ ॥ तेन क्रीतमिति करणात् * । तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यम्। इह मा भूद्। देवदत्तेन क्रीतं यज्ञदत्तेन क्रीतमिति। अकर्त्रैकान्तात् * । अकर्त्रैकान्तादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति। संख्यैकवचनाद् द्विगोश्चोपसंख्यानम् * । संख्याया इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। एकवचनान्तादिति वक्ष्यति। तस्यायं परस्तादपकर्षः। एकवचनात्। एकवचनान्तादिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति। द्विगोश्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं त्रिशूर्पमिति। यद्येकवचनान्तादित्युच्यते। मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकं माषैः क्रीतं माषिकमिति न सिध्यति। परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यम्। तत्तर्ह्येकवचनान्तादिति वक्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे बहु वक्तव्यं भवति। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति। उक्तं वा * । किमुक्तम्। अनभिधानादिति। यद्येवं करणादकर्त्रैकान्तादित्यपि न वक्तव्यम्। कर्तुः कर्त्रैकान्ताद्वा कस्मान्न भवति। अनभिधानात् ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ । संयोगोत्पातयोः को विशेषः। संयोगो नाम स भवति इदं कृत्वेदमवाप्स्यत इति। उत्पातो नाम स भवति

शाणा ॥ शतशाणाभ्यामिति। शतान्तात्पूर्वेण नित्ये यति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। यदभावपक्षे कनो लुक्। द्वित्रिपूर्वादण्चेति सूत्रेऽत्वनार्षः पाठ इति वार्तिकारम्भः ॥ ३५॥

तेन क्रीतम् ॥ संख्यैकवचनादिति। समाहारद्वन्द्वः। परिमाणस्येति। परिमाणस्य या संख्या तस्या यद्वाचकं द्योतकं वैकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यमिति वचनाद् मुद्गादीनां चाप्रतिषेधः। अनभिधानादिति। वृत्तौ संख्याविशेषानवगमात् परिमाणशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययाभावः। एकत्वसंख्यायुक्ते चार्थे तेषां स्वभावतो वृत्त्येकवचनान्तेभ्य एव प्रत्ययः। द्व्यादयस्तु शब्दा लुप्तायामपि विभक्तौ स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतां संख्यामवगमयन्तीति तेभ्यः प्रत्ययो भवत्येव एकया च मुद्गादिव्यक्त्या क्रयासंभवाद् बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः। यदा तु जातिशब्दत्वं मुद्गादीनामभ्युपेयते तदैकवचनान्तेभ्योऽपि प्रत्ययः। ननु यन्निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्नो भवतीति सोऽस्यांशवस्नभृतय इत्यनेन प्रत्ययः सिद्ध इति नार्थोऽनेन योगेन। अत्राहुः। यस्य यतं मूल्यं न भवति अथ च तेन क्रीतं कार्यवशात्तदर्थमिदम् ॥ ३७॥

तस्य ॥ संयोगोत्पातयोरिति। कोऽनयोः शब्दयोरर्थ इति प्रश्नः। नत्वेकार्थत्वं मन्य-

याहच्छिको भेदो वा छेदो वा पद्मं वा पर्णं वा । तस्य निमित्तप्रकरणे वात-पित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् * । तस्य निमित्तप्रकरणे वातपि-त्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । संनिपाताच्च * । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् । सान्निपातिकम् ॥

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ।। ३९ ॥ यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्च-साच्च * । यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगः ब्रह्मवर्चस्यः । उत्पातो वा ॥

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते ॥४७॥ तदस्मिन् दीयतेऽस्मा इति च* । तदस्मिन् दीयतेऽस्माइति चेति वक्तव्यम् । पञ्च वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते अस्मै पञ्चकः । सप्तकः । अष्टकः । नवकः । दशकः । तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । यद्धि यस्मै दीयते तस्मि-न्नपि तद्दीयते तत्र तदस्मिन् दीयते इत्येव सिद्धम् ॥

पूरणार्द्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥ ठन्प्रकरणे ऽन्नन्तादुपसंख्यानम् * । ठन्प्रक-रणे ऽन्नन्तादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयिकः । तृतीयिकः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । पूरणादित्युच्यते । न चैतत्पूरणान्तम् । अनैतत्पर्यवपन्नम् । पूरणं नामार्थः । तमर्थमाह तीयशब्दः । पूरणं सोऽसौ भवति । पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन्नसोपि पूरणं भवत्येव ॥

मानस्य प्रश्नः । कोसौ विशेषः, येन संयोगोत्पातौ प्रतिपद्यामहे । इदं कृत्वेति । यथा काम्यैर्यागैः पुत्रादयोऽवाप्यन्ते तत्र संयुज्यन्ते फलविशेषेण येन यागादिना करणेन स यागादिरर्थः संयोगः । याहच्छिक इति अतर्कितोपनतः । भेद इति । वस्त्रादेः । छेद इति । उपानदादेः । भाविनः शुभस्याशुभस्य वा सूचकोर्थ उत्पात इत्यर्थः । तस्य च निमित्तत्वं फलविशेषविषयबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात् न तु फलं प्रतिकरणत्वात् । वार्तिक-मिति । शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थः । न तु निमित्तम् । ठगत्र प्रत्ययः । प्रकारणादि-वशाच्च काचिच्छमनं प्रतीयते काचित्कोपनम् ॥ ३८ ॥

गोद्व्यचो ॥ ब्रह्मवर्चस्य इति । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायसंपदुच्यते । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच्समासान्तः ॥ ३९ ॥

तदस्मिन् । यत्र नदीद्वारादौ शुक्लादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमानः सम्प्र-दानेन प्राप्नोतीत्याह तदस्मिन्निति । तस्मिन्नपीति । सम्प्रदानमेव दानक्रियापेक्षया-धिकरणत्वेन विवक्ष्यते । यथा सममब्राह्मणे दानमिति ॥ ४७ ॥

पूरणा ॥ अन्नन्तादिति । यथा गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीशब्देन स्त्र्यधिकारविहितानां-टाबादीनां ग्रहणमेवमिहापि पूरणाधिकारविहिता एव डडादयो गृह्यन्त इति वचनम् । द्वितीयिक इति । द्वयोः पूरणो भाग इति द्वेस्तीयस्तदन्तात्पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थे अन्प्रत्ययः । ततो द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयत इति ठन् प्रत्ययः । पर्यवपन्नमिति ।

सम्भवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ तत्पचतीति द्रोणादण् * । तत्पचतीति द्रोणादण् चेति वक्तव्यम्। द्रोणं पचति द्रौणी द्रौणिकी ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥ कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभावात् * । कुलिजाच्चेत्येव सिद्धं नार्थो लुक्खग्रहणेन। किं कारणम्। पूर्वस्मिन् त्रिकभावात्। पूर्वस्मिन् योगे सर्व एष त्रिको निर्दिश्यते। द्व्याढकी। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना ॥

तदस्य परिमाणम् ॥५७॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥५८॥ संज्ञायां स्वार्थे * । संज्ञायां स्वार्थे कन् प्रत्यय उत्पाद्यः। पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः। त्रिकाः। शालङ्कायनाः। सप्तका ब्रह्मवृक्षाः। ततः परिमाणिनि * । ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति वक्तव्यम्। पञ्चकः संघः। दशकः संघः। जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम् * । जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः। साप्ततिकः। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं कालादिति सिद्धत्वात् * । जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम्। किं कारणम्। कालादिति सिद्धत्वात्। कालादित्येव सिद्धम्। इह यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिर्जीवितमसौ भूतो भवति। तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव

व्यवहितमित्यर्थः। पूरणं नामेति। अर्थग्रहणमिह न तु पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भावः। स्वार्थ इति। स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः। सा हि प्रत्ययस्यात्मीया तदर्थे चान्विधीयमानः पूरणाभिधायित्वात्पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सम्भ ॥ द्रोणादिति। द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ वर्त्तमानाद् द्रोणादण्प्रत्ययस्तस्यैव पाकसम्भवात् ॥ ५२ ॥

कुलि ॥ कुलिजाच्चेति सिद्ध इति। कुलिजाच्चेत्येव सूत्रमस्तु द्विगोष्ठंश्चेत्यनुवर्त्तते खोऽन्यतरस्यामिति च तत्र ष्ठन्खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ् तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। एवं रूपत्रयं सिद्धम्। न च ठञः पक्षे लुगभावेन चतुर्थं रूपमिष्यत इति लुक्खग्रहणं वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

तदस्य ॥ संज्ञायां स्वार्थ इति। एकादशभ्यः संख्या संख्येये वर्त्तन्ते न तु संख्यानमात्रे ततः परा तु संख्या संख्याने संख्येये च। तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चशब्दस्य वाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि। ततश्च परिमाणपरिमाणिभावाभावात् स्वार्थ एव प्रत्ययो वक्तव्यः। यदा तु वृत्तिविषये संख्यामात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते। तथा च द्व्येकयोरिति सूत्रकारेण द्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्दवाच्ये आश्रित्य निर्देशः कृतः संख्येयार्थत्वे हि द्व्येकेष्विति स्यात् तदा परिमाणपरिमाणिभावाश्रयणापि शक्यः प्रत्यय उत्पादयितुम्। जीवितपरिमाणे चेति। पूर्वापेक्षः समुच्चयः। संज्ञा-

सिद्धम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः * । इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत । द्विषाष्टिकः । त्रिषाष्टिकः । अनेन सति लुग्भवति । तेन सति कस्मान्न भवति । आर्हादित्युच्यते । न सिध्यति । किं कारणम् । न हीमे कालशब्दाः । किं तर्हि । संख्याशब्दाः । इमेऽपि कालशब्दाः । कथम् । संख्या संख्येये वर्त्तते यदि तर्हि यो यः काले वर्त्तते स स कालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीयं कालं भूतः शोभनं कालं भूतः । अथ मतमेतत् काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः काले यो न व्यभिचरतीति। न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। जीवितपरिमाणे तूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । इह चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । वार्षशतिको वार्षसहस्रिक इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । न हि वर्षशब्दः संख्या । किं तर्हि । संख्येये वर्त्तते वर्षशब्दः । एवं तर्ह्यन्येभ्योपि दृश्यते खारशताद्यर्थम् * । अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । खारशताद्यर्थम् । खारशतिको राशिः । खारसहस्रिको राशिः । अयं तर्हि दोषः । इह वचने हि लुक्प्रसङ्ग इति । न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्त्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषो भवति तत्र कर्त्तव्यम् । क्व च क्रियमाणे न दोषः । परमार्हात् । तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । कालादित्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं नेमे कालशब्दाः किं तर्हि संख्याशब्दा इति । ननु चोक्तमिमेपि कालशब्दाः । कथं संख्या संख्येये वर्त्तते । ननु चोक्तं यदि तर्हि यो यः शब्दः काले वर्त्तते स स कालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवतीति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति । अनभिधानाद्रमणीयादिभ्यूत्पत्तिर्न भविष्यति । पञ्चस्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः * । स्तोमे डो विधेयः । किं प्रयोजनम् । पञ्च-

---

दिषु प्रत्ययो विधीयमानोऽन्यत्र न प्राप्नोतीति वचनम् । द्विषाष्टिक इति । संख्याया संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । आर्हादिति । अध्यर्धपूर्वेत्यत्रार्हादित्यनुवर्त्तनादाहींयस्य लुका भाव्यम् । तमधीष्टहत्वनेन प्रत्ययोऽर्हात्पर इति तस्य लुगभावः । न हीम इति । सामाद्य एव कालशब्दा न तु निमित्तान्तरेण काले प्रयोगमात्रेणेति भावः । संख्यासंख्येय इति । काले संख्येये वर्त्तमानस्य संख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमिति भावः । वार्षशतिक इति । संख्यायाः प्रत्ययो विधीयमानस्तदन्तान्न प्राप्नोति । संख्या पूर्वपदानामेव प्राग्वतेस्तदन्तविधिरिष्यते । खारशताद्यर्थमिति । खारशब्दोऽकारान्तो वार्त्तिककारवचनात् साधुः । तदस्य परिमाणमिति योगविभागः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । अनभिधानादिति । नहि रमणीयादयो वृत्तिविषये काले वर्त्तन्ते इति । षष्ठ्यादयस्तु वृत्तौ संख्येयेषु सम्वत्सरेषु स्वभावतो वर्त्तन्त इति युक्तं तेषां कालवाचित्वम् । लोके च सम्वत्सरसंख्यया जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यतइति सम्वत्सरवृत्तित्वं षष्ठ्यादीनामुच्यते । स्तोमे डविधिरिति । डित्करणं विशः स्तोमस्त्रिवृः

दशार्थम् । पञ्चदशस्तोमः । सप्तदश स्तोम इति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥ इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते । तत्र न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति । तत्र वक्तव्यमियं प्रकृतिरयं प्रत्ययः अयं प्रत्ययार्थ इति । इमे ब्रूमः द्विशब्दादयं दशदर्थाभिधायिनः स्वार्थे शतिच् प्रत्ययो निपात्यते विन्भावश्च द्वौ दशतौ विंशतिः । विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः * । विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासो नोपपद्यते । विंशतिगवमिति । किं कारणम् । द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहित-

---

स्तोम इत्यादौ टिलोपार्थं पञ्चदश इत्यत्र तु नस्तद्धित इति टिलोपः सिध्यति । स्तोमो मन्त्रसमूहः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पङ्क्ति ॥ इमे विंशत्यादय इति । सूत्रे पठितानां प्रत्यक्षत्वादिदमा परामर्शः । पङ्क्तिशब्दश्छन्दोविशेषे सन्निवेशविशेषे च रूढो नैवावयवार्थानुसारेण प्रवर्तत इति तत्परित्यागेन विंशत्यादय एव विचार्यन्ते । वक्ष्यमाणवार्त्तिकावतारणार्थं चायं भाष्य उपक्षेपः । सप्रकृतिका इति । प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणे उच्चारणादिति भावः । सहशब्दोऽत्र विद्यमानार्थः । न तुल्ययोगार्थः । तेन विद्यमानप्रकृतिप्रत्यया इत्यर्थः । निपात्यन्त इति । प्रकृतित्वमेषां कस्मान्न विज्ञायते । पञ्चम्याः प्रत्ययस्य चानुपादानादनिष्पन्नस्य च प्रकृतित्वाभावात् । प्रत्ययत्वं तर्हि कस्मादेषां न भवति । लोके केवलानां प्रयोगदर्शनात् । शताच्च ठन्यतावशते विंशत्यादिभ्य इति शास्त्रे च केवलानामुच्चारणात् । विधिनिपातनयोश्चायं भेदो यत्रावयवा निर्दिश्यन्ते समुदायोऽनुमीयते स विधिः । यत्र तु समुदायः श्रूयते अवयवाश्चानुमीयन्ते तन्निपातनम् । का प्रकृतिरिति । प्रकृतिप्रत्ययाविशेषयोः प्रश्नः । प्रकृत्यर्थं तु न पृच्छति । प्रकृतौ विज्ञातायां तदर्थस्यापि विज्ञानात् । कः प्रत्ययार्थ इति । लोके विंशत्यादीनां संख्येये च प्रयोगो दृश्यते तत्र लौकिकार्थानुगुणं प्रत्ययार्थमाश्रित्य साधुत्वायैषामन्वाख्यानं क्रियत इत्यर्थः । इमे इति । वचनक्रियायामाभिमुख्यं प्रतिपादयितुं प्रत्यक्षार्थसर्वनामोपादानम् । वचनमात्रं चेह विवक्षितं न तु कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमित्यात्मनेपदं न कृतम् । द्विशब्दादिति । दशद्वर्गलक्षणसंख्येयवाचिन इत्यर्थः । समुदाये च निपात्यमाने नान्तरीयकमवयवानां निपातनमित्यभिप्रायेण शतिच्प्रत्ययो निपात्यत इत्युच्यते । स्वार्थे इति । प्रत्ययस्य स्वात्मीया प्रकृतिस्तस्य अर्थ इत्यर्थः । अथ वा यः प्रकृतेरर्थः स एव प्रत्ययानां स्वार्थः पितृधनमिव पुत्रस्य तत्रैवार्थेऽभिमतः । न हि समासमात्रं वचनमात्रं वा न सिध्यति । विंशतिगवमिति । विंशतिशब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न तु दशत्संबन्धिनां द्रव्याणाम् । ततश्च दशदपेक्षया गवां व्यतिरेकोपजननात् षष्ठ्या भाव्यम् । गवां विंशतिरिति । ततः समाना-

त्वात् षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यन्तं च समासे पूर्वं निपतति। तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। गोविंशतिरिति। भवितव्यं च। विंशतिगवं तु न सिध्यति। इह च त्रिंशत्पूली। पञ्चाशत्पूली। चत्वारिंशत्पूली। समानाधिकरणलक्षणः समासो न प्राप्नोति। वचनं च विधेयम्। विंशतिः। द्वित्वादशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। एवं तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति। परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम् *। परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः। विंशकः संघः। षष्ठीवचनविधिश्च *। षष्ठी च विधेया। गवां विंशतिः। द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात् षष्ठी न प्राप्नोति। एकवचनं च विधेयम्। विंशतिर्गावः। गोभिः सामानाधिकरण्याद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु *। अनारम्भो वा पुनः विंशत्यादीनां न्याय्यः। कथं सिध्यति। प्रातिपदिकवि-

---

धिकरणपदनिबन्धनद्विगुसमासाप्रसङ्गः। षष्ठ्यन्तं चेति। उपसर्जनं पूर्वमिति लक्षणेन। गुणेन षष्ठी न समस्यत इति प्रतिषेधः संख्याया न भवति शतसहस्रान्ताच्च निष्कादिति प्रत्ययविधानाज् ज्ञापकात् कोशशतयोजनशतयोरिति वार्त्तिकवचनाच्च द्विवचनं प्राप्नोतीति। स्वार्थिकाः प्रकृतलिङ्गमेव केचिदतिवर्त्तन्ते न तु संख्यामपि संख्यान्तराविरोधात्। लिङ्गानां तु विरोधाभावः स्त्रीसूत्रे प्रतिपादितः। एवं तर्हीति। तदस्य परिमाणमित्यधिकारात्परिमाणोपाधेः संख्याया अस्येति परिमाणिनि प्रत्ययः। परिमाणी च द्विविधः। द्रव्यसंघातो भिन्नानि वा द्रव्याणि। तत्र संघस्यैकत्वाद् विंशतिरित्येकवचनं सिध्यति। द्रव्याणां तु परिमाणित्वे विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः। परिमाणं यस्य स संघो विंशतिरित्यभिधीयते। तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य संघस्येति संघान्तरस्य परिमाणिनोऽभिधानाद्विंशकः संघ इति सिद्धये विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायामिति ड्वुन्प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्यः। ननु यदा द्रव्याणि परिमाणीनि विंशतिशब्दाभिधेयानि तदा संघे परिमाणिनि प्रत्ययः सिध्यत्येव। विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशकः संघ इति। एवं तर्हि विंशतिगोसंघ इति। तस्माद्यदा संघे परिमाणानि विंशत्यादयो निपात्यन्ते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयोगो मा भूदिति विंशतिशब्देन संघस्याभिधानं प्राप्नोति न चेष्यते। षष्ठीवचनविधिश्चेति। संघे परिमाणिनि विंशपुनः स्वार्थे नित्यं प्रत्ययो विधेयः। त्यादीनां केवलानां नित्यं प्रयोगो नेष्यते भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद् व्यतिरेकाभावाद् गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति द्रव्यसामानाधिकरण्याद् बहुवचनप्रसङ्गश्च। तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाव्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भं प्रत्याख्यातुमाह अनारम्भो वेति। वाशब्दस्तर्ह्यर्थे। सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्यादयोऽर्थवदधातुरिति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाधिमानः संख्यायां संख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षादिपदवदनेकार्थतया स्वभावतो वर्तमाना रूढिशब्दत्वाच्च नियतलिङ्गसंख्याः यथा दारा इति भावः। इदानीं भाष्यकार आरम्भं समर्थयमान आह

ज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। विंशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। यथा सहस्रादिषु। तद्यथा। सहस्रमयुतमर्बुदमिति। नचानुगमः क्रियते। भवति चाभिधानम्। यथा सहस्रादिष्वित्युच्यते। अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम्। सहस्रं गवाम्। सहस्रं गावः। सहस्रगवम्। गोसहस्रमिति। यावताऽत्रापि संदेहः। नासूया कर्त्तव्या अत्रानुगमः क्रियते। ननु चोक्तं विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं षष्ठीवचनविधिश्चेति। नैष दोषः। समुदाये विंशत्यादयो भविष्यन्ति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। संघ इति वर्त्तते। संघः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरम्। एते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति। भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति। गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः। अन्येषु च गुणवचनेषु कदा चिद् गुणः गुणिविशेषको भवति। तद्यथा। शुक्लः पट इति। कदा चिद् गुणिना गुणो व्यपदि-

---

श्यत इति। अयमत्रार्थः। अक्षादयः परस्परानन्वितानेकार्थाभिधायिनो भिन्नासु जातिषु रूढशब्दा एव न तु यौगिकाः विंशत्यादयः सहस्रादयश्च। शुक्लादिवद् गुणिनि यौगिका एव। नहि संख्यानिरपेक्षाः संख्येयविशेषमेते प्रत्याययन्ति येनैषां रूढिशब्दमुच्येत। अत्रापि संदेह इति। क एषां मुख्यार्थः को वाऽयमिति संबन्धादौपचारिक इति संदेहः। नासूयेति। अननुगमो हि दोषायाशक्यो वानन्त्यात्सर्वशब्दानुगमो नत्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधादशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इत्यर्थः। समुदाय इति। अस्येति प्रत्ययार्थस्यानुवर्तनात्समुदायः परिमाणी प्रत्ययार्थत्वेनाश्रीयते न तु भिन्नानि द्रव्याणीत्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। अस्येत्यनुवर्तनात्परिमाणिमात्रे प्रत्ययो लभ्यते न तु तद्विशेष इति मत्वा प्रश्नः। संघ इति वर्तत इति। पूर्वसूत्रे द्वन्द्वनिर्दिष्टस्यापि संघशब्दस्यैव स्वरितत्वादिहानुवृत्तिः। ननु प्राणिसमूहः संघः ततश्च वृक्षाणां विंशतिरिति न प्राप्नोतीत्याह संघः समूह इति। सामान्येन प्राणिनामप्राणिनां समुदायः संघ इत्यर्थः। ननु चोक्तं परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति। नैष दोषः। द्रव्यसंघयोर्दशतोः संघे प्रत्ययो निपात्यते न तु द्रव्यसंघे। इह द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतां दशत्संघस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते। बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति। त एत इति। निपातनसामर्थ्याद्विशिष्टे दाशते संघे वर्तमाना भाववचना भवन्ति। भावशब्देनात्र धर्ममात्रमुच्यते। भाव इव भावः यथा पाकादिभावः पराश्रय एवमन्योपि धर्मः पराश्रयत्वाद् भावः। गुणवचना इति। गुणमुक्तवन्तो गुणवचना गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिदधतीत्यर्थः। अन्यैरिति। शुक्लादिभिरुभयवचनैस्तुल्या इत्यर्थः। गुणविशेषक इति। भाष्यकारवचनात्कर्तरि चेति अनित्यः षष्ठीसमासनिषेधः। शेषषष्ठ्या वा समासः। अथ वा गुणिनं विशिनष्टीति कर्मण्यण्। ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः। पटः शुक्ल इति। गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षया मतुब्लोपाद्वा सामानाधि-

श्यते। तद्यथा। पटस्य शुक्ल इति। तद्यदा तावदुच्यते विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिरिति। सामानाधिकरण्यं तदा गुणगुणिनोः। वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत्। परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति। संहनने वृत्तः संहनने वर्त्तिष्यते। संख्यासंहनने वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्त्तिष्यते। अथ षष्ठी तदा गुणिना गुणो विशेष्यते। वचनपरिहारः उभयोरेवम्। उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्वा वचनपरिहारः। यदि तर्हि इमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः सधर्मभिरन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यम्। अन्ये च गुणवचनाः द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्ये अनुवर्त्तन्ते। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति। विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्त्तन्ते। अन्येपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्त्तन्ते। गावो धनं पुत्रा अपत्यम्। इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणासमृद्ध्या

करण्यमेवं विंशत्यादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यम्। कदा चिदिति। आधारान्तरव्यवच्छेदायोपजातव्यतिरेकेण गुणिना गुणो विशेष्यते। पटस्य शुक्लो न शङ्खादेरित्यर्थः। दशदर्थे चेदिति। अस्मत्पक्षे यो दोषः स पक्षान्तराश्रयेण परिह्रियत इत्यर्थः। वचनपरिहार इति। समुदायाभिधाने वचनदोषो नावतरति। सामानाधिकरण्ये त्ववतरति। स च परतः परिहरिष्यते। तिष्ठत्विति। परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्। संहनन इति। संघः संहननं तत्र दशतोः संघे वृत्तो। विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसंघे परिमाणिनि प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः। विंशतिः परिमाणस्य गोसंघस्य विंशको गोसंघ इति। वर्त्तिष्यत इति। परार्थाभिधानं वृत्तिर्विवक्षिता ननु विंशतिशब्दः कदा चिदपि गोसंघे वर्त्तते। गुणिनेति। गवादिनेत्यर्थः। ननु दाशतस्य संघस्य गवादिर्गुणी न भवति दशतौ हि तस्य गुणिनौ। नैष दोषः। गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्गवामपि गुणित्वात्। तत्राव्यभिचाराद् दशता विंशतिर्न विशेष्यते दशतोर्विंशतिरिति गोभिस्त्वश्वादिव्यावृत्तये विशेष्यते। गवां विंशतिरिति। यथा पटस्य शौक्ल्यमिति पटेन शङ्खादिव्यावृत्तये शौक्ल्यं विशेष्यते न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं शुक्लस्य शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावात्। वचनपरिहारउभयोरिति। समुदायाभिधाने गुण्यभिधाने चेत्यर्थः। तत्र समुदायाभिधाने तस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनमिति सामर्थ्यात् परिहृत एव वचनदोषः। सामानाधिकरण्ये तु परिहार उच्यते इति भावः। प्राक् तं वचनदोषं यदि तर्हीत्यनुभाष्य परिहरति विंत्यादयः पुनरिति। शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति शतात्तेषां स्त्रीलिङ्गत्वादेकवचनान्तत्वाच्च। विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयविवक्षायामेकशेषो भवति। गावो धनमिति। धनादीनां साकाङ्क्षत्वाद्भेदकत्वात् क्रियायां पारतन्त्र्याच्च गुणत्वम्। यथा शुक्लमित्युक्ते किं तदिति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति शुक्लं च वस्त्रमिति द्रव्यस्य भेद-

इति। अथात्रानुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम्। बाढं शक्यो वक्तुं कामं तर्ह्युच्यताम्। इह कदाचिद् गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति। तद्यथा। पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि पञ्चवध्रीशतानि तीर्णानि अश्वैर्युद्धमसिभिर्युद्धमिति। न चासयो युध्यन्ते। असिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते। गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति। इह तावद्गावो धनमिति। धिनोतेर्धनम्। एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः। पुत्रा अपत्यमिति। अपतनादपत्यमेको गुणस्स प्राधान्येन विवक्षितः। इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता इति। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल्। एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणासमृद्ध्या इति। दक्षतेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति। अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनेषु दोषः गोविंशतिरानीयतामिति। भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति।

कम्। शुक्लमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रं द्रव्यानयनमन्तरेण गुणानयनासंभवादिति शौक्ल्यं गुणः। एवं धनमित्युक्ते किं तदिति गवाद्याकाङ्क्षति गावो धनमिति गवां प्रीतिहेतुत्वावगमाद्भेदकं धनमानयेत्युक्ते गवादिद्रव्यानयनात् क्रियायां पारतन्त्र्यमिति धनं गुणः। उडुपशतानीति। अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्य तरणे प्राधान्यं विवक्षितम्। तीर्णानीति कर्तरि निष्ठाभिधानात्। तत्त्वतस्तु संख्येयानामुडुपानां प्लवने कर्तृत्वम्। अथ वोडुपानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम्। अश्वैरिति। अश्वा असयश्चाधिकरणत्वात्करणत्वाच्चोपकारित्वाद्गुणा अपि सन्तः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः कर्तरि तृतीयाविधानात्। धिनोतेर्धनमिति। समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वाद्धनत्वं न त्वेकैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते। आश्रितसंख्याविशेषाश्च गोपिण्डा धनं विशिषन्तः समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रत्याययन्तीति गावोपि धनसंख्यां नानुवर्तन्ते गौर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात्। अपतनादिति। बहूनां चापतनहेतुत्वं न त्वेकैकस्य तथा चोच्यते वरमपुत्रत्वं न त्वेकपुत्रतेति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्यापत्यशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयुज्यते। प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते पुत्रा अपत्यानीति बहुवचनं भवत्येव। इन्द्राग्नी देवतेति। संघस्य देवतात्वमेकं हविष्प्रतीति द्विवचनाभावः। देवते इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयते ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात्। यथा खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीति बध्नातावेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः। सर्वे ते दक्षिणेति। अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्वमित्येकवचनम्। दक्षिणा इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात्। विंशतिसंख्यासमुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगते लिङ्गसंख्ये नानुवर्तेते पञ्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति संख्येयलिङ्गसंख्यानुविधायिनः। भावानयन इति। न ह्यन्यस्मिंश्चोदिते ऽन्यस्यानुष्ठानं युक्तम्। न हि द-

नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह गौरनुबन्ध्योजोग्नीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते इति। असंभवादाकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादयः क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथ वा अव्यतिरेकात्॥

छेदादिभ्यो नित्यम्॥ ६४॥ पन्थो ण नित्यम्॥ ७६॥ छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यम्॥ छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। विग्रहदर्शनात्। विग्रहो दृश्यते। छेदमर्हति पन्थानं गच्छतीति। विकारार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं कर्त्तव्यम्। नित्यग्रहणं क्रियते विकारेण विग्रहो मा भूदिति। विराग विरङ्गं च पन्थो ण नित्यमिति। विकारार्थमिति चेदकङ्गादिभिस्तुल्यम्॥ विकारार्थमिति चेदकङ्गादिभिस्तुल्यमेतत्। यथाकङ्गादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवति। एवमाभ्यामपि न भविष्यति। किं पुनरिहाकर्त्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियते आहो स्विदन्यत्र कर्त्तव्यं न क्रियते। इहाक-

---

ण्डं छिन्धीत्युक्ते कश्चिद्दण्डिनं छिनत्तीति भावः। इदं तावदिति। अन्यस्मिंश्चोदिते ऽन्यत्रापि तदव्यभिचारिणि कार्यं दृश्यतइति मत्वा प्रश्न। असंभवादिति। आकृतौ कार्याणां साक्षादसंभवाद् द्रव्येषु कार्याणि क्रियन्तइत्यर्थः। येषां तावद्यातिरिक्ता जातिस्तेषामेतदेव जातौ कार्यं चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते। यथा चाग्निमानयेति चोदिते नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते। तथा जातिचोदनायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः। अव्यतिरेकादिति। जातितद्वतोर्गुणगुणिनोश्च तात्विकभेदाभावाद् द्रव्यमेव तेन द्वारेण तासु तासु क्रियासु चोद्यत इत्यर्थः। सहज्ञादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः॥ ५६॥

छेदादि॥ पन्थोण। छेदादिपथिभ्य इति। नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति तस्याप्राप्तत्वात्। यथैकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणं मतुब्निवृत्त्यर्थम्। तथा हि। छेदादिभ्य इति ठग्विधीयते नचैतेभ्यः प्रत्ययान्तरप्रसङ्गः। नापि पथिशब्दात् ष्कन्प्रत्ययो विधानसामर्थ्याद्भवत्येव प्रत्यान्तरस्य तु प्रसङ्गाभावः। नापि तद्विषयार्थं नित्यग्रहणम्। यथा त्रेर्मम्नित्यमिति मप्प्रत्ययादन्यत्र ऽयन्तप्रयोगनिवारणफलं नित्यग्रहणम्। छेदादीनामन्यत्र प्रयोगस्येष्टत्वात्। नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्। नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्यासम्भवात्। न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति यो ऽपि बेतसादिरर्थश्छिन्नः प्ररोहति सोपि न नित्यं छेदमर्हति कालान्तरे तस्य च्छेदप्रवर्त्तनात्। नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यप्यर्थः सम्भवति तथापि नात्रैवार्थे पन्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते कदा चिद् गच्छत्यपि प्रयोगात्। वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात्। यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति। एतदप्यप्रयोजनं शिष्टप्रयोगे वाक्यस्य दर्शनात्। विकारेणेति। नित्यग्रहणं विकारेण सम्बध्यते। विरङ्गादेशः पन्थादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयो भवतो न तु ताभ्यां वाक्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः। अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्वविषयमित्याशंक्येत प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विज्ञायतेति भावः। अकङ्गादिभि-

र्त्तव्यं क्रियते एष एव न्यायो यदुत संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावः। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥७१॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् *। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। यज्ञकर्मार्हतीति यज्ञियो देशः। ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥ तद्वर्चयतीत्यनिर्देशस्तत्रादर्शनात् *। तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः। पारायणं को वर्त्तयति यः परस्य करोति। तुरायणं को वर्त्तयति यश्चरुपुरोडाशान्निर्वर्तयति। तत्रादर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। इङ्यज्योश्च दर्शनात् *। इङ्यज्योश्च प्रत्ययो दृश्यते। यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते। यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोति। उभौ तौ वर्त्तयतः। यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्तयति उभौ तौ वर्त्तयतः। उभयत्र कस्मान्न भवति। अनभिधानात्॥

रिति। सुभ्रातुरङ्च। कल्याण्यादीनामिनङ्। परस्त्री परशुं चेति प्रत्ययसंनियोगेन विधीयमानानामादेशानां तदभावे प्रसङ्ग एव नास्तीति नार्थो विकारेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहणेन। संनियोगशिष्टानामिति। विशिष्टप्रयोगसिद्धये ययोरेकस्मिन् विषये विधिस्तयोस्तद्विषयादन्यत्रैकस्याप्रयोगे परोपि न प्रयुज्यते। यथा श्रुवः श्च चेति श्रुसन्नियोगे विधीयमानस्य श्चभावस्य विषयान्तरे प्रयोगाभावोऽस्यैव न्यायसिद्धस्यार्थस्य बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र लिङ्गं वक्ष्यते। इदं कर्त्तव्यमिति। धर्मनिर्णयादिकं तत्र ह्येकस्य सन्देहसम्भवादनधिकारः॥ ६४॥ ७६॥

यज्ञर्त्विक्॥ तत्कर्मार्हतीति। ननु वृत्तिविषये यज्ञार्थव्यापारे यज्ञशब्दस्य वृत्त्या सिद्धः सूत्रेणैव प्रत्ययो यथा मृदङ्गवादनवृत्तेर्मृदङ्गशब्दात् ठग् भवति मार्दङ्गिक इति। नैतदस्ति। तत्र हि गौणार्थवृत्तिभ्य एव प्रत्यय इष्यते न तु मुख्यार्थवृत्तिभ्यस्ततश्च गौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाश्रीयते। इह तु यश्च तत्कर्मार्हति तयोरपि प्रत्यय इष्यते। तत्र मुख्यार्थसम्भवे गौणपरिग्रहणस्यान्याय्यत्वात्सूत्रेण न सिध्यतीति वार्त्तिकारम्भः। ननु यो देशो यज्ञकर्मार्हति स यज्ञमर्हतीति नार्थो वार्त्तिकारम्भेण। नैतदस्ति। यस्य यज्ञेऽधिकारः स यज्ञमर्हति अधिकारश्च कर्त्तुरर्थिनो विदुषः शास्त्रेणापर्युदस्तस्तस्य न तु देशादेस्तस्य तु योग्यत्वाद्यज्ञार्थव्यापारार्हत्वमुच्यते॥ ७१॥

पारा॥ अनिर्देश इति। इष्टार्थसाधनत्वाभावान्निर्देशकार्याकरणादनिर्देशः। परस्येति। शिष्यस्य। करोतीति। उच्चारयति अध्यापक इत्यर्थः। शिष्यस्तु केवलं प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति अध्यापकाधीनत्वात्प्रतिपत्तेरिति भावः। तुरायणमिति। यज्ञविशेषमृत्विगेव सव्यापारत्वान्निष्पादयति। यजमानस्तूष्णीमास्त इति भावः। उभौ ताविति। अन्यतरासन्निधौ क्रियाया अनुत्पादादुभयोः कर्तृत्वम्। यश्चेति।

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् * । योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । योजनशतं गच्छति यौजनशतिक इति । ततोऽभिगमनमर्हतीति च * । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः । योजनशतादभिगमनमर्हति यौजनशतिको गुरुः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् * । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः । वारिपथेनाहृतः वारिपथिकः । वारि । जङ्गल, जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम् । जङ्गल । स्थल, स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकम् । स्थल । कान्तार, कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकम् । अजपथशङ्कुपथाभ्यां च * । अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् । अजपथेन गच्छति आजपथिकः । अजपथेनाहृतम् आजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति शाङ्कुपथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं शाङ्कुपथिकम् । मधुकमरिचयोरण् स्थलात् * । मधुकमरिचयोरण् स्थलाद्वक्तव्यः । स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकस्तत्रादर्शनात् * । अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः । किं कारणम् । तत्रादर्शनात् । न ह्यसौ मासमधीष्यते । किं तर्हि । मुहूर्त्तमसावधीष्टो मासं

तदेवं यजमाने देवतोद्देशेन स्वं द्रव्यं त्यजतीति तस्यापि तुरायणनिर्वर्त्तने कर्तृत्वम् । अध्यापके याजके च भाष्यकारेण यथान्यासं सूत्रं समर्थितम् । अनभिधानादिति । प्रयोगाभावात् ॥ ७५ ॥

उत्तरप ॥ चकारः प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणः प्रत्ययार्थमेव गच्छतीत्येतं समुच्चिनोति । समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि सूत्रोपात्ता तृतीयैव । तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादिपाठो युक्तो न द्वितीयान्तपाठः । द्वितीयापक्षे आक्रान्ते अनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यादाक्रान्ते चेष्यते । मधुकमरिचयोरिति । अत्र मुख्यगमनासम्भवादाहृत एव च प्रत्ययमिच्छन्ति । अन्ये तु गौणगमनाश्रयेण गच्छतीत्यत्राप्यर्थे प्रत्ययमाहुः । प्रत्ययार्थोपाधित्वाच्च द्वयोरसन्देहार्थोऽन्यतरप्रयोगः ॥ ७७ ॥

तमधी ॥ अधीष्टभृतयोरिति । यावन्तं कालमध्येषणं भरणं च क्रियते ततः प्रत्ययो नेष्यते । अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यात्तु कालादिष्यते । ततो न प्राप्नोति । तस्या-

तत्कर्म करोति । सिद्धं तु चतुर्थीनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः । तस्मायधीष्ट इति । स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । मासार्थो मुहूर्तोमासः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥ अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः * । अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षो द्रष्टव्यः । द्वेष्यं विजानीयाद् द्वयमप्यनुवर्त्तेत इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ षष्टिके संज्ञाग्रहणम् * । षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यम् । मुद्गा अपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भूदिति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ९४ ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम् * । तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं महानाम्निकम् । आदित्यव्रतिकम् । तच्चरतीति च * । तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । महानाम्नीश्चरति महानाम्निकः । आदित्यव्रतिकः । नैष युक्तो निर्देशस्तच्चरतीति । महानाम्न्योनामर्चः न च ताश्चर्यन्ते व्रतं तासां चर्यते । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । महानाम्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यो व्रतमिति । अवान्तरदीक्षाभ्यो

ध्येषणाभरणाभ्यामव्याप्त्या द्वितीयानुपपत्तिरिति निष्प्रयोजनो द्वितीयानिर्देशः । सिद्धं त्विति । तेन मासायाधीष्टो भृतो वेति तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययः । मासव्यापिव्यापारार्थमधीष्ट इत्यर्थः । तादर्थ्यादिति । सामादिशब्दा अध्येषणभरणव्याप्तमुहूर्त्तादिकालवाचिन एवाश्रीयन्ते भूतभाविनोस्तु प्रत्ययविधौ मुख्यार्थवृत्तय इति विभागो लक्ष्यपरतन्त्रत्वाल्लक्षणस्य ॥ ८० ॥

अवय ॥ अनन्तरस्येति । ण्यतः । द्वेष्यमिति । विपरीतमित्यर्थः । व्यवहितस्यापि क्व चिदनुवृत्तिर्दृष्टा । यथा द्वितीयाटौस्स्वेनइत्यत्रैतद इव इदम इति दर्शनादिहापि कश्चिद् भ्राम्येदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

षष्टिकाः ॥ बहुवचनमतन्त्रम् । एकवचनान्तस्यापि षष्टिकशब्दस्य लोके प्रयोगात् । संज्ञाग्रहणमिति । षष्टिरात्रेण पच्यन्तेइत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य धान्यविशेष एव प्रयोगार्थम् । अनभिधानादिति । लोके तु स्वार्थे प्रयुज्यमानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न त्वर्थनियोगः क्रियते ॥ ९० ॥

तदस्य ॥ द्विधेदं सूत्रं व्याख्यायते । तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यं चेद् गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । तथा तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति षष्ठीनिर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति मासो ब्रह्मचर्यमस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति वाक्ये मासस्य प्रधान्यात् प्रथमैव न तु द्वितीया तस्याः षष्ठीविषये विधानात् । महानाम्न्यादिभ्य इति । ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात् सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । न च

डिनिः * । अवान्तरदीक्षाभ्यो डिनिर्वक्तव्यः । अवान्तरदीक्षी तिलव्रती । अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च * । अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । चातुर्मास्यानां यलोपश्च * । चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मासकः । चातुर्मासी । अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति । चतुर्मासाद्ण्यो यज्ञे तत्र भवे * । चतुर्मासाद्ण्यो वक्तव्यः यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः । संज्ञायामण् * । संज्ञायामण् वक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौणमासी ॥

तस्य दक्षिणायज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ आख्याग्रहणं किमर्थम् । तस्य दक्षिणायज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिक्यः राजसूयिक्यः। यत्र वा यज्ञशब्दोस्ति । नावयज्ञिक्यः । पाकयज्ञिक्यः । इह न स्यात् पञ्चौदनिक्यः । दाशौदनिक्यः । आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । ये च संज्ञीभूतका यज्ञा ये च न संज्ञीभूतका यत्र च यज्ञशब्दोस्ति यत्र च नास्ति तदाख्यामात्रात्सिद्धं भवति ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ कार्यग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् * । कार्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यद्धि मासे कार्यं मासे भवं तद्भवति तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम् । किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि । यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं

ता इति । चरणमनुष्ठानं तच्च क्रियाविषयमिति भावः । महानाम्न्योव्रतमिति ।
लिङ्गसंख्ये अजहदेव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तते । डिनेर्डित्करणमष्टाचत्वारिंशद-
र्थम । अन्येषां यस्येति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात् । अष्टाचत्वारिंशक इति । वृत्ति-
विषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते । चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशत्
वर्षाणि व्रतं चरति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणात् । चातुर्मासीति । तत्र भव
इत्येवाण् सिद्धः । तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् प्राप्नोतीति पुनरण् विधिः ।
कालाट्ठञित्यस्याप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्तविध्यभावाच्च । केचित्तु
यथा कथं चित्कालवृत्तेष्ठञ इष्टत्वात् ठञ्येव प्राप्ते तस्य च लुकि इदमण्विधान-
मित्याहुः ॥ ९४ ॥

तस्य ॥ आख्याग्रहणमिति । यज्ञेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणाभावा-
त्तदर्थाभिधायिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः । संज्ञीभूतकाः । सर्वलोकप्रसिद्धाः ।
प्रसिद्धत्वादेव ते यज्ञा मुख्या इति भावः । यत्र वेति । बहुवचननिर्देशाद्यज्ञशब्दान्ता
एव गृह्येरन् नान्ये । एवं यज्ञशब्दश्रुतिर्बहुवचनं चानुगृहीतं भवतीति भावः । आ-
ख्याग्रहण इति । ये यज्ञं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वाचक्षते सर्वेभ्यष्ठञ् भवति ॥ ९५ ॥

तत्र च ॥ दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोःकालवाचिभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्तीति
सूत्रार्थस्तत्र कार्यस्य भवेन्तर्भावादेवात्र प्रत्यायानां सिद्धिं मत्वाह कार्यग्रहणमिति ।

भवति। एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति। तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। न तन्मासे दीयते। किं तर्हि मासे गते। एवं तर्हि औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते। एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यम्। तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। तत्र च दीयते। ततः कार्यं भववत्। कालादिति॥

व्युष्टादिभ्योऽण्॥ ९७॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् *। अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। त्रीणीमान्यणग्रहणानि। व्युष्टादिभ्योऽण्। समयस्तदस्य प्राप्तम् ऋतोरण्। प्रयोजनम्। विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोरिति त्रीणि। तत्र न ज्ञायते कतरस्मिन्नण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्। अविशेषात्सर्वत्र। व्युष्टादिभ्योऽण् भवतीत्युक्त्वाग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम्। पैलुमूलम्। समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण्। अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। उपवस्ता प्राप्तोऽस्यौपवस्त्रम्। प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम्। प्रयोजनं विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः। अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। चूडा प्रयोजनमस्य चौडम्। श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम्॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः॥ १११॥ छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् *। छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। विशिः। गेहानुप्रवेशनीयम्। पूरि। प्रपापूरणीयम्। पदि। गोप्रपदनीयम्। अश्वप्रपदनीयम्। रुहि। प्रासादारोहणीयम्। स्वर्गादिभ्यो यत् *। स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति। स्वर्ग्यम्। धन्यम्। यशस्यम्।

मासे गते इति। मासे दीयतइति नैषाधिकरणसप्तमी किं तर्हि यस्य च भावेनेति। तत्र भव इत्यत्र चाधिकरणसप्तम्याश्रितोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादिह त्वतिदेशसामर्थ्याद्भावलक्षणसप्तमीपरिग्रहः। औपश्लेषिकमिति। मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मासे औपश्लेषिकमधिकरणमिति तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धमित्यर्थः। कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवतीत्युक्तम्। एवं तर्हीति। प्रयत्यविध्यर्थं दीयत इत्युपात्तं न त्वतिदेशार्थं तेनाग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमित्येवमादि सिद्धम्। केचिदाहुः। दीयमानस्य भवत्वात् ऋतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ् सिद्ध इति। तदयुक्तम्। व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्रानुवर्तनात्। तदेवं कार्यग्रहणमेव वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानामिति वचनाद् द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकमित्यत्रापि योगविभागाट्ठञ् भवति॥ ९६॥

व्युष्टा॥ अण्प्रकरण इति। प्रकरणं प्रस्तावः। अग्निपदादिभ्य इति। आदिशब्दः प्रकारे। तत्र क्वचिदर्थे कुतश्चिदण्प्रत्ययो भवति तत्राण्दर्शनमात्रकृतं सादृश्यमाश्रीयते॥ ९७॥

अनुप्र॥ अनादिति। अनस्य केवलस्य पूर्वपदेन संबन्धाभावात्सामर्थ्यात्तदन्त-

आयुष्यम् । पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् * । पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् ॥

एकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥ एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् * । एकागारान्निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । ठञ्प्रकरणात् ठञ् प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं चौर इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् एकागाराच्चौर इत्येव ब्रूयात् ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् * । आकालान्निपातनानर्थक्यम् । किं कारणम् । ठञ्प्रकरणात् । ठञ् प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतस्मिन् विशेषे निपातनं करिष्यामि । समानकालस्याद्यन्तविवक्षायामिति । आकालाट्टंश्च * । आकालाट्टंश्च वक्तव्यः । आकालिकी । आकालिका ॥

ग्रहणम् । स्वर्ग्यमिति । स्वर्ग्यः प्रयोजनमस्येति ठञि प्राप्ते यद्विधिः । पुण्याहवचनादिभ्य इति साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणनिवृत्त्यर्थं लुग्विधानम् ॥ ११२ ॥

ऐका ॥ एकागारादिति । प्रयोजनमित्यनेनैव ठञः सिद्धत्वात्सूत्रं निपातनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । ठञ्प्रकरणादितिः । प्रयोजनमित्यत्र ठञ्प्रकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः । एकशब्दोऽसहायवाची । असहायं गृहमस्य मुमुषिषोः प्रयोजनं स ऐकागारिकः । ससहायं तु गृहमनेकपुरुषाधिष्ठानान्मोषितुमशक्यम् । ठञ् प्रकृत इति । प्राग्वतेष्ठञित्यत्र ठञ्प्रत्यय. प्रयोजनमित्यत्रानुवर्तिष्यते । इदं तर्हीति । नियमार्थमेतदित्यर्थः । भिक्षोरिति । एकामेव यो भिक्षां गृह्णाति न द्वितीयां तस्याभिधानं मा भूदित्यर्थः । यद्येतावदिति । अनभिधानाद्भिक्षोर्न भविष्यतीति नियमार्थमप्येतन्नोपयुज्यते इति भावः । न च ञित्स्वरनिवृत्त्यर्थं निपातनम् । ञित्स्वरस्येष्टत्वात् । एतच्च भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां निराकरणात् ज्ञायते ॥ ११३ ॥

आकालि ॥ आकालादिति । आकालशब्दात् प्रत्ययनिपातनमनर्थकं प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतेष्ठञ् विधेय इत्यर्थः । तत्रावृत्तः कालो यस्यासावाकालो न च कालस्यावृत्तिः संभवतीत्ययमर्थो भवति । उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः । एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाश आवृत्तो भवति । यदि य एवोत्पत्तिकालः स एव विनाशकालः । न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वं संभवतीति निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति । निरन्तरो हि कालो भेदाग्रहणात् स एव काल इति लोके व्यवह्रियते । ततः स्वार्थे ठञ् विधेयः । आद्यन्तवचने विषय इति भावः । भाष्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह इदं तर्हीति । निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते तस्य वाकाल आदेशो निपात्यते । समानशब्द एकवाची एककालावाद्यन्तौ यस्यासावाकालिकः । आदिर्जन्मान्तो विनाशः । जन्मविनाशयोश्चाव्यवहितकालत्वादेककालत्वम् । विधौ त्वयमर्थः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम् । उक्तं च । धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च । अनुबन्धे विकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति ॥ अन्ये वर्षादिष्वव्याकालिकश-

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते । कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यात् । नैतदयुक्तम् । सर्वएते शब्दाः गुणसमुदायेषु वर्तन्ते । ब्राह्मणः

द्दमिच्छन्ति । यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिवससंबन्धिनि विनाशस्तान्याकालिकानि । आकालाट्ठंश्चेति । आकालशब्दव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ततः स्वार्थे ठन्प्रत्ययश्चकारात् ठञ् । अर्थस्तु पूर्वं प्रदर्शितः ॥ ११४ ॥

तेन ॥ इदमयुक्तमिति । सूत्रोपात्तं वस्तु इदमा परामृश्यते । यत्तत्तृतीयासमर्थमिति तेन तुल्यमित्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टौ तत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थस्यैव प्राथम्याद् व्यतिक्रमहेत्वभावाद्विशेषणं न्याय्यम् । एतच्चासंभवादयुक्तमित्यर्थः । ननु तेनेत्यस्य विविभक्तिकत्वेन क्रियाग्रहणेन कथं संबन्धः । सोपस्करत्वात् सूत्राणां यत्र तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येवं संबन्धसंभवाददोषः । कथं चेति । तृतीयासत्त्ववाचिनः प्रातिपादिकाद्विधीयते । क्रिया तु साध्यरूपत्वादसत्त्वभूता ततो विशेषणविशेष्यभावो ऽसंभवादयुक्तः । पाकादयो घञाद्यन्तवाच्याः सत्त्वधर्मसमन्वयात् क्रियाधर्मातीतास्तथा च तत्र कृत्वोर्थप्रत्ययाभावः । भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापक्षस्तुमुन्प्रत्ययो विभक्तिस्तु तृतीयादिः सत्त्वरूपाश्रया न क्रियारूपताश्रया । पचत्यादीनां तु क्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधानाच्च तृतीयाद्यभावः । कृत्वा हृत्वा कर्तुं हर्तुमित्यादीनामव्ययकृतां यद्यपि क्रियावाचित्वं तथा च पञ्चकृत्वः कृत्वेति कृत्वोर्थोत्पत्तिर्भवति तथाप्यसत्त्ववाचित्वात्तेभ्यस्तृतीयाद्यभावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे तु प्रथमाया एवोत्पत्तिः । शयितव्यादयो यद्यपि क्रियावचनाः । पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वोर्थप्रत्ययदर्शनात् तथापि तत्रोपमानोपमेयभावासंभवो न हि भवति शयितव्येन तुल्यो देवदत्तः शयितव्येन तुल्यः शुक्ल इति । उपमानं हि प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकं भवति । यथास्याश्चन्द्र इव मुखमिति । नापि शयितव्येन तुल्यः शायक इति क्रियावतः क्रियोपमानं संभवति । क्रियातद्वतोरत्यन्तभेदात् । क्रियाणामपि भिन्नजातीयानां नास्त्युपमानोपमेयभावः । शयितव्येन तुल्यमासितव्यमित्यत्यन्तभेदात् । नास्त्येकजातीयानां शयितव्येन तुल्यं शयितव्यमिति । यथा गौरिव गौरिति । येनैव हेतुनैको गौस्तेन वाऽपरोपीति क उपमानोपमेयभावः । नन्वाधारभेदादेकजातीयानामपि भेदाश्रय उपमानोपमेयभावो भवति । यथा राज्ञः शयितव्यमिति । सापेक्षत्वादत्र प्रत्ययेन न भाव्यमित्यदोषः । ननु यदा प्रकरणादिवशादपेक्ष्यं निर्ज्ञातं भवति तदा प्रत्ययप्रसङ्गः । तथा राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य शयितव्यमित्यत्र सापेक्षत्वाभावात्तथा स्थातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वान्नृत्येन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति भोक्तुं पाक इत्यादौ च क्रियानिबन्धनकार्यदर्शनात्तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादावस्ति तृतीयासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वं तत्किमुच्यते कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यादिति । अत्रोच्यते । उपमानोपमेयभावस्त्रितयसंनिधानायत्तो येनोपमीयते यच्चोपमीयते यश्च तयोः साधारणोर्थः एतत् त्रयमवश्यापेक्ष्यं तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विवक्ष्यते तदासाववश्यापेक्षसाधारणधर्माधारत्वात् क्रियारूपतां

क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । आतश्च गुणसमुदाये । एवं ह्याह । तपः श्रुतं च योनिश्च एतद् ब्राह्मणकारकम् । तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥ १ ॥ यथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इति । एतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्तीति । समुदायेषु च शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कृष्ण इति । एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये प्रवृत्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते यदि तर्हि

हित्वा सत्त्वरूपतां प्रतिपद्यताम् इति मत्वा भाष्यकृतैतदुक्तम् । सर्वं एत इति । उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दा एतच्छब्देन परामृश्यन्ते । तप इति । चान्द्रायणादि । श्रुतमिति । वेदवेदाङ्गादीनाम् । योनिरिति । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जन्म ब्राह्मणकारकमिति । शेषषष्ठीसमासः तृजकाभ्यां कर्त्तरि चेत्येताभ्यां तु कर्त्तरि या षष्ठी या च तृजकनिमित्ता कर्मणि तस्या एव समासनिषेधो न तु शेषषष्ठ्याः । न हि सा तृजकसंबन्धनिमित्ता । ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदित्यर्थः । तपः श्रुताभ्यामिति । नासौ परिपूर्णो ब्राह्मणः । जातिलक्षणैकदेशाश्रयस्तु तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । अत एव च तस्य सर्वासु ब्राह्मणक्रियासु नास्त्यधिकारः । शुच्याचारोऽनुपहताचारः । एतानिति । गौरत्वादयो ब्राह्मण्यस्य पुरा कल्पदर्शनेनाद्यत्वेऽपि क्व चित्तदन्वयदर्शनेन व्यञ्जका इति तानपि शब्दार्थान्तर्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः । पूर्वे पञ्चाला इति । समुदायरूपारोपादवयवे समुदायवृत्तिशब्दवृत्तिर्न तु स्वार्थत्यागेनार्थान्तराभिधानं शब्दानामुपपद्यते शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । पूर्वादिशब्दसामानाधिकरण्याच्चावयववृत्तित्वावसायः समुदायवृत्तित्वे हि पञ्चालानां पूर्व इति षष्ठ्या भाव्यम् । तैलं भुक्तमिति । यदा द्रव्यं संस्कृते विशिष्टमात्रायुक्तेऽर्थे तैलादयो वर्तन्ते तदैषां समुदायशब्दत्वमेकदेशोपयोगे च तदा तैलं भुक्तमिति प्रयोगस्तदावयववृत्तित्वमयमेयम् । यदा तु जातिशब्दास्तैलादयस्तदा संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाश्रयेण वर्तन्त इत्यनुदाहरणमेतत् । शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लसमुदायसंबन्धात्तद्रूपारोपात् शुक्ल इत्युच्यते । एवमयमिति । यैव क्रियोपमेये श्रूयते तस्यामेव ब्राह्मणादिशब्दो वर्तत इत्यर्थः । ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इति । अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात् तुल्यमिति द्वितीया नपुंसकत्वं च । ब्राह्मणाध्ययनेन क्षत्रियाध्ययनस्य तुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्याद् ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरित्युपपद्यते तृतीयासमर्थस्य क्रियावाचित्वम् । ननु भिन्नकर्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वे आश्रीयमाणे ऽन्यः साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः कर्त्रोरेव तूपमानोपमेयत्वे ऽध्ययनमेव साधारणो धर्म इति नास्ति धर्मान्तरापेक्षा । उच्यते । शब्दानुपात्ता अपि यथा चन्द्र इव मुखमस्या इत्यादौ कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्रापि सौष्ठवादयः प्रतीक्ष्यन्ते । ननु चोक्तं साधारणधर्माधारत्वात्सत्त्वरूपापत्त्या क्रियारूपहानिरिति । एवं तर्हि सामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्याश्रयणम् । यस्यार्थस्य क्रियारूपताभूत् स संप्रति क्रियारूपातीतोऽपि सत्त्वभावापन्नस्तृतीयान्तशब्दवाच्यः परिग्रहीष्यते । अत एव ब्राह्मणादयः शायितव्यादयश्च भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचित्वेन तुल्या इति संप्रति क्रियारूपार्थवाच्यसंभवाद्भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते । अविशेषित इति । एकेन विशेषणेन

तृतीयासमर्थं विशेष्यते। प्रत्ययार्थो ऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। तृतीया-समर्थादक्रियावाचिनः गुणतुल्येपि प्रत्ययः स्यात्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः। पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति। अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम्। यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति। एवमपि तृतीया समर्थमविशेषितं भवति। तत्र को दोषः। तृतीयासम-र्थादक्रियावाचिनः क्रियातुल्येपि प्रत्ययः प्राप्नोति। स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो याति। नैष दोषः। यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते। तुलया च संमितं तुल्यम्। यदि च तृतीयासमर्थोपि क्रियाप्रत्ययार्थोपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति। अथ वा पुनरस्तु यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येव। ननु चोक्तं प्रत्ययार्थोऽविशेषित इति। तत्र को दोषः। तृतीयासमर्थाद् क्रियावाचिनो गुण-तुल्योपि प्रत्ययः प्राप्नोति। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति। नैष दोषः। यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते। तुलया च संमितं तुल्यम्। यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः। कुत एतत्। एवं चैव हि कृत्वा ऽऽचार्येण सूत्रं पठितं वतिना सामानाधिकरण्यं कृतम्। अपि च वतेर-

---

र्थयोः सम्बन्धाभावादिति भावः। गुणतुल्यइति। गुणेन तुल्य इति तृतीयासमासः। पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति। पुत्त्रशब्दोऽत्र श्रुताध्ययननिर्देशस्थानादिप्रसिद्धक्रियान्तर्भावेण स्वार्थमभिदधातीति सम्भवति क्रियावाची। अस्तु तर्हीति। समानविभक्तित्वात् प्रधान-त्वाच्च प्रत्ययार्थः क्रमबाधेन विशेष्यत इति भावः। क्रियातुल्ये ऽपीति। अत्रो दाहरणम् ग्रम। क्व चित्तु पुस्तके भाष्य एव पठ्यते स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो यातीति तत्र पुत्रादयो निर्देशस्थानादिभिः क्रियावन्तः स्थौल्यगुणयुक्तेन पित्रादिना स्थौल्येनैव गुणेन तुल्या इति विवक्षायामपि वतिप्रसङ्गः क्रियाग्रहणं च क्रियावत उपलक्षणं निष्क्रियनिवृत्तिफलत्वात्तस्येत्यभिप्रायेण पक्षद्वये ऽप्यतिप्रसङ्गचोदना। नैष दोष इति। एकस्मिन्नप्यर्थे विशेषिते सामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वात्। तुलया च संमितमिति। सदृशमित्यर्थः। यथा तुला परिच्छिनत्ति द्रव्यविशेषमेवं यत्साद्दश्येन वस्त्वन्तरं परिच्छिनत्ति तत्तुल्यमुच्यते। ततः प्रत्ययार्थे विशेषिते सामर्थ्यात् प्रकृत्यर्थोपि विशे-षितो भवति। न ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवतीति सामर्थ्यात् क्रियावाचिन एव प्रत्ययो विज्ञायते। न च क्रियाशब्देन क्रियावान् गृह्यते। मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात्। न च स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यादौ क्रिययोस्तुल्यत्वप्रतीतिः क्रियापदानुपादानात्। अत एव न पुत्रादेः क्रियावत्त्वप्रतीतिः। स्थूलेन तुल्यो यातीत्यत्रापि न क्रियातुल्या। स्थूलेन वस्तुतुल्यः स्थौल्येन गुणेन स यातीत्यर्थावगमात्। यदा तु स्थूलेन तुल्यं यातीति क्रियातुल्यत्वविवक्षा तदा वतिर्भवत्येव स्थूलवद्यातीति। अथ वेति। पूर्वो-क्तेनैव न्यायेन प्रकृत्यर्थे विशेषिते प्रत्ययार्थोपि विशेषित इत्यर्थः। किं पुनरिति। उक्तदोषपरिहाराद् द्वयोरपि प्रशस्यत्वादन्यतरप्रकर्षविषयः प्रश्नः। वतिनेति। वति-

व्ययेषु पाठो न कर्तव्यो भवति। क्रियायामयं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां न योक्ष्यते॥

तत्र तस्येव॥ ११६॥ किमर्थमिदमुच्यते। न तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्ययः। यदाऽन्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते। न च का चिदिवशब्देन योगे तृ-

---

शब्देन वत्यर्थ उच्यते। तेनायमर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वाक्याध्याहारेण समर्थनीयम्। तेन क्रियेत्यनयोः पदयोर्भिन्नविभक्तित्वात्। तुल्यं क्रियेत्यनयोस्तु पदयोरेकविभक्तिकत्वात् श्रुत्यैव सामानाधिकरण्योपपत्तिः। अन्ये तु वतिप्रत्ययेनैव सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते। वतिर्भवति स च क्रियावाची। एवं च क्रियायां तुल्यायां वतिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते। अपि चेति। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मुख्या क्रिया साध्यमानस्वभावा ऽसत्त्वभूता संभवति। तस्यां वतिर्विधीयमानो विनापि गणपाठेनाव्यसंज्ञां प्रतिपद्यते। यन्नव्येति लिङ्गसंख्यानुपादानात्तदव्ययमिति अव्ययलक्षणं, गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थ इति भाष्यकाराभिप्रायः। क्रियामात्रं चेह वतिनाभिधीयतइति तद्विशेषप्रतिपत्तयं क्रियाशब्दप्रयोगः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु भूतपूर्वगतिर्वाश्रयणीया क्रियाग्रहणेन वा क्रियावत उपलक्षणे क्रियाद्वारकः क्रियावतः सादृश्यमाश्रयणीयम्। तत्र गत्यन्तरसम्भवे भूतपूर्वाश्रयणमयुक्तम्। द्वितीये तु पक्षे क्रियावान् प्रत्ययार्थः स्याद् ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेति। तथा च लिङ्गसंख्यावदर्थाभिधायित्वादव्ययसंज्ञार्थो वतेः पाठः कर्त्तव्यः स्यात्। पाठसामर्थ्याच्च सत्त्ववाचित्वे ऽव्ययसंज्ञाप्रवृत्तिः। तदेवं स्थितमेतत् प्रत्ययार्थविशेषणं क्रिया ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेत्येवमादौ क्रियावतोः सादृश्यं विवक्षितं न तु क्रिययोरिति प्रत्ययाभावः। उत्तरसूत्रेणापि वतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येव। तदर्हमित्यनेनापि क्रियाया वतिर्विधीयतइति तदर्थोप्यव्ययेषु वतेः पाठो न कर्त्तव्यः॥ ११५॥

तत्र॥ किमर्थमिति। तुल्यार्थैरिति। या तृतीया तयैवेवयोगे सर्वविभक्त्यर्थाः व्याप्ताः। यथा ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम्। ब्राह्मणायेव वैश्याय ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्याय ददाति ब्राह्मणादिव वैश्यादधीते ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीते। ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियस्य स्वम्। ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्त्तते ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रिये वर्त्तत इति। तत्र तृतीयया षष्ठीसप्तम्यर्थस्य व्याप्तत्वात् तृतीयान्तादेव पूर्वेण प्रत्ययो विधास्यते। क्रियाग्रहणं च न करिष्यते। य एव चार्थो मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकार इति स एव मथुरया तुल्याः पाटलिपुत्रे प्राकारा इति। तथा देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता इति। मथुराशब्देन च तदवयवाः प्राकारा उच्यन्ते देवदत्तशब्देनापि दन्ता इति प्रश्नः। न सिध्यतीति। पूर्वसूत्रे अवश्यं कर्त्तव्यं क्रियाग्रहणं गवा तुल्यो गवय इत्यादौ प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं तस्मिन् क्रियमाणे गुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वे प्रत्ययो न प्राप्नोतीति षष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थे वतिर्विधीयत इत्यर्थः। इवशब्दश्च द्योतकत्वान्न व्यतिरेकहेतुः। गौरिव गवय इति। यथा चशब्दो भवश्च खदिरश्चेति। तुल्यशब्दस्तु

तीया विधीयते । ननु च सप्तम्यपि न विधीयते । एवं तर्हि सिद्धे सति यदि वश-
ब्देन योगे सप्तमीसमर्थाद्वतिं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्देन योगे स-
प्तमीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नाम एष
प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव
सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्र यदान्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति
तदा प्रत्यय उत्पाद्यते इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्मार्हायां क्रियायामर्हति कर्तरि

वाचकत्वादुपमाने व्यतिरेकहेतुः देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य तुल्यः इति वा तत्र
दन्तप्राकारादिसम्बन्धोपजनितषष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थे ऽनेन प्रत्ययः । नन्विवेत्येव
सूत्रमस्तु पूर्वसूत्राच्च तेनेत्यनुवर्तिष्यते तदनुवृत्त्या च शेषविषये सर्वा विभक्तय
इवशब्दप्रयोगे उपमानाद्भवन्तीत्यनुमास्यते इत्याशङ्क्याह न च का चिदिति । अय-
मर्थः । इवशब्दस्तावदसत्त्ववाचित्वान्न व्यतिरेकहेतुरिति तद्योगे लक्षणेन तृतीया
नास्ति नापि तद्योगे शेषविषयं ज्ञापयितुमिष्टेति हित्वा तृतीयां विभक्त्यन्तरमाश्रि-
तम् । ननु चेति । तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकात्सप्तमी भवत्येव तृतीयापि भविष्य-
तीति भावः । एवं तर्हीति । तृतीयानुवृत्त्यैव इवयोगेऽस्मादेव ज्ञापकादनुमिततृतीया-
न्ताद्वतौ सिद्धे तत्रेति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतीवयोगे सप्तमीति ।
तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यते । देवेष्विति । देवानामिवेत्यर्थः । नन्वसति प्रयो-
जने ज्ञापकं भवति । अस्ति च सप्तम्युपादानस्य प्रयोजनं मथुरायामिव मथुरावत्पा-
टलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ प्राकाराद्याधेयापेक्षाधिकरणविहितसप्तम्यन्तात्प्रत्ययविधा-
नम् । किं च ज्ञापकात्सप्तम्यनुमानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतेरनुत्पत्तिः स्यात् । एवं
तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमुच्चारितमिति भाष्यकाराभिप्रायः । तत्रैकेन सूत्रेण स्वलक्षण-
विहितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिर्विधीयते द्वितीयेन त्विवशब्दयोगे तस्येत्यस्यार्थे तत्रेति स-
प्तमी विधीयते । सप्तम्या षष्ठी मा बाधि इति तस्येत्यनेन प्रतिप्रसूयते । महाविभा-
षाधिकाराद्वा षष्ठी न बाध्यते ॥ ११६ ॥

तदर्हम् ॥ किमर्थमिति । इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते तेन द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्र्यां
क्रियायां वतिर्विधीयते । राजानमर्हति वृत्तं ब्राह्मणमर्हति वृत्तं राजवद्वर्तते ब्राह्मण-
वद्वर्तते इति । तत्र राज्ञा तुल्यं वर्तत इति विग्रहाश्रयेण पूर्वेण वतिः सिद्धः । राजान-
मर्हति च्छत्रमित्यादौ क्रियानुवर्तनात् प्रत्ययेन न भाव्यम् । राजवद्रूपमस्येत्यादावपि
तत्र तस्येवेति सिद्धो वतिः । तेन तुल्यमित्येतत्तु चोदकेनोपलक्षणायोपात्तम् । इह
तर्हि राजवद्वर्तते राजेति भेदाभावाद्भेदनिबन्धनसादृश्याभावादप्राप्तो वतिरनेन वि-
धीयते । अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुभरतभगीरथादयस्त इदानींतनानां राज्ञा-
मुपमानानीति सिद्धो वतिरिति प्रश्नः । न सिध्यतीति । यदा राजशब्दः सामान्य-
वचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राजवदयं वर्तते पृथुरिति तदा सादृश्याभावाद्वतेर-
प्राप्तिः । तथा चिच्छेदकृतहस्तवदिति कृतहस्तमर्हति च्छेदनमित्यर्हणं गम्यते न तु
सादृश्यम् । आत्मार्हायामिति । द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोर्हा या क्रिया तस्या-

निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते । ब्राह्मणवद्वर्तते वर्त्तते एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ अर्थग्रहणं किमर्थम् । न उपसर्गाच्छन्दसि धाताविसेवोच्येत । धातुर्वै शब्दः । शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति । कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः । साधनम् । किं प्रयोजनम् । साधने ऽयं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यते । उद्गतानि उद्वतः निगतानि निवत इति । **स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानम्** * । स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीवत् । पुंवदिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति ।

मित्यर्थः । मर्हतिकर्तरीति । अर्हतेः कर्तरि क्रियारूपे वृत्तादिक इत्यर्थः । निश्चितबलाधान इति । निश्चितस्यार्थस्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थं बलाधानं पुनरुपादानेन निश्चयनमित्यर्थः । यदा राज्ञः किञ्चन वृत्तं प्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थं पुनरुपादीयते राजानमेतदर्हति वृत्तं न स्वराजानमिति । तदार्थवदेतत् सूत्रम् । यदा त्वेकमेव वस्त्ववस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थोऽनेन योगेन । तथा च इवशब्दस्यापि प्रयोगो दृश्यते । राजेवायं राजा युध्यते वैयाकरण इवायं वैयाकरणो ब्रूते त्वमिव बुध्यस्वेति । तथा सहशास्त्वं तवैवेति ॥ ११७ ॥

उपसर्गात् ॥ अर्थग्रहणमिति । धाताविस्येव धात्वर्थो लभ्य इति भावः । धातुर्वै शब्द इति । तत्रार्थग्रहणमन्तरेणार्थस्य ग्रहणं न स्यादिति भावः । येनाभिप्रायेण उपपप्रश्नस्तमेवाविष्कर्तुमाह शब्दे कार्यस्येति । नहि वतिप्रत्ययस्य धातुर्वाच्य उपपद्यत इति सामर्थ्याद्धातुसहचरितोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः । अथवा धातुर्वै शब्दः शब्दे कार्यस्येत्येकग्रन्थ एवायम् । उत्तरपदलोप इति । गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव शब्दस्य लोपः । धातुकृत इति । धातुशब्देनात्र धात्वर्थ उच्यते । क्रियाकृतोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः । क्रियया कारकं कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियते । क्रियापेक्षत्वात्कर्मादिव्यपदेशस्य । बहुव्रीह्याश्रयाच्चायमर्थो गृह्यते । धातुर्धात्वर्थः क्रिया सा अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन् वर्तमानादुपसर्गात् स्वार्थे वतिप्रत्ययो वृत्तिविषयश्चोपसर्गः क्रियाविशेषविशिष्टशक्त्याधारे च द्रव्ये वर्तत इति तस्यार्थे विधीयमानस्य वतेः सत्त्ववाचित्वादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गासंख्यस्य विधीयमानाव्ययसंज्ञा प्रवर्तते । साधनशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यं विवक्षितम् । उद्गताभ्युद्वत इति । पुंस्त्वमत्र नपुंसकप्रसङ्गे छान्दसम् । वत्युपसंख्यानमिति । वतिप्रत्यये विधीयमान इत्यर्थः । इमौ नञ्स्नञाविति । प्राग्भवनादर्थोऽस्तनान् सर्वानपेक्ष्य प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीयमानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ बाधकौ ततो वत्यर्थे वतिरुपसंख्यायते । तेन चोपसंख्यानेन विशिष्टार्थविषयेणार्थान्तरे सावकाशौ नञ्स्नञौ बाध्येते योगापेक्षमिति । स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगो वत्यर्थे न प्रवर्त्तते इत्यस्यार्थस्य पुंवदिति ज्ञापकमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

यदयं स्त्रिया पुंवदिति निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानम् * । स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीभावः स्त्रीत्वं स्त्रीता । पुंभावः पुंस्त्वं पुंस्तेति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्यते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयाताम् । वावचनं च* । वावचनं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । नञ्स्नञावपि यथा स्याताम् । स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति । अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम् * । अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति । एवमाभ्यामपि भविष्यति । नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति । किं तर्हि आचत्वादिसस्माद्यत्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति । न चैतावताभ्यन्तरौ । एतावत्यत्राभ्यन्तरौ । कथम् । अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति । एतच्चैव न जानीमः । अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति । अपि च कुत एतद् एतावत्यत्राभ्यन्तराविति । न पुनः पूर्वौ वा स्यातां परौ वा । एवं तर्हि वक्ष्यते आच-

---

तस्य ॥ वावचनं चेति । अन्यथार्थान्तरे शावकाशयोर्नञ्स्नञोरुपसंख्यानविहिताभ्यां विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वतलभ्यां बाधः स्यात् । अपवादसमावेशाद्वेति । वाशब्दः पूर्वोक्ते वचनव्यावृत्त्यर्थे वावचनं न कर्त्तव्यम् । अपवादसमावेशात्सिद्धत्वादित्यर्थः । यथा प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानैरिमनिजादिभिस्त्वतलौ समाविशत एवं नञ्स्नञ्भ्यामित्यर्थः । नैवेश्वर इति । ईश्वरभयाद्विरुद्धमप्यनुष्ठीयते । नापीति । तेषां हि वचनम दृष्टेर्थे प्रमाणम् । एतेन दृष्टादृष्टार्थाभाव उक्तः । यत्नादिति । नञ्स्नञोश्चासौ यत्नो न व्याप्रियते आचत्वादित्यस्मात्सूत्रादूर्ध्वमात्वसंशब्दनात् नञ्स्नञोरसंनिधानात् । एतावप्यत्रेति । प्राग्भवनात् प्रतिसूत्रमुपस्थानात् त्वतलापवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नञ्स्नञावित्यर्थः । एतच्चैव न जानीम इति । विध्यधिकारपरिभाषारूपसंभवादन्यतमरूपनिश्चयाभावात् । तत्राधिकारपक्षे कार्यकालपरिभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थं चोपस्थानात्स्यादनयोरभ्यन्तरत्वम् । यदा तु प्राग्भवनाद्येर्थास्तानपेक्ष्य नञ्स्नञौ विधीयेते यथोद्देशं वा परिभाषाश्रीयते तदा नास्त्यनयोरभ्यन्तरत्वम् । तथा च ष्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति पूर्वविप्रतिषेधो विधीयते । यथोद्देशपरिभाषापक्षयोरेव संभवति । न तु प्रतिसूत्रमुपस्थाने । न पुनरिति । कार्यकालपरिभाषापक्षेपि प्राग्भवनाद्येऽर्थास्तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यम् । तत्र यदि तावद्भाव इत्यर्थनिर्देशनमात्र एव नञ्स्नञावुपतिष्ठेते तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञाविति। तदास्मिन् प्रदेशे संनिधानादाचत्वादित्येतस्मात्सूत्रात्पूर्वौ नञ्स्नञौ भवतो नाभ्यन्तरौ । अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोग-

त्वादिस्त्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवतीति तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः *। तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति अभिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने। ये नो भावास्ते नो भावाः। पुत्राः पौत्रैश्चेष्टन्त इति। सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ *। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। न चाभिप्रायादीनां भावाद् द्रव्ये देवदत्तशब्दो वर्त्तते किं पुनर्द्रव्यं के पुनर्गुणाः। शब्दस्पर्शरूपरस-

———————

विज्ञानानन्तरं नञ्स्नञोरुपस्थानं तदा ब्राह्मणस्त्वइत्येतस्मात्परौ नञ्स्नञौ भवतः। तथापि नाभ्यन्तरौ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र तु प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्कर्माणि नञ्स्नञोरनुपस्थानादभ्यन्तरत्वं नाशङ्कनीयम्। एवं तर्हीति। चशब्देन यत्नेन समावेशः सिध्यति। एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते। अभिप्रायादिष्विति। अनाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो भावशब्दवाच्यो यावत्कश्चिदर्थस्तस्य सर्वस्य विशेषानुपादानाद् ग्रहणस्य न्याय्यत्वादतिप्रसङ्गः। ये नो भावा इति। अस्माकं येऽभिप्रायास्ते नित्यमेवास्माकं भवन्तीत्यर्थः। भवन्तीति भावाः। भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्तरि णः। यस्य गुणस्येति। गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते। यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने पुत्रस्य भावात् पितरि पितृशब्दस्य प्रवर्त्तनात्पितृत्वमिति पुत्रे भावप्रत्ययः स्यात् पुत्रत्वमिति च पितरीति गुणग्रहणम्। भावाद्विद्यमानत्वादित्यर्थः। द्रव्यशब्देन विशेष्यभूतस्सत्वभावापन्नोऽर्थ उच्यते। तस्मिन् द्रव्ये शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्तिर्यस्य गुणस्य शब्देन वाच्यस्यावाच्यस्य वाभावात् स त्वतलाद्यभिधेय इत्यर्थः। तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयः तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः। रूपत्वमिति। ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः। गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे। अणुमहद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणानि वर्तन्ते न तु परिमाणमात्रे। तेन तेभ्यः परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः। षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः। गवादयो यदा जातिमात्रवाचिनः तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः। तथा हि। अर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गोशब्दः स एवार्थ इति ततः शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत्। द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जातौ प्रत्ययः। समासकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथापि संबन्धिनि वर्त्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति तेभ्यः संबन्धे भावप्रत्ययः। तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः प्रतीयते। पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबन्धः। औपगवत्वमिति अपत्यापत्यवत्संबन्धः। केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययान्ताद्भावप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति तन्मतेऽर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः। उक्तं च। समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति। रूढिशब्दा गौरखरसप्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशे-

गन्धा गुणास्ततोन्यद् द्रव्यम्। किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यद्। गुणस्यायं भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन्नूख्यापयत्यन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति। अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्। न ह्यन्यदुपलभ्यते। पशोः खल्वपि विशसितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नान्यच्छब्दादिभ्य उपलभ्यते। अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम्। तत्त्वनुमानगम्यम्। तद्यथा। ओषधिवनस्पतीनां वृद्धिह्रासौ। ज्योतिषां गतिरिति। कोसावनुमानः। इह समाने वर्ष्मणि परिणाहे च अन्यत्तुलाग्रं भवति

———————

षावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः। एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति। अभिन्नरूपाः शुक्लादयो मतुब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण एव भवति न तु संबन्धे। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोयमित्यभिसंबन्धेन लोकनिरूढेन भेदसंबन्धस्य न्यग्भावाद् गुणवचनेभ्यो लुगिति लुग्विधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनोऽभिधानं न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थोत्पत्तिरित्याख्यायते। अव्यभिचारितसंबन्धात्सतो भावः। सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः। नहि सद्वस्तु सत्तासंबन्धं व्यभिचरतीति सत्तासंबन्धानपेक्षणान्न संबन्धे प्रत्ययः। राजपुरुषयोस्तु संबन्धस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षी राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्त इति ततः संबन्धे प्रत्ययो युक्तः। तस्मात् सर्वेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्त्वयोः संबन्धः समवायाख्यः। धवखदिरत्वमिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदाये। कुत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे संज्ञिष्वध्यस्ते प्रत्ययः। अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्ध इत्याहुः। किं पुनरिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः प्रश्नः। शब्दस्पर्शेति। एतच्चोपलक्षणं पराश्रयस्य सर्वस्य भेदकस्य जात्यादेरिह गुणत्वेनाभिमतत्वाद्विशेष्यस्य सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यस्य द्रव्यत्वेन तत एतदुक्तं भवति। यथा शब्दादय आश्रिताः संसर्गिणो गुणा एवमन्योपि जात्यादिधर्मो गुण इति। किं पुनरन्यदिति। भेदावगमहेतुप्रमाणप्रश्नः। अयमिति। तात्त्विकभेदाभेदचिन्तापरिहारेण लोकप्रसिद्धं भेदमाश्रित्य प्रत्ययार्थ आचार्येण व्यवस्थापित इत्यर्थः। न ह्यन्यदिति। असत्यपि भेदे लोके भेदे व्यवहारदर्शनान्नास्ति ततो भेदनिश्चयः। न च रूपादिव्यतिरेकेण द्रव्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते रूपादिसंनिवेशमात्रे घटादिव्यवहारात्। पशोः खल्वपीति। उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य द्रव्यानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयो युक्त इति भावः। पर्णशते न्यस्तस्येति। बहुधा विभक्तस्येत्यर्थः। एतेन भागानां परस्पराव्यवधानेन व्यवधानस्यानुपलब्धिकारणस्याभावः प्रतिपादितः। नन्ववयवविभागात्संयोगनिमित्तावयविद्रव्यस्य विनाशादनुपलम्भः स्यात्। एवं तर्ह्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोस्तु। अनुमानगम्यमिति। यद्यपि गुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिभिः प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यं द्रव्यमभ्युपगतं रूपाद्यालम्बनप्रत्ययविलक्षणपदार्थालम्बनप्रत्ययोत्पादात्। तथापि प्रत्यक्षे विप्रतिपन्नं प्रति साक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः। प्रत्यक्षापलापिनं प्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवात्सामान्यतो दृष्टमनुमानमुपन्यस्यते। औषधिवनस्पतीनामिति। भाष्यकारवचनाज्ज्ञातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो न भवति। ओषध्यादीनामुपचयापचयपूर्वको देशविशेषसंबन्धो दृष्ट इति

लोहस्य अन्यत्कार्पासानां यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । तथा कश्चित्स्पृशन्नेव- च्छिनत्ति । कश्चित् लम्बमानोपि न च्छिनत्ति । यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । तथा कश्चिदेकेनैव प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद् द्वाभ्यामपि न करोति । यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । अथवा यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद् द्रव्यम् । किं पुनस्तत्त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । तद्यथा । आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति । आमलकं बदरमित्येव भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं गुणसंद्रावो द्रव्यमिति । यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद् गुणे प्रत्यया उत्पाद्य- न्ते । किमियता सूत्रेण एतावद्वक्तव्यं षष्ठी समर्थाद् गुण इति । षष्ठीसमर्थाद् गुण इतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुस्त्रिगुणा रज्जुः । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । गुणशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव समेष्ववयवेषु वर्तते । तद्यथा । द्विगुणा रज्जुरिति । अस्ति द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । गुणवानयं देश इत्युच्यते । यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्त्यप्रधाने वर्तते । तद्यथा । यो यत्राप्रधानं भवति स आह । गुणभूता वयमत्रेति । अस्त्याचारे वर्तते । तद्यथा । गुणवानयं ब्राह्मण

वनस्पत्यादीनामङ्कुराद्यवस्थासु दृष्टानां कालान्तरे देशविशेषसंबन्धदर्शनादुपचया- पचयानुमानम् । ज्योतिषां गतिरिति । गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमश्वादीनामुपल- भ्यादित्यादीनां देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानम् । कोसावनुमानइति । अनुमीयतेऽने- नेत्यनुमानशब्देन हेतुरुच्यते । समान इति । वर्ष्मोच्छ्रायः पारिमाण्यं पारिमाण्डल्यम् । क्वचित्परिणाह इति पाठः । परिणाहः पारिमाण्डल्यमेव । अन्यत्तुलाग्रमिति । तुलाग्रस्यान्यथात्वं नामोन्नामलक्षणं गुरुत्वभेदाद् गुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्य- मिति रूपादिव्यतिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । विशेष इति । तुलाग्रस्य नामोन्नामलक्षणो भेद इत्यर्थः । स्पृशन्नेवेति । खड्गादिः । लम्बमानोपीति । कार्पासादिः । व्यप- वर्गमिति । विभागम् । तत्त्वमिति । एकाकारबुद्धिः निमित्तत्वमित्यर्थः । यदि रूपाद्यालम्बनैवामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादिविनाशादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमामलकमिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो नोत्पद्येत । अस्ति च भिन्नाकारबुद्ध्युत्पत्ति- स्तस्मादस्तिरूपाश्रयो द्रव्यम् । एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्रव्यविनाशं नेच्छन्ति । तन्मते न द्रव्यं प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनोक्तम् । ये तु पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्रव्यविनाशम- पूर्वद्रव्यारम्भं चाभ्युपगच्छन्ति तन्मतेन द्रव्यभेदे पि जातेरेकत्वाज्जातिप्रत्यभिज्ञाश्र- येणोक्तम् । जातेश्चाधारो द्रव्यं ततो जातिमन्तरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावाद् द्रव्यमन्त- रेण जात्युपलम्भाभावाद् द्रव्यस्य सद्भावनिश्चयः । अन्वर्थमिति । अर्थान्विताद् द्र- व्यव्यपदेशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धमित्यर्थः । गुणसंद्राव इति । संद्रूयते संगम्यते आश्रीयते इति संद्रावः । समि युद्रुदुवइति घञ् । गुणानामाश्रयो द्रव्यमि- त्यर्थः । किमियतेति । यस्य गुणस्याभावादित्यादिना गुरुणा सूत्रेणेत्यर्थः । द्विगुणा रज्जुरिति । विषयप्रदर्शनमात्रमेतत् । रज्जुशब्दात्तु षष्ठ्यन्तादवयवलक्षणे गुणे- ष्वतलप्रसङ्गः । कथंप्रसङ्ग इत्याह गुणशब्दोयमिति । क्व चित्तु पाठः नैष

इत्युच्यते। यः सम्यगाचारं करोति। अस्ति संस्कारे वर्तते। तद्यथा। संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते। अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः समेषु अवयवेषु वर्तते। तद्यथा। द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते। चर्चागुणान् क्रमगुणांश्चापेक्ष्य भवति। न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्च। यद्येवं गुणवदन्नमिति गुणशब्दो नोपपद्यते। नह्यन्नस्य सूपादयो गुणाः समा भवन्ति। नावश्यं वर्ष्मतः परिमाणत एव वा साम्यं भवति। किं तर्हि। युक्तितोपि। आतश्च युक्तितः। यो हि मुद्गप्रस्थे लवणप्रस्थं प्रक्षिपेत्। नादो युक्तं स्यात्। यदि तावददेरन्नं नादोऽत्तव्यं स्यात्। अथानितेरन्नं नादो जग्ध्वा प्राणयात्। शुक्लादिषु तर्हि वर्त्यभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति। शुक्लत्वं शुक्लतेति। किं पुनः कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते न पुनर्वृक्षादयोपि। वृक्षत्वं वृक्षतेति। अस्त्यत्र विशेषः। उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च। यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति। इमेपि तर्हि उभयवचनाः। कथम्। आरभ्यते मतुब्लोपः गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्भवतीति। यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति। डित्थादिषु तर्हि वर्त्यभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति।

दोषो गुणशब्दोयमिति। तत्रायमर्थः। यतोयं गुणशब्दो बह्वर्थः ततो यस्य गुणस्य भावादित्यस्मिन् न्यासेऽतिप्रसङ्गो न भवति शब्देन विशिष्टस्य गुणस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात्। अथ वेति। पूर्वोक्तविषये सर्वस्मिन्नित्यर्थः। त्रिगुणमध्ययनमिति। पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रययोगात्। चर्चा गुणाः। पदविच्छेदगुणाः। पदक्रमाध्यायी द्विगुणमधीत इत्युच्यते। न संहितागुणांश्चेति। वेदान्तरसंहितां वेदान्तरपदानि वाधीयानो द्विगुणमधीत इति नोच्यते। अध्ययनक्रमभेदादेकस्याध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावात्। यद्यपि क्रमपाठे पदावृत्त्याधिक्यं भवति। तथापि युक्तितः साम्योपपत्तिः। गुणवानयं देश इत्यत्रापि गोसस्यादयो युक्तितः समाः देशावयवत्वाद् गुणा उच्यन्ते। गवादीनां देशावयवत्वमुपचरितं गुणभूता वयमित्यत्रापि गृहाद्यवयवसदृशात्मनिर्देशः गुणवानयं ब्राह्मण इत्यादावपि ब्राह्मणादिशब्दार्थगुणसमुदायैकदेशाचारवाची गुणशब्दः युक्तितश्चाचारस्य साम्यम्। यद्येवमिति। यथा द्विगुणा रज्जुरित्यादौ प्रमाणतोऽवयवस्य साम्यं न तथात्रेति प्रश्नः। युक्तित इति। अर्थक्रियायां यद्योग्यं तत्सममित्यर्थः। यदि तावदिति। युक्तितः साम्याभावे अन्नमेव तन्न स्यात् कुतः पुनस्तस्य गुणवत्त्वमित्यर्थः। तदेवं षष्ठीसमर्थादगुण इत्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गाद्यस्य गुणस्य भावादित्याश्रयितव्यम्। अत्राप्यव्याप्तिं चोदयति शुक्लादिष्विति। पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेकदर्शनादगुणमात्रवचनाः शुक्लादयः पटस्य शुक्लत्वमित्यादौ गुण एव त्वतलादिप्रत्ययो दृश्यते। न च गुणे वर्त्तमानानां तेषां गुणएव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मत्वा प्रश्नः। गुणसमवायिनि तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः किंतु पटस्य शुक्लत्वमिति पटेन संबन्धाभावप्रसङ्गः। वर्त्यभावादिति। वर्त्तनं वर्त्तो वृत्तिरित्यर्थः। वर्त्तोऽस्मिन्नस्तीति वर्त्ती प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादित्यर्थः।

डित्थत्वं डित्थता । डाम्भिट्टता डाम्भिट्टत्वमिति । तत्रापि कश्चित् प्राथमकल्पिकः डित्थो डाम्भिट्टश्चेति । तेन कृतां क्रियां गुणं वा यः कश्चित्करोति स उच्यते डित्थत्वं तएतद् डाम्भिट्टत्वं त एतद्वं डित्थाः कुर्वन्ति । एवं डाम्भिट्टाः कुर्वन्ति । यस्तर्हि प्राथमकल्पिको डित्थो डाम्भिट्टश्च तस्य वर्त्स्यभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैव तस्य कार्थंचित्कः प्रयोगः । एवं वृत्तिरपि भविष्यति । यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदाभिधाने किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते । एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः । यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति । तदभिधाने वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम् । नैवमन्यत्र भवन्ति । नहि तेन रक्तं रागादित्यत्र शब्देन रक्ते प्र-

---

न पुनर्वृक्षादय इति । ते पि जातिमात्रवचनास्ततो जातौ प्रत्ययाप्रसङ्गः । द्रव्यं चाहुरिति । विशिष्टजातियुक्तमित्यर्थः । गुणे चेति । जातिलक्षणम् । यतो द्रव्यवचना इति । यस्माद्द्रव्यवचनास्तस्माज्जातौ प्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्ययः । आरभ्यते मतुब्लोप इति । वृक्षादयो जातितद्वतोरभेदविवक्षायां द्रव्यमाहुः । नहि यथा पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेको दृश्यते तथा धवस्य वृक्ष इति । तत्र गुणद्रव्योर्व्यतिरेकदर्शनान्मतुब्श्रवणनिवृत्त्यर्थो लुगारम्भः । डित्थादिष्विति । डित्थादयो यदृच्छाशब्दा अर्थगतं न किंचित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्ते पुरुषेच्छावशेन प्रवर्त्तनात् । तेन कृतार्थमिति । डित्थसहचरितगुणक्रियादर्शनादन्यत्राप्युपचारात्प्रवर्त्तमानस्य डित्थशब्दस्य गुणक्रिये एव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । कार्थंचित्कइति । विनयादिषु कथंचिच्छब्दस्य पाठात्स्वार्थेठक्प्रत्यय । शब्दस्वरूपमर्थमध्यस्यायं डित्थ इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धः क्रियते । ततः शब्दस्वरूपासङ्गाद्यथा डित्थशब्दस्यार्थे प्रयोगस्तथैव शब्दस्वरूपेर्थेध्यस्ते प्रत्ययः । अन्ये तूत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्कौमाराद्यवस्थाभेदभिन्नद्रव्यसमवायिनीं जातिमिच्छन्ति । यद्दर्शनादवस्थान्तरेपि स एवायं डित्थ इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः । यद्वेति । पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्षणार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु प्रत्ययः । इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभेदेपि प्रधानप्रत्ययार्थाभेदापेक्षो विकल्पः । किमेभिरिति । भावशब्दत्रयस्यार्थभेदं पृच्छति एकेनेति । भवन्तीति भावाः शब्दाः । भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्त्तरि णः । द्वाभ्यामिति । स च द्विविधो वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽत्र तु करणसाधनो घञ् तत्र शुक्लस्य भावः शुक्लत्वमिति शुक्लशब्दस्य गुणे वर्त्तमानस्य भावो गुणसमवायिसामान्यं तस्माद्धि निमित्ताच्छुक्लशब्दः स्वस्मिन्नर्थे गुणलक्षणे भवति प्रवर्त्तत इत्यर्थः । द्रव्ये तु वर्त्तमानस्य शुक्लशब्दस्य गुणो भावस्तथा गोशब्दस्य द्रव्ये वर्त्तमानस्य जातिर्भावो राजपुरुषशब्दस्य संबन्ध इत्यादि बोद्धव्यम् । स्वेनार्थेनेति । शब्दानां स्वार्थो वाच्यस्तेन भवन्ति । तत्र वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्तइत्यर्थः । वाच्यार्थः शब्दभवने करणत्वेन विवक्षितोर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवत्यर्थस्य करणत्वम् । तेषामर्थ इति । यदा तेनित्यमभिसंबन्धादित्यपेक्षते । यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात् स्वेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोर्थस्तेषां प्रवृ-

त्यया उत्पद्यन्ते शब्दे असंभवादर्थेन रक्तप्रत्ययो भविष्यन्ति। तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्त्त-
व्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य भाव इत्यभिप्रा-
यादिष्वतिप्रसङ्ग इति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभि-
धानादभिप्रायादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति। त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं
त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम् *। त्वतलभ्यां नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। किं
प्रयोजनम्। त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्। त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। त्वत-
लोरवकाशः भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनम्। ब्राह्मणत्वम्। ब्राह्मणता।
नञ्समासस्यावकाशः प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनम्। अब्राह्मणः अवृषलः।
उभयवचने उभयं प्राप्नोति। अब्राह्मणत्वम्। अब्राह्मणता। नञ्समासो भवति
पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नात्र त्वतलौ
प्राप्नुतः। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति।
यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते। नञ्समासोपि तर्हि न प्राप्नोति। किं
कारणम्। असामर्थ्यादेव। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता

त्तिनिमित्ततया संबन्धीत्यर्थः। एतेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो दर्शितः। नैवमन्य
त्रेति। अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धी प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते। न तु शब्दसंबन्धीत्यर्थः। अत्रो-
त्तरं शब्दे ऽसंभवादिति। शब्दसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्य नोपपद्यते। कषायादिशब्देन
रागाद्यसंबन्धात्ततः शब्दार्थसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्याश्रीयते। इह तु शब्दस्य तदर्थस्येव
भावसंबन्धसंभवात्तद्वाचिनी कामचारात् प्रकृतिराश्रीयते। तथा हि शुक्लस्य द्रव्य-
स्य गुणो भावस्तद्वशाद्धि शुक्लं द्रव्यं भवति। गोत्वसंबन्धाच्च गौर्द्रव्यम्। एवं
शुक्लशब्दस्यापि द्रव्ये वर्त्तमानस्य गुणो भावः। तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवर्त्तनात्। गो-
त्ववशाच्च गोशब्दस्येत्येवं सर्वत्रावसेयम्। नानात्वं यौगपद्यमित्यादौ पूर्वत्र लक्षणे
नानाभूतार्थाभिधायिनो युगपद्भूतार्थाभिधायिनश्च द्रव्यधर्मे असहभावे युगपद्भावे
च प्रत्यय उत्तरत्र तु शब्दाभिधायिन्यां पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः। तत्तर्ह्यन्यतरदिति।
यस्य गुणस्य भावादिति वा। यद्वा सर्वे भावा इति वेत्यर्थः। अनभिधानादिति। न हि
गोत्वमश्वत्वमित्याद्युक्ते ऽभिप्रायाद्यवगम्यते। किं तु जात्यादीत्यर्थः। तत्र भवत्यनेनेति
करणसाधनेन घञन्तेन भावशब्देन जात्यादिके उच्यमाने वाच्यसंबन्धिनि शब्दसम्ब-
न्धिनि च पूर्वोक्तन्यायाद्द्रव्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्लादेस्त्वतलादय
इति स्थितम्। त्वतलभ्यामिति। न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावनञर्थसंबन्धविवक्षायां
यदि परत्वात्त्वतलोः कृतयोर्नञ्समासः स्यात्तदाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं
प्रसज्येत। नञ्समासात्तु त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। तलि तु लित्स्व-
रेण मध्योदात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते। यावता ब्राह्मणशब्द इति।
प्रत्ययार्थस्याप्राधान्याद् ब्राह्मणार्थस्य नञर्थापेक्षत्वादसामर्थ्यादप्रधानस्य सापेक्षत्वे
सति ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादाविव वृत्त्यभावात्त्वतलोप्रसङ्गः। प्रधानमत्रेति। उत्तर-

ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते । प्रधानमत्र ब्राह्मणशब्दः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वक्ष्यति । तत्र व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम् । वा छन्दसि *। वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः । निर्वीर्यतां वै यजमान आशास्ते । अपशुतां गौः । अयोनित्वाय । अशिथिलत्वाय । अगौतामनपस्ताम् । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्। अयोनित्वाय अशिथिलत्वायेति । इदं त्वयुक्तम् । अपश्रुतामिति । नह्यसौ समासभावमाशास्ते । किं तर्हि । उत्तरपदाभावमाशास्ते न पशोर्भाव इति । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् * । नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। स्वरार्थं तावत् । अप्राथिमा। अम्रदिमा। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । अशौक्यम् । अकार्श्यम् ॥

आचत्वात् ॥ १२० ॥ किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थः । त्वतलावनुकृष्येते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ त्वतलावनुकृष्येते । अत उत्तरं पठति । आ

पदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य । यथा राजपुरुषोभिरूप इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि वृत्तिर्भवत्येव भावमपेक्षमाणस्यापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो भवतीत्यर्थः । इदं तर्हीति । न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे सिद्धे त्वतलभ्यामिति वचनं नियमार्थम् । त्वतलोरेव कर्तव्ययोः पूर्वं नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्यय इत्यन्यो भावप्रत्ययः प्राग्भवति पश्चान्नञ्समासः । न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधात् । ततश्च सति शिष्टत्वादप्राथिमेत्यादौ नञः स्वरो भवत्ययःशौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिः सिध्यति । यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्यात् ततो न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् ष्यञोप्रसङ्गादशौक्ल्यमित्यादि न सिध्येत् । वा छन्दसीति । छन्दोविषये क्व चित् पूर्वं त्वतलौ ततो नञ्समासः क्व चित् तु विपर्ययः । अयोनित्वायेति । प्रत्ययस्य पश्चान्नञ्समासे नञ्स्वरो भवति । भवेदिदमिति । अत्र हि नञ्समासभावप्रत्यययोर्युगपद् प्राप्तिः । नह्यसौ समासभाव इति । समासशब्देन समासार्थो जात्यन्तरयुक्तं वस्तु उच्यते । तद्भावमसौ नाशास्ते । अपशुः पशुसदृशो भूयासमिति । किं तर्हि उत्तरपदार्थस्याभावमिति । उत्तरपदार्थस्य पशुत्वस्याभावमाशास्ते पशुर्मा भूवमिति। ततश्च पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासो विनापि वा छन्दसीति वचनेन सिध्यति । न पशोर्भाव इति । भावस्य नञ् संबन्धात् पशोरसंबन्धात् ॥ ११९ ॥

आ च त्वात् ॥ वक्ष्यमाणैर्विशेषविहितैस्त्वतलौ बाधिषातां गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च यथा स्यातामिति सूत्रम् । किमर्थश्चकार इति । वक्ष्यमाणाभिप्रायः । अथ त्वतलोरुत्तरत्राधिकारादेव सिद्धत्वात् सूत्रमेव कस्मान्नाक्षिप्तम् । नैतदस्ति। गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनुवृत्तेरपवादैरसंदिग्धैः संदिग्धतदर्थोपस्थानौ त्वतलौ बाध्येयातामिति सूत्रमवश्यं कर्तव्यम् । किं चासत्यस्मिन् सूत्रे त्वतलोरुत्तरस्मिन्ननुवृत्ति-

च त्वादिति चकारकरणमपवादसमावेशार्थम् * । आ च त्वादिति चकारकरणं क्रियते । आपवादसमावेशार्थम् । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येवेमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यतश्चो-च्यते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आत्वादित्येव आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्य-स्त्वतलौ भविष्यतः यतश्चोच्येते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आ त्वाद्येर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोच्येते । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ त्वादित्येव आ त्वाद्येर्थास्तत्र त्वतलौ भविष्यतः । यत्र चोच्येते । इदं तर्हि प्रयोजनम् ।

दुर्ज्ञाना उत्तरेषां प्रत्ययनिर्देशान्निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसामा-न्याद्भावे विधानादाकाङ्क्षाया अभावात् । अनुकर्षणार्थ इति । अन्यथाभिधेयानुपादा-नादवधिमात्रनिर्देशोनर्थकः स्यात् । प्रकृताविति । विधेयमन्तरेणावध्युपादानस्यान-र्थक्यादेव साकाङ्क्षत्वात् प्रकृतौ त्वतलावपेक्षिष्येते इत्यर्थः । अपवादसमावेशार्थ-मिति । नञ्स्नञ्समावेशार्थमित्यर्थः । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय वक्ष्यमाणा-पवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य दूषयित्वा च नञ्स्नञ्समावेशार्थत्वं विवरिष्यते । इमनिच्प्रभृतिभिरिति । असति चकारे प्राक् त्वादर्थे त्वतलौ भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति कर्मण्येव गुणवचनादिभ्यस्त्वतलोर्विधिः स्यान्न त्वपवादैन समावेशः । चशब्दात्सोपि भवतीति भावः । नैतदस्तीति । आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भवत इति विज्ञायमाने सूत्रार्थे सिद्धोऽपवादैः समावेशः । आत्वाद्याः प्रकृतय इति । गुणवचनब्राह्मणादिप्रकृतयः । ताभ्यश्चेति । कर्मणीति भावः । अनेन सूत्रार्थो व्या-ख्यातः । यतश्चोच्येते इति । अनेन चशब्दस्य प्रयोजनमाख्यायते । यतो विशेषप्र-कृतेर्भावे पूर्वसूत्रेण प्रसक्तावमनिजादिभिश्च बाधितौ ततोपि यथा स्यातामित्येवमर्थ-श्चशब्दोऽन्यथा कर्मणि त्वतलोर्विधावस्य सूत्रस्योपयोगात्त्वतलोरपवादैर्बाधः स्यात् । एतदपि नास्तीति । आत्वात्प्रकृतीः सर्वा अपेक्ष्य त्वतलौ विधीयमानावपवादविषये कर्मणि च भविष्यत इति नार्थश्चशब्देनेत्यर्थः । आत्वाद्ये ऽर्था इति । जातौ बहुवच-नम् । कर्मण एकस्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अयमर्थो यद्यवधिमत्यः प्रकृतय आ-श्रीयन्ते तदापवादैः समावेशः सिध्यति प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य । गुणवचना-दिभ्यस्तु कर्मणि त्वतलोर्विधानं न सिध्यति । तस्मादवधिमदर्थपरिग्रहेण कर्मणि त्वतलौ सूत्रेण विधीयेते चकारेण तु भावे अपवादैः समावेश्येते । यत्र चोच्येते-इति । भावे विशेषप्रकृतिभ्योऽपवादैः प्रसक्तबाधादित्यर्थः । एतदपीति । अर्थान् प्रकृ-तीश्चाविशेषेणावधिमत्त्वेनापेक्ष्य त्वतलविधानान्नार्थश्चकारेणेत्यर्थः । केचित्तु प्राति-पदिकसामान्यात्कर्मणि त्वतलाविच्छन्तो भाष्यमन्यथा व्याचक्षते । तदयुक्तम् । प्रकृतिविशेषसम्बन्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्य सम्बन्धायोग्य-त्वात् । तस्माद् गुणवचनेत्यतः प्रभृति प्राक् त्वाद्यविशेषप्रकृतयस्ताभ्य एव च प्रकृ-तिभ्यः कर्मणि त्वतलौ भवतः । आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकाराद् भावे तु प्राक्का-

आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्याताम्। यस्याश्च प्रकृतेरवस्मिन् विशेषे ऽन्यः प्रत्यय उत्पाद्यते किं कृतं भवति स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः॥१२१॥ कस्यायं प्रतिषेधः। त्वतलोरित्याह। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इष्येते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ। अब्राह्मणत्वं अब्राह्मणतेति। अत उत्तरं पठति। न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः *। न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः क्रियते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते। न च तत्र का चिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्। पत्यन्ताद्यग्भवति। नञ्पूर्वात्तत्पुरषान्नेति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवतीति नेष्यते। त्वतलावेवेष्येते। अविद्यमानाः पृथवोऽस्यापृथुः अपृथोर्भावः अपृथुत्वम्। अपृथुतेति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो

देतस्मात् सूत्रादूर्ध्वं याः प्रकृतयस्ताभ्यः। पूर्वसूत्रेण तु ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सिद्धान्तः। यस्याश्चेति। प्रकृतिविशेषान्नञ्स्नञौ प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु विधीयमानौ त्वतलोर्बाधकौ प्राप्नुत इति तद्विषये त्वतलौ प्राप्येते। प्राग्भवनादित्यवध्युपादानाच्च नञ्स्नञावपि भावे भवतोऽन्यथा प्राग्वतेरित्येव वक्तव्यं स्याद्भवत्यर्थे हि नञ्स्नञ्भ्यां पुंवदिति लिङ्गान्न भाष्यम् ॥ १२० ॥

न नञ्पूर्वा ॥ कस्यायमिति। प्रतिषेध्यस्यानुपादानाद् अनन्तरयोश्च त्वतलोः प्रतिषेधस्यानिष्टत्वात्प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह त्वतलोरिति। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति मन्यते। उत्तरस्य प्रतिषेध इति। अधिकारादस्य सूत्रस्येति भावः। परिगणिताभ्य इति। पृथ्वादिप्रभृतिभ्यो गणे सूत्रे च पठिताभ्यः। यत्र तर्हीति। एतच्चोपलक्षणम्। हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इगन्ताच्च लघुपूर्वाद् योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञित्येतैः सूत्रैर्नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गः। यद्येतावदिति। अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावात् प्रत्यन्तसूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः स एवोत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते। एवं तर्हीति। अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते तत्र तदन्तविध्यभावात् प्रसङ्गाभावात् किं प्रतिषेधेन कृतश्चासौ नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्प्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति पूर्वः पक्षः। अनिष्टत्वेन तूत्तरम्। एवं तर्हीति। प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः कृतस्तु ज्ञापयति यत्रापि विषये उत्तरो भावप्रत्ययो न प्राप्नोति तत्रापि भवति न पृथोर्भाव इति। अत्र हि कृत्यर्थस्य नञर्थापेक्षत्वात्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादिमनिज्न प्राप्नोतीति ज्ञापकाद् भवत्यप्रथिमेति। नञ्पूर्वस्य तत्पुरुषस्य प्रत्यासन्नात्तदर्थविग्रहवाक्यावस्थोति

तद्विषयमेव ज्ञापनमाश्रीयते। त्वतलौ तु कृते नञ्समासे भवतो न तु सापेक्षाद-

ऽन्यपूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति । नैवेष्यते त्वतलावेवेष्येते । परमः पृथुः परमपृथुः परमपृथोर्भावः परमपृथुत्वम् । परमपृथुता । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः । उत्तरो भावप्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । सर्वएते तद्धिताः सापेक्षाद्भवन्तीति यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थस्तद्धिता इत्याह ।

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥ वावचनं किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम् । त्वतलावपि यथा स्याताम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ च त्वादित्येतस्माद्यत्नात् त्वतलावपि भविष्यतः । अत उत्तरं पठति। पृथ्वादिभ्यो वावचनमण्समावेशार्थम् * । पृथ्वादिभ्यो वावचनं क्रियते । अण्समावेशो यथा स्यात् । पार्थवं प्रथिमा ॥

त्तरप्रत्ययविषयत्वाज् ज्ञापनस्य । यदयमिति । वत्संभ्यो न हित इत्यादौ प्रतिषेधापेक्षत्वात्तद्धितानुत्पत्तौ नञः परस्य सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नम् । तत्क्रियमाणं सामान्येन सर्वस्तद्धितो नञर्थापेक्षाद्भवतीति ज्ञापयति तदेवं सूत्रमेतत् प्रत्याख्यातम् । त्वतल्भ्यां नञ्समास इत्येतदिदानीं विध्यर्थं न नियमार्थम् । चतुरादिभ्यस्तु नञपेक्षेभ्योऽनभिधानात् ष्यञ् न भवति । कृते तु नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञि सत्यांचतुर्यमित्यादि भवति । यथातथयथापुरयोः पर्यायेणेत्येतत् सूत्रं विवक्षाभेदेन रूपद्वयसिद्धिं मत्वा भाष्यकारेण प्रत्याख्यास्यते । यदा पूर्वं भावविवक्षा पश्चात्प्रतिषेधविवक्षा तदा अयाथातथ्यमयाथापुर्य्यमिति भवति । पूर्वं तु प्रतिषेधविवक्षायामायथातथ्यमायथापूर्यमिति भवति । न पत्युभार्व इत्यत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पत्यन्तमिति यगभावे त्वतल्भ्यां नञ् इति वचनान्नञ्समासे कृते त्वतलौ भवतः । न पटोर्भावो न मनुष्यस्य भावो न द्विहायनस्य भाव इत्यादौ पूर्वोक्तज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वे ऽपि पूर्वं प्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः । आपाटवममानुष्यकमद्वैहायनमिति । अशुचिशब्दात्तु तत्पुरुषादिगन्तादितिष्यतपवाण आशौचमशौचमिति । नञः शुचीश्वरेति पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम् । न शुक्लस्य भाव इत्यादौ सापेक्षात् ष्यञुत्पत्तौ चाशौक्ल्यमित्यादि भवति । तदेवं सूत्रे ऽस्मिन् प्रत्याख्याते लक्ष्यदर्शनवशात् क्व चिद्भावनिषेधयोर्युगपद्विवक्षायां ज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वे ऽपि पूर्वं यथाप्राप्तं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः । त्वतलौ तु कृते नञ् समासे, क्व चित् पूर्वं भावविवक्षा क्व चित् पूर्वं निषेधविवक्षा ॥ १२५ ॥

पृथ्वादि ॥ वावचनमिति । वक्ष्यमाणाभिप्रायः । आचार्यदेशीयः परिहरति वाक्यमपीति । अण्समावेशार्थमिति । यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तते । वाक्यानुज्ञानार्थत्वाद्विभाषायाः । लिङ्गं च पारेमध्ये षष्ठ्या वा पीवाया वेत्यादिषु विकल्पवचनमस्यार्थस्येत्यण्समावेशार्थमिहं वावचनम् ॥१२२॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् * । ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । चातुर्वर्ण्यम् । चातुर्वैद्यम् । चातुराश्रम्यम् । अर्हतो नुम्च * अर्हतो नुम्च ष्यञ्च वक्तव्यः । अर्हतो भावः । आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ किमिदं नलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित् संघातग्रहणम् । किं चातः । यदि वर्णग्रहणं स्तेयं नलोपे कृते अयादेशः प्राप्नोति । अथ संघातग्रहणम् । अन्त्यस्य लोपः कस्मान्न भवति । सिद्धोन्त्यलोपो यस्येतेन । तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

हायनान्तयुवादिभ्योण् ॥१३०॥ अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य यलोपश्च * । अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । यलोपश्च वक्तव्यः । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ तिलादिभ्यः खञ्च * । तिलादिभ्यः खञ्चेति वक्तव्यम् । तिल्यम् । तैलीनम् । किमर्थमिदमुच्यते । न यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् * । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्युच्यते । न चोमाभङ्गे

गुण ॥ चातुर्वर्ण्यादीनामिति । प्रत्ययान्तोच्चारणं भावकर्मसम्बन्धनिवृत्त्यर्थमिति स्वार्थ एव ष्यञ् भवति । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चतुर्वेदमेव चातुर्वैद्यम् । अथ वा चतस्रो विद्या अधीते विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति ठकः सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति लुक् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यमनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः । अर्हतो नुम् चेति । अर्ह प्रशंसायामिति शत्रन्तोर्हच्छब्दः पूजार्थाभिधायी । आर्हन्तीति । षित्वकरणात् स्त्रियामपि ष्यञन्तः प्रयोगः । तथा चौचिती मैत्रीत्यादि प्रयुज्यते ॥ १२४ ॥

स्तेना ॥ अयादेशः प्राप्नोतीति । यस्येत्यकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् । अथेति । नानार्थकेऽलोन्त्यविधिरित्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावान्नाद्रता । आरम्भसामर्थ्यादिति । अलोन्त्यस्येत्यनुसंहारो बाध्यत इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

हायनान्त ॥ यलोपश्चेति । यदा छन्दसः श्रोत्रभावो घंश्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा घस्य लोपो यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति दर्शनं तदा घशब्देन इयेतिरूपं लक्ष्यते । क्व चित्तु यलोपश्चेति पाठः ॥ १३० ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

विभाषा ॥ न यतामुक्त इति । महाविभाषया वाक्ये सिद्धे विभाषाग्रहणमुत्सर्गप्राप्त्यर्थमेवेति भावः । उमाभङ्गयोरिति । निमित्ताभावात्ताभ्यां खञोप्राप्तिः । विभा

धान्ये। चमेषु यत्पठ्यते तद्धान्यम्। न चैते तत्र पठ्येते। तत्तर्हि खञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञिति। यदेतदनुवर्त्तते। व्रीहिशाल्योर्ढग् यवयवकषष्टिकाद्यदिति खञ्चेति खञपि प्राप्नोति। सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् व्रीहिशाल्योर्ढग्भवति। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्भवति। विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः। भवने क्षेत्रे खञ्ग्रहणमनुवर्त्तते। धान्यानामिति निवृत्तम्। अथ वा मण्डूकप्लुतयोधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतस्यापवादो विज्ञास्यते। यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः। अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनाच्चकारस्य चानुकषणार्थस्याकरणात्प्रकृतस्य खञः ठग्यतौ बाधकौ भविष्यतः। यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अथ वा एतज्ज्ञापयति अनुवर्तन्ते नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति। किं तर्हि। यत्नाद्भवन्ति अथ वा यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धम्। ननु चोक्तं न सिध्यति। किं कारणम्। उमाभङ्गयोरधान्यत्वादिति। नैष दोषः। धिनोतेर्धान्यम्। एते चापि धिनुतः अथ वा शणसप्तदशानि धान्यानि॥

षाग्रहणं तु तिलमाषाणुभ्य एव खञः प्राप्त्यर्थं स्यात्। चमेष्विति। यवाश्च मे माषाश्च मइति चमेशब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणाच्चमेशब्देन तद्वन्तोनुवाका उच्यन्ते। अथ वा चमेशब्दस्य चमि ति यन्माकारान्तं तदनुकरणं चमिति। आगन्तुना चाकारेण चमशब्दो भवति। चमशब्दो विद्यते येष्वनुवाकेषु ते चमाः। अध्यायानुवाकयोर्लुगिति छस्य लुक्। सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यत इति। धान्यग्रहणेन सम्बन्धमनुरोत्स्यतइत्यर्थः। अथ वा सम्बध्यतइति सम्बन्धः धान्यग्रहणसम्बद्धमनुवर्त्तिष्यते इत्यर्थः। ततो धान्यसामान्यसम्बन्धं खञ्ग्रहणं व्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैर्न सम्बध्यते। भवने क्षेत्र इत्येतत्तु प्रत्ययेनाभिधायकेन सम्बध्यते। अथ वेति। यत्रैवार्थित्वं तत्र वाधिकारः सम्बध्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः। यथोत्सर्गेणेति। उत्सर्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वादपवादविषये प्रवृत्तिः सन्दिग्धेत्यसन्दिग्धेनापवादेनासौ बाध्यते। एवं खञ उत्तरार्थायामनुवृत्तौ नान्तरीयकोपस्थानसम्भवात्सन्दिग्धप्रवृत्तित्वादसन्दिग्धप्रवृत्तिभ्यां ढग्यद्भ्यां बाधः। धान्यानामित्यनेन प्राप्तस्य खञो ठग्यतावपवादौ न तु तत्रानुवृत्त्या सन्निहितस्येति साधर्म्यवैधर्म्यसम्भवाद्यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्येत्युक्तम्। अथ वेति। विभाषाग्रहणमेव ज्ञापयति अनुवर्तमाना अप्यधिकारा यत्र यत्र यत्नो विभाषाग्रहणादिकस्तु तत्रैव भवन्ति नान्यत्रेति। अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्। अनुवर्तनादेव खञः सिद्धत्वात्। धिनोतेरिति। योगरूढिरियम्। उमाभङ्गयोरपीति भावः। चमकेषु त्वधान्यान्यपि कानि चित्पठ्यन्ते धान्यान्यपि कानि चिन्न पठ्यन्ते। नहि तद्धान्यपरिगणनार्थमिति तत्रापाठादुमाभङ्गयोरधान्यत्वं न भवति। शणसप्तदशानीति धान्यपरिगणनार्था स्मृतिरियम्॥ ४॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ८ ॥ संमुखेति किं निपात्यते । संमुखेति समस्यान्तलोपः * । संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते । संमुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥

अनुपदसर्वान्नायानयंबद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ अयानयन्नेय इत्युच्यते । तत्र न ज्ञायते कः अयः कः अनय इति । अयः प्रदक्षिणम् । अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन् परैः पदानामसमावेशः सोयानयः । अयानयं नेयः अयानयीनः शारः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ परोवरेति किं निपात्यते । परोवरे परस्योत्ववचनम् * । परोवरेति परस्यौत्वं निपात्यते । यद्येवं परस्यौत्ववचनमिति प्राप्नोति । शकन्ध्वादिन्यायेन निर्देशः । अथ वा नैवं विज्ञायते परस्यौत्वं निपात्यतइति । कथं तर्हि परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यतइति । परांश्चावरांश्चानुभवति । परोवरीणः । अथ परम्परेति किं निपात्यते । परपरतराणां

यथामुख ॥ समस्यान्तलोप इति । सम मुखं यत्रादर्शादौ प्रतिबिम्बाश्रये सति दृश्यते स संमुखीन इति । प्रयोगदर्शनान्निपातनमाश्रितम् । संशब्दस्य निपातस्यार्थसङ्गत्यभावादनाश्रयणम् । प्रत्ययसन्नियोगेनाकारलोपो निपात्यमानस्तदभावे न भवति । संमुखीनादर्शादिसादृश्याच्चान्योन्याभिमुखावस्थानः संमुखीन उच्यत इत्याहुः ॥ ५ ॥

अनुपद ॥ तत्र न ज्ञायतइति । अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते । तत्र प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेति विरुद्धार्थाभिधानादयानयंनेय इत्यसमन्वयशङ्कया प्रश्नः । अयः प्रदक्षिणमिति । एकद्यूतकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणंगमनमयो द्वितीयापेक्षया प्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनमनयोरूढिवशादुच्यते । परैरिति । द्वितीयद्यूतकारसम्बन्धिभिः शारैः पदानां स्थानानां गृहापरपर्यायाणामनाक्रमणमनध्यासनमित्यर्थः । ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यत इति ॥ द्यूतव्यवहारः । अयसहितोनय इत्युत्तरपदलोपी समासस्तत्पुरुषः । अथ वा अयश्चासावनयोऽयानय इत्येकदेशद्वारेण समुदायस्य कृताकृतादिवद् व्यपदेशात्समानाधिकरणसमासः । समाहारद्वन्द्वो वा । अयानयमिति । नयतेर्द्विकर्मकत्वादयानयमित्यप्रधानेऽपि कर्मणि द्वितीया । प्रधाने तु कृत्यप्रत्ययः । तत्र केचित् फलकशिरस्स्थस्यैव स्वशारवर्गमानयस्यायानयीनमित्यभिधानमिच्छन्ति । यस्तु शार एकपार्श्व एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो यो हि शारः पार्श्वात्पार्श्वान्तरमानीयते स एवायानयं नीयते ऽन्यस्त्वयमेव नीयतेऽनयमेव वा ॥ ६ ॥

परो ॥ परस्योत्ववचनमिति । परशब्दस्यान्तस्यौकारो निपात्यत इत्यर्थः । तत एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः । शकन्धुन्यायेनेति । शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण निर्देशः । परस्येति । अवरशब्दस्यादेरकारस्येत्यर्थः । तत्राद्गुणः तत्र केचित्सामान्येन निपातनमिच्छन्ति । तेन खप्रत्ययाभावे ऽपि प्रयोग उपपन्नो भवति

परम्परभावः ॥ परपरतराणां परम्परभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ इह समांसमीना गौः । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति युग्लुक् प्राप्नोति । समांसमां विजायते इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानम् * । समांसमां विजायते इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति । यदयं यलोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र लुग्भवतीति । समांसमां विजायतइति । यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम् * * । समांसमां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वक्तव्यः । सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोपवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वपदस्य यलोपो वक्तव्यः । अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य वाचनम् * । अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च यलोपो वा वक्तव्यः । समांसमां विजायते । समायां समायां विजायतइति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥ आगवीन इति किं निपात्यते । गोराङ्पूर्वादातस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खः * । गोराङ्पूर्वादातस्य गोः प्रतिदानात् कारिणि खो निपात्यते । आतस्य गोः प्रतिदानात्कर्मकारीति आगवीनः कर्मकरः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ किं यः शालायामधृष्टः स

पारोवर्यविदिति पारम्पर्यमविच्छिन्नमिति च । अन्ये तु परम्पराशब्दमव्युत्पन्नमाचक्षते । तस्मात्स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यमिति भवति । परोवर्यविदित्यस्यासाधुत्वमाहुः प्रत्ययसंनियोगेनैव निपातनस्य युक्तत्वं मन्यमानाः ॥ १० ॥

समाम् ॥ विजायते प्रसूयत इत्यर्थः । तत्र समायांसमायामित्यस्मात्पदसमुदायात् प्रत्ययो वचनाद्भवति । तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सति तदवयवस्योत्तरपदवत् पूर्वपदे ऽपि सुपो लुक् प्राप्तो यलोपवचनान्न भवति । याटः सुब्भक्तत्वात्सुब्लुकैव यलोपे सिद्धे सूत्रे यलोपवचनं नियमार्थं यकारस्यैव लोपो भवति न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । उत्तरपदस्य लुग्वचनमिति । यलोपनिपातनात् पूर्वपदवदुत्तरपदेपि लुङ् न प्राप्नोतीति भावः । सिद्धं त्विति । तेन पूर्वपद एव यलोपनिपातनादामः श्रवणं भवति । उत्तरपदे तु सुब्लुग् भवत्येवेत्यर्थः । अनुत्पत्ताविति । वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्वा यलोपो वक्तव्यः । तेन द्वैरूप्यं भवति ॥ १२ ॥

आगवीनः ॥ किं निपात्यतइति । का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्नः । गोराङ्पूर्वादिति । यो गवा भृतः आ गोः प्रत्यर्पणात्कर्म करोति स आगवीन उच्यते । तत्र वृत्तिविषये गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे वर्त्तते । तत्र आङ्गोशब्दयोराङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे ह्रस्वत्वे च कृते खो निपात्यते ॥ १४ ॥

शालीनकौपीने ॥ किं यः शालायामिति । अस्यां कल्पनायां शालाकूपशब्दयोर्मुख्यार्थत्वमाश्रितं भवतीति भावः । शालायामधृष्ट इति । अन्यत्र धृष्टः । कूप इति ।

शालीनः। कूपे वा यदकार्यं तत्कौपीनम्। नेत्याह। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः स शालीनः। कूपावतरणमर्हत्यकार्यं तत्कौपीनम्॥

व्रातेन जीवति॥ २१॥ व्रातेन जीवतीत्युच्यते। किं व्रातं नाम। नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः तेषां कर्म व्रातम्। व्रातकर्मणा जीवतीति व्रातीनः।

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्॥ २३॥ हैयङ्गवीनमिति किं निपात्यते। ह्योगोदोहस्य हियङ्गुवादेशः निपात्यते संज्ञायां तस्य विकारे *। ह्योगोदोहस्य हियङ्गुवादेशो निपात्यते संज्ञायां तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं घृतम्। संज्ञायामिति किमर्थम्। ह्योगोदोहस्य विकार उदश्विदत्र मा भूदिति॥

पक्षात्तिः॥ २५॥ मूल इति वक्तव्यम्। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मूल इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचाविति। यदि तदनुवर्तते। पाकेऽपि प्राप्नोति मूल इत्यनुवर्तते पाक इति निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एक-

---

लङ्घनादिकमित्यर्थः। उत्तरपदलोप इति। लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन साधुत्वान्वाख्यानादधृष्टाकार्यमात्रे च शालीनकौपीनशब्दयोः प्रयोगादिति भावः। तत्र वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मिकायां क्रियायां वर्तेते इति गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एवोत्तरपदस्य लोपः। शालाप्रवेशनमिति। अन्यत्र प्रागल्भ्याभावादासितुमशक्यत्वाच्छालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपावतरणमिति। यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात् कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। अकार्ययोग्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि कौपीनमुच्यते। तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपि कौपीनम्। अथ वाऽकार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः। तेनाद्रष्टव्यत्वान्मूलज्जाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनमस्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनम्॥ २०॥

व्रातेन॥ किं व्रातं नामेति। व्रातशब्दस्तावत्संघवचनः। तत्र यः संघेन जीवति तत्र व्रातीनशब्दो न प्रयुज्यते। व्रातकर्मणा जीवति तु प्रयुज्यते। व्रातकर्मणि च व्रातीयशब्देन भाव्यमिति प्रश्नः। नानाजातीया इति। एकजातीयक्षत्रियादिसङ्घनिराकरणम्। अनियतवृत्तय इति। नियतवृत्त्याऽऽयुधजीविसंघनिषेधः। उत्सेधजीविन इति। उत्सेधः शरीरं तदायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिविभवेनेत्यर्थः। व्रातानां कर्मेत्यत एव निपातनाच्छं बाधित्वाण् भवति। तेषामेवान्यतमो व्रातीन उच्यते। यस्त्वन्यस्तत्कर्मणा जीवति स नोच्यते॥ २१॥

हैयङ्गवीनम्॥ किं निपात्यत इति। प्रकृतिसंदेहात्प्रश्नः। ह्योगोदोहस्येति। ह्यस्शब्दस्य गोदोहशब्देन सुप्सुपेति समासः। दुह्यत इति दोहः क्षीरमुच्यते। ह्यस्शब्देन कालप्रत्यासत्तिः प्रतिपाद्यते। तेनाविकृतरूपं गन्धमेव घृतं हैयङ्गवीनमुच्यते इत्याहुः॥ २२॥

पक्षा॥ मूल इति वक्तव्यमिति। अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्गः

देशो वा निवर्तते । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । तद्यथा । संख्याऽव्ययादेर्ङीप् । दामहायनान्ताच्च । संख्यादेरित्यनुवर्तते अव्ययादेरिति निवृत्तम् ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ॥ २७ ॥ इह नानेति सहार्थो गम्येत । द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । न, न सह सहैवेति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृतिविशेषणमेतत् । विनञ् इत्येताभ्यामसहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति । न सह इत्यनुवर्तते । भवेत्सिद्धम् । विशाले शृङ्गे विशङ्कटे शृङ्गे इति । इह खलु संगतार्थो गम्यते संकटमिति । प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यते । उत्कटमिति उद्गतार्थो गम्यते । एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्ते । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः तएते उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति । एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति । इदन्तु न सि-

---

कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः । द्वन्द्वस्य तदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवृत्तिर्न संभवतीति भावः । एकसूत्रनिर्दिष्टानां त्वेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते । एकयोगनिर्दिष्टानामपीति । अर्थाधिकारपक्षे ऽर्थस्यैकत्वाद्विच्छेदाभावान्न स्यादेकदेशानुवृत्तिः । शब्दाधिकारपक्षे तु यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सहशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरे प्रतीयते इति दोषाभावः ॥ २५ ॥

विनञ् ॥ सहार्थो गम्येतेति । नसहेतिं प्रत्ययार्थनिर्देशं मन्यते । प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः । ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिना भाव्यमिति भावः । नायमिति । लोकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिह साधुत्वाख्यानात् । लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वान्न सहेति प्रकृत्यर्थनिर्देशः । यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थो निर्देश्यः विनञोः प्रतिषेधार्थत्वाद् द्विगाईभरथिक इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधवृत्तित्वदर्शनात् । नैतदस्ति । क्रियावाचिनोपि विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतौ सहविकृतौ सहेति । इह तु विनादेवदत्तेन नानादेवदत्तेनेत्यस्य सत्वभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति यथा मातुः स्मरतीति ॥ २७ ॥

वेः शा ॥ कस्मिन्नर्थे शालजादयइति । वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षं बहुवचनमसहार्यस्य सर्वत्रासंभवादर्थानुपादानाच्च प्रश्नः । विशाले इति । नानादेशगमनादस्यत्रासहार्थत्वमिति भावः । किं वक्तव्यमिति । शब्दान्तरवाच्यक्रियाविशेषस्य द्योतका उपसर्गाः वाचका भावे द्योत्यार्थाभावादनर्थका एवेति भावः । ससाधनामिति । क्रियोपसर्जनं ससाधनमाहुरित्यर्थः । नियतविषयाः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते यथा द्विदशा इत्यादौ कृत्वोर्थाद्यभिधानामिति भावः । उपसर्गेभ्य इति । अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरे

ध्यति। विशालो विशङ्कटः। एतदपि सिद्धम्। कथम्। अकारो मत्वर्थीयः। विशाले अस्य स्तः विशालः। विशङ्कटे अस्य स्तः विशङ्कटः॥

संप्रोदश्च कटच्॥ २९॥ कटच्प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्* कटच्प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अलाबूकटः। तिलकटः उमाकटः। भङ्गायाश्च *। भाङ्गायाश्चेति वक्तव्यम्। भङ्गाकटः। गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः *। गोष्ठजादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः। गोगोष्ठम्। अविगोष्ठम्। संघे कटज् वक्तव्यः। अविकटः। उष्ट्रकटः। विस्तारे पटच्च वक्तव्यः। अविपटः। उष्ट्रपटः। द्वित्वे गोयुगच्। गोयुगच्शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। उष्ट्रगोयुगम्। खरगोयुगम्। स्नेहने तैलच्शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इङ्गुदतैलम्। सर्षपतैलम्। संभवने क्षेत्रे शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इक्षुशाकटम्। मूलशाकटम्। शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इक्षुशाकिनम्। मूलशाकिनम्। उपमानाद्वा सिद्धम्* उपमानाद्वा सिद्धमेतत्। गवां स्थानं गोष्ठम्। यथा गवां तद्वदुष्ट्राणाम्। कटज् न वक्तव्य

ऽपि योग्यतामात्राश्रयं प्रादीनामिदमभिधानम्। विशाल इति। शृङ्गयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः। विशाले अस्येति। मतुप्प्रत्ययस्तु गव्यनभिधानान्न भवति। विशालवानित्युक्ते ऽपि विशालगवयुक्तस्य गोष्ठादेरवगमो न तु गोरित्यर्थः। व्युत्पत्त्यनुसारेण चेदमुच्यते। गुणशब्दास्तु विशालादयः साधुत्वान्वाख्यानाय तु कंचिदुपायमाश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते। यथाप्रतिलोमोऽनुलोम इति॥ २८॥

संप्रोद॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्य ओषधित्वादवयवे ऽलाबूशब्दादोरञित्यञि प्राप्ते तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्तत्वादनुदात्तादेश्चेत्यञि प्राप्ते भङ्गायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादणि प्राप्ते रजसि कटज्विधिः। गोष्ठादय इति। तथा प्रयोगस्समवायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टम्। चकारस्तु स्वरार्थोनुबन्ध आसङ्क्तव्यः। तथाहि। समासाश्रयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यायन्ते। तत्र चित्स्वरसमासस्वरयोरभेदादेकफलत्वमारम्भप्रत्याख्यानयोरुपपद्यते। सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे। गवां स्थानमिति। तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यदिति यति प्राप्ते गोष्ठच्प्रत्ययः। अविकट इति। अवीनां समूह इत्यणि प्राप्ते कटच्। अवीनां विस्तार इत्यर्थे पटच्। अप्रसृते समूहे अविकटः प्रसृते त्वविपटः। उष्ट्रगोयुगमिति। द्वावुष्ट्रावित्यत्रार्थे गोयुगच्प्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः। उष्ट्रस्य ग्रीवाबन्धने यानाङ्गे गोयुगच् प्रत्ययः। इङ्गुदतैलमिति। लघावन्त इत्याद्युदात्तत्वात्तस्य विकार इत्यण्प्राप्तः। सर्षपशब्दस्य सादीनां शाकानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वादथ द्वितीयं प्रागीषादित्यनुवर्तमाने यान्तानां च गुर्वादीनामिति मध्योदात्तत्वं भवति। ततोनुदात्तत्वादञ् प्राप्तः। इक्षुशाकटमिति। इक्षूणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकटशाकिनौ। गवां स्थानमिति। गावस्तिष्ठन्ति यस्मिन्निति घअर्थे कविधानमिति कः। तत्र गोष्ठसाधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठशब्देनोच्यते।

इति। यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः। एवमवयः संहता अविकटः। पटच्च न वक्तव्य इति। यथा पटः प्रस्तीर्णः। एवमवयः प्रस्तीर्णाः अविपटः। गोयुगच्शब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्य इति। गोयुगं गोयुगम्। यथा गोस्तद्वदुष्ट्रस्य उष्ट्रगोयुगम्। तैलशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्य इति। प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते एवं च कृत्वा तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति। शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव। शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव।

इनच्पिटच्चिकचि च ॥ ३३ ॥ इनच्पिटच्काः चिकचिचिकादेशाश्च॥। इनच्पिटच्काः प्रत्ययाः वक्तव्याः। चिकचिचिक इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः। चिकिनः। चिपिटः। चिक्कः। क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी ॥। क्लिन्नस्य चिल्पिल् इत्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी इत्यस्मिन्नर्थे। क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः। पिल्लः। चुल् च वक्तव्यः। चुल्लः। यद्यस्येत्युच्यते। चिल्ले चक्षुषी इति न सिध्यति। तस्मान्नार्थोऽस्य ग्रहणेन। कथं चिल्लः पिल्ल इति। अकारो मत्वर्थीयः। चिल्ले अस्य स्तः चिल्लः पिल्ले अस्य स्तः पिल्ल इति।

तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादीनामन्यतमेन विशेष्यते। मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणाद् गोगोष्ठमित्यपि भवति। नानाद्रव्याणामिति। रज्जुवीरणादीनामित्यर्थः। तत्साधर्म्यादन्योपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेषितोऽविकट इत्युच्यते। यथा पट इति। विस्तारसामान्यादन्योपि संघातः पटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेष्यते। अविपट इति। गोयुगमिति। युगशब्देन द्वयमुच्यते ग्रीवाबन्धनं काष्ठञ्च। तत्र यानाङ्गे युगः पुंस्युक्त इति पुंस्त्वं प्रायिकं बोध्यम्। प्रकृत्यन्तरमिति। अव्युत्पन्नं विशिष्टस्नेहद्रव्यवाचीत्यर्थः। तिलतैलमित्यपीति। अपिशब्दात्तैलमपीत्यर्थः। यदि तु तैलच्प्रत्ययो विधीयते तदा विशेषविहितेन तैलचा तिलशब्दादञ् बाध्येत। ततश्च तैलमिति न सिध्येत। यदा त्वव्युत्पन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा तिलानां तैलमिति समासे कृते तिलतैलमिति भवति। तिलानां विकार इत्यत्रापि तैलमिति। उपमानाश्रयेणापि इङ्गुदितैलमित्यादि सिध्यति। तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिङ्गुदादिभिर्विशेष्यते। गौणसंभवे च मुख्यतैलप्रतिपादनाय तिलैर्विशेषणात्तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिदाहुः। व्युत्पत्त्युपाय एव तिलानां विकारस्तैलमिति रूढिशब्दश्चायं स्नेहद्रव्यवृत्तिः। तथा च सादृश्यानुकरणमन्तरेणेङ्गुदतैलादयः शब्दा प्रयुज्यन्ते। यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलं त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। तेन वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति ॥ २६ ॥

इनच् ॥ सूत्रे तिशब्दस्य द्वावादेशौ प्रत्ययौ विहितावित्यादेशत्रयप्रत्ययत्रयविधानाय वार्त्तिकम्। तस्मान्नार्थ इति। क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विशेषार्थाभिधायिनः स्वार्थे लो विधेयः। अकारो मत्वर्थीय इति। अर्श आदिषु स्वाङ्गाद्धीनादिति पाठात्। मतुप्त्वनभिधानान्न भवति ॥ ३३ ॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥३७॥ प्रमाणइतिकिमयं प्रत्ययार्थः प्रमाणे प्रत्ययार्थ इति । प्रमाणे इति नायं प्रत्ययार्थः । क्वतर्हि प्रत्यया भवन्ति । तद्वति । कुत एतत् अस्येत्यनुवर्तनात् । क्व प्रकृतम् । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतजिति । प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥ ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । प्रमाणे लः॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः । शमो दिष्टिर्वितस्तिः । द्विगोर्नित्यं लो वक्तव्यः । द्विशमम् । त्रिशमम् । द्विदिष्टिः । त्रिदिष्टिः । द्विवितस्तिः । त्रिवितस्तिः । किमर्थमिदमुच्यते । संशये श्राविणं वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । डट् स्तोमे वक्तव्यः । पञ्चदशः स्तोमः । शच्छनोर्डिनिः । शच्छनोर्डिनिर्वक्तव्यः । त्रिंशिनो मासाः । पञ्चदशिनोर्द्धमासाः । विंशतेश्च ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् । विंशिनोऽङ्गिरसः । प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्राः । दशमात्राः वत्वन्तात्स्वा-

---

प्रमाणे ॥ किमयमिति । सप्तमीनिर्दिष्टस्येह शास्त्रे प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थत्वदर्शनादुभयसम्भवाच्च प्रश्नः । अस्येत्यनुवर्तनादिति । नन्वेवमपि प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययप्रसङ्गः । उदकं प्रमेयमस्योर्वोरिति । नैष दोषः । अनियतप्रमेयविषयत्वात् प्रमाणानामेकेन प्रमेयेण विशेषणे दुःसम्बन्धत्वात् प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणप्रतिपादनाय ऊरुमात्रादयः शब्दा लोके प्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाख्यायन्ते । प्रथमश्चेति । यथायामवाच्येव प्रमाणशब्दः सूत्र उपात्तः । तदोर्ध्वमाने प्राप्तौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रमाणादपकृष्य विधीयेते । अथ तु परिच्छेदमात्रं प्रमाणमिह गृह्यते । तदोर्ध्वमान एव यथा स्यातामिति नियमाय वचनम् । प्रमाणे ल इति । प्रमाणशब्दा लोके ये प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयस्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । स च सम्भवान्मात्रच एव । इतरयोरूर्ध्वमान एव हि विधानम् । मात्रचस्त्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणात् । द्विगोर्नित्यमिति । तदन्तविध्यभावाल्लुगप्राप्तिः । किमर्थमिति । नित्यग्रहणम्प्रति प्रश्नः । नहि विकल्पः प्रकृत इति भावः । श्राविणमिति । श्रवणं श्रावः । स यस्यास्तीति श्रावी । मात्रच्प्रत्ययः । तस्य परत्वाच्छ्रवणे प्राप्ते नित्यग्रहणाद् बाधकबाधनार्थाल्लुगेव भवति । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य स्यात् । न वा द्विशममिति प्रकरणादिवशाच्च निश्चयसंशयविषयप्रयोगावधारणम् । डट् स्तोम इति । अत्रायामस्य प्रमाणस्यासंभवात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायास्तोमे डट्प्रत्ययः । पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्य स्तोमस्य पञ्चदशः । विंशिन इति । विंशतिशब्दात् संख्यामात्रवाचिनः संख्येये प्रमेये डिनिः । तिविंशतेर्डितीति तिलोपस्तस्य यस्येति चेत्यकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धवदत्राभादित्यासिद्धत्वं न भवति । भाष्यकारवचनात्तस्य सिद्धत्वात् । तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेत्यत्र स्तोमे डविधिः । पञ्चदशाद्यर्थमित्युक्तेपि स्त्रियां ङीबर्थमिह डड्विधीयते स्तोमसाहचर्याच्च स्त्रियां प्रयोगः सप्तदशी रात्रिरिति । तत्र तु डविधानं टाबर्थं यदि प्रयोगो दृश्यते । तददर्शनं तु प्रपञ्चार्थम् । डिनेः सामान्यविधानात्त्र शन्शतोर्डिनिः छन्दसि वक्तव्य इति वचनं प्रपञ्चार्थमेव । प्रमाणपरिमाणाभ्या-

र्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलं वक्तव्यौ। तावदेव तावद्द्वयसम्। तावन्मात्रम्। यावदेव यावद्द्वयसम्। यावन्मात्रम् ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ किमर्थं परिमाण इत्युच्यते। न प्रमाण इति वर्तते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्परिमाणग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत् प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति। डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ॥ नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति। उक्तोऽत्र विशेषः। मात्राद्यप्रतिघाताय। एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिघातो न भवति। भावः सिद्धश्च डावतोः। डावत्वन्ताच्च मात्रजादीनां भावः सिद्धो भवति। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ॥। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। न त्वावामन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। त्वावतः पुरुवसो, यज्ञं विप्रस्य मावतः। त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति ॥

मिति। रूढिशब्दौ भेदेनोपात्तौ। शममात्रमिति। शमः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, दिष्टिः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, कुडवं प्रमाणमस्य स्यान्न वेत्यत्रार्थे मात्रच्। पञ्चमात्रा इति। पञ्च स्युर्न वेति संशय्य मानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः। अथ वा वृत्तिविषये द्वेयकयोरित्यादिवत्संख्यामात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः। पञ्चत्वसंख्या प्रमाणमेषां स्यान्न वेति संशय्य पञ्चमात्राः। तावदेवेति। तत्परिमाणं यस्य धान्यादेः तत्तावद्धान्यादिकं ततः स्वार्थे प्रत्ययः। उत्तरसूत्रे तु भावः सिद्धश्च डावतोरित्यर्थान्तरे वत्वन्तान्मात्रादिप्रतिपादनम् ॥ ३७ ॥

यत्तदे ॥ किमर्थमिति। प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं मत्वा प्रश्नः। न प्रमाण इति वर्तत इति। काक्वा नञः प्रयोगाद्वर्तत एवेत्यर्थः। अथ वाऽनेकार्थत्वान्निपातानां ननुशब्दस्यार्थे न शब्दो वर्तते। आचार्यदेशीय आह एवं तर्हीति। आचार्य आह डावताविति। पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षो निर्देशः। इह तु वतुपं विहायासर्वनाम्न इत्यारब्धं विहितम्। पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे। अर्थवैशेष्यादिति। विशिष्यत इति विशेषः विशेषस्य भावो वैशेष्यमर्थस्य वैशेष्यमर्थभेदस्तस्मात्परिमाणशब्दस्य पृथङ्निर्देशः क्रियते। उक्तोऽत्रेति। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वत इति। मात्राद्यप्रतिघातायेति। यदि प्रमाण इत्यनुवृत्त्या प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो वतुब्विधीयते तदासौ विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान् मात्रादीन् बाधेत परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावाभाव। तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवतीति। भावः सिद्धश्चेति। तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रम्। यादृग्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपैवोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान् मात्रादयो न स्युः। यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत् प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात्। सादृश्य इति। विषयनिर्देशोऽयं सदृशस्तु प्रत्ययार्थः ॥ ३९ ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥ केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते । एतदेव ज्ञापयति भवति किमिदंभ्यां वतुबिति । यदयं किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति । अथ वा योगविभागः करिष्यते । किमिदंभ्यां वतुब् भवति । ततो वो घ इति ॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४१ ॥ बहुष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कियान् । कियन्तौ । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते । परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते । अनिर्ज्ञातं च बहुषु । द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातं निर्ज्ञातत्वाद् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न । परिप्रश्नाभावात् किमेव तावन्नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ इह कस्मान्न भवति बहवोऽवयवा अस्याः संख्याया इति । अवयवे या संख्येत्युच्यते । न च का चित्संख्यास्ति यस्या बहुशब्दोऽवयवः स्यात् । ननु चेयमस्ति । संख्येयेव । नैषा संख्या, संज्ञैषा । अवयवविधाने ऽवयविनि प्रत्ययः * । अवयवविधाने ऽवयविनि प्रत्ययो

किमिदम् ॥ एतदेवेति । आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोऽनुमीयते ॥ ४० ॥

किमः ॥ बहुष्विति वक्तव्यमिति । का संख्या परिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविषयः प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति कति वर्ग इति । तदा पञ्चक इत्याद्युत्तरेण भाव्यम् । तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये बहुष्विति वक्तव्यमिति भावः । किमित्येतादिति । इहास्येत्यधिकाराद्यदीया संख्या पृच्छ्यते तत्रैव प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम् । यदि वर्गावयवगतसंख्याविशेषप्रश्नस्तदावयवेष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं ननु व्यवहितसंख्यासम्बन्धे वर्गे ततः कति गावोऽस्मिन्वर्ग इति भवति कति गावोऽयं वर्ग इति च संबन्धसंबन्धिनोरभेदविवक्षायाम् । कियानिति तु परिमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे प्रयुज्यते । संख्याप्रश्ने तु कियन्त इति बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगः ॥ ४१ ॥

संख्याया ॥ बहवो वयवा इति । उत्सृष्टभेदस्य संख्यालक्षणस्यार्थस्यैकत्वादनिर्विशेषानवयवान्मत्वा प्रश्नः । अवयवे या संख्येति । अवयवे यः संख्यावाची शब्दो वर्तते तस्मादस्येत्यधिकारादवयविनि प्रत्ययो भवति । न च सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावः सम्भवतीति भावः । बहुशब्द इति । बहुशब्दवाच्योऽर्थ इत्यर्थः । अथैव कल्प्यते बहव एकत्वगुणा अवयवा अस्या विंशतिसंख्यायास्तत्समुदायस्वरूपायाः सा बहुतयी विंशतिरिति । तथापि प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणमव्यभिचारादनुपपन्नम् । संख्येत्येवेति । संख्याशब्दवाच्या संख्यावयविनीत्यर्थः । नैषा संख्येति । संख्याशब्देन संख्याविशेषो नाभिधीयत इत्यर्थः । संज्ञैषेति । एकत्वादीनां संख्यात्वजातियुक्तानां संख्येत्येषा संज्ञा । तत्र संख्याशब्दप्रतिपाद्यस्य सामान्यविशेषस्यावयवित्वासम्भव इत्युक्तमेतत् । बहुतयं यूथमित्येतदवयवावयविभेदविवक्षायां भवति । बहुतयं रूपमित्येतच्चित्रस्य रूपस्यावयवित्वविवक्षायां भवति । यदा तु रूपसामान्यं विवक्ष्यते शुक्लादिविशेषविषयं तदा सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावाभावान्न भवति अवयविनीति । स्वार्थे प्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थमवयविनीति वक्तव्यम् । अवयवस्वा-

भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चावयवा दशावयवा इति । अथ वाऽवयावि-
नीत्युच्यमाने ऽवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति । पञ्च पश्ववयवा देवदत्तस्येति ।
अवयवशब्दोयं गुणशब्दः । अस्येति च वर्तते । तेन यं प्रत्यवयवो गुणस्तस्मिन्न-
वयविनि प्रत्ययेन भवितव्यम् । कं च प्रत्यवयवो गुणः । समुदायम् । यद्येवमव-
यविनीत्यपि न वक्तव्यम् । अवयवे कस्मान्न भवति । अस्येति वर्तते ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ किमर्थमुदात्त इत्युच्यते । उदात्तो यथा
स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्ययस्वरेणाप्येष स्वरः सिद्धः । न सिध्यति ।
चितोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । अथ उदात्त इत्युच्यमाने
कुत एतदादेरुदात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्तस्येति उदात्तवचनसामर्थ्याद् यस्या-
प्राप्तः स्वरस्तस्य भविष्यति । कस्य चाप्राप्तः । आदेः । अन्तस्य पुनश्चित्स्व-
रेणैव सिद्धम् ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ ४५ ॥ इह कस्मान्न भवति ।
एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशतइति । अधिके समानजातौ ।
समानजातावधिक इष्यते अथेह कस्मान्न भवति । एकादश कार्षा-

मिनीति । अवयवाः सन्त्यस्येति व्युत्पत्त्या स्वामिनोप्यवयविशब्देनाभिधानात्तत्रापि
प्रत्ययेन भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः । अवयवशब्दोयमिति । सम्बन्धिशब्दान्नियत एव
सम्बन्धिनि मत्वर्थीयो भवति । यथा पितृमानिति पुत्र एवाभिधीयते पुत्रवानिति-
पितैव । तथेहाप्यवयविशब्देनावयवारब्ध एवोच्यते न तु स्वामीत्यर्थः । अस्येति
च वर्तत इति । अत इनिठनावित्यत्र तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्यतोऽस्येति वर्त्तते ।
सप्तम्यर्थे त्विनिठनोरभावः । सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात् । अस्येति वर्त्तत
इति । तदस्य संजातमित्यतः ॥ ४२ ॥

उभा ॥ उभयो मणिरित्यवयविनोऽवयवद्वित्वनिमित्तो व्यपदेशः । उभौ पीत-
लोहितावयवौ यस्य स उभयः । उभये देवमनुष्या इति वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभे
दानां वर्गिणामभिधानम् । किमर्थमिति । किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वं विधातुमुदात्तव-
चनमुतामन्त्रितस्वरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वं विधातुमिति प्रश्नः । उदात्त इति ।
आदेरिति भावः । स्थानिवद्भावात्पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा चित्त्वमरेप्राप्तेआ-
देरुदात्तत्वं विधीयते । प्रत्ययस्वरेणापीति । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वाच्चित्स्वरं पूर्व-
पक्षवादित्वान्न पश्यति । सर्वदर्शित्वे पूर्वपक्षमेव न विदधीत । कुत एतदिति । स्वरा-
न्तरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तमास्त्विति मन्यते । हे उभयेत्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वप्रसङ्गः ।
उदात्तेति । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते इति चित्स्वरएवानेन बाध्येत।
नामन्त्रितस्वरः ॥ ४४ ॥

तदस्मिन्न ॥ अधिके समानजातादिति । समाना या जातिस्तस्यां सत्यामधि-
केऽर्थे वर्तमानात् प्रत्ययः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः । न्याय-

पणा अधिका अस्यां कार्षापणत्रिशतीति । इष्टं शतसहस्रयोः । शतसहस्रयोराधिक इष्यते । अथेहैकादशं शतसहस्रमिति कस्याधिक्येन भवितव्यम् । यस्य संख्या तदाधिक्ये । डः कर्तव्यो मतो मम । यदि तावच्छतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये भवितव्यम् । अथ सहस्राणि संख्यायन्ते सहस्राधिक्ये भवितव्यम् । डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः * । डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः । अगमकोनिर्देशोऽनिर्देशः । नह्येकादशानां शतमधिकरणम् । सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । तदस्मादधिकमिति । स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । यद्यपि तावद्वैषयिके व्यापके वाधिकरणे संभवो नास्ति । औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते । एकादश कार्षापणा उपाश्लिष्टा अस्मिञ्छते एकादशं शतम् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ किमर्थं शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणम् । शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् । शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं क्रियते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति । इह न प्राप्नोति एकत्रिंशं शतम् । इष्यते चात्रापि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति । अन्तग्रहणमेवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । संख्याग्रहणं

———————

प्राप्त एवायमर्थ उक्तः । तथा ह्येकादशाधिका अस्मिन् गोशत इति वाक्ये शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात् प्रकृत्यर्थमपि विशिंषन्ति । एवं वृत्तावपि एकादशं गोशतमित्युक्ते गावः प्रकृतर्थतया प्रतीयन्ते । शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेणाधिकाधिकिभावस्तुल्यजातिविषय एव प्रसिद्धः । न च वृत्तौ भिन्नजातीयसंख्येयवाचिना शब्देन प्रकृत्यर्थो विशेष्टुंशक्यते । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं नेति न्यायात् । तस्य संख्येति । शतानां सहस्रं शतसहस्रमिति व्युत्पत्तिः क्रियते सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति च । संख्याया अल्पीयस्या इति द्वन्द्व च स्मरणाच्छतस्य पूर्वनिपातः । तत्र शतानां सहस्रमिति शतानि संख्यायन्त इति तान्येव प्रकृत्यर्थतया विज्ञायन्ते । शतसहस्राणां शतं एकादशशतान्यधिकान्यस्मिन्शतसहस्रे तदेकादशशतसहस्रमिति । एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति प्रकारणादिवशाच्छतानां सहस्राणां वा संख्येयत्वावसायः । यस्य संख्या तदाधिक्येइत्येतत्प्रत्ययार्थेन तुल्यजातीयस्य प्रकृत्यर्थस्याश्रयणाल्लभ्यत इति नायमपूर्वार्थः । न ह्येकादशानामिति । तेषां शतेन्तर्भावादिति भावः । पञ्चमीनिर्देश इति । यस्मादधिकमिति निपातनाद् बुद्धिप्रकल्पितापायाश्रयणाद्वा पञ्चमी । औपश्लेषिकमिति । एवं चाधिकसंबन्धे पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिका खारी द्रोणेनेति कर्त्तरि तृतीयापि भवति ॥ ४५ ॥

शदन्त ॥ अन्तग्रहणमिति । केवलस्य शतः प्रातिपादकस्यासंभवात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिर्भविष्यतीति प्रश्नः । संख्याग्रहणं चेति । संख्याया अवयवं

च * । संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोत्रिंशदधिका अस्मिञ्छत इति । विंशतेश्च । विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिहापि यथा स्यात् । एकविंशं शतम् । चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोविंशतिरधिकास्मिञ्छत इति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ निमाने गुणिनि * । निमाने गुणिनीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । गुणेषु मा भूत् । भूयसः * । भूयस इति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात् । अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति । एकोन्यतरः * । एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति । समानानाम् * । समानानां चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

तयाविस्यतः संख्याया इत्यनुवर्तते इति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । एकत्रिंशदादयश्च शब्दाः संख्यान्तरस्य नरसिंहादय इव जात्यन्तरस्य वाचका न तु संख्यासमूहस्य । विंशतेश्चेति । ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥४६॥

संख्यायाः ॥ तदस्य संजातमित्यतस्तदस्येत्यनुवर्तते । मेङ् प्रणिदान इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः स च मूल्यवाची प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । निमाने वर्तमानात्संख्यावाचिनाऽस्येति षष्ठ्यर्थे मयट्प्रत्ययो गुणस्य चेन्निमानं भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः निमानस्य निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते । निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण नियमस्य गुणत्वं नोपपद्यते इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम् । भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृत्यर्थविशेषणस्योपादानं नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति । संख्याया इति किम् । यवभागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य । गुणस्येति किम् । द्वौ कार्षापणौ निमानमस्य व्रीहेर्द्विमयो व्रीहिः कार्षापणयोरिति मा भूत् । निमानइति किम् । यवानां द्वौ भागौ समीपे ऽस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूत् । गुणिनीति । द्विमयमुदश्विदिति । गुणिनि निमेये प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् । गुणेषु मा भूदिति । स्वार्थे मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयौ यवानामुदश्वित इति स्वार्थे मयट् प्रसज्येत । भूयस इति । निमेयभागसंख्याया निमानभागसंख्या यदाधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यादेको यवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूदिति । एकोन्यतर इति । अन्यतरशब्देन निमेयमेव विवक्षितम् । एक एव यदि निमेयगुणो भवति तदा प्रत्ययः । द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति । नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यति । एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम् । इदं त्वत्रोदाहरणं त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति । अथ वा द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्वितो भागा निमानमिति विवक्षायामुदाहरणम् । एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति । भूयस इत्येतदनपेक्ष्येदमुदाहर-

यत्तावदुच्यते गुणिनीति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । गुणेषु कस्मान्न भवति । अस्येति वर्तते । यदुक्तं भूयस इति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्मान्न भवति । अनभिधानात् । यदुक्तमेकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति । तन्त्रं विभक्तिनिर्देशः । यदप्युच्यते । समानानामिति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इति । अनभिधानात् । निमेये चापि दृश्यते । निमेये चापि प्रत्ययो दृश्यते । द्विमया यवाः । त्रिमयाः । किं पुनरिह निमानं किं निमेयम् । यावता उभयं सज्यते । सत्यमेवैतत् । क्व चित्तु काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति । तद्यथा । समाने सागे धान्यं विक्रीणीते यवान् विक्रीणीते न कश्चिदाह कार्षापणं विक्रीणीत इति । अथ वा येनाधिगम्यते तन्निमानं यदधिगम्यते तन्निमेयम् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥ तस्य पूरणे इत्यतिप्रसङ्गः * । तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । पञ्चानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट इति । सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । संख्यापूरण इति वक्तव्यम् । एवमपि घटे प्राप्नोति । संख्येयं ह्यसावद्भिः पूरयति । संख्यापूरण

णम् । तदपेक्षायां तु द्वौ यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इत्युदाहार्यम् । अन्ये त्वध्यर्द्धशब्दात्प्रत्ययानिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः । तदयुक्तम् । अध्यर्द्धशब्दस्य समासकनोरेवं संख्यासंज्ञात्वादन्यत्र संख्यात्वाभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गात् । अध्यर्द्धपञ्चमादयोऽपि समासकनोरेवं संख्यासंज्ञा नान्यत्रेति तेभ्योऽपि प्रत्ययाप्रसङ्गः । अस्येति वर्तत इति । तेन स्वार्थे मयण्न भवति । किं तर्हि निमेये क्षीरादौ स्वभागापेक्षया लब्धगुणिव्यपदेशे निमेयगुणमात्रे तु प्रत्ययो न भवति । अनभिधानात् । तन्त्रमिति । पशुना यजेतेत्यादिवद्गुणस्येत्येकत्वसंख्या विवक्षिता । एतदर्थमेव गुणनिमान इति लघुरपि समासनिर्देशो न कृतः । अनभिधानादिति । अन्यूनाधिकैकगुणमुदश्विदादिनिमेयं वक्तुं प्रत्ययान्तस्य सामर्थ्यादित्यर्थः । द्विमया यवा इति । उदश्वितो द्वौ गुणौ निमेयौ येषामेकगुणानां यवानां ते द्विमयाः । यावतेति । तथा च निमेयस्यापि निमानत्वान्निमेये चापि दृश्यत इति न वक्तव्यमिति मन्यते । प्रसृततरा गतिरिति । आशु द्रागिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । अथ वेति । येन मूल्येन करणेन क्रय्यं प्राप्तुमिष्यते तन्निमानं यत्प्रेप्स्यते तन्निमेयमित्यर्थः । देशकालापेक्षव्यवहारापेक्षत्वान्निमाननिमेयभावस्य ॥ ४७ ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ तस्येति सम्बन्धमात्रं विवक्षितं नैकत्वम् । न ह्येकस्य पूरणं सम्भवतीति द्व्यादिभ्य एव द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । तस्य पूरण इति संख्यावाचिनः शब्दात् पूरणे डट्प्रत्ययः इत्येतावानेव सूत्रार्थः । तथा च लब्धपञ्चत्वसंख्यानां संख्येयानामुष्ट्रिकादीनां पूरणे घटे प्रत्ययोऽनिष्टः प्राप्नोति । एवमपीति । आधारधर्मेण पूरणाधेयायाः संख्यायास्तद्द्वारेण संस्पर्शादिति भावः । संख्या

इति ब्रूमः । न ब्रूमः संख्येयपूरण इति । यस्य भावादन्यसंख्यात्वं तत्र * । अथ वा यस्य भावादन्या संख्या प्रवर्तते तत्रेति वक्तव्यम् । एवमपि द्वितीये ऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति । सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या प्रवर्तते । चरमोपजाते पूर्वस्मिंश्चापगते * । चरम उपजाते पूर्वस्मिंश्चानपगते इति वक्तव्यम् । एवमपि एकादशीद्वादश्यौ सौविष्टकृती इदं द्वितीयमिदं तृतीयं दश दशमानीति न सिध्यति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत् । सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनादिति । तर्हि संख्याग्रहण कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । संख्याया गुणस्य निमाने मयडिति । एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते । किं तर्हि वृत्तिस्थानमुपालभ्यते । वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रत्ययार्थाभावात् । नैष दोषः । वचनात्स्वार्थिको भविष्यति । अथ वा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयो-

---

पूरण इति ब्रूम इति । द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्तेते । तत्रैकं प्रकृतिविशेषणमपरं पूरणविशेषणम् । ततश्च येन पञ्चत्वादिसंख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । अथ वैकस्मिन्नेव संख्याग्रहणे ऽनुवर्तमाने प्रत्यासत्त्या संख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति न तु विप्रकृष्टे पञ्चत्वादिसंख्यासंख्येये ऽनन्तर्भूते । यस्य वेति । न्यासान्तरं वा कर्तव्यमित्यर्थः । तेन पञ्चत्वसंख्या भवत्यनेनेत्यत्रार्थे पञ्चम इति भवति । एवमपीति । प्रसिद्धसंनिवेशविशेषस्य ग्रन्थस्य यो द्वितीयोध्यायः । यथेह समर्थः पदविधिरित्यादिस्तस्याप्यष्टमशब्देनाभिधानं प्राप्नोति । तद्भावे ऽष्टत्वसंख्याया भावात् । तदभावे ऽभावात् । द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं न्यायस्य तुल्यत्वात्प्रथमाध्यायादावप्यष्टमाद्यभिधानप्रसङ्गात् । यदा तु व्युत्क्रमेण गणना क्रियते तदा द्वितीयोध्यायः पश्चाद् गण्यमानोष्टमादिव्यपदेशत्वं नेष्यत एव । तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति । भवत्येवेति । पूरणग्रहणे तु क्रियमाणे चरमोपजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात् संनिवेशमात्रापेक्षया द्वितीयेष्टमव्यपदेशाभावः । द्वितीयं न्यासान्तरमाह चरमोपजात इति । गणनायां क्रियमाणायां पूर्वस्मिन् संख्येये ऽनपगते बुद्ध्या परिगृहीतत्वादपेक्षिते यद् बुद्धौ पश्चादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः । एकादशीद्वादश्याविति । द्वादशीसंनिधावेकादश्याश्चरमोपजातत्वाभावः । एवं तृतीयसंनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः । दश दशमानीति । शततमस्यैव चरमोपजननान्नवानां दशमानां चरमत्वाभावः । सूत्रं चेति । न च केवलमव्याप्तिदोषो यावत् सूत्रभेदोपीति चशब्दस्यार्थः । एवं तर्हीति । वृत्तिः परार्थाभिधानमुच्यते । उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात् । तदयमर्थः । इष्टविषयवदनिष्टे ऽपि विषये प्रवृत्तिः प्राप्नोत्येवमुपालम्भो न क्रियते । किं तर्हि इष्टे विषये प्रत्ययो न सिध्यति अनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युच्यते । वृत्तिस्थानमिति । प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । प्रत्ययार्थे हि स्वार्थोपसर्जने प्रकृतिर्वर्तत इति प्रत्ययार्थो वृत्तिस्थानम । अयमत्रार्थः । प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम । यथौपगवमिति । इह तु पञ्चमः पञ्चशब्दार्थेन्तर्भूतः । तथाहि । पञ्चानीयतामित्युक्त पञ्चमस्याप्यानयनं भवति । ततश्चात्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पञ्चा-

त्पत्तिर्वक्तव्या । उत्तरा च संख्या आदेशो वक्तव्यः । अथ वा न्यूने ऽयं कृत्स्न-
शब्दो द्रष्टव्यः । चतुर्षु पञ्चशब्दः । अथ वा सर्व एव द्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्ते ।
यद्येवं द्वितीये ऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति । भवत्येव । प्रकृत्यर्थाद्बहिः सर्वा वृत्तिः
प्रायेण लक्ष्यते । पूरणे स्यात्कथं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥ १ ॥ तस्याः पूर्वा
तु या संख्या तस्यां भवतु तद्धितः । आदेशश्चोत्तरा संख्या तथा न्याय्या भ-
विष्यति ॥ २ ॥ न्यूने वा कृत्स्नशब्दोयं पूर्वस्यामुत्तरा यदि । सामर्थ्यं च तया
तस्यास्तथा न्याय्यं भविष्यति ॥ ३ ॥ अन्योन्यं वा व्यपाश्रित्य सर्वस्मिन् द्व्या-
दयो यदि । प्रवर्तन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे ॥ ४ ॥ बहूनां वाचिका
संख्या पूरणश्चैक इष्यते । अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या वार्क्षीशाखानिदर्शनम् ॥ ५ ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥ मडादिषु यस्यादिस्तन्निर्देशः * । मडा-
दिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्तव्यः । अस्यादिर्भवतीति वक्तव्यम् । अक्रि-

---

नामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट इत्यत्रैवानिष्टे विषये प्रत्ययप्रसङ्गः । वचनादिति । प्रकृत्यर्थान्त-
र्भावमात्रेण स्वार्थिकत्वं न तु सर्वात्मना तत्र संख्याग्रहणद्वयानुवर्तनादन्तरङ्गत्वाद्वा
संख्यासंप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः । पूर्वस्या इति । चतुः-
शब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः पञ्चादयश्चादेशाः कर्तव्या इत्यर्थः । तेन चतुर्णां पञ्च-
त्वसंख्योपजनद्वारेण पूरणः पञ्चमः । न्यून इति । यथार्द्धतृतीया द्रोणा इत्यत्रार्द्धद्रोणोपि
द्रोणशब्देनाभिधीयते । तथा च द्रोणा इति बहुवचनमवयवेन विग्रहः समुदायः समा-
सार्थः तथेहापि वृत्तिविषये चतुर्षु पञ्चशब्दो वर्तते । तेन न्यूनानां पञ्चानां पूरणः
पञ्चम । न्यूनाश्च पञ्च चत्वारो भवन्ति । तथा हि । पञ्चसु लब्धव्येषु चतुरो लब्ध्वा-
ब्रवीति न्यूनानि पञ्च लब्धानीति । अथ वेति । सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो
वर्तते इत्येकैकमन्तरेण पञ्च न भवन्तीति पञ्चभ्यो बुद्ध्यैकतमं निष्कृष्य प्रत्य-
यो विधीयते । पञ्चानां पूरणः पञ्चसंख्यानिमित्तत्वात्पञ्चमः । भवत्येवेति । गणा-
नापेक्षायां यथा पूर्वं व्याख्यातम् । प्रकृत्यर्थादिति । पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः । बहिरिति ।
बाह्यार्थे सर्वा वृत्तिर्न तु स्वार्थइत्यर्थः । वचनादिति । स्वार्थ इत्यर्थः । पूर्वस्यामुत्त-
रेति । यदोत्तरसंख्यावाची पञ्चादिशब्दः पूर्वसंख्यायां वर्तत इत्यर्थः । सामर्थ्यं चेति ।
तस्या न्यूनार्थाभिधायिन्याः संख्यायाः प्रत्ययार्थेन सम्बद्धत्वं न्याय्यमित्यर्थः । अन्योन्यं
वेति । अपेक्षितपरस्पराः संख्येयाः पञ्चादिशब्दवाच्यास्तेषामन्यतमे पञ्चत्वादिसंख्या-
हेतौ प्रत्ययः । बहूनामिति । पूर्वस्मात्पक्षादयं भेदः पूर्वस्मिन् पक्षे सर्व एवातिरोहित-
भेदः पञ्चशब्दार्थः । उत्तरत्र तु समुदायः शब्दार्थः । अवयवस्तु नोपात्तो न च त्यक्तः ।
प्रत्ययेन त्वभिधीयते । अन्यत्वादुभयोरिति । समुदायावयवयोर्भेदात्समुदायः प्रकृत्य-
र्थोऽवयवः प्रत्ययार्थः । यथा वार्क्षी शाखेति । प्रत्यस्तमितमूलाद्यवयवभेदः समुदायः
प्रकृत्यर्थः । अवयवस्तु शाखा प्रत्ययार्थः ॥ अनुदात्तादेश्चेत्यञ्प्रत्ययः ॥ ४८ ॥

नान्ता ॥ मडादिष्विति । षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र षष्ठीति योगविभागात् । तत्र चाद्य-
न्तौ टकितावित्यस्यानुवर्तनात् षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमिनोभावाच्चरेष्ट इत्यादिवन्मडादय

माणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोऽयं विज्ञायते । तत्र को दोषः । प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः * । प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः स्यात् । विंशतितमः । एष स्वरः प्रसज्येत । विंशतितम इति चेष्यते । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रकृतं डड्ग्रहणमनुवर्तते क्व प्रकृतम् । तस्य पूरणे डडिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नान्तादिसेषा पञ्चमी डडितिप्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिर्विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च * । चतुरश्छयतौ वक्तव्यौ आद्यक्षरलोपश्च वक्तव्यः । तुरीयम् । तुर्यम् । अथ किमर्थं थट्थुकौ पृथक् क्रियेते । न सर्वं थडेव वा स्यात् थुगेव वा । थट्थुकोः पृथक्करणे पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् * । थट्थुकोः पृथग्ग्रहणं क्रियते पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् । पदान्तविध्यर्थम् । पदान्तप्रतिषेधार्थं च । पदान्तविध्यर्थं तावत् । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । रथः सप्तथः । पदान्तस्येति नलोपो यथा स्यात् । पदान्तप्रतिषेधार्थम् । षष्ठः । पदान्तस्येति जश्त्वं मा भूत् । इह चतुर्थ इति । पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा भूदिति ॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः * । बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिर्वक्तव्या । इहापि यथा स्यात् । बह्वीनां पूरणी बहुतिथी । कतिपयानां पूरणी कतिपयतिथी । तावतीनां पूरणी तावतिथी । बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा । कथम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पुंवद्वचनं च * । पुंवद्भावश्च

डडपवादाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । तत्र मट्थट्थुकामागमत्वयोर्विशेषाभावः । तमट् तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यादागमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति डट्स्वरेण विंशतितम इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । प्रकृतमिति । स्वरितत्वादिति भावः । विहित इति । नातो विधानार्थी डट इहानुवृत्तिरपि त्वागमसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

षट् ॥ आद्यक्षरलोप इति । अक्षरशब्देनाच्सहितं व्यञ्जनमुच्यते । छयद्भ्यां च डण् न बाध्यते । डटि चतुरस्थुग्विधानात् । न सर्वमिति । सर्वं थकाररूपं थडेव क्रियतां थुगेव वेत्यर्थः । पदान्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । विधिप्रतिषेधौ नलोपादीनां पदान्तकार्याणां विषयविभागेन व्यवतिष्ठेयातामित्यर्थः । पञ्चथानीति । थटि सति स्वादिष्विति पदत्वात्तन्निबन्धनो नलोपो भवति । थुकि तु सति थकारान्तस्य भत्वं स्यात् । षष्ठ इति । यद्यत्र थट् क्रियते ततः षकारान्तस्य पदत्वात्तन्निबन्धनं जश्त्वं स्यात् थुकि तु तदन्तस्य भत्वात्पदत्वाभावः ॥ ५१ ॥

बहु ॥ लिङ्गविशिष्टादिति । लिङ्गसहचरितः प्रत्ययो लिङ्गं तदधिकादित्यर्थः । तिथु-

वक्तव्यः । बह्वीनां पूरणी बहुतिथी । किमर्थम् । न भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धम् । भस्येत्युच्यते । यजादौ च भं भवति । न चात्र यजादिं पश्यामः । किं कारणम् । तिथुका व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । तिथुक् क्रियतां पुंवद्भाव इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्पुंवद्भावः नित्यस्तिथुक् । कृतेपि पुंवद्भावे प्राप्नोति । अकृते पि प्राप्नोति । तिथुगप्यनित्यः । अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्या कृते । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक् । कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेन तिथुगुच्यते । उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य पुंवद्भावः । पुंवद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् तिथुक् सिद्धः । बहुतिथी ॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ असंख्यादेरिति किमर्थम् । इह मा भूत् । एकषष्टः । द्विषष्टः । असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति एकषष्टो द्विषष्ट इति । षष्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते । कः प्रसङ्गो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । एकविंशतितमः । एतत्सिद्धं भवति ॥

केति । तिथुकि कृते तदन्तस्य भत्वं न तु स्त्रीप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । उत्पत्तिसंनियोगेनेति । यदैव प्रकृतयः पूरणविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययाविति । भस्येति वचनादुभयमाश्रीयते । सिद्धश्चेति । तेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

षष्ठ्यादेः ॥ किमर्थमिति । इह प्रत्यासत्त्या पङ्क्त्यादिसूत्रनिपातिताः षष्ट्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्ध्या विप्रकृष्टास्तथा चानर्थकः प्रतिषेधः इति मत्वा प्रश्नः । इतरो व्याप्तिन्यायाश्रयाल्लौकिकग्रहणादतिप्रसङ्ग इति मत्वाह एकषष्ट इति । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेणाह षष्टिशब्दादिति । षष्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्सप्तत्यादयोपि गृह्यन्ते । प्रत्यय इति । प्रत्ययभक्तत्वात्तदवयवत्वादागम एव प्रत्ययशब्देनोक्तः । तदन्तविधिनेति । शास्त्रीयाणामपि षष्ट्यादीनां ग्रहण तैः संख्याया विशेषणात्तदन्तविधौ सति षष्ट्याद्यन्तस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः । भवतीहेति । इह प्रकरण इत्यर्थः । तत्र यदि लौकिकसंख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदैकान्नविंशतिशब्दान्मयण्न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधिज्ञापनमुक्तम् । एवं चैकान्नविंशतितम इति भाव्यमिति लक्ष्यते । यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधिस्तत्र व्यपदेशिवद्भावात् केवलानामपि ग्रहणं भवति । ज्ञापकेन सामान्येन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानज्ञापनाद्वा सूत्रोपात्तानां केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति । ततो ज्ञापकेन लक्षणविशेषो वाक्या-

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥ छप्रकरणे अनेकपदादपि *। छप्रकरणेऽनेकपदादपीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अस्यवामीयम्। कपाशुभीयम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रातिपदिकत्वात्। सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति। एवं योसावाम्नाये अस्यावामशब्दः पठ्यते सोऽस्य पदार्थः। किं पुनरन्ये आम्नायशब्दाः। अन्य इमे। ओमित्याह। कुत एतत्। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् *। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यमन्यभावः सिद्धः। स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात्। स्वर, स्वरो नियत आम्नाये अस्यवामशब्दस्य। वर्णानुपूर्वी। वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियता अस्यवामशब्दस्य। देशः, देशः खल्वप्याम्नाये नियतः।

न्तरमनुमीयतइति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति। तेन विंशतितम इति भवति। एकषष्ट्यादिभ्यो विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन तमड् भवति। के चित्त्वसंख्यादेरिति प्राप्तिमात्रापेक्षया निषेधाश्रयणादसंख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि तमटो निषेधमिच्छन्त एकषष्टितम इति न भवितव्यमित्याहुः। एतत्तु भाष्यकारेणानुक्तत्वादभावात् कथं त्यज्येत ॥ ५८ ॥

मतौ छः ॥ मतुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते। तद्विशेषणं सूक्तसाम्नी। प्रधानानुयायित्वाच्च गुणानां प्रथमासमर्थविभक्तिरस्त्युपाधिकत्वं च प्रकृते गम्यते। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणम्। अनेकपदादपीति। कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा पदसमुदायादित्यर्थः। अस्य वाम इत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भात्पदसमुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम्। सिद्धं त्विति। अस्य वामस्येति वेदे यत्पदद्वयं पठ्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य यदनुकरणमस्यवामशब्दोनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाल्लब्धप्रातिपदिकसंज्ञस्तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमित्यर्थः। स्वं रूपमिति। दृष्टान्तत्वेनास्योपन्यासः। यथा स्वं रूपमिति वचनादग्नेर्ढगित्यत्राग्निशब्दस्वरूपमग्निशब्दस्य प्रत्यायकमेवमाम्नायपठितस्यास्यवामशब्दस्य छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थत्वात्पदसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। न त्वनुकार्यानुकरणविषये स्वं रूपमित्युपतिष्ठते। स्वशास्त्रविषयत्वादस्य लौकिकत्वाच्चानुकार्यानुकरणभावस्य। एवं योसाविति। एवंशब्दस्तथाशब्दस्यार्थे। यथात्र शास्त्रे वचनात् स्वं रूपं शब्दस्य प्रत्यायकं तथानुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः। किं पुनरिति। अभिन्नरूपत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः पृच्छति आम्नायशब्दानामिति। अन्यस्य भावोन्यभावः। अन्यभाव एवान्यभाव्यम्। ब्राह्मणादिषु प्रतिपदपाठात् स्वार्थे ष्यञ्। अथ वा अन्यो भावोन्यद्वस्तु तस्य भाव आन्यभाव्यम्। अन्यवस्तुत्वमित्यर्थः। यद्यप्यनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदादन्यत्वनिश्चयस्तथाप्यन्यत्वस्य दार्ढ्याय स्वरादिभेदोपन्यासः। स्वरइति। अस्येत्यूडिदमित्यन्तोदात्तत्वम्। वामशब्दः कषात्वत इत्यन्तोदात्तः।

श्मशाने नाध्येयम् । चतुष्पथे नाध्येयमिति । कालः, कालः खल्वप्याम्नाये नियतः । नामावास्यायामधीयीत न चतुर्दश्यामिति । पदैकदेशसुबलोपदर्शनाच्च* । पदैकदेशः खल्वप्याम्नाये दृश्यते । अस्यवामीयम् । ननु चैष सुब्लोपः स्यात् । सुबलोपदर्शनाच्च । सुबलोपः खल्वपि दृश्यते । अस्य वामीयमिति । तस्मादन्ये आम्नायशब्दा अन्य इमे । यदि तर्हि अन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे मत्वर्थो नोपपद्यते । अस्यवामशब्दोत्रास्तीति । न संज्ञा संज्ञिनं व्यभिचरति ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक् * । अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्वक्तव्यः । स्तम्भः स्तम्भीयः । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः । अनुवाकः । अनुवाकीयः ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥ धनहिरण्यात्कामाभिधाने * । धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम् । षष्ठ्यर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । षष्ठ्यर्थे हि सति अनिष्टं प्राप्नोति । धने कामोस्येति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । धने कामोऽस्येति । अनभिधानात् ॥

अथ वा ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अनुकरणं त्वस्यवामशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । प्रकृतिवदनुकरणमित्येतत्तु विरोधादत्र स्वरे नाश्रीयते । अनुकरण एकस्मिन् पदे उदात्तद्वयविरोधात् । वर्णानुपूर्वीति । अनुकरकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति । देश इति । अनुकरणस्य तु देशकालनियमाभावः । पदैकदेशेति । आम्नाये अस्यवामस्येति प्रयुज्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्यानुकरणमेकदेश एवास्यवामशब्दो दृश्यते । अस्यवामीयशब्दे प्रकृतिरित्यर्थः । सुब्लोपदर्शनाच्चेति । यदि षष्ठ्या लुकि कृते रूपमेतद्भवतीत्युच्यते तदा पूर्वपदेति लुक्प्रसङ्गः । अनुकरणस्य तु विभक्त्यर्थाप्रतिपादनात् सुप्त्वाभावाल्लुगभावः । मत्वर्थो नोपपद्यत इति । अनुकार्येण सूक्तनाम्नोस्तद्वत्ता न त्वनुकरणेनेति भावः । न संज्ञेति । अनुकरणं प्रत्यायकत्वात्संज्ञा । अनुकार्यं तु प्रत्याय्यत्वात् संज्ञि । अव्यभिचारश्चावश्यप्रत्याय्यत्वात्संज्ञिनस्तत्र यथा गवादयः शब्दाः सास्नावदर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वति मतुपमुत्पादयन्ति गोमानिति । तथा अनुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनार्थेनानुकार्येण तद्वति छप्रत्ययमिति न कश्चिद्दोषः । अनुकरणशब्दश्चानुकार्यं स्वजातिसमवेतं वक्तीति जातिशब्द इति लकारवार्तिके ऽभिहितम् ॥ ५९ ॥

अध्याय ॥ अध्यायानुवाकाभ्यामिति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी अध्यायानुवाकार्थो यश्छस्तस्य वा लुग्वक्तव्यः । तेन पक्षे श्रवणं भवति । लुग्विधानमेव ज्ञापकमध्यायानुवाकयोश्छो भवतीति । तत्र मतुप्प्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्र छस्य लुग्विधानं तस्मात्पाक्षिको लुगनुमीयते इत्याहुः ॥ ६० ॥

धन ॥ कामाभिधान इति । इच्छामात्राभिधान इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे हीति । यद्यप्यत्र षष्ठ्यर्थो न प्रकृतस्तथापि कामयत इति कामः कर्तृसाधनकामशब्दोपादाने

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ किं यः शीतं करोति स शीतकः। यो वा उष्णं करोति स उष्णकः। किं चातः। तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। शीतमिव शीतम्। उष्णमिवोष्णम्। य आशु कर्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति स उच्यते शीतक इति। यः पुनराशु कर्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥ अधिकमिति किं निपात्यते। अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः। अध्यारूढमधिकम्। भवेत्सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्यां अधिको द्रोणः खार्यामिति। इदं तु न सिध्यति। अध्यारूढा द्रोणेन खारी अधिका द्रोणेन खारीति। गत्यर्थानां हि क्तः कर्तरि विधीयते। गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ किं यः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः। किं चातः। राजपुरुषेपि प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः। पार्श्वमिव पार्श्वम्। य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छति स उ-

---

धनस्य लाभयिता देवदत्तादिर्धनकशब्देनाभिधीयतइति सामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थ एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। अनभिधानादिति। कामशब्देनेच्छामात्रमभिधीयते न तु कामयिता। ततश्च तत्रेत्यधिकाराद्धनहिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामात्रे प्रत्ययो भवति। धनको देवदत्तस्येति न तु तद्वतीति भावः ॥ ६५ ॥

शीतो ॥ किं यः शीतमिति। शीतोष्णशब्दयोः स्पर्शविशेषो मुख्यार्थ इति तत्संप्रत्ययेनैव भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। उत्तरपदलोप इति। नात्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं समासस्यासंभवात्। किं तर्हि उत्तरं यत्पदं द्योतक इवशब्दस्तस्यापि गतार्थत्वाद्वृत्तिविषये ऽप्रयोग इत्यर्थः। यथा मन्दतायुक्तं शीतं सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्तद्वन्मन्दकरणं शीतमित्युच्यते। एवमाशुकरणमुष्णम्। तत्र क्रियाविशेषणाभ्यां कर्मभ्यां प्रत्ययः शीतं कारी शीतकोऽलस इत्यर्थः। उष्णं कारी उष्णको दक्षः। प्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्येह क चिद्भवति ॥ ७२ ॥

अधिकम् ॥ किं निपात्यत इति। यद्यधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात् कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य साधनस्याभिधानेन भाव्यम् तत्र कर्तुरङ्गीकरणे कर्मणोभिधानं न प्राप्नोति कर्माश्रयणे कर्तुरभिधानस्याप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः। अध्यारूढस्येति। लौकिके प्रयोगे अधिकशब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोरनभिधानदर्शनादनङ्गीकृतसाधनभेदमध्यारूढस्येद निपातनं स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषावसरः। खार्यामिति। यदा कर्तरि क्तस्तदा कर्मणो ऽनभिधानाद् द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकमिति ज्ञापकात्पञ्चमी भवति। औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां तु सप्तमी तथापि तदस्मिन्नधिकमिति निर्देशः कृतः ॥ ७३ ॥

पार्श्वेन ॥ राजपुरुष इति। स हि राज्ञा पार्श्वाश्रयेणार्थमिच्छतीति भावः। ऋजु-

च्यते पार्श्वक इति ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः । किं चातः । शिवभागवते प्राप्नोति । एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अयः शूलमिवायः शूलं यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिकः ॥

तावतिथंग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥ तावतिथंग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणात् * । तावतिथंग्रहणमिति लुग्वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा तयैतत्सिद्धम् । तावतिथेन गृह्णातीति लुक् च * । तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं लुक् च वक्तव्यः । षष्ठेन गृह्णाति षट्कः ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभइत्यनिर्देशः * । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । न हि तस्य शृङ्खलं बन्धनं शृङ्खलवत्यसौ रज्ज्वा बध्यते । सिद्धं तु तद्वन्निर्देशाल्लुक् च * । सिद्धमेतत् । कथम् । तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः । लुक् च वक्तव्यः । शृङ्खलवद्बन्धनमिति । स तर्हि तद्वन्निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्तव्यः । इह यमन्तरेण यस्य प्रवृत्तिर्भवति तत्तस्य निमित्तत्वाय कल्पते । न चान्तरेण शृङ्खलं बन्धनं प्रवर्तते । अथवा साहचर्याच्चाच्छब्दं भविष्यति । शृङ्खलसहचरितं बन्धनं शृङ्खलं बन्धनमिति ॥

नेति । यथा पार्श्वं तिर्यगवस्थानादनृजु तथान्योऽप्यनृजुरुपायः पार्श्वमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

अयः । शिवभागवत इति । भगवान् भक्तिरस्य भागवतः । शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमासः । अवयवसंस्पर्शद्वारेण समुदायार्थविशेषणाच्छिवो भगवान्भक्तियस्य प्रतीयते । एवं तर्हीति । यथा ऽयः शूलं तीक्ष्णमेवान्योऽपि तीक्ष्ण उपायोऽयः शूलमुपचारादुच्यते ॥ ७६ ॥

तावातिथम् ॥ तावातिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानिर्देशः । गृह्यतेनेनेति ग्रहणम् । तत्रायमर्थः, पूरणप्रत्ययान्ताद् ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन् भवति । तस्य च कनो वा लुग् भवति । पञ्चमं ग्रहणं पञ्चकमिति । एतत्सूत्राश्रयेण वार्तिकारम्भः ॥ तावातिथमिति । महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्रत्ययोत्पादनाद् रूपद्वयस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । यदा तु पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयते पञ्चकं ग्रहणं पञ्चमकं ग्रहणमिति । तदा लुग्वाग्रहणं च कर्तव्यमेव । अन्यथा रूपद्वयं कथं सिद्ध्येत् । तावातिथेनेति । स्वार्थप्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतारि न प्राप्नोतीति वचनम् । लुक्च पूरणप्रत्ययस्यैव न तु कनः ॥ ७७ ॥

शृङ्खलम् ॥ शृङ्खलामिति । बध्यतेऽस्वातन्त्रीकियतेऽनेनेति बन्धनमुच्यते । रज्ज्वाअस्वतन्त्रीकरणे करणत्वं न तु शृङ्खलस्येति भावः । काष्ठमयं पाशकं पादे यद्बध्यते

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिः *। प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः। वटकिनी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दोधीते ॥ ८४ ॥ किं निपात्यते। श्रोत्रियंश्छन्दोधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम् *। छन्दोधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियमित्येतत्पदं निपात्यते। छन्दसो वा श्रोत्रभावः तदधीत इति घंश्च *। छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीते इत्यस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्ययः। छन्दोधीते श्रोत्रियः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥ इनिठनोः समानकालग्रहणम् *। इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम्। अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत्। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनभिधानादिति ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ संज्ञायामिति किमर्थम्। त्रिभिः साक्षाद् द्रष्टव्यं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्चोपद्रष्टा तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति। संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्धनिकान्तेवासिनोर्न भवति ॥

षज्यते तच्छृङ्खलमुच्यते। बाल उष्ट्रः करभः। इहेति। यद्यपि रज्जोः करणत्वं तथापि शृङ्खलस्य करणत्वमस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्याभावात्। अथ वेति। रज्जुः शृङ्खलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तदस्मिन्नन्नम् ॥ वटकेभ्य इनिरिति। कनि प्राप्ते वचनम्। मत्वर्थीयस्त्विनिः सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति नास्ति ॥ ८२ ॥

श्रोत्रियन् ॥ वाक्यार्थ इति। वाक्यार्थस्य सम्बन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्त्वभूतत्वात् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोध्याय्युपचारादभिहितः। तत्राविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यते। नकारः स्वरार्थः। तेनाद्युदात्तत्वं नित्करणसामर्थ्याद्व्यपवर्गाभावेऽपि भवति। छन्दसो वेति। तस्मिन्पक्षे घनाऽणो बाधप्रसङ्गात् छान्दसशब्दो न सिध्यतीति तावतिथंग्रहणमित्यतो वाग्रहणमनुवर्त्यम्। अथ वा विशेषतः छन्दोध्यायिनि तदर्थानुष्ठायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादध्येतृमात्रे छान्दसशब्दस्य नास्ति बाधः ॥ ८३ ॥

श्राद्ध ॥ समानकालग्रहणमिति। भुजिना समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात्। यस्मिन्काले भुजिक्रियाहिततृप्तिलक्षणविशेषानुवृत्तिस्तस्मिन्नेव श्राद्धिश्राद्धिकशब्दयोरुच्चारणम् नतु कालान्तरे। स च समानः कालो लोकप्रसिद्ध्यानुसारेणाद्यतन एव द्रष्टव्यः तेन यदा द्वितीयेऽहनि कस्य चिदन्नमपरिणतं तदा प्रत्ययाभावः ॥ ८५ ॥

साक्षात् ॥ संज्ञायत इति संज्ञेत्यर्थ एव व्यपदिश्यमानो विधीयते। अथ वा संज्ञायते ऽनयेति संज्ञा निपातनाद् ल्युडभावः। ततः शब्द एव संज्ञाशब्देनोच्यते। संज्ञायां विषये कार्यं भवतीत्यर्थः। लक्ष्यानुसारिप्रतिपन्नपेक्षया प्रश्नः। संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति। लक्षणानुसारिप्रतिपन्नपेक्षया तूत्तरम्। त्रिभिरिति। अन्तेवासिशब्देन शिष्यसाधर्म्यात्पारतन्त्र्यादधमर्ण उच्यते ॥ ९१ ॥

क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ किं निपात्यते । क्षत्रियः श्रोत्रियवत् * । क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते । परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रियजित्येतत्पदं निपात्यते । परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति परलोपो घंश्च * । परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो घंश्च प्रत्ययः । परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियः ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते अस्यास्मिन्निति । न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद् भवति । यच्च यस्मिन् भवति तत्तस्यापि भवति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति । भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति ।

क्षेत्रि ॥ परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात् क्षेत्रियः । तथा परक्षेत्रे धान्यार्थे क्षेत्रे यानि तृणानि जातानि विनाश्यानि तानि क्षेत्रियाणि । तथा परदारे निग्राह्यः क्षेत्रियः। तथा परशरीरेषु संक्रमय्य यद्विषं चिकित्स्यते तत् क्षेत्रियम् ॥

इति श्रीकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

तदस्य ॥ शाखावान् वृक्ष इत्यादौ वृक्षादेराधारभावोऽप्यस्ति तत्पूर्वकं संबन्धित्वं चेत्यन्यतरोपादानेनेष्टविषये सिद्धिं मत्वा पृच्छति किमर्थमिति । कस्मा इदं किमर्थम् । कोऽर्थोऽस्येति वा किमर्थमेतच्च निर्देशक्रियाविशेषणं न तु निर्दिश्यमानविशेषणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः । यद्यस्येति । नशब्द काक्वा प्रयुक्तो भवत्येवेति विधिं गमयति । नैतयोरावश्यक इति । अवश्यंभाव आवश्यकं मनोज्ञादेराकृतिगणत्वादोरावश्यक इति निपातनाद्वा वुञ् प्रत्ययः । अव्ययानां भमात्रे टिलोप आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः । अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः । इह यदा संबन्धः सर्वकारकपूर्वः नाधारपूर्वक एव यथा देवदत्तस्य गाव इति क्रयप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वपूर्वकः स्वस्वामिसंबन्धस्तदा सप्तम्युपादाने कारकान्तरपूर्वसंबन्धाग्रहणादस्येति षष्ठ्यर्थोऽप्युपादानीयः । तथा षष्ठ्यर्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं शेषसंबन्धानमिश्रसंबन्धत्वेनाविवक्षितम् । वृक्षा अस्मिन् पर्वते सन्तीति तत्र प्रत्ययो न स्यात् । न ह्यत्र क्रियाकारकपूर्वः शेषसंबन्धो दृश्यते । वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात् नावयवावयविभावः । आनन्तर्यादिसंबन्धसंभवे ऽपि यत्र मत्वर्थीयैर्न भाव्यम् । तस्मादुभयोपादानम् । ननु किमुच्यते न तास्तस्मिन्नाधृता भवन्तीति । यावता यस्य चेश्वरवचनमित्येतत्प्रत्याख्यानायाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति सप्तमीसिद्ध्यर्थं भाष्यकारेणाभिहितं परिग्रहीतव्यम्। परिग्रहीत्रधीनमित्यादि।तथा च देवदत्ते गाव इत्यपि भवितव्यम् । कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायस्यानाश्रयणाद्गौणस्याधारस्याप्यधिकरणसंज्ञया भाव्यम् । यथा गङ्गायां घोषः कूपे गर्गकुलमिति । ततश्च सप्तम्युपादाने ऽपि गोमान् देवदत्त इति सिध्यत्येव । नैतदस्ति । सप्तमीमात्रनिर्देशे मुख्य एवाधिकरणे मत्वर्थीयाः स्युः । वृक्षवान् पर्वत इत्यादौ न तु गौणे गोमान् देवदत्त इत्यादौ कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणम् । अयं तु प्रत्ययविधिरिति स्यात् न्या-

अथास्तिग्रहणं किमर्थम्। सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। संप्रति सत्तायां यथा स्यात्। भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत्। गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति। न तर्हीदानीमिदं भवति। गोमानासीत् गोमान् भवितेति। भवति। न त्वेतस्मिन् वाक्ये। यदि त्वेतस्मिन् वाक्ये स्यात्। यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति। गोमान् यवमानिति। एवमि-

---

याश्रयणमिति षष्ठीनिर्देशोपि कृतः। अथास्तिग्रहणमिति। संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति। यथा नीलोत्पलमिति। सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति। तामन्तरेण पदोच्चारणासंभवात्तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ कारणत्वादिति प्रश्नः। सत्तायां प्रत्यया यथा स्यादिति। सत्तायां वर्तमानात्सत्त्वोपाधिकार्थाभिधायिनः प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थः। न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति। यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्तदस्य प्रयोगाभावः। तस्माद् बुद्धिसत्तासमाविष्टोर्थोविधिनिषेधजननादिभिः संबध्यते। वृक्षोस्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इति। अत्यन्तासतोपि बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्य शशविषाणादिप्रयोगस्तस्माद् बुद्ध्या रूढोपचरितसत्ताशब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचारेत्यर्थः। सैव तु बुद्धिसत्ताप्रयोक्तृप्रतिपत्तॄणां बहीरूपतयावभासते। यदि तु वृक्षादीनां बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा वृक्ष इत्यतः सत्तावगमादस्तीत्यस्य गतार्थत्वात् प्रयोगो न स्यात्। नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसङ्गः। अङ्कुरो जायत इति च प्रयोगो न स्यात्। सतो जन्मविरोधात्। उपचारसत्तायां त्वेते दोषा नावतरन्ति। बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिःसत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति जायत इति प्रयोगयोगात्। अन्ये तु वर्णयन्ति यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यत इत्येतदाश्रयणेन न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीत्युक्तम्। तेषां सम्प्रति सत्तायां यथा स्यादिति परिहारग्रन्थो नोपपन्नः। राजपुरुष इत्यादौ च सम्बन्धप्रतिपादनेऽस्तेराक्षेपाभावादनैकान्तिकमेतत्। सम्प्रति सत्तायामिति। वर्त्तमानसत्तायां बाह्यायां सत्तायामित्यर्थः। भूतभविष्यत्सत्तयामिति। भूतभविष्यतोर्या सत्ता अतीतानागतवस्तुपरामर्शिबुद्धितत्त्वोत्प्रेक्षितोपचरितरूपा तस्यां मा भूदित्यर्थः। या तु मुख्या सत्ता सा भूतभविष्यत्सत्तेति व्यपदेष्टुं न शक्यते। सदित्यस्य लडन्तस्य वर्तमानकालविषयत्वाद् भूतभविष्यतोः सत्तेति सम्बन्धायोगात्। नापि भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धोपपत्तिः। अथाश्रयस्य भूतभविष्यत्त्वाद्भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेत्युच्यते तथाप्यसौ वर्तमाना न भवतीति तत्र प्रत्ययाभावः। तेन गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगो न भवति। न तर्हीति। विद्यमान एव देवदत्ते तद्धनानामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान् भवितेति प्रयुज्यते। तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गः। गुणधर्मस्य च प्रधान आरोपादासीद्भावितेति प्रत्ययार्थस्यातीतानागतव्यपदेश इति चोदको मन्यते। भवतीति। अवस्थातुर्विद्यमानत्वेऽप्यवस्थाविशेषस्य भूतभविष्यत्त्वादासीद्भवितेति व्यपदेशः यथश्वरोयमासीदिति सिद्धान्तवादिनोभिप्रायः। न त्वेतस्मिन् वाक्य इति।

हापि न स्यात्।गोमानासीत्।गोमान् भवितेति। सति चास्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते। गावोऽस्यासन् गावोस्य भवितार इति। एवमिहापि स्यात्। गोमानासीत् गोमान् भवितेति। का तर्हीयं वाचोयुक्तिः गोमानासीत् गोमान् भवितेति। एषैषा वाचो युक्तिः। नैषा गवां सत्ता कथ्यते। किं तर्हि। गोमतस्त्वैषा कथ्यते। अस्त्यत्र वर्तमानकालोऽस्तिः। कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति। इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यात्। अनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति। गावोस्यानन्तरा गावोस्य समीप इति। अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणइह कस्मान्न भवति गावोस्य सन्त्यनन्तरा गावोस्य सन्ति समीप इति।

गावोस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति न प्रयुज्यते इत्यर्थः। यथेति। प्रत्ययान्तेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपाधिवाचिनः प्रयोगाभावः यथादाण्डाक्रीडेति प्रहरणशब्दस्येति भावः। सति चेति। सामान्याभिधाने विशेषावगमाय दृश्यते प्रयोगः। यथोत्पुच्छयते इत्यादावसनविशेषप्रतिपादनाय व्युत्परिणाममभिमनायत इत्यादौ च प्रत्ययार्थभवनविशेषावगमाय सुदुरुद्भीनामिति भावः। एवमिहापीति। प्रकृत्यर्थसत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवद्बहुवचनान्तस्यास्तेः प्रयोगप्रसङ्गः। का तर्हीति। गोमतो वर्तमानत्वादासीद्भवितेति प्रयोगानुपपत्तिरिति मत्वा प्रश्नः। एषैषेति। या एषा शिष्टैः प्रयुक्ता सैषैव वाचोयुक्तिः। यथास्माभिर्व्याख्यायते न त्वन्यथेत्यर्थः। नैषेति। साक्षादित्यर्थः। गोमत्सत्तेति। अतीतानागता चेति शेषः। अवस्थाविशेषस्यातीतानागतत्वादवस्थातुरतीतानागतत्वमिति प्रागेवोक्तम्। अस्त्यत्रेति। चोदकः। गोमानित्यादौ वर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एवास्तिर्भवन्तीपर इत्यन्तरङ्गत्वात्सत्तायास्तथा च प्रत्ययान्तादेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रकृत्यर्थसत्तावगमात् सत्तावाचिपदाप्रयोगः। तस्मादङ्गीकृतसत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छिनत्तीति न कर्तव्यमस्तिग्रहणम्। चोदक एव कथं तर्हीत्याशङ्क्य धातुसम्बन्ध इति परिहरति। तत्रारम्भपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययग्रहणस्येदं प्रयोजनम्। धात्वधिकारविहितानामपि तद्धितानां कालान्तरे धातुसम्बन्धे साधुत्वं यथा स्यादिति। यदा तु तत्सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा हि स्वकाल एव प्रत्यया विधीयन्ते। तत्राग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति विरुद्धकालक्रियासम्बन्धादग्निष्टोमयाजित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भावित्वं गम्यते तथेहापि गोमानासीद् गोमान् भवितेति विरुद्धकालक्रियासंम्बन्धाद् गोमत्सत्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्वे असत्वे च। तत्र प्रकृत्यर्थस्य वर्तमानसत्ताभावप्रतीतावपि शब्दसंस्कारस्यान्तरङ्गस्यानिवृत्तिर्यथा ग्रामान्नागच्छतीति। अस्तियुक्तादिति। अस्तिनैव युक्तादित्यर्थः। पूर्वोक्तेन न्यायेनास्त्युपाधिकत्वे लब्धे पुनरस्तिग्रहणं विशेषणान्तरयुक्तप्रकृत्यर्थनिराकरणार्थम्। गावोस्येति। अनन्तरमव्यवहितं समीपं तु व्यवहितमपीति भावः। गावोस्य सन्त्यनन्तरा इति। केवलानामनन्तरादीनां भवत्वस्तिग्रहणान्निरासः इह तु सत्तासद्भावात् प्राप्नोत्येव प्रत्यय इति भावः। असामर्थ्यादिति।

असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषु न भवति। एवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति। अस्त्यत्र विशेषः। क्रियमाणेऽस्तिग्रहणे नान्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तराद्योऽर्था गम्यन्ते। अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे अन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तराद्योऽर्था गम्येरन्। अथेह कस्मान्न भवति चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुप्प्रत्ययार्थस्य। अथेह कस्मान्न भवति चित्रा गावो यस्य सन्तीति। कुतः कस्मान्न भवति। किमवयवादाहोस्वित्समुदायात्। अवयवात्कस्मान्न भवत्यसामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति। अप्रातिपदिकत्वात्। ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते। तद्यथा। सुपेति वर्तमाने अन्यस्यान्यस्य च समासो भवति। सत्यमेवैतत्। आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते। यावत्येतत्परिसमाप्यते ङ्याप्प्रा-

---

इह यः प्रकृत्यर्थोपाधिः प्रत्ययान्तेनान्तर्भावयितुं शक्यस्तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाव्यम्। न च गोमानित्येतत्प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यं गमयितुं शक्नोतीति तदभिधानाय वाक्यमेव प्रयुज्यते। स्वस्वामिभावस्तु सत्तयैवान्तर्भावित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव। क्रियमाण इति। प्रकृत्यर्थविषयं यदापेक्षं तृतीयत्वं गावः सन्त्यनन्ता अस्येति। तत्रास्तिग्रहणे क्रियमाणे केवल एवास्त्यर्थ उपाधिभावेन प्रत्ययान्तेऽन्तर्भवति न त्वानन्तर्यादिविशिष्ट इति प्रतीतिर्भवति। असति त्वस्तिग्रहणे धर्मान्तरावच्छिन्नस्याप्यस्त्यार्थस्यान्तर्भाव आशङ्क्येतेत्यर्थः। तत्र क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्त्यर्थस्यैवान्तर्भावावगमाद्वाक्ये यत् तृतीयं पदमनन्तरा इति तद्वृत्तौ स्वार्थप्रतिपादनायावश्यं प्रयोक्तव्यम्। तत्प्रयोगे चासामर्थ्यम्। अक्रियमाणे त्वस्तिग्रहणेऽनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसम्भावनया वृत्तावनन्तरपदप्रयोगमन्तरेणाप्यानन्तर्यावगमादसामर्थ्यं न स्यादित्यर्थः। चित्रगुरिति। सत्ताविशिष्टचित्रगवार्थः षष्ठ्यर्थश्चास्तीति प्रश्न। बहुव्रीहिणेति। षष्ठ्यर्थ एव बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। कुतः कस्मादिति। समुदायावयवसन्निधानात्प्रश्नः। सापेक्षमिति। चित्रा इति गुण इदं विशेषापेक्षं द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना सम्बन्धाद्गाव इत्येतदपि गुणापेक्षमित्येकार्थीभाव प्रतिपत्तुं न शक्नोति। तस्माद्वृत्तौ चित्रादिगुणानपेक्षप्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्तत्समासार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यं गावोस्य सन्तीति। अप्रातिपदिकत्वादिति। यदा सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात् प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तु परः श्रूयत इत्येवमाश्रयणं तदा सुबन्तसमुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वं सुबन्तत्वमपि नास्ति समुदायात्सुपोऽविधानात् प्रातिपदिकसमुदायस्याप्यर्थान्तरोपजनाभावादेका प्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम्। विशेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायां प्रादुर्भावः न प्रातिपदिकावस्थायाम्। आकृताविति। जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वतः प्रवर्तते यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति। ततश्च प्रातिपदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः।

तिपदिकादिति तावदुत्पत्त्या भवितव्यम्। अवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये। अथेह कस्मान्न भवति। पञ्च गावः सन्त्यस्य पञ्चगुर्दशगुरिति। प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायाद् प्रातिपदिकत्वात् समासात्समासेनोक्तत्वात्। नैतत्सारम्। उक्तेपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः। तद्यथा। द्वैमातुरः। पाञ्चनापितिरिति। नैष द्विगुः। कस्तर्हि। बहुव्रीहिः। अपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोति। अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। कान्तरङ्गता। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति वर्तते। विशिष्टे ऽन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धिते ऽस्तिग्रहणं क्रियते। यदि तर्हि अतिप्रसङ्गाः सन्तीति तद्धितविधावस्तिग्रहणं क्रियते। बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्तव्यमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति। अथ बहुव्रीहौ दोषा न सन्ति तद्धितविधावपि नार्थोऽस्तिग्रहणेन। सत्यमेवमेतत्। क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहणम्। तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्। अस्तिमानिति मतुब्यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। अप्रातिपदिकत्वात्। नैष दोषः। अव्ययमेषो ऽस्तिशब्दः। नैषोऽस्तेर्लट्। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा। निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। अस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब् विधीयते।

अन्यस्यान्यस्य चेति। अनेन जात्याश्रयत्वं कार्याणां समर्थयते। यदि हि व्यक्तिः पदार्थस्तदा कस्य चिदेवैकस्य सुबन्तस्य समासः प्रसज्येत न तु सर्वस्येत्यर्थः। प्रत्येकमिति। आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्ये आश्रीयते। यथा पशुना यजेतेति भावः। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानां समाहारनिर्देशाद् गुणे संख्याया विवक्षितत्वादेकैकस्मात्प्रातिपादिकात्प्रत्ययोत्पत्तिः न तु तत्समुदायादित्यर्थः। उक्तेपीति। द्विगोर्लुगविधानात्तद्धितार्थेत्यत्र स्यादर्थस्यार्थशब्दस्य ग्रहणाद्वा तद्धितार्थाद् द्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुशब्दं च द्विगुं मन्यते न बहुव्रीहिम्। अपवादत्वादिति। अन्यपदार्थमात्रे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे पञ्चगुरित्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्तरङ्गत्वादिति। ननु चानवकाशेनान्तरङ्गमपि बाध्यते। नैष दोषः। यत्रैकनिमित्ता द्विगुबहुव्रीहिप्राप्तिस्तत्र द्विगुना बहुव्रीहिर्बाध्यतामिह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्षते। तदाह तस्मिंश्चास्येति। तेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थोऽवश्यापेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिः। यदि तर्हीति। यदि वचनमन्तरेणानन्तरेणानन्तरादीनां निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। अथ न सन्तीति। अनभिधानादेवानिष्टाप्रसङ्गादिति भावः। प्रत्ययविध्यर्थमिति। अस्तीति लुप्तपञ्चमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः। अव्ययमिति। कर्तृविशिष्टसत्तावाचीति भावः। तथा चास्तित्वमिति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः। न चास्तेरिति। गवादीनां सम्भवव्यभिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं सम्भवत्यस्तेस्त्वव्याभिचारादस्ति सामानाधिकरण्या-

न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यं तदेतद् क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम् । तस्माद् द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यदेतद् नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति । सति हि तस्मिंस्तेनैव तत्सिद्धम् । अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग इति । अर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति । दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । भवत्यर्थान्तरे वृत्तित्वाद् अर्थान्तरे वृत्तिः । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते । अथ मत्वन्तान्मतुपा भवितव्यम् । गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति । न भवितव्यम् । किं कारणम् । यस्य गोमन्तः सन्ति गावोऽपि तस्य सन्तीति । तत्रोक्तो गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्यय इति कृत्वा तद्धितो न भविष्यति । न तर्हीदानीमिदं भवति । दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । भवत्यर्थान्तरे वृत्ताद् अर्थान्तरे वृत्तिर्भविष्यति । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते । सप्तम्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते । इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते । षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्त-

---

भावः । तत्रास्तिमानिति वृत्तिविषये ऽस्तिक्रियायाः कर्तृविशेषे धने ऽस्तिशब्दो वर्तते । कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणायोगात् । तस्माद्द्विगोरिति । उपाध्यनुपादाने ऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मतुपो बहुव्रीहेश्चास्त्युपाधिकार्थविषयत्वाद् द्विगुबहुव्रीह्योस्तुल्याश्रयत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गभावाभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहिबाधनाद्द्विगोर्मतुबादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तेनैव तत्सिद्धमिति । द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहेर्भावाद् द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः पञ्चखट्व इत्यादौ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । द्विगौ तु समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । अथेति । यवमानस्यास्तीत्यादौ । अर्थगत्यर्थ इति । यस्य यवमानस्ति तस्य यवैरपि तत्सम्बन्धद्वारेण सम्बन्धोऽस्तीति यवमानित्यनेनैव यवमत्सम्बन्धावगमादिति भावः । दण्डिमतीति । यस्यां शालायां दण्डिनः पुरुषाः सन्ति दण्डा अपि तस्यां सन्तीति दण्डवतीत्यनेनैव पूर्वोक्तेन न्यायेन दण्डिसम्बन्धावगमान्मतुम्न प्राप्नोतीति भावः । अर्थान्तरे वृत्तादिति यदुक्तं तदेव विभजति षष्ठ्यर्थे वेति । एकजातीये हि सम्बन्धे मतुम्न भवति । यस्य हि यवमान् विद्यते तस्य यवा अपि सन्ति । इह तु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमन्तश्च तस्यां नावश्यं हस्ता गावश्च सन्ति छिन्नहस्तानामपि हस्तित्वजातिसम्बन्धाद्देशासंनिहितगोभिरपि गोमत्त्वाच्च । अथ मत्वन्तादिति । पूर्वोक्तन्यायस्य मतुप्यपि सद्भावात् प्रश्नः । यस्य गोमन्त इति गावो विद्यन्ते येषु ते गोमन्तो ग्रामास्ते यस्य सन्तीत्यर्थः । गावोऽपीति । द्विविधो हि गोभिः सम्बन्धः साक्षात्पारम्पर्येण वेति भावः । ततो गोमानित्ययं शब्दो द्विविधमपि सम्बन्धः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनान्तर्भावयितुं शक्तस्तत्र पारम्पर्येण गोसम्बन्धे ऽभिप्सिते गोमत्सम्बन्धोऽप्याक्षिप्त एव तद्द्वारकत्वाद्गोसम्बन्धस्य । न तर्हीति । न्यायस्य तुल्यत्वादिति भावः । इहापीति । मत्वन्तादपि मतु-

म्यर्थे वर्तते । अन्यथाजातीयकः खल्वपि गोभिराभिसम्बन्धे प्रत्ययः । अन्यथाजातीयकस्तद्वता येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति गोमन्तोऽस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः * । तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवता समानवृत्तौ सरूप इति वक्तव्यम् । भवति हि दण्डिमती शाला हास्तिमत्युपत्यकेति । शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥ किं पुनरिमे मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे भवन्ति । एवं भवितुमर्हति । मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे इति चेदतिप्रसङ्गः * । मतुप्प्रभृतयः सन्मात्र इति चेदतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । व्रीहिरस्य यवोऽस्येति । तस्माद् भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् । के पुनर्भूमादयः । भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशा-

---

प्रसङ्गो न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । अन्यथाजातीयक इति । सम्बन्धे प्रत्ययावगम इत्यर्थः । गोमानित्युक्ते साक्षाद्गोभिः सम्बन्धः प्रतीयते । गोमत्सम्बन्धे गोसम्बन्धो नावश्यंभावो न हि गोमत्स्वामिना गोस्वामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः । येनैवेति । वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्वृत्तोरिव वाक्यस्याभावः स्याद् वाक्यवद्वा वृत्तिप्रसङ्गः । मत्वर्थीयान्मतुबादिप्रतिषेध इति । न केवलं मत्वन्तान्मतुन्नेष्यते । यावता ठन्नन्तादिनिठनावपि नेष्येते इति सामान्येनोक्तम् । सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशेषप्रतिपादनायाह तं चापीति । समानवृत्ताविति । समाने प्रत्ययार्थे षष्ठ्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थे न वर्तते सप्तम्यर्थे वृत्तं सप्तम्यर्थे न वर्तते इत्यर्थः। तेन सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात् षष्ठ्यर्थे इनिठनोर्विधानात्समानवृत्तित्वाद्विरूपोऽपि इनिष्ठन्नन्तान्न भवति । दण्डिका अस्य सन्तीति तथा भिन्नवृत्तावपि सरूपो न भवति । यवमन्तो ग्रामा अस्य सन्तीति । अथ हस्तिमान् राजेति समानवृत्तित्वात्कथं प्रत्ययः । हस्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वान्न सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यदोषोऽतएवाहस्तीति कृते मत्वर्थीये नञ्समासः क्रियते न बहुव्रीहिः । न ह्यहस्त इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिर्यत्र तु समानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिरेव भवति यथाऽगुरनश्व इति । न तु अगोमाननश्ववानेति । यत्रापि मत्वर्थीयेनार्थविशेषप्रतीतिस्तत्रापि तदन्तेन नञ्समासो यथाऽदण्डी अपुच्छी अवाग्मीति । दण्डपुच्छसंयोगनिषेधस्य सम्यग्भावित्वनिषेधस्य च बहुव्रीहेरनवगमात् । शैषिकादिति । शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेष्टः । यथा शालायां भवः शालीयो घटस्तत्र भवस्तस्येदमिति वा छान्ताच्छो न भवति । विरूपस्तु भवत्येव । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः तत्र भव आहिच्छत्रीय इति । तथा मतुबर्थीयान्मतुबर्थीयः सरूपो नेष्टो यथा यवमानस्यास्तीति । मत्वन्तान्मतुब् न भवति । समानवृत्ताविति तु श्लोकानुरोधान्नोक्तम् । पूर्वमेव च विषयः प्रविभक्तः । सन्नन्तादिति । सरूपइत्यपेक्ष्यते । सारूप्यं चाव्यभिचारात् । तेन समानत्वं लक्ष्यते । तदर्थकृतम् । तेनेच्छासन्नन्तादिच्छासन्न भवति । अर्थान्तराभिधायिनस्तु भवत्येव । जुगुप्सिषते मीमांसिषतइति । किं पुनरिति । विशेषानुपादानात्सन्मात्रस्य सर्वत्र चानिष्टप्रसङ्गात् प्रश्नः । अभिधानतो व्यवस्था वक्ष्यामीत्याह एवं भवितुमर्हतीति । भूमेति । यद्यपि

यने। संबन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥ भूम्नि, गोमान् यवमान्। निन्दायाम्, ककुदावर्ती। संखादकी। प्रशंसायाम्, रूपवान्। वर्णवान्। नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः। कण्टकिनो वृक्षाः। अतिशायने, उदरिणी कन्या। संसर्गे, दण्डी। छत्री। तत्तर्हि भूमादिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। कस्मान्न भवति। व्रीहिरस्य यवोस्येति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। इतिकरणः खल्वपि क्रियते। ततश्चेद्विवक्षा, भूमादियुक्तस्यैव च विवक्षा। गोमान् यवमान्। भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि कस्य चिद्यवो नास्ति। संखादकी। ककुदावर्ती। निन्दायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। न हि कश्चिन्न संखादकी। रूपवान्। वर्णवान्। प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। न हि कस्य चिद्रूपं नास्ति। क्षीरिणो वृक्षाः। कण्टकिनो वृक्षा इति। नित्ययुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। न हि कस्य चित् क्षीरं नास्ति। उदरिणी कन्येति। अतिशायनयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। न हि कस्य चिदुदरं नास्तीति। दण्डी। छत्री। संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। न हि कस्य चिद्दण्डो नास्ति छत्रं वा। यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते। कस्य चिच्चतसृभिः कल्पन्ते। कस्य चिच्छतेनापि न प्रकल्पन्ते। सन्मात्रे चर्षिदर्शनात्। सन्मात्रे च पुनः ऋषिर्दर्शयति मतुपम्। यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् *। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः। शुक्लः। कृष्ण इति। अव्यतिरेकात्सिद्धम्। न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति। अव्यतिरेकात्सिद्धमिति

त्रिप्रभृतिषु बहुत्वं व्यवस्थितं तथाप्यभिधानमाश्रयणीयम्। न हि यस्य त्रयः यवाः सन्ति स यवमानित्युच्यते। इतिकरण इति। इतिशब्दस्य बह्वर्थत्वादिह विवक्षार्थत्वमिति भावः। न हि कस्य चिदिति। मत्वर्थीयान्तानाभिधानस्यापि संबन्धोस्तीत्येवंपरमेतत्। न हि कश्चिन्न संखादकीति। संखादको दशनः स च सर्वस्यास्तीति विशेषणोपादानान्निन्दाप्रतीतिः। न हीति। रूपमात्रसंबन्धे ऽवगते रूपवानयमिति विशेषणोपादानात् प्रशंसाप्रतीतिः। यावतीभिरिति। क्रियमाणे ऽपि भूमादिग्रहणे विशिष्टमेव बहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयं ततश्चाकरणमेव भूमादीनां ज्याय इति भावः। यवमतीभिरिति। संस्कारस्यादृष्टार्थत्वाज्जातिमात्रसंबन्धोत्र विवक्षितः। गुणवचनेभ्य इति। शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणे तद्वति च द्रव्ये वर्तमाना गृह्यन्ते न तु रूपादयः सर्वदा गुणमात्रवाचिनः। अव्यतिरेकादिति। गुणगुणिनोः सोयमित्यभिसंबन्धादभेदाध्यवसायाद्युत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः। न गुण इति। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव युतसिद्ध्यभावात्सोयमित्यभेदात्संबन्ध इत्यर्थः। दृश्यते व्यतिरेक इति। जातिरुत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशाद् द्रव्यं न जहाति तदात्मैव प्रतीयते शब्देन चाभिधीयते गौः शाबलेय इति नतु शाबलेयस्य गोरिति। गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्चेति द्रव्याद्भेदेन प्रतीयन्ते

चेद् दृष्टो व्यतिरेकः ॥ दृश्यते व्यतिरेकः । तद्यथा । पटस्य शुक्ल इति । तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी । शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न तदस्यास्त्यस्मिन्निसेव मतुप्सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् * । रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते । अन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम् । मतुबेव यथा स्यादन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः । रसको नटः । उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम् । स्पर्शिको वायुरिति ॥

प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ इह कस्मान्न भवति । चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति । प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । जिहीर्षास्यास्ति चिकीर्षास्यास्तीति । अनभिधानात् ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लचा मुक्ते इतिठनौ प्राप्नुतः । इनिठनौ च नेष्येते । कथं तौ न भविष्यतः । लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः * । लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयं न विभाषा लच् मतुप् च । कथं पुनरेतज्ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयो न विभाषेति । पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकं समावेशस्य । यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोऽयं न विभाषेति । यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् । तुन्दादीन्यपि

शब्दे न चाभिधीयन्त इत्यर्थः । पटस्य शुक्ल इति । ततश्च भेदविवक्षायां सद्भावाद्मतुपः श्रवणं स्यादिति लुग्वक्तव्य एव । तथा चेति । यस्माद् द्रव्ये वर्तमानाः शुक्लादयो यौगिका न तु वरणपञ्चालादिवद्रूढिशब्दास्ततो द्रव्यगतलिङ्गसंख्योपादानं यिनो रूढित्वे नियतलिङ्गसंख्यत्वं सर्वत्र वा सर्वलिङ्गसंख्यत्वं प्रसज्येत ॥ ६४ ॥

रसा ॥ दृश्यन्ते हीति । प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्य नियमार्थत्वायोगात्सूत्रं प्रत्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

प्राणि ॥ लोकप्रसिद्धशरीरादिसंघातः प्राणी तत्र चैतन्यापगमेऽपि प्राणिव्यवहारस्य रूढत्वान्मृतावस्थायामपि चूडालादिव्यपदेशप्रवृत्तिः ॥ ६६ ॥

सिध्मा ॥ प्राणिस्थादात इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमनुवर्तते इति मत्वाह सिध्मादिष्विति । समुच्चय इति । अनेककार्यार्थत्वान्निपातानां समुच्चयेऽन्यतरस्यांशब्दोऽथ वा विकल्पार्थ एव तत्र लचा मुक्ते प्रकृत एव मतुब् भवति न त्विनिठनौ । वक्ष्यमाणज्ञापकादिसामर्थ्यात्समुच्चयः संपद्यते । पिच्छादिभ्य इति । तुन्दादिभ्य इलचेत्यत्र

पिच्छादिष्वेव पठेत्। नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम्। किम्। तुन्दादिषु यानि अनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्याताम्। यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः। ज्ञापकार्थ एव। अपर आह। तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य। यदयं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति। यदि विभाषेति। यदि विभषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात्। पिच्छादीनपि तुन्दादिष्वेव पठेत्। नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम्। किम्। पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ मा भूतामिति। यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः। ज्ञापकार्थ एव। वस्य च पुनर्वचनं सर्वविभाषार्थम्। वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्वविभाषार्थम्। केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो यं न विभाषेति। द्युद्रुभ्यां निस्रार्थमेकेऽन्यतरस्यांग्रहणमिच्छन्ति। कथम्। विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते। विभाषामध्ये ये विधयो नित्यास्ते भवन्तीति॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ नप्रकरणे दद्रवा ह्रस्वत्वं च *। नप्रकरणे दद्रवा उपसंख्यानं कर्तव्यम्। ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम्। दद्रुणः। असल्पमिदमुच्यते। काशीपलालीदद्राव ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम्। शाकिनम्। पलालिनम्। दद्रुणम्। विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः *।

चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलजिनिठनौ मतुबिति। तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या पिच्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयः स्यात्तदा तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पठितव्याः पिच्छादिष्वेव वा तुन्दादयः। पृथक्पाठात्तु ज्ञायतेऽन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप् समुच्चीयते। न तु यथा प्राप्तमभ्यनुज्ञायते। तेन सिध्मादिपिच्छादिभ्य इनिठनौ न भवतः। नैतदस्तीति। तुन्दादिभ्योऽवकारान्तेभ्योपीनिठनाविष्येते। तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरंस्तदा पिच्छादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्। अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरंस्तदा तुन्दादिभ्योनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्यातामित्यर्थः। यानि तर्हीति। कानि चिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठितानि कानि चित् तुन्दादिषु पठितानि। तत्र भेदेन पाठो ज्ञापक एव यथोक्तार्थस्येत्यर्थः। वस्य च पुनर्वचनमिति। केशाद्व इत्येव वक्तव्यम्। तत्र प्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या ठन्निनिमतुपो भविष्यन्तीति किमन्यतरस्यांग्रहणेन ठन्निनिप्राप्त्यर्थेन। तत्पुनः क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः। द्युद्रुभ्यामिति। सति प्रयोजने ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम्॥ ६८॥

लोमा॥ नप्रकरण इति। प्रकरणं प्रस्तावः। महत् शाकं शाकी। नानाजातीयकशाकसमाहारो वा शाकी। पलाली। पलालक्षोदोऽथ वा भिन्नानि शाकिको द्रवादि-

विष्वगित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेर्वक्तव्यः। विष्वग्गतान्यस्य विषुणः।

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ वृत्तेश्च *। वृत्तेश्चेति वक्तव्यम् । वार्त्तम् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ **अण् च** ॥ १०३ ॥ किमर्थं तपःशब्दाद्विन् विधीयते । नासन्तादित्येव सिद्धम् । तपसो विन्वचनमण्विधानात्*। तपसो विन्वचनं क्रियते। किं प्रयोजनम्। आण्विधानात् । तपःशब्दादण् विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितं विनं बाधेत । अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् * । अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । कौण्डलः।कौतपः । वैपादिकः ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ अयं मधुशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । अस्ति रसवाची । आतश्च रसवाची । अपि मधुन्येव हि मध्विदं मधुरमिति प्रयुज्यते। तद्यो रसवाची तस्येदं ग्रहणम्। यदि हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यादिहापि प्रसज्येत मध्वस्मिन् घटेऽस्ति । रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्या-

---

पलालानि पलाली। विष्वगिति । विषु नानाञ्चन्तीति विश्वञ्चितानि सन्त्यस्येति विषुणम्। विष्वग्गतानीति। अर्थप्रदर्शनपरमेतत्। यानि हि विष्वञ्चितानि विष्वग्गतानि विष्वग्गतं गमनमेषामित्यर्थः। तत्र विषुणशब्देन विषुवदाख्यः काल उच्यते। तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति तदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य। तथा वायुर्मृत्युश्च विषुणस्तथान्योप्यनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिर्विषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विष्वग्गमनमस्यास्तीत्येव वाय्वादेरभिधानमित्याहुः ॥ १०० ॥

प्रज्ञा ॥ वार्त्तमिति। वृत्तिशब्दो विच्छेदप्रतिविधानादिषु वर्तते। इह प्रज्ञशब्दात् स्वार्थेऽणि विहिते प्राज्ञो व्याकरणमिति भाव्यम्। यथा कृतपूर्वी कटमिति कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठ्यभावो यदा तु प्रज्ञाशब्दान्मत्वर्थीयो णो विधीयते तदा प्रज्ञावतः प्राधान्यात्प्रज्ञानक्रियाया उपलक्षणत्वादनाविर्भावाद्व्याकरणादिभिः कर्मभिः सम्बन्धाभावः। केचित्त्वत्रापि गुणभूतया प्रज्ञानक्रियया व्याकरणादीनां सम्बन्धमिच्छन्तः प्राज्ञो व्याकरणमिति भवितव्यमित्याहुः। विषयत्वविवक्षायां तु प्राज्ञो व्याकरण इति ॥ १०१ ॥

अण् च ॥ तामिस्रमिति । तमःसमूहस्तामिस्रम्। तद्यत्रास्ति तमिस्रा रात्रिर्वा यस्मिन्नस्ति तत्तामिस्रम्। कुण्डबाहैः कौण्डल इत्याहुः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

ऊष ॥ द्रव्यपदार्थ इति । माक्षिके माध्वीके च प्रसिद्ध इत्यर्थः । आतश्चेति। रसमात्रे मधुशब्दस्य प्रवृत्त्यभावाद्वृत्तिविषय एव यत्प्रतिपाद्यं रसवाचित्वं मन्यते। मधुन्येवेति। न हि तदेव तस्मिन्विद्यत इति सामर्थ्याद् वृत्तिविषये रसविशेषवाची मधुशब्द इत्यर्थः। तद्यो रसवाचीति । अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादिति

नम् * रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । खरः । मुखरः । कुञ्जरः । नगाच्च * । नगाच्चेति वक्तव्यम् । नगरम् ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥१०९॥ वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम् *। वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मणिवः । हिरण्यवः । छन्दसीवनिपौ च * । छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप् च । रथीरभूनमुद्गलानी गविष्टौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । ऋतावानम् । मघवानमीमहे । उद्वाच उद्वती च । मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ * । मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ । मेधिरः । रथिरः । अपर आह । वप्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । बिम्बावं कुररावमिष्टकावम् ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते * । वलच्प्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । उत्सङ्गवलः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः * । इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्ववान्, खवान् । असत्पमिदमुच्यते एकाक्षरादिति, एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥ एकाक्षरात्, स्ववान् । खवान् ।

भावः । मतुबपि रसवाचिनोऽनभिधानान्न भवति । खर इति । शब्दनिष्पत्तिकारणं कण्ठविवरं महदस्यास्तीत्यर्थः । मुखर इति । स्वव्यापारे शब्दोच्चारणे ऽप्रतिबद्धं मुखमस्येत्यर्थः । कुञ्जर इति । वृत्तिविषये कुञ्जशब्देन हस्तिहनुरुच्यते । तेन तद्वान् कुञ्जरो हस्तिशब्दवज्जातिशब्दोऽयम् । नगरमिति । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । नगरशब्दोऽपि जातिशब्द एव । नगशब्दोऽश्मादिषु पठ्यते वुञ्छण्कठजित्यादिना नगरशब्दस्य सिद्धत्वान्नगाच्चेति न वक्तव्यम् ॥ १०७ ॥

केशा ॥ मणिव इति । नागविशेषस्येयं संज्ञा । हिरण्यव इति । निधिविशेषस्य । केचित्तु कुञ्जरस्येत्याहुः । छन्दसीवनिपौ चेति । चशब्दो वस्य समुच्चयार्थोऽन्यतरस्यांग्रहणस्य सर्वसंबन्धान्मतुबपि भवतीति मत्वाह वश्च मतुप् चेति । रथीरिति । रथोऽस्यास्तीत्यर्थः । सुमङ्गलीरिति । लाघवाद्बहुव्रीहिणा भाव्यमिति न्यायः छान्दसत्वादत्र नाश्रितः । मघवेति । मघमस्यास्तीति मघवा । मतुपि तु मघवत्शब्दः । मघवा बहुलमित्येतन्न कर्तव्यम् । श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात् । उद्वाचेति । उद्गतमस्यास्तीति ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् प्रत्ययः । मेधारथाभ्यामिति । एतदपि छन्दोविषयम् । बिम्बावं कुररावमिति । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ॥ १०६ ॥

रजः ॥ भ्रातृवल इति । वल इत्यत्राण्ग्रहणानुवर्तनाद्दीर्घाभावः । पुत्रवल इति । दीर्घत्वं वनगिर्योः संज्ञायामित्यतः संज्ञानुवृत्त्या संज्ञायां विधीयते । तेन पुत्रावलः उत्सङ्गावल इति संज्ञायां भवतीत्यसंज्ञायां दीर्घाभावः ॥ ११२ ॥

कृतः । कारकवान् । जातेः, वृक्षवान् । प्लक्षवान् । व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति । यदि कृतो नेत्युच्यते । कार्यी कार्यिक इति न सिध्यति । तथा जातेर्नेत्युच्यते । तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति । एवं तर्हि नायं समुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति । किं तर्हि । जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्, कृद्यो जातिरिति । कथं कारकवान् । अनभिधानान्न भविष्यति । यद्येवं, नार्थोऽनेन । कथं स्ववान् खवान् वृक्षवान् । प्लक्षवान् । दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति । अनभिधानान्न भविष्यति ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः इकन् यवखदादिषु ॥ किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । इनिरेव शिखादिभ्य इकन्नेव यवखदादिभ्यः । शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात् * । शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनम् । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । किं निवर्तकम् । अनभिधानम् ॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् । एवं तर्हि यत्सिद्धे सति नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्तत इति । अथ अत इत्यनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते । ऐकगविको न सिध्याति । समासान्ते कृते भविष्यति । एवमपि गौशकटिको न सिध्यति । अथ निवृत्त, मिहापि प्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति । निवृत्तम् । इह कस्मान्न भवाति गोविंशतिरस्यास्तीति । अनभिधानान्न भविष्यति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२२ ॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यते * । यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च * । छन्दोविन्प्रकरणेष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । अष्ट्रावी । मेखलावी । द्वयावी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी । मर्मणश्चेति वक्तव्यम् । मर्मावी । सर्वत्रामयस्य * । सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आमयावी । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् * शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । फलबर्हाभ्यामिनच् * फलबर्हाभ्यामिनज् वक्तव्यः । फलिनः । बर्हिणः । हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् * । हृदयाच्चालुर्वक्तव्यः अन्यतरस्याम् । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् । शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते * । शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालुर्वक्तव्यः । शीतालुः । उष्णालुः ।

नम् * रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । खरः । मुखरः । कुञ्जरः । नगाच्च * । नगाच्चेति वक्तव्यम् । नगरम् ॥

केशाद्वोन्यतरस्याम् ॥१०९॥ वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम् *। वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मणिवः । हिरण्यवः । छन्दसीवनिपौ च * । छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप् च । रथीरभूनमुद्गलानी गविष्टौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । ऋतावानम् । मघवानमीमहे । उद्वाच उद्वती च । मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ * । मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ । मेधिरः । रथिरः । अपर आह । वप्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । बिम्बावं कुररावमिष्टकावम् ॥

रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यते * । वलच्प्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । उत्सङ्गवलः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः * । इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्ववान्, खवान् । असत्यमिदमुच्यते एकाक्षरादिति, एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥ एकाक्षरात्, स्ववान् । खवान् ।

भावः । मतुबपि रसवाचिनोर्नभिधानान्न भवति । खर इति । शब्दनिष्पत्तिकारणं कण्ठविवरं महदस्यास्तीत्यर्थः । मुखर इति । स्वव्यापारे शब्दोच्चारणे ऽप्रतिबद्धं मुखमस्येत्यर्थः । कुञ्जर इति । वृत्तिविषये कुञ्जशब्देन हस्तिहनुरुच्यते । तेन तद्वान् कुञ्जरो हस्तिशब्दवज्जातिशब्दोयम् । नगरमिति । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । नगरशब्दोपि जातिशब्द एव । नगशब्दोश्मादिषु पठ्यते वुञ्छण्कठजित्यादिना नगरशब्दस्य सिद्धत्वान्नगाच्चेति न वक्तव्यम् ॥ १०७ ॥

केशा ॥ मणिव इति । नागविशेषस्येयं संज्ञा । हिरण्यव इति । निधिविशेषस्य । के चित्तु कुञ्जरस्येत्याहुः । छन्दसीवनिपौ चेति । चशब्दो वस्य समुच्चयार्थोन्यतरस्यांग्रहणस्य सर्वसंबन्धान्मतुबपि भवतीति मत्वाह वश्च मतुप् चेति । रथीरिति । रथोस्यास्तीत्यर्थः । सुमङ्गलीरिति । लाघवाद्बहुव्रीहिणा भाव्यमिति न्यायः छान्दसत्वादत्र नाश्रितः । मघवेति । मघमस्यास्तीति मघवा । मतुपि तु मघवत्शब्दः । मघवा बहुलमित्येतन्न कर्तव्यम् । श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात् । उद्वाचेति । उद्गतमस्यास्तीति ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् प्रत्ययः । मेधारथाभ्यामिति । एतदपि छन्दोविषयम् । बिम्बावं कुररावमिति । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ॥ १०९ ॥

रजः ॥ भ्रातृवल इति । वल इत्यत्राण्ग्रहणानुवर्तनादीर्घाभावः । पुत्रवल इति । दीर्घत्वं वनगिर्योः संज्ञायामित्यतः संज्ञानुवृत्त्या संज्ञायां विधीयते । तेन पुत्रावलः उत्सङ्गावल इति संज्ञायां भवतीत्यसंज्ञायां दीर्घाभावः ॥ ११२ ॥

कृतः। कारकवान्। जातेः, वृक्षवान्। प्लक्षवान्। व्याघ्रवान्। सिंहवान्। सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। यदि कृतो नेत्युच्यते। कार्यी कार्यिक इति न सिध्यति। तथा जातेर्नेत्युच्यते। तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति। एवं तर्हि नायं समुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति। किं तर्हि। जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्, कृद्यो जातिरिति। कथं कारकवान्। अनभिधानान्न भविष्यति। यद्येवं, नार्थोऽनेन। कथं स्ववान् खवान् वृक्षवान्। प्लक्षवान्। दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। अनभिधानान्न भविष्यति॥

व्रीह्यादिभ्यश्च॥ ११६॥ शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः इकन् यवखदादिषु॥ किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। इनिरेव शिखादिभ्य इकन्नेव यवखदादिभ्यः। शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात् *। शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनम्। किं कारणम्। निवर्तकत्वात्। किं निवर्तकम्। अनभिधानम्॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्॥ ११८॥ नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। एवं तर्हि यत्सिद्धे सति नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्तत इति। अथ अत इत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते। ऐकगविको न सिध्यति। समासान्ते कृते भविष्यति। एवमपि गौशकटिको न सिध्यति। अथ निवृत्त, मिहापि प्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति। निवृत्तम्। इह कस्मान्न भवति गोविंशतिरस्यास्तीति। अनभिधानान्न भविष्यति॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ १२२॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यते *। यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम्। हिम्याः पर्वताः। गुण्या ब्राह्मणाः॥

बहुलं छन्दसि॥ १२२॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च *। छन्दोविन्प्रकरणेष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। अष्ट्रावी। मेखलावी। द्वयावी। उभयावी। रुजावी। हृदयावी। मर्मणश्चेति वक्तव्यम्। मर्मावी। सर्वत्रामयस्य *। सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आमयावी। शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् * शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः। शृङ्गारकः। वृन्दारकः। फलबर्हाभ्यामिनच् * फलबर्हाभ्यामिनज् वक्तव्यः। फलिनः। बर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् *। हृदयाच्चालुर्वक्तव्यः अन्यतरस्याम्। हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते *। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालुर्वक्तव्यः। शीतालुः। उष्णालुः।

तृफालुः। हिमाच्चेलुः *। हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः तत्र सहत इत्येतस्मिन्नर्थे। हिमेलुः। बलाच्चोलः *। बलाच्च ऊलो वक्तव्यस्तत्र सहतइत्येतस्मिन्नर्थे। बलूलः। वातात्समूहे च *। वातात्समूहे च तत्र सहते इत्येतस्मिन्नर्थे च ऊलो वक्तव्यः। वातूलः। पर्वमरुद्भ्यां तप् *। पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः। पर्वतः मरुत्तः। ददाति दत्तं वा *। ददाति दत्तं वा पुनरेतद्भविष्यति। मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि॥ १२५॥ कुत्सित इति वक्तव्यम्। यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नानायोगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति॥

स्वामिन्नैश्वर्ये॥ १२६॥ इह कस्मान्न भवति स्वमस्यास्तीति। नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि। प्रकृतिविशेषणमेतत्। स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यते इति॥

वातातीसाराभ्यां कुक्च॥ १२९॥ पिशाचाच्चेति वक्तव्यम्। पिशाचकी वैश्रवणः॥

पुष्करादिभ्यो देशे॥ १३५॥ इति प्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वपदादुपसंख्यानं* २ कर्तव्यम्। बाहुबली। ऊरुबली। सर्वादेश्च*। सर्वादेश्चेनिर्वक्तव्यः। सर्वधनी! सर्वबीजी। सर्वकेशी। अर्थच्चासंनिहिते *। इनिर्वक्तव्यः। अर्थी। असंनिहित इति किमर्थम्। अर्थवान्। तदन्ताच्च *। तदन्ताच्चेति वक्तव्यम्। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। किमर्थं तदन्तादित्युच्यते। न तदन्तविधिना सिद्धम्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि इनन्तेन सह समासो भविष्यति। धान्येनार्थी धान्यार्थी। स हि समासो न प्राप्नोति। यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यादेवमपि क्रियामेव कुर्वाणे स्यात्। तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थ्यानाचरति सोभिप्रायेण गम्यते। अर्थी अयमनेनेति। एवं तर्हि अयमर्थ-

---

स्वामि॥ स्वमस्येति। धनवाच्यत्र स्वशब्दः। नायं प्रत्यार्थ इति। प्रत्ययार्थविषयत्वात्प्रत्ययार्थ उच्यते। ऐश्वर्येइति। यदि विषयसप्तमी स्यात्तदा ईशितरि धनवाचिनोपि प्रत्ययः स्यात् प्रकृत्यर्थस्त्वैश्वर्यमिहोपात्तामिति वृत्तिविषय एव च स्वशब्द ऐश्वर्ये वर्तते। तेन धनवान्निर्धनवाश्चेतो स्वामिशब्दाविधेयः॥ १२६॥

पुष्क॥ अर्थाच्चेति। विरोधादस्तीति न संबध्यते। अर्थो संनिहितोस्येत्यर्थेऽप्राप्ते एवेनिर्विधीयते। तक्रकौण्डिन्यन्यायेनास्त्युपाधिकादिनेरभावः। धान्यार्थीति। धान्यमथ इति कर्मधारयो धान्यार्थोसंनिहितोस्येति प्रत्ययः। एवं तर्हीति। धान्येनार्थी धान्यार्थी तृतीयासमासो भविष्यतीत्यर्थः। स हीति। तृतीयातत्कृतार्थेनेत्यनेनार्थशब्देन समासो विधीयमानोर्थिशब्देन न प्राप्नोतीत्यर्थः। सुप्सुपेत्येतन्नाश्रितम्। न्याय्यस्य परिहारस्याभिधास्यमानत्वात्। एवमपीति। कृतामुद्भूतक्रियासाधनाभिधायित्वात्।

शब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । अर्थवानयं देश इत्युच्यते । यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः । अर्थनमर्थ इति । तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणम् । एवं च कृत्वाऽर्थिकप्रत्यर्थिकावपि सिद्धौ भवतः ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् । विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः * । इदानीम्, न विभक्तौ तुस्मा इतीत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति । यद्येवम्, किमोत् । क्व प्रेप्सन् दीव्यसे क्वार्द्धमासा अत्रापि प्राप्नोति । तौ चोक्तम् * । किमुक्तम् । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति । इदमो विभक्तिस्वरश्च * । इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् । इतः इह । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः सिद्धो भवति । सदादिविधयश्च * । सदादिविधयश्च प्रयोजनम् । यतः । यत्र । कुतः । कुत्र । विभक्ताविति सदादिविधयः सिद्धा भवन्ति ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् * ।

न ह्यगच्छन् गन्तेत्यभिधीयते । तद्यः क्रियापदार्थक इति । नन्वत्रापि निरीहे न प्राप्नोति । नैष दोषः । णिनिपक्ष एव दोषस्यावतारो णिनेः कर्तरि विधानात् । क्रियां हि कुर्वन् कर्तेत्युच्यते । मत्वर्थीयस्तु शेषसंबन्धे भवति । तत्र क्रियाकारकभावस्य न्यग्भावान्निरीहेऽपि सिद्धः प्रत्ययः । एवं च कृत्वेति । यद्यर्थान्वासंनिहिते इत्युच्यते तदेनेरेव विधानाट्ठन्न स्यात् । अथापि णिनिनार्थीति साध्यते तथाप्यर्थिक इति न सिध्येदिति । क्रियापदार्थकत्वे अत इनिठनाविति प्रत्ययद्वयं सिध्यति । मतुप्तु क्रियापदार्थकादनभिधानान्न भवति धनवाचिनोऽप्यनभिधानादिनिठनोरभावः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ किं प्रयोजनमिति । प्रयोजनसामान्यविवक्षायामेकवचननिर्देशः । इत्प्रतिषेध इति । अन्यथा मिदचोन्त्यात्पर इति देशविध्यर्थादिदानीमो मकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा स्यात् । तौ चोक्तमिति । तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः । थमोरित्संज्ञापरित्राणार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति । तद्धितपर्युदासोऽपि न वक्तव्यः । इत इहेति । इत इति मुख्यमुदाहरणम् । अत्र हि लित्स्वरे प्राप्ते विभक्तेरूडिदमित्युदात्तत्वं भवति । इहेत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्ध्यति । ननु मध्येऽपवादा इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पितावित्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो बाधते न लित्स्वरं लित्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते । नैष दोषः । ऊडिदमित्येतत्सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्तते । तेन लित्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति । तृतीयादिग्रहणं न च तृतीयामारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्ते ॥ १ ॥

बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । बहौ बहोरिति । अथ किमर्थं किम उपसंख्यानं क्रियते न सर्वनाम्न इत्येव सिद्धम् । द्व्यादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानं क्रियते। अद्व्यादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम उपसंख्यानं क्रियते ॥

एतदोन् ॥ ५ ॥ क्वायं नकारः श्रूयते । न क्व चित् श्रूयते लोपोस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति । यदि न क्व चित् श्रूयते किमर्थमुच्चार्यते। अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । क्रियमाणेपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति। किं कारणम् । नलोपे कृते एकाल्त्वात् । इदमिह संप्रधार्यम्। नलोपः क्रियतां सर्वादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । असिद्धे नलोपः । तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति। परिगणितेषु कार्येषु नलोपोसिद्धः । न चेदं तत्र परिगण्यते । एवं तर्ह्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । न चाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् । येन्येकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो न भवन्ति । तस्मान्नकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अ अ इति । सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । एतद इति योगविभागः * । एतद इति योगविभागः कर्तव्यः । एतदः

र्थः । द्व्यादिषु किंशब्दस्य पाठे प्रयोजनं कश्च भवांश्च काविति त्यदादीनां यद्यत् परं तच्छिष्यत इति किमः शेषो द्व्यादिभ्यस्तु प्राक्पाठे भवतः शेषः स्यात् ॥ २ ॥

एतदो ॥ इह केचिदशं पठन्ति केचिदनम् । तत्रोत्तरपाठापेक्षया विचारः। क्वायं नकार इति इत्कार्याभावादित्संज्ञायामसत्यां श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः । लोपोस्येति। नेत्संज्ञाद्वारेण लोपः। किं तर्हि संपादितानेकाल्व्यपदेशस्य कृतकार्यत्वाल्लक्षणान्तरेणेति भावः । क्रियमाणेपीति । ननु यावदेतदः स्थाने आदेशो न प्रवृत्तस्तावत्प्रातिपदिकान्तत्वाभावान्न लोपाप्रसङ्गः। प्रवृत्तिकाले त्वनेकाल्त्वात्सिद्धः सर्वादेशः । एवं मन्यते। स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वादप्रवृत्तो ऽप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येव। ततश्च नलोपे कृते अनेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशो न प्राप्नोति । आनुपूर्व्या सिद्धमिति। यदुक्तं स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकामिति तदयुक्तम् । सर्वत्र स्वरूपप्रवृद्धिप्रतिपत्तिसंभवादर्थवद्ग्रहणसामर्थ्याद्धधातिरिक्तबाह्यार्थग्रहणादन्यथा न क्वचिन्नकारस्य श्रवणं स्यात् । नात्राकृत इति । अर्थवतः संज्ञाविधानात्। स्थान्यर्थेनार्थवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः। अकारस्याकारवचन इति । त्यदाद्यत्वं कृत्वादेशं मन्यते बाध्यबाधकभावमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । तदपेक्षायां हि दकारस्य स्थाने त्यदाद्यत्व-

एत इत् इसेतावादेशौ भवतः रथोः । ततः अन् । अंश्च भवति । एतद इति । केन विहिते थकारे एतद आदेश उच्यते । एतदश्च थम उपसंख्यानं २ * कर्तव्यम् । एतत्प्रकारमित्थम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एतज्ज्ञापयति भवस्त्र थमुरिति । यदयं थकारादावादेशं शास्ति । कुतो नु खल्वेतत् । ज्ञापकादत्र थमुर्भविष्यति । न पुनर्यं एत्रासावविशेषविहितः थकारादिस्तस्ि आदेशः स्यादिदमा थकारादि विशेषयिष्यामः । इदमो यः थकारादिरिति ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥ इदं विचार्यते । इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति । कथं वा आदेशाः स्युः कथं वा परे । यदि पञ्चम्याः सप्तम्याः इति षष्ठी तदादेशाः । अथ पञ्चमी ततः परे । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः । कश्चात्र विशेषः । तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधिप्रतिषेधः * । तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुब्लुक्, ततस्सो यतस्त्यः । तत्रसः । यत्रत्यः । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुक् प्राप्नोति । सुब्लुक् । स्वर, यदा । तदा । अनुदात्तौ सुप्पितावित्येष स्वरः प्राप्नोति । स्वर । गुण, कस्मात् । कुतः । घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । गुण । दीर्घ, तस्मिं स्तर्हि अतो दीर्घो यञि, सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घ । एत्वम्, तेषु । तत्र । बहुवचने झल्येदित्येवं प्राप्नोति । एत्वम् । औत्वम्, । कस्मिन् कुत्र । इदुद्भ्यामौत्, अच्चघेरित्यौत्वं प्राप्नोति । औत्व । स्मादादिविधेः । तस्मात्ततस्तस्मिं स्तत्र । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मायादयः प्राप्नुवन्ति । पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् * । सन्तु परे । यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधः * । यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात्तस्यति । यस्मात्तस्यति । पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेस्तसिलभवतीति तसिल् प्राप्नोति । अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दाप्रतिषेधः * । अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानश-

---

ब्दस्यास्य चात्वस्य विशेषो नास्तीति वक्तव्यम् । येन्यऽति॥एतच्छब्दाकारेण सह पररूपं लितस्वरश्च बाध्यते । योगविभाग इति । अनूबाधनार्थम् । तत्र रेफादिरनद्यतनेर्हिलन्यतस्यामिति हिल्प्रत्ययः । अविशेषविहित इति । प्रकारवचने थालिति भावः । इदमीति । एवं च थमुना थाल् बाध्यते ॥ ५ ॥

पञ्चम्याः ॥ पञ्चमीनिर्देशादिति । आदेशपक्षस्य बहुदोषत्वात् प्राथम्यात्पञ्चम्याश्रयेण प्रत्ययाश्रयणमित्यर्थः । तस्मात्तस्यतीति । पञ्चमीनिर्देशे तसेश्चेत्यस्यायमर्थः । पञ्चम्याः परस्य तसेस्तसिलादेशो भवतीति । तसेरिति निर्देशे इकार उच्चारणार्थः । ततश्च धातोरपि तस्यतः पञ्चम्याः परस्य तसिलादेशः तद्धितादेशत्वप्रसज्येत । तद्धितानसामर्थ्याच्च प्रत्ययस्वरत्वेपि लितस्वरप्रसङ्गः । आदेशपक्षे तु नयं दोषः । अपादाने चाहीयरुहोरित्यत्राप्यादेशपक्षाश्रयणात्ततश्च पञ्चम्याः स्थाने यस्तसिस्तस्य तसि-

ब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । तासिल्कस्मान्न भवति । स्वार्थविज्ञानात् । पञ्चम्यन्तात्परस्य स्वार्थे वर्तमानस्य तसिला भवितव्यम् । न चात्र पञ्चम्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थे वर्तते ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥ किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते । तसेस्तसिल्वचनं क्रियते । किं प्रयोजनम् । स्वरार्थम् । लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् । ननु चायं तासिल् तसिं बाधिष्यते । न सिद्ध्यति । परत्वात्तसिः प्राप्नोति । तसिलोऽवकाशः । ततो हीयते । ततोऽवरोहति । तसेरवकाशो ग्रामत आगच्छति । नगरत आगच्छति । इहोभयं प्राप्नोति ततः आगच्छति यत आगच्छतीति । परत्वात्तसिः प्राप्नोति । तस्मात्सुष्ठूच्यते तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे* । पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यम् । यावत्सर्वतः तावत्परितः । यावदुभयतः तावदभितः ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ इह कस्मान्न भवति । सः । तौ । ते । भवदादिभिर्योगे * । भवदादिभिर्योगे इति वक्तव्यम् । के पुनर्भवदादयः । भवान् दीर्घायुर्देवानांप्रिय आयुष्मानिति । स भवान् । तत्र भवान् । ततो भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । तेन भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । तत्र भवतम् । ततो भवतम् । तस्माद्भवतः । तत्र भवतः । ततो भवतः । तस्य भवतः । तत्र भवतः । ततो भवतः । तस्मिन् भवति । तत्र भवति । ततो भवति । स दीर्घायुः । तत्र दीर्घायुः । ततो दीर्घायुः । तं दीर्घायुषम् । तत्र दीर्घायुषम् । ततो दीर्घायुषम् । स देवानांप्रियः । तत्र देवानांप्रियः । ततो देवानांप्रियः । तं देवानांप्रियम् । तत्र देवानांप्रियम् । ततो देवानांप्रियम् । स आयुष्मान् । तत्रायुष्मान् । तत आयुष्मान् । तमायुष्मन्तम् । तत्रायुष्मन्तम् । ततआयुष्मन्तम् ॥

अधुना ॥ १७ ॥ अधुनेति किं निपात्यते । इदमोऽश्भावो धुना च प्रत्ययः । इदमो वा लोपः अधुना च प्रत्ययः । अस्मिन् काले अधुना ॥

ल्विधानाद्धातोः प्रसङ्गाभावः । स्वार्थे वर्तमानस्येति । पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः । इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिलादेशोऽपि स्वार्थिको विज्ञायते । यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति । ततः सार्थिको भवति । अथ वा तसेरितीकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थः ॥७॥

तसेश्च ॥ स्वरार्थमिति । ननु त्यदाद्यर्थत्वाद्रूपाद्यर्थमपि तसिल्वचनम् । न च विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेण त्यदादिविधिसिद्धिरादेशपक्षस्य सदोषत्वात्परित्यागात् । एवं तर्हि स्थान्यादेशभावः किमर्थं आश्रितः । तसिश्चेति प्रत्यय एव परत्वात्तसेर्बाधकस्य तसिलो बाधकः कर्तव्यः । तस्य च विभक्तिसंज्ञकत्वात्त्यदादिविधिः सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वरार्थमित्युक्तम् ॥ ८

दानीं च ॥ १८ ॥ इदानीमिति इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति । इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः * । इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिर्भविष्यति । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः विभक्तिस्वरस्य बाधको भविष्यति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । आदौ सिद्धमिति ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥ तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् * । तदो दावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विहितत्वात् । विहितोत्र दाप्रत्ययः । सर्वैकान्यकियत्तदः काले देति ॥

तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ २० ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः । द्रेष्यं विजानीयात्तयोर्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश इति ॥

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ सद्य इति किं निपात्यते । समानस्य सभावो द्यश्चाहनि * । समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः अहन्यभिधेये । समाने अहनि सद्यः । परुत्परारीति किं निपात्यते । पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उदारी च संवत्सरे * । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययो संवत्सरेभिधेये । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि । ऐषम इति किं निपात्यते । इदमः समसण् * । इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेभिधेये । अस्मिन् संवत्सेर ऐषमः । परेद्यवीति किं निपात्यते । परस्मादेद्यव्यहनि * । पर-

---

दानीम् ॥ केचिदिदानीमिति सूत्रं पठन्ति । अन्ये तु दानीं चेति । एष स्वर इति । अलोन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति । आदौ सिद्धमिति । आदेः परस्येति वचनात् ॥ १८ ॥

तदो ॥ दावचनमिति । सूत्रकारेण त्वदाप्रत्ययः कृत इत्याहुः । स्वरे च विशेषः । अदाप्रत्यये तदाशब्द आद्युदात्तो भवति । दाप्रत्ययं त्वन्तोदात्तः ॥ १९ ॥

तयोः ॥ योगयोर्वेति । तत्र पूर्वयोर्योगयोर्विषये दार्हिलौ भवतः । चशब्दाद्योगद्वयविहितौ प्रत्ययाविति सूत्रार्थः स्यात्तत्र यदि यथासंख्यमाश्रीयते तत इदमः छन्दसि इदा इदानीमिति रूपद्वयमेव स्यान्न त्वधुना एतर्हीति । विशेषविहिताभ्यां छन्दोविषयाभ्यां दादानीभ्यां र्हिलधुनाप्रत्यययोर्बाधप्रसङ्गात् । तदस्तु तदानीं तदा तर्हीति रूपत्रयं सिद्ध्यत्येव । अथापि यथासंख्यानाश्रयणादिदमोर्हिल्विधीयते तथाप्यधुनेति छन्दसि न स्यादेव । अथ तयोरिति प्रत्ययपरामर्शस्तयोः पूर्वसूत्रविहितयोर्विषये दार्हिलौ भवतस्तदानन्तर्यात्तद एव दार्हिलौ स्यातामिति इदम इदा इति न सिध्येत् । प्रातिपदिकपरामर्शे तु चकारेण यथाप्राप्त्यभ्यनुज्ञाने न कश्चिद्दोषः ॥ २० ॥

स्मादेद्यविप्रत्ययौ निपात्यते अहन्यभिधेये। परस्मिन्नहनि परद्यवि। अद्येति किं निपात्यते। इदमोऽश्भावो द्यश्च *। इदमोऽश्भावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरिति किं निपात्यते। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच् *। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच्प्रत्ययो निपात्यते अहन्यभिधेये। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः। इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः। अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः। उभयोरह्नोः उभयेद्युः। उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः। द्युश्चोभयात् *। उभयशब्दाद् द्युश्च वक्तव्यः। तस्मान्मनुष्येभ्यउभयद्युः॥

दिक्शब्देभ्यःसप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः।२७।
इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन् देशे वसतीति। नैष देशो देशविशेषणमेतत् ॥

दिक्शब्दे ॥ दिशां शब्दा दिक्शब्दो रूढ्या ये दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते। न त्वैन्द्र्यादयो यौगिकाः। तत्र दिश उपलक्षणत्वे नोपादानादिहापि प्राप्नोति। पूर्वस्मिन् गुरौ वसतीति। अत्र हि देशसम्बन्धात्कालसम्बन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्तते तदर्थं विशेषणोपादानं दिग्देशकालेष्विति। विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येपि यथासंख्याभावस्तदर्थं स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्। तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावाद्दिशि वर्तन्ते तथा देशकालयोरपि। यथा काले वर्तमाना दिशं नापेक्षन्ते तथा देशेपि दिगनपेक्षः। यद्यपि भिन्नार्थे वृत्तित्वाद्भिन्ना एवं पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्र व्यपदेशनिबन्धनसादृश्याश्रयो दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः। अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्वार्थेऽयं प्रत्ययः। एवं स्थिते चोदकः पृच्छति इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन् देशे वसतीति। पूर्वशब्दस्य दिक्छब्दत्वाद्देशवृत्तित्वाच्च प्रसङ्गः। आचार्य आह नैष देशो देशविशेषणमेतदिति। अयमर्थः। विशेषणविशेष्ययोः काणखञ्जवत् कामचाराद्यदा पूर्वोर्थो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति। वृत्तौ विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति। सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषेणान्तर्भावाद्विशेषाभिव्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति। पुरस्ताद्दिश आगतो देशात्कालाद्वेति। यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वोर्थो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययाभावः। दिग्देशकालेष्वित्यनेन ह्युपाधिभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं नापि वृत्तौ गुणः प्रधानमन्तर्भावयितु शक्नोति। नैष देश इति। नैष पूर्वार्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः। यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो भवति ततः प्रत्ययो न तु विशेषणादित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। अवध्यपेक्षार्थाभिधायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यम्। इह तु पूर्वदेशेवधिनिरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते। तथा हि। पूर्वदेशाद्दक्षिणापथं गच्छन् कुत आगतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादागतोहमिति वक्ति। प्रत्यागच्छंश्च दक्षिणपथादिति। तत्र नैष देश इत्यस्यायमर्थो नायमवधिमत्त्वेन देश उपात्तः। किं तर्हि अवधिनिरपेक्षदेशस्यैतद्विशेषणम्। वास्तवी तु व्यवस्था विद्यतइति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्तत एव॥२७॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ किमर्थमतसुच् क्रियते । न तु सुजेव क्रियते । तत्रायमप्यर्थः । स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । का रूपसिद्धिः । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुशब्दः प्रत्ययः । भवेत्सिद्धम् । यदा अकारान्तौ यदा तु खलु आकारान्तौ तदा न सिद्ध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । पुंवद्भावेन । कथं पुंवद्भावः । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति । न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः । न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भोः दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्युच्यते । आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ । दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि । दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि तर्हि यो यः दिशि वर्तते स दिक्शब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक् शोभना दिगिति । अथ मतमेतत् । दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति । न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति । एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृ-

---

दक्षिण ॥ आकृत्यन्तर इति । अन्या दिगाकृतिरन्या व्यवस्थाकृतिरिति भावः । दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरानिरपेक्षाः । देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाः । यदि पुनरिति । सर्वत्र व्यवस्थाशब्दाः सन्त्विति भावः । व्यवस्था मर्यादेति के चिदाहुः । एवं तु उत्तराः कुरव इति संज्ञायां मर्यादानपेक्षणात् कुरूनुत्तरेणाप्यासीनानामुत्तराः कुरव इति प्रयोगाद्व्यवस्थाभावादसंज्ञायामिति प्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गाद्यावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थेत्यपरे मन्यन्ते । दक्षिणा गाथका इति । सत्स्वेव गाथकेषु प्रावीण्यलक्षणस्य दाक्षिण्यस्य कादाचित्कत्वाद् व्यवस्थाभावो दिग्देशकालसंज्ञासु तु व्यवस्थासद्भावः । मर्यादालक्षणव्यवस्थावादिनस्तूत्तराः कुरव इत्यत्रापि मेरुं जम्बुद्वीपं वाऽपेक्ष्योत्तरविज्ञानात् प्रयोगकाले निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणापि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति मन्यन्ते । अन्ये तु परस्परापेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेत्याहुः । कथं यानीति । दिक्शब्देभ्यः सप्तम्यात्यादिविहितानि । व्यवस्थाशब्दत्वे हि दिश उपलक्षणत्वं न स्यात्तस्या निमित्तत्वाभावादिति भावः । दिशो यदेति । निमित्तवतोऽप्यर्थस्योपलक्षत्वात् । तथा च संख्याशब्दाः कालवृत्तयः कालशब्दत्वात्कालाधिकारविहितप्रत्ययभाजः षाष्टिवर्षाणि भूतः षाष्टिक इति भावः । एतत्पक्षाश्रये ऽतिप्रसङ्गमाह यदि तर्हीति । रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्शब्देन व्यपदिश्येरन्नित्यर्थः । दिशं यो न व्यभिचरतीति । व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति स्वभावत एव यो दिशि वर्ततइत्यर्थः । दिशि दृष्ट इत्यर्थप्रदर्शनं दिशां शब्द इति तु षष्ठीसमासः । स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षो दिशो यो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्द आश्रीयते शब्दग्रहणादन्यथा दिग्भ्य इत्येव ब्रूया-

त्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् । विशेषणार्थं तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात् । ततो ग्रमात् । यतो ग्रामादिति ॥

उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥ उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते । ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च * । ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । उपरि उपरिष्टात् ॥

पश्चात् ॥ ३१ ॥ पश्चादिति किं निपात्यते । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः * । अपरस्य पश्चभावो निपात्यते आतिश्च प्रत्ययः । पश्चात् । दिक्पूर्वपदस्य च * । दिक्पूर्वपदस्याऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् । अर्धोत्तरपदस्य च समासे * । अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः दक्षिणपश्चार्द्धः । उत्तरपश्चार्द्धः । अर्द्धे च * अर्द्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः । पश्चार्द्धः ॥

एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ अपञ्चम्या इति प्रागसेः * । अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसेस्तद् द्रष्टव्यम् । द्वेष्यं विजानीयात् । अविशेषेण इत उत्तरमपञ्चम्या इति । तदाचार्यः सुहृद् भूतान्वाचष्टे अपञ्चम्या इति प्रागसेः इति ॥

दक्षिणादाच्॥ ३६ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं, तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥

दित्यर्थः । यद्येवं दिशः पूर्वादीनि नामधेयानीत्यसंज्ञायामिति सर्वनामसंज्ञानिषेधात्पूर्वस्यां दिशि वसतीत्यादि न सिध्यति । पौरुषेयसंज्ञाश्रयणादिह च तदभावाददोषः । पुंवद्भावस्त्विति । दिशि वर्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणात् समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात् । सर्वनाम्न इति । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञायाः प्रवर्तनात् । तदेवं व्यवस्थायामिति विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं सर्वनाम्न इत्येतच्चावश्यं कर्तव्यमित्याह दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अयं समानाकृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः दिग्वाचिनां त्वयं द्वन्द्वः । वृत्तिमात्र इति तद्धितवृत्तिः समासवृत्तिश्च । ततो ग्रामादिति । अन्यादियोगे पञ्चमीं बाधित्वा षष्ठी स्यात् । यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादप्रसङ्गः षष्ठ्याः ॥ २९ ॥

दक्षिणादाच् ॥ विशेषणार्थ इति । वाक्यस्मरणयोर्य आकारोऽननुबन्धकस्तद्व्यावृत्तय इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ विधार्थ इत्युच्यते । को विधार्थो नाम । विधाया अर्थो विधार्थः । यद्येवम् । एका गोविधा । एका हस्तिविधा । अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि, धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे * । धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावइति वक्तव्यम् । कः पुनर्धात्वर्थः पृथग्भावः । किं यत्तदेवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिना ओदनं भुङ्क्तइति । नेत्याह । कारकपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि तत्कल्ये भुङ्क्ते सायं भुङ्क्तइति । नेत्याह । कालपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि शीतं भुङ्क्ते उष्णं भुङ्क्ते इति । नेत्याह । गुणपृथक्त्वमेतत् । कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । यद्येवं क्रियाप्रकारेयं भवति विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्तीति । एवं विधम् । एवं युक्तम् । एवं गतम् । एवं प्रकारमिति ॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ सह भावे ध्यमुञ् * । सहभावे ध्यमुञ् वक्तव्यः । ऐकध्यं राशीं कुरु । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

संख्या ॥ यदा विधाशब्दः स्त्रीलिङ्ग उपादीयते तदा तस्यानेकार्थत्वादनिष्टे ऽपि
विषये प्रसङ्गः । यदा तु विधानं विध इति घञर्थे कविधानमिति के कृते पुल्लिङ्गनिर्दे-
शस्तदा तस्यैकार्थत्वान्नानिष्टप्रसङ्गः । विधाया अर्थ इत्याचार्यदेशीयवचनम् । गोवि-
धेति । अर्थं विधोच्यते । कः पुनरिति । किं धातुकृतोर्थो धात्वर्थ इति कारकं विव-
क्षितमथ वा धातोरर्थो धात्वर्थः क्रिया विवक्षितेति प्रश्नः । कल्य इति । कल्यमहर्मुख-
मुच्यते । कालपृथग्भावात् पृथग्भावं मन्यते । कारकाणामिति । पूर्वपदार्थविषये एव
प्रश्नप्रतिवचने । पृथग्भावस्य सुज्ञानत्वात्तद्विषयप्रश्नायोगात् । तत्र पञ्चधा
गच्छतीत्येकस्या गमनक्रियाया शब्देन निवृत्तभेदायाः प्रकारलक्षणपृथग्भावप्रति-
पत्तिः । यद्येवमिति । सूत्रन्यासेनैव सिद्धे वार्त्तिकं नारम्भणीयमित्यर्थः । यथा हि
सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते । न च गुणकालकारकपृथक्त्वे किं चि-
त्सामान्यमुपात्तं यस्य प्रकारः स्यात् । ननु सूत्रन्यासे पञ्चधा श्लोका इत्यादावपि
प्रत्ययेन भाव्यं वार्तिकन्यासे तु न भाव्यमेकधा भुङ्क्त इति च पृथग्भावाभावात्प्रत्य-
यस्य न प्रसङ्ग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्तिकयोः । नैष दोषः । पञ्चधा श्लोका इ-
त्यादौ क्रियापदाप्रयोगेपि अस्तीतिक्रियापदानुषङ्गादास्तिक्रियापृथग्भावः । एकधा
भुङ्क्तइत्यादावनेकप्रकारभुजक्रियापेक्ष एकप्रकारस्य भुजेरस्त्येव पृथग्भावः । एकः
पाक इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययाभावः । प्रकारविवक्षायां तु भवत्येवै-
कधापाक इति । पञ्च पाका इत्यादौ भिन्ना एव पाका न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षि-
तमिति प्रत्ययो न भवति । पञ्चधापाक इत्यादौ तु भवत्येव ॥ ४२ ॥
एकाद्धो ॥ धाग्रहणे ऽनुवर्तमाने पुनर्धाग्रहणं धामात्रस्यादेशार्थमन्यथानन्तर्याद्-
व्यधिकरणविचाल एव ध्यमुञ् विज्ञायेत । ततश्च विधार्थे न स्यादैकध्यं भुङ्क्त-
इति । सह भाव इति । अनेकस्यार्थस्यैकीकरणं सहभावः । इहाधिकरणवि-
चाल एकस्य द्रव्यस्य विभागेनावस्थापनम् । यथैकं राशिं पञ्चधा कुरु इति । ऐकध्यं

न अधिकरणविचाल इत्युच्यते न चावश्यं स एवाधिकरणविचालः । यदेकमनेकं क्रियते । यदप्यनेकमनेकं क्रियते सोप्यधिकरणविचालः ।

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम्॥ धमुञन्तात्स्वार्थे डो दृश्यते । स च विधेयः । पथि द्वैधानि । संशये द्वैधानि ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पाशपि कुत्सितग्रहणम्॥पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो हि यापयितव्यो याप्यस्तत्र मा भूदिति । अथ वैयाकरणः शरीरेण कृशः व्याकरणेन शोभनः कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति । न कर्तव्यः । कथम् । यस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तद्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च कार्श्यस्य भावाद् द्रव्ये वैयाकरणशब्दः ॥

पूरणाद् भागे तीयादन् ॥४८॥ पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुम् । नह्यपूरणस्तीयशब्दोस्ति यत्र दोषः स्यात् । ननु चायमस्ति मुखतीयः । पार्श्वतीय इति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । एवमस्य न भविष्यति । उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम् । प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसीतिपूरणाद्यथा स्यात् ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानम्॥ । एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधेयः । एकाकी । एकाकिनौ । एकाकिन इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एकशब्दोयं संख्यापदम् । सं-

---

राशिं कुर्वित्यत्र त्वेकस्य विभागावस्थापनाभावान्नास्त्यधिकरणविचाल इति मन्यते । वचनं तु विधार्थमेव स्यात् । धाग्रहणं तूत्तरार्थमेव स्यात् । द्व्योरर्थयोर्धमुञर्थे द्वैधं भुङ्क्ते एकं राशिं द्वैधं कुर्विति । न चावश्यमिति । अधिकरणं द्रव्यमुच्यते । तस्य विचालोन्यथाकरणं तच्चैकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणमिति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः । अनेकस्य यदेकीकरणं तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेवाधिकरणविचाले चेति सूत्रमेकस्यानेकीकरणे प्रकारस्यापि सम्भवात् पूर्वेणैव सिद्धत्वादित्याहुः ॥ ४४ ॥

द्वित्र्यो ॥ पथि द्वैधानीति । स्वार्थिकत्वेपि स्वभावात्सत्ववाचित्वात् लिङ्गसंख्यायोगस्तत्रैकशेषेण बहुवचनम् । क्व चित्तु मतिद्वैधानीति पाठः ॥ ४५ ॥

याप्ये ॥ याप्यशब्दोयमस्त्यपादानसाधनो यापिता अस्माद् गुणा इति याप्यः कुत्सितः । अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो याप्यः देशान्तरं प्रापयितव्य इत्यर्थः । तत्र विशेषानुपादानादिति प्रसङ्गं मत्वाह पाशपीति । तद्गुणा इति । कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासन्नत्वात् कुत्साश्रयणस्य न्याय्यत्वात् । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सा न संभवत्यश्वको देवदत्तकः सक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेण प्रत्ययो भवत्येव । एवं च देवदत्तपाश इत्याद्यपि भवति यद्यभिधानमस्ति ॥ ४७ ॥

एकादा ॥ एकादाकिनिचीति । एकशब्दः संख्यावाच्येवेति मन्यते । असहायग्रहणं

ख्यायाश्च संख्येयमर्थः। सिद्धं तु संख्यादेशवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। द्विबह्वर्थायाः संख्याया एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायस्य वा *। असहायस्य वा एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायः एकाकी। असहायौ एकाकिनौ। असहाया एकाकिनः। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमेकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानमिति। नैष दोषः। अयमेकशब्दो ऽस्त्येव संख्यापदम्। तद्यथा। एकः द्वौ बहव इति। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा, सधमादो द्युम्न एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा, एकाग्नयः। एकहलानी। एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति। तद्योऽसहायवाची तस्यैष प्रयोगः॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ॥ ५५॥ अतिशायन इत्युच्यते किमिदमातिशायन इति। देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते। यावद् ब्रूयात्प्रकर्षे अतिशय इति तावदतिशायन इति। कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तते। ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ङ्याप्प्रातिपदिकं वै शब्दः न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। कः पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकार्थः।

च तदर्थस्य विशेषणत्वान्नाभिधेयनिर्देशो विद्यमानतुल्यजातीयककार्यसहायार्थवाचिनः प्रत्ययो यथा स्यादेकमाकाशमित्यादौ मा भूदिति। कथं पुनर्द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधीयते न ह्येकशब्दो द्विबह्वर्थे वर्तत इत्याह सिद्धं त्विति। संख्यैवादेशः संख्यादेशः सच द्विबहुशब्दयोरसहायस्य वेत्यर्थः। द्विबहुशब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव। अयमेकशब्द इति। उपलक्षणं चैतदर्थप्रदर्शनम्। प्राथम्ये ऽपि हि वर्तते। एके अल्पप्राणाः। एको गोत्र इति। समानार्थेपि वर्तते तेनैकादिगिति। साधारणेपि वर्तते देवदत्तयज्ञदत्तयोरेका मातेति। एकाग्नय इति। अत्राकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञेयः॥ ५२॥ भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ॥ किमिदमिति। किमयं ण्यन्तस्य निर्देश आहोस्विदण्यन्तस्य कश्चेह शेत्यर्थ इति सन्दिहानः पृच्छति देश्या इति। देष्टव्या देश्याः साधुत्वेन प्रतिपाद्या एते सूत्रे निबध्यन्ते प्रसङ्गेन साधुत्वप्रतिपादनार्थम्। ततो निपातनाद्दीर्घत्वमित्युक्तं भवति। यावदिति। यावत्तावच्छब्दौ परिमाणोपाधिकावपि परिच्छेदसाधर्म्यादन्यत्रापि प्रयुज्येते। प्रकर्ष इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां शोतिरभिभवे अतिशब्दस्तु द्योतकस्तस्यैवार्थस्य। यथा तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ वर्तते। स एव गतावपि। प्रशब्दस्तु तद्गतस्य प्रारम्भस्य द्योतकः प्रतिष्ठत इति। कस्य पुनरिति। द्रव्यवाचिनीह प्रकृतिर्न च द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति मत्वा प्रश्नः। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तत इति। ननु सुबन्तसमानाधिकरणवृत्तिभिरेतैस्तद्धितैर्भवितव्यम्। यदुक्तं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त इति। एककालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाच्च। नैष दोषः। प्रकृतेरिदमुपलक्षणम्। सा च प्रकृतिः सुबन्ता वा भवतु ङ्याप्प्रातिपदिकं वेति विशेषे तात्पर्याभावः। न च शब्दस्येति। शब्दस्याभि-

द्रव्यम्। न वै द्रव्यस्य प्रकर्षे इष्यते। एवं तर्हि गुणः। एवमपि गुणग्रहणं कर्तव्यम्। द्रव्यमपि ङ्याप्प्रातिपदिकार्थो गुणोऽपि। तत्र कुत एतत्। गुणस्य प्रकर्षे भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्ष इति। क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति। न तर्हीदानीमिदं भवति। अध्वर्युर्वै श्रेयान्। पापीयान् प्रतिप्रस्थाता। अन्धानां काणतमइति। समानगुणे एषा स्पर्द्धा भवति। अध्वर्युर्वै श्रेयान् अन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः। पापीयान् प्रतिप्रस्थाता अन्येभ्यः पापेभ्यः। अन्धानां काणतम इति। कणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते।

धानत्वादभिधानस्य चाभिधेये गुणाभावाद् गुणस्य च स्वोपकारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः। यदा तु तस्य गुणाभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः उच्चतरः शब्दो नीचतरः शब्द इति। ननु च यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्यापि प्रकर्ष आश्रीयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तथा शब्दस्याप्याश्रीयताम्। नैतदस्ति। शुक्लादयो द्रव्यसमवेताः स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षाश्रयः शब्दस्तु वाचकत्वादभिधेयासमवायात् स्वगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्तोऽवगमयितुमिति तत्प्रकर्षे प्रत्यनपेक्ष एव। द्रव्यमिति। यत्किंचिदिदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तद्द्रव्यत्वेन विवक्षितम्। तेन जातिगुणक्रिया अपि गृह्यन्ते। न वै द्रव्यस्येति। यद्वस्तु स्वातन्त्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः। तथा हि। शुक्लतरं रूपमित्यत्र गुणस्यापि प्राधान्येनाश्रयणाद् द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तान्तरात् प्रकर्षः। एवं तर्हीति। आश्रितोऽभिधेयधर्मो गुणः स च कश्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शुक्लतरः पट इति यथा। पटस्य स्वतो न शुक्लस्य नाप्यशुक्लस्य शुक्लो गुणो व्यपदेशे हेतुरेवं स्वगतप्रकर्षद्वारेण द्रव्यस्य स्वतोऽप्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति। तदुक्तं हरिणा। द्रव्यस्याव्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयतइति॥ अरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा। अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्यापीष्यते तथेति॥ यद्यपि तत्र द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वात्प्रवृतिनिमित्तगुणप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः। क्रियाशब्देभ्यः पाचकादिभ्यः क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तत्प्रकर्षे प्रत्ययो जातिशब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तत्सहचरितप्रसिद्धवाहदोहादिप्रकर्षे प्रत्ययः। उपाधिसंसर्गेण तु विना द्रव्यस्य न प्रकर्षो नापि शब्दवाच्यत्वमस्ति। तदुक्तम्। सर्वस्यैव प्रधानस्य न विनाभेदहेतुना। प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यतामिति। तत्र वास्तवः प्रकर्षो द्रव्ये भवतु मा वा आश्रितधर्मद्वारकस्तु तत्प्रकर्षः शब्देनाभिधीयते न तु तन्निरपेक्षः स्वगतः। अद्रव्यप्रकर्षइति निषेधउपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयो द्रष्टव्यः। एवमपीति। यथा गुणस्य नित्यस्य नित्यद्रव्यसमवेतस्य कस्य चिन्महत्वादेः स्वतः प्रकर्षोऽनित्यस्य तु कारणकृतस्तथाद्रव्यस्यापीति मन्यते। समानगुणग्रहणमिति। द्वयोः परिपूर्णयोर्भिन्नजातीययोर्गुणयोरेकस्य परिपूर्णतरत्वे सति प्रकर्षसद्भावात् कृष्णाच्छुक्लतर इति मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अध्वर्युर्वै श्रेयानिति। अध्वर्योः परिपूर्णप्रशस्यत्वं प्रतिप्रस्थातुरपि पापत्वं तयोः परस्परापेक्षः प्रकर्ष इति मन्यते। अन्धानां काणतम इति। अन्धा नेत्रद्वयेन न पश्यन्ति

सर्वे इमे किं चित्पश्यन्ति अयमेषां काणतम इति । अदूरविकर्ष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । महान् सर्षपः महान् हिमवानिति । जातेर्न । जातेर्नेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वृक्षोयं प्लक्षोयमिति । न तर्हीदानीमिदं भवति । गोतरः गोतरा । अश्वतरः । अश्वतरेति । नैष जातेः प्रकर्षः । कस्य तर्हि । गुणस्य । गौरयं यः शकटं वहति । गोतरोयं यः शकटं वहति सीरं च । गौरियं या समां समां विजायते । गोतरेयं या समां समां विजायते स्त्रीवत्सा च । अश्वोयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति । अश्वतरोयं योऽष्टौ योजनानि गच्छति । तथा तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । साधनप्रकर्षे मा भूत् । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते गुणग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति । गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य । कथं विज्ञायते । एवं हि दृश्यते लोके इह समाने आयामे विस्तारे पटस्यान्योर्घो भवति काशिकस्यान्यो माथुरस्य । गुणान्तरं च खल्वपि शिल्पेन उत्पादयमाना द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति । अन्ये न शुद्धं धौतकं कुर्वन्ति अन्ये न शैफालिकमन्ये न माध्यमिकम् । यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि गुणग्रहणं समानगुणग्रहणं कर्तव्यम् । शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति । न कर्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्द्धा भवति । नह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचकेन खल्वप्युत्पत्त-

---

काणस्त्वेकेनेति तदपेक्षं काणस्य प्रकर्षं मन्यते । समानगुणइति । समानगुणे भिन्नाश्रयवर्त्तिनि विवक्षिते तदाश्रया स्पर्द्धेत्यर्थः । काणिरयमिति । ततश्चान्धानामपि वास्तवं काणत्वं विद्यते न तु लोकप्रसिद्धम् । तत्र दर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययस्तथा च लोके प्रसिद्धिरन्धानां काणो राजेति । महान् हिमवानिति । आश्रयप्रकर्षान्महीयान् हिमवानिति मा भूदित्यर्थः । जातेरिति । आश्रयप्रकर्षाज्जातेः प्रकर्षं मन्यते । कस्य तर्हीति । प्रश्नः । गुणस्येति । परिहारः । अभिधेयसद्वचरितलोकप्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः । केचित्तु गुणसमुदायशब्दप्रवृत्तिं मन्यमानाः शब्दार्थान्तर्भूतस्यैवायं गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः । साधनप्रकर्षे मा भूदिति । ननु च साधनस्य गुणभावात् प्रधानस्य च क्रियायाः प्रकर्षसंभवात्सत्प्रकर्ष एव प्रत्ययो भविष्यति । एवं मन्यते । प्रधानानि स्वगतेनापि धर्मेण तद्वत्त्वेन व्यपदिश्यन्ते गुणगतेनापि तत्र साधनप्रकर्षाश्रये क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययो मा भूत् स्वगते यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । नैष दोषइति । बहूनामपि दोषाणां प्रक्रमे सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः । यस्य प्रकर्षोस्तीति । संभवव्यभिचारापेक्षत्वादुपाधिनिर्देशस्येति भावः । काशिकस्येति । काशिषु भव इति ठञ्ञिठयोरेकतरः प्रत्ययः । गुणान्तरमिति । पूर्वं मूल्यान्तरदर्शनाद्गुणप्रकर्षः प्रतिपादितोऽत्र तु प्रयत्नभेददर्शनादिति विशेषः । शुक्लादिति । कृष्णे प्रतियोगिनि विवक्षिते शुक्लशब्दात्प्रत्ययो मा भूदित्यर्थः । नह्याढ्याभिरूपाविति । स्पर्द्धाहेतोर्गुणस्य शब्देनानाभ

व्यम् । न च शुक्लात्कृष्णे प्रसये उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । यदप्युच्यते अदूरविप्रकर्षे इति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । अदूरविप्रकर्षे एव स्पर्द्धा भवति । नहि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्द्धते । यदप्युच्यते । जातेर्नेति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । जननेन या प्राप्यते सा जातिः । न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः । यदप्युच्यते तिङश्चेत्सत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । साधनप्रकर्षे मा भूदिति । न कर्तव्यम् । साधनं वै द्रव्यं न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः । किं पुनरेकं शौक्ल्यमाहो स्विन्नाना । किं चातः । यद्येकं, प्रकर्षो नोपपद्यते । नहि तेनैव तस्य प्रकर्षौ

यथाच्छब्दाश्रितस्पर्द्धाहेतुप्रकर्षे तु भवत्येव प्रत्यय आढ्याभिरूपयोराढ्यः श्रेयानिति । शुक्लकृष्णयोरपि तदा भवति प्रत्यय उज्ज्वलतरोयं कृष्णाच्छुक्ल इति । न च शुक्लादिति । शुक्लतर इत्युक्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यासन्नशुक्लगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः शुक्लगुणनिमित्तद्रव्यप्रकर्षावगमादिति भावः । नहि निष्कधन इति । अदूरान्तरयोरेव संप्रधारणविषयत्वादिति भावः । जननेनेति । अयत्नलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेतत् । नित्यानां परमाण्वादीनां जननाभावात् तद्गताया जातेर्जननेनाप्राप्यत्वाद् अयत्नलभ्यश्चायमर्थः सत्तादिर्न प्रकर्षापकर्षभाक् । घटादिके च द्रव्ये यत्नेनोत्पद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयो व्यक्तिमायान्ति । यद्यपि बलाकादिगतस्य शौक्ल्यादेरयत्नलभ्यत्वं तथाप्याश्रयभेदाद् गुणस्य भेदावगमादस्ति प्रकर्षापकर्षयोगो जातेस्त्वाश्रयभेदेपि भेदाभावात्प्रकर्षापकर्षायोगः । साधनं वै द्रव्यमिति । ननु च शक्तिः साधनमस्ति च तत्प्रकर्षो यदाह साधकतमं करणमिति । नैष दोषः । पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिङन्तेन भेदस्यानवगमाद्भेदमाश्रित्य निर्देशः । न च प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रकर्षसंभवे गुणभूतसाधनप्रकर्षापेक्षाऽस्ति पचतितरामिति चोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः प्रकर्षयुक्तेऽपि साधने कदा चित् क्रियाप्रकर्षाभावात् क्रियाप्रकर्षे तु कार्यस्य कारणाव्यभिचारान्नियमेन साधनप्रकर्षानुमानात् क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययः । एको द्वौ त्रय इत्यादिकायाः संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषात् प्रकर्षाभावः । बहुत्वसंख्यायास्त्वनियतसंख्येयत्वाद्भवति प्रकर्षः । बहुतरा इति । एवमुन्मानप्रमाणपरिमाणानामपि प्रकर्षाभावो विज्ञेयः । भाष्यकारेण तु जातिप्रकर्षाभावोक्तन्यायानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तः । किं पुनरेकमिति । ननु समानधर्मोपलम्भाद्विशेषाग्रहणाच्च संशयो न चैकानेकयोर्विशेषाग्रहणम् । नैष दोषः । एकस्यापि भेदव्यवहारो दृश्यते । यथा पटुरूद्धवान् पटुरासीत् पटुतरश्चैषमः । अन्यएवायं संवृत्त इति । तथानेकस्मिन्नप्येकव्यवहारो दृश्यते । यथा भिन्नापि क्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते इत्येकोच्यते । तथा हि भवद्भिरास्यते भवन्त आसत इत्यादौ भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानि स्वसमवेतानि भिन्नान्येवासनानि । एकत्वं चाश्रित्योक्त न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति । एवं च किमेकं शौक्ल्यमाश्रयभेदात्तूपचरितभेदमुतानेकमेवेति संशयात् प्रश्न उपपन्नः । यद्येकमिति । एकत्वे जातिवद् गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः समानगुणग्रहणमिति । तुल्ये भेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्ष एवं कृष्णा-

भवति । अथ नाना, समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति । अस्त्वेकं शौक्ल्यं तत्तु विशेषवत् । किं कृतो विशेषः । अल्पत्वमहत्वकृतः । अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च । ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते नहि तेनैव तस्य प्रकर्षापकर्षौ स्त इति । गुणान्तरेण प्रच्छादनात् प्रकर्षो भविष्यति । अथवा पुनरस्तु नाना । ननु चोक्तं समानगुणग्रहणं कर्तव्यम् । शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति । न कर्त्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्द्धा भवति । न ह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम् । न च शुक्लात्कृष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम् । द्वितीयान्ताद् अतिशय्यमानात् । शुक्लमतिशेते शुक्लतरः । कृष्णमतिशेते कृष्णतरः । यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् कालोऽतिशेते कालीं कालितर इति प्राप्नोति।कालतर इति चेष्यते।तथा काली अतिशेते कालं कालतरा इति प्राप्नोति कालितरेति चेष्यते । तथा गार्ग्योऽतिशेते गर्गान् गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति चेष्यते । तथा गर्गा अतिशेरते गार्ग्यं गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते । एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः भविष्यति । कालोऽतिशेते कालतरः । काली अतिशेते कालितरा । गार्ग्यः अतिशेते गार्ग्यतरः । गर्गा अतिशेरते गर्गतराः । यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः । कुमारितरा । किशोरितरा । अव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप् प्रा-

---

त्यपेक्षोऽपीति तदपेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । ननु यस्याप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययस्य निवृत्तिर्विधेया । नैष दोषः । एकत्ववादिना यथा शौक्ल्यस्यात्मापेक्षप्रकर्षानुपपत्तिरेवं गुणान्तरापेक्षोऽपि प्रकर्षो नोपपद्यते । यथा गोत्वं नात्मापेक्षया नापि जात्यन्तरापेक्षया प्रकृष्यते गुणभेदवादी तु भेदनिबन्धनं प्रकर्षं सर्वत्रेच्छतीति तेनैव समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । विशेषवदिति । ततो विशेषाश्रयत्वादन्यत्वादुपपन्नः प्रकर्षः । अल्पत्वमहत्वकृत इति । क्वचिदाश्रयेऽल्पं शौक्ल्यं क्वचित्तु महदित्यर्थः । गुणान्तरेण प्रच्छादनादिति । संभेदात् मिश्रीकरणादित्यर्थः । यथा जात्युत्पलादिवासितायाः मल्लिकायाः । किमन्तादिति । अतिशायन इति किं प्रत्ययार्थनिर्देश आहोस्वित्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति समर्थविभक्तिप्रश्नद्वारेण विचारः । द्वितीयान्तादिति । यदा तिङन्तेन विस्पष्टार्थं विग्रहवाक्यं प्रदर्श्यते । तदा द्वितीयान्तादुत्पत्तिः । कृदन्तेन तु वाक्यप्रदर्शने षष्ठ्या भाव्यम् । शुक्लस्यातिशायन इति तदा षष्ठ्यादौ संदेहो भवति । कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् कर्मणि वा । करणे ल्युट् स्यात् कर्त्तरि वेति । अथवा द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणार्थमिति षष्ठ्यपि गृह्यते । प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या च समर्थविभक्तिः । कालितर इति । घरूपकल्पेति ह्रस्वः । गर्गतर इति प्राप्नोतीति । वृत्तावपि लुग्विधानात्संख्याविशेषसंप्रत्ययाद्बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । अव्यतिरिक्तं वय इति । प्रत्ययार्थपक्षे त्वार्थो वयः प्रतिपत्तिः वयःप्रकर्षेणैवासौ कुमारीमतिशेते न तु गुणान्तरेण तस्य विप्रकर्षाच्छाद्दी तु वयःप्र-

प्नोति। तरपोक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भविष्यति। टाबपि तर्हि न प्राप्नोति। उक्तेपि हि भवन्त्येते टाबादयः। उक्तमेतत्। स्वार्थिकाष्टाबादय इति। ङीबपि तर्हि प्राप्नोति। एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते। एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। शुक्लतरम्। शुक्लतरा। शुक्लतरः। शुक्लतरौ। शुक्लतरा इति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयता लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति। अथवा क्रियाभिधीयते। एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति। आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति। यश्च हि अतिशेते यश्चातिशय्यते उभौ तौ तस्याश्रयौ भवतः। नैष दोषः। कथं, शेतिरकर्मकः अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकश्च शेतिः। अथ यद्येवं द्वितियान्तादुत्पत्तिः। प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः। अथापि क्रिया। किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहो स्विदन्यतरस्मिन्

तिपत्तिर्नास्तीति ङीपो ऽप्रसङ्गः। स्वार्थिकत्वे तु शाब्दयेव वयः प्रतिपत्तिरिति ङीप्प्राप्तिः। तरपोक्तत्वादिति। तरपः स्वार्थिकत्वात् सर्वः प्रकृत्यर्थस्तेन द्योत्य इति भावः। ङीबपीति। टाबपवादत्वात् ङीप इति भावः। अन्ये त्वाहुः कुमारशब्दादुत्पन्नेन ङीपा प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वात्तरबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तमिति टाबेव भविष्यति। यथा यत्र तत्रेत्यादौ त्रलाधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात्तद्धितान्तात्सामयिकी प्रथमैवोत्पद्यते न सप्तमी। भाष्यकारस्तु निमित्तस्य सन्निधानादपवादेनैवात्र ङीपा भाव्यं न तु टापेति पक्षान्तरमाश्रयति। एवं तर्हि गुण इति। अतिशेतेनेनेति अतिशायनो गुणोऽभिधीयते। करणे ल्युट्। आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः। ततो व्यतिरिक्तार्थाभिधानाद्धान्ताद्वयोलक्षणङीबभावः। गुणाभिधाने कालितरइति। सामानाधिकरण्याभावाद् घादिष्विति ह्रस्वो न प्राप्नोतीति चेद्वचनाद्वैयधिकरण्येपि भविष्यति। एवमपीति। षष्ठीप्रसङ्गस्तु द्रव्यवचनाच्च चोदितः। सोयामित्यभेदस्य गुणगुणिनो सर्वदात्र विवक्षितत्वात् सत्यामपि त्वभेदविवक्षायां मञ्चादिवत् स्वलिङ्गसंख्याऽपरित्यागप्रसङ्गः। माश्रयत इति। विशेषणानां चाजातेरिति वचनात् तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकारायोपात्ताः शेषभूताः शुक्लादयो गुणा गृह्यन्ते। अथवा क्रियेति। अतिशयोऽतिशायनमिति भावे ल्युड्विधानात्। आश्रयौ भवत इति। उभयोर्निर्वर्तकत्वादिति भावः। अकर्मका अपीति। अर्थान्तरवृत्तित्वात् कर्मापदिष्टा इति। अतिशयक्रियाकर्तर्येव समवेता नतु कर्मणीति कर्माश्रयलिङ्गसंख्याभाव इत्युक्तं भवति। कर्मापदिष्टा इति। द्विवचनमिह कर्मापदिष्टो विधिः कर्माश्रित्य तस्य चोदितत्वात्। आश्रयतो

पक्षे भूयः सूत्रं कर्त्तव्यम् । गतामिसाह । कथम् । यदा तावद् द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः । तदा कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र ल्युड् भविष्यति । यदा गुणोभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव । यदापि क्रिया तदापि न्यायसिद्धमेव । अथवाऽतिशाययतीत्यतिशायनम् । कः प्रयोज्यार्थः । गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति । गुणी वा गुणान् प्रयोजयति । कः पुनरिह शेत्यर्थः । इह या यत्र भवति शेते ऽसौ तत्र । गुणाश्च गुणिनि शेरते । शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोयं समीक्षितः । शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थे ब्रवीमि ते ॥ गुणी वा गुणसंयोगाद् गुणो वा गुणिनी यदि । अभिव्यज्यते संयोगात्कारितार्थो भविष्यति ॥ इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणि अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादातिशायिकः । प्राप्नोति आतिशायिकेन बहुव्रीहावुक्तम् * । किमुक्तम् । पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति । उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाढ्यतराद्यर्थ इति । इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि । तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे तरबन्ते । द्वयोस्तरबन्तयोरेकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति । शुक्लशब्दादेव चेष्येत । शुक्लतरस्य शुक्लभा-

---

लिङ्गवचनानीत्यत्र समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः । ल्युट् भविष्यतीति । कर्तृसाधनः । कः प्रयोज्यार्थ इति । अचेतनत्वाद् गुणानां प्रयोजकत्वानुपपत्तिं मन्यते गुणा गुणिनमिति । अस्माभिः प्रकृष्टैस्त्वमतिशेष्वेति तत्समर्थाचरणलक्षणश्चाचेतनानामपि प्रयोजकव्यापार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितम् । कः पुनरिति । शेतेरनेकार्थत्वात्प्रश्नः । यो यत्रेति । स्थानार्थः । शेतिर्यथा जलाशय इत्यत्रेति भावः । गुणा गुणिनीति । अवतिष्ठन्त इत्यर्थः । तान् गुणान् गुण्यतिशाययति अतिशयेनावस्थापयतीत्यर्थः । पूर्वं गुणानां प्रयोजकत्वमुक्तं पश्चाद् गुणिनः शेत्यर्थ इति । प्रकृत्यर्थोऽन्यर्थोपि चात्र गृह्यत इत्यर्थः । शेत्यर्थे नास्तीति । तस्य प्रसिद्धत्वात् गुणी वेति । गुणसंबन्धाद् गुणवानतिशेते गुणि संबन्धाद् गुणो वा । अभिव्यज्येतेति । प्रकृष्टत्वे नेति भावः । कारितार्थइति । गुणो गुणिनमतिशाययति गुण्यपि गुणमित्यस्ति ण्यर्थोपपत्तिः । परत्वादिति । सूक्ष्मतरवस्त्र इति प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतर इति चेष्यते । प्रकर्षस्यान्यपदार्थं प्रति विशेषणत्वस्य च युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तिः । आतिशयिकादिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । उत्तरपदातिशय इति । परविप्रतिषेधेन तत्र स्वरे विशेषस्तरबन्तेन समासे बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बह्वाढ्यतरशब्दोन्तोदात्तो भवति । बहुव्रीहेस्तरपि सति तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वान्मध्योदात्तत्वप्रसङ्गस्तथा कपि विशेषो बह्वाढ्यतरक इति तरबन्तेन समासे भवति । बहुव्रीहेस्तरपि बह्वाढ्यकतर इति स्यात् । यदा त्वत्रैव पूर्वपदार्थातिशयस्तदा बहुव्रीहौ कृते तरब्वेदितव्यः । प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति । अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशस्तत्र प्रथममप्रकर्षयुक्तं मध्यमं पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यन्तु प्रकर्षयुक्तमेवेति योज्यम् । तत्रेति । पूर्वापेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्लतरत्वं तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापे-

वात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम् * । शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययो विज्ञायते । शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोस्ति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । नैतद्विवदामहे शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोस्ति नास्तीति किं तर्हि शुक्लतरशब्दोप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति * । तदन्तादातिशायिकान्तात्स्वार्थे छन्दसि आतिशायिको दृश्यते । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । एवं तर्हि मध्यमात् शुक्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या । मध्यमश्च शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः परमपेक्ष्य न्यूनः । न च न्यूनः प्रवर्त्तते । अथ वा उत्पद्यतां लुग्भविष्यति । वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम् । न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् । केन तर्हि, तमपा । पूर्वेण स्पर्द्धमानो यो मध्यमो लभते सितः । परस्मिन् न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्त्तते ॥ अपेक्ष्ये मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः । परस्मिन्न्यूनतामेति यथामासः स्थिते नृपे ॥ अस्तु वापि तररतरमान्नापशब्दो भविष्यति । वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यताम् ॥

क्षया प्रकर्षविवक्षायां तरबन्तात्तरबुत्पत्तिप्रसङ्गः । शुक्लतरस्येति । न्यूनमध्यमोत्कृष्टानां सर्वेषां शौक्ल्यसम्भवाच्छुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरबुत्पत्स्यत इत्यर्थः । शुक्लतरशब्द इति । शुक्लतरशब्दो वाचको यस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वेनास्तीत्यर्थः । उत्पत्तिः प्राप्नोतीति । अनिष्टमपि प्राप्नोति सत्यामपीष्टसिद्धावित्यर्थः । श्रेष्ठतमायेति । श्रेष्ठायेत्यर्थः । मध्यमादिति । मध्यमवाचिनः शुक्लादन्त्येभिधेये प्रत्ययो वक्तव्यः । शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति । अनेन च वक्तव्येन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तृतीयशुक्लवाचिनः शुक्लतरशब्दादुत्पत्तिर्बाध्यते । मध्यमश्च शुक्लः पूर्वापेक्षया शुक्लतरो भवति । तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्ल एव भवति न शुक्लतर इति शुक्लशब्दादेव मध्यमशुक्लवाचिनः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । न च न्यूनः प्रवर्त्तत इति स्वगतप्रकर्षापेक्षायां तद्धितोत्पत्तावित्यर्थः । ततश्च पूर्वमतद्धितान्त एव शुक्लशब्दस्तृतीये शुक्लेभिधेये प्रत्ययमुत्पादयति । लुग्भविष्यतीति । गतार्थत्वादप्रयोग एव लुक् । एकेनैव तरपा आद्यमध्यमशुक्लापेक्षतृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात् । न चेति । शुक्लतरतरशब्दस्य प्रयोगाभावादवाचकत्वम् । न खल्वपीति । यदि तावत् त्रयाणामन्यतमस्य प्रकर्षो विवक्ष्यते तदा शुक्लतममिति भाव्यम् । न तु शुक्लतरमित्यर्थे पूर्वमनपेक्ष्य द्वयोरन्यतरस्य प्रकर्षविवक्षा तदा पूर्वानपेक्षायां मध्यमं शुक्लमेव भवति न तु शुक्लतरमिति । शुक्लशब्दादेवोत्पत्तिः सिद्धा शुक्लतर इति न कश्चिद्दोषः । पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः । पूर्वेणेति । सितः शुक्लः पूर्वेण स्पर्द्धमानस्तदपेक्षयोत्तरः प्रकर्षं लभते । तृतीयापेक्षया न्यून एवेत्यर्थः । अपेक्ष्येति । पूर्वेण समानार्थो दृष्टान्तोपादानाय तु पुनरुक्तः । नापशब्द इति । गतार्थत्वात् लुग्भावात् वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्य इति । त्वं मन्यसे तदा शुक्लतरतरमिति यदि वाचकस्ततः प्रयुज्यतां न तु वाचकस्तस्मान्न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥ द्विवचनइत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ । अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोभिरूपतरः । यदि पुनर्द्व्यर्थोपपद इत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः । विभज्योपपदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । इहापि सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति द्व्यर्थोपपद इत्येव सिद्धम् । नैवंजातीयिका द्व्यर्थता शक्या विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति । अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्तव्यम् । यो हि बहूनां विभागस्तदर्थम् । सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुरा अभिरूपतरा इति । तर्हि द्व्यर्थोपपदइति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं

द्विवचन ॥ द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम् । निपातनाद्भजे विपूर्वाद् यत्प्रत्ययो द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः । तस्मिन् सति तिङन्तात्सुबन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ भवतः । तच्चोपपदं विग्रहवाक्यएव प्रयुज्यते । वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यं प्रयुज्यते । एवं चोपपदग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तत्रेदं न सिध्यतीति । पारिभाषिकद्विवचनाश्रयपूर्वपक्षः । अर्थाश्रयस्तूत्तरपक्षः । अस्माकं चेति । अस्मदो द्वयोश्चैकस्मिन् बहुवद्भावः । यदि पुनरिति । पूर्वोक्तेषूदाहरणेषु क्वचिद्राशिद्वयापेक्षस्य क्वचिदर्थद्वयापेक्षस्य द्व्यर्थस्य विद्यमानत्वात्प्रत्ययः सिद्ध इति भावः । इहापीति । सांकाश्यकपाटलिपुत्रकराशिद्वयसंभवात् । सांकाश्यकानामिति । अत्रापि राशिद्वयस्य सद्भावात्तरप् स्यात् । सांकाश्यकावयवः समुदायः सांकाश्यकशब्देनोच्यते पाटलिपुत्रकावयवश्च पाटलिपुत्रकशब्देनोच्यते । एवं निर्द्धारणमुपपद्यते । बहूनां विभाग इति । बहूनां राशीनां मध्यादेकस्य राशेर्यत्र विभागः तत्र राशित्रयादिसद्भावात्तरब्न स्यात् । तर्हीति । ननु नैवंजातीयिका द्व्यर्थतेत्यादिनातिप्रसङ्गोद्भावनेनास्य पक्षस्य दूषितत्वात्कथं पुनरङ्गीकरणम् । नैष दोषः । इह राशिद्वयापेक्षां द्व्यर्थतामाश्रित्याचार्यदेशीयेन यदि पुनरित्याद्युक्तं तत्रायमप्यर्थ इति च । तत आचार्येणैवंजातीयिकेति राशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता दूषिता । ततोन्या द्व्यर्थताचार्य्यस्याभिमतेति ज्ञात्वा शिष्य आह तर्हीति । आचार्य्य आह । न वक्तव्यमिति । इयमाचार्य्यस्य द्व्यर्थताभिमता । इह दन्तोष्ठस्य पाणिपादस्येति तिरोहितावयवभेदः समूहः समासार्थः । तत्रैतस्यां वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपादायित्वाद्वृत्तिपदस्य परित्यक्तभेदाङ्गीकृताभेदलक्षणकत्वसंख्यदन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रया द्व्यर्थतास्ति । यदा त्वितरेतरयोगद्वन्द्वस्तदावयवार्थभेदसद्भावाद् द्व्यर्थता नास्तीति तरब्न भवति प्लक्षन्यग्रोधानां प्लक्षाः स्निग्धतमा इति । अस्माकं च देवदत्तस्य चेत्यत्राप्यर्थद्वयसद्भावादस्ति द्व्यर्थत्वम् । सांकाश्यकानां च पाटलिपुत्रकाः अभिरूपतमा इत्यपरित्यक्तभेदाः समूहिनशब्देन प्रत्याय्यन्ते न च राशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता शब्देन प्रतिपादिता राशिद्वयस्याप्रयोगादिति द्व्यर्थताभावात्तरबभावः । अथात्र यतश्च निर्द्धारणमिति कथं षष्ठी यावता पञ्चमीविभक्तइति पञ्चम्या तदपवादेन भाव्यम् । नैष दोष । सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागोस्तीति विभक्तग्रह-

पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते इति वचनं द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति । तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानम् ॥ तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । परुद्भवान् पटुरासीत् । पटुतरश्चैषम इति । सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् ॥ सिद्धमेतत् । कथम् । गुणप्रधानत्वाद् गुणप्रधानोयं निर्देशः क्रियते । गुणान्तरयोगाचान्यत्वं भवति । तमेव गुणान्तरयुक्तं वक्तारो भवन्ति । अन्यो भवान् संवृत्त इति ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥५८॥ एवकारः किमर्थः।नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायते अजादी गुणवचनादेवेति। मैवं विज्ञायि अजादौ एव गुणवचनादिति । किं च स्यात् । न व्यञ्जनादी गुणवचनात्स्याताम् ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ इदमयुक्तम् । किमत्रायुक्तम् अजादी गुणवचनादेवेत्युक्त्वा अगुणवचनानामपि अजाद्योरादेशा उच्यन्ते । नैष दोषः । एतदेव

णसामर्थ्याद्यत्र विभाग एव शब्देन प्रतिपाद्यते स एव पञ्चम्या विषयः स एव च विभज्योपपदनिमित्तस्य प्रत्ययस्य । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति । समुदायशब्दप्रयोगे तु गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्येवमादौ विभागाविभागसंभवान्न पञ्चमी नापि तरप्प्रत्ययो निर्द्धारणाश्रये तु षष्ठीसप्तम्यौ भवतो यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रयसंनिधाने निर्द्धारणं भवतीति तत्रैव षष्ठीसमासनिषेधो भवति । इह तु नागानामुत्तमो नागोत्तम इति त्रयसंनिधानाभावात्संबन्धसामान्ये षष्ठीति समासो भवत्येव । सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्रापि शब्देन समुदायस्य प्रतिपादनाद्विभज्यमानस्य द्विरुपादानाद्विभागाविभागसद्भावाद्विभागविषयकार्याभावः । प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य विप्रकर्षआक्षिप्ते विभज्यग्रहणादिहाप्यवधारणमाश्रीयते । तेन समुदायशब्दउच्चार्यमाणे विभज्योपपदनिमित्तप्रत्ययाप्रसङ्गः । परुद्भवानिति । पाटवस्यातिशयेपि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाद् गुणिन एकत्वात्तस्यैव प्रतियोगित्वायोगात् प्रकर्षप्रत्ययाप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । यद्यपि शब्देन गुणी प्राधान्येनोच्यते तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तां प्रति गुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादित्युच्यते । तत्र गुणभेदेन गुणिना भेदारोपादुपपन्नो भेदाश्रयप्रकर्षो निमित्तः प्रत्ययः ॥ ५७ ॥

अजादी ॥ नियमार्थ इति । अन्यथा प्रकर्षेऽजाद्योर्विधानादप्रकर्षे विधिः स्यात् । सिद्धे विधिरिति । स्वरितत्वादतिशायनस्यानुवर्त्तनात्तत्रैव पुनर्विधानं नियमार्थम् ॥ ५८ ॥

प्रशस्य॥ एवमपीति। अन्यथा तरप्तमपोरादेशविधानं स्यादिति न ज्ञापकं स्यादजादिभावस्य । यदि पुनरिति । अजादी इत्यत्रानुवर्त्य प्रशस्यशब्दादजादी भवतः आदेशश्चेत्येवं व्याख्यानात् । व्यञ्जनादी इति। विशेषविहिताभ्यामजादिभ्यां बाधनात् । ज्ञापकत्वे तु नियमाप्रवृत्तिज्ञापनात् स्वशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानाद् व्यञ्जनाद्योर्बाधस्याप्रसङ्गः । द्विवचन-

ज्ञापयति भवत एतेभ्योऽगुणवचनेभ्योऽपि अजादी इति । यदयमजाद्योः परतः आदेशान् शास्ति । एवमपि तयोरिति वक्तव्यं स्यात् । तयोः परत इति । यदि पुनरयं विधिर्ज्ञायते नैवं शक्यं व्यञ्जनादी हि न स्याताम् । उपाधीनां च संकरः स्यात् । पुनर्विधानादजाद्योः । ननु चैते विशेषा अनुवर्त्तेरन् । यद्यप्येते अनुवर्त्तेरन् । व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम् । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्यो ऽगुणवचनेभ्यो ऽप्यजादी इति । यदयमजाद्योरादेशं शास्ति । ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । अजादी गुणवचनादेवेति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥

प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥ स्त्रीलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन चानेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च । पुंनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचनबहु-

---

विभज्योपपदे ईयसुनन्यत्रेष्ठन्नित्युपाधिसंकरो न भवति । ननु चैतइति । अतिशायनइष्ठन् द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्नित्यनुवर्त्तिष्यतइत्यर्थः । व्यञ्जनादी तर्हीति । यदि च तरप्तमपावनुवर्त्तेयातां तदा तयोरपि श्रादय आदेशाः स्युः । तस्मात्तौ नानुवर्त्त्यौ । ततश्च विशेषविहिताभ्यां तयोर्बाधप्रसङ्ग एव । आचार्यप्रवृत्तिरिति । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेण अजादिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षादन्यथा पुनरपि व्यञ्जनाद्योर्बाधः स्यात् । क्व प्रकृतमिति । अजाद्योरिति सप्तम्यन्तं न प्रकृतं यत्तु प्रकृतमजादी इति न तदेवात्र सम्बध्यतइति प्रश्नः । अर्थादिति । सामर्थ्यादित्यर्थः । ननु चाजादी इति यथाश्रुतविभक्तिसम्बन्धे अजादिविधानार्थे सम्भवति कथं विभक्तिविपरिणामः शक्य आश्रयितुम् । नैष दोषः । प्रशस्यस्येति षष्ठीश्रवणात् स्थान्यादेशभावावगमादादेशस्य विधीयमानत्वात् प्राधान्यं प्रतीयते । तत्राजादी इत्यनुवर्त्तनादादेशविधौ प्रत्यययोर्गुणभावः । ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः । विभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते । तस्य पूर्वशक्तित्यागेन शक्त्यन्तरोपजनेन विपरिणामव्यवहारः । प्रातिपदिकार्थ एव हि नानाशक्तियोगात् कर्मादिशब्दवाच्य इति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तरवाच्यः । अथ वा तात्त्विकेऽपि भेदे शब्दस्य सारूप्यात्तत्त्वाध्यवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययत्यागोपादानाभ्यां प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारोऽवसीयते । विभक्तेस्तूपचरितो विपरिणामव्यवहारः । नहि प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरिणामसम्भवः ॥६०॥

प्रशंसा ॥ इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तदङ्गत्वाच्च प्रकृतेः प्रधानेन प्रशंसायाः सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात्तस्याः प्रत्ययार्थत्वं मत्वाह स्त्रीलिङ्गेनायमिति । ततश्च पटोः प्रशंसा पटुरूपेति प्राप्नोति । अथ पटुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्याप्रसङ्गः

वचनान्ताच्च न स्यात् । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषण-मेतत् । प्रशंसायां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्रूपब्भवति । कस्मिन्नर्थे, स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात् तिङ्प्रकृतेरप्रभाववचनम् *। प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृते रूपपोऽभावो वक्तव्यः । पचतिरूपं पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति । सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति । एका च क्रिया । द्रव्यप्रधानं नाम । कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्यप्रधानं नामेति । यत्क्रियां पृष्टः तिङाचष्टे किं देवदत्तः करोति । पचतीति । द्रव्यं पृष्टः कृताचष्टे कतरो

कस्मान्न चोदितः । तत्र केचिदाहुः दोषोपलक्षणार्थैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः । सोऽयमित्यभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं भविष्यति । भेदविवक्षा तु तथा लक्षणाप्रयोगाभावान्न क्रियते । यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यतिशायनप्रत्ययान्तवदभिमतलिङ्गवचनयोगाद्दोषाभावः । अत्राहुः । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहात् न्याय्यत्वादयं परिहारो भाष्यकारेण नाश्रितः । अन्ये त्वाहुः । प्रशंसामात्रे प्रत्ययविधानादन्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यम् । पश्चात्सोऽयमित्यभिसंबन्धात्तद्वदभिधानेऽप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययो न निवर्तेत प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे च कुमारिरूपंप्रत्यव्यतिरिक्तं वय इति ङीप् कस्मान्न भवति कुमारीशब्दादुत्पन्नेन ङीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाद्रूपबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टाबेव क्रियते । ननु ङीपैव तदभिव्यक्तमिति टाप्न प्राप्नोति । नैतदस्ति । कुमारिरूप इत्युच्यमाने कुटीरादिवल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत । तस्मादवश्यमभिव्यङ्क्तव्यं स्त्रीत्वमिति टाबुत्पद्यते । अयमेव च परिहार आतिशायिकप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वपक्षे कुमारितरेत्यादावभिधानीयः । तिङ्प्रकृतेरिति । तिङ् प्रकृतिर्यस्य रूपपः ततः परस्या विभक्तेरप्रभावो वक्तव्यः । एका च क्रियेति । आख्यातशब्दात् क्रियाभेदस्यानवगमात् क्रियाया एकत्वमुच्यते । भवद्भिरास्यत इत्यादौ तु केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनादर्शनात् । पचतः पचन्तीत्यादौ लकारवाच्यकर्तृसमवेतद्वित्वबहुत्वाश्रयो वचनभेद इति न ततः क्रियाभेदसिद्धिः । एकत्वाच्च क्रियाया रूपप्प्रत्ययान्ताद्द्विवचनबहुवचनाभावः । द्रव्यप्रधानं नामेति । प्रसङ्गेनोक्तं नत्वस्य कश्चित्प्रकृतोपयोगः । किं च देवदत्तः करोतीति । करोतिरत्र क्रियासामान्यवचनः । तत्र विशेषपरिज्ञानाय किंशब्दः क्रियाविशेषणं प्रवर्त्तते क्रियाविशेषणत्वाच्च किमित्येतद्द्वितीयान्तं नपुंसकं च । प्रकरणादिवशाच्च क्रियाप्रश्नावगतिः । गुणद्रव्यविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् । वायकः किं शुक्लं वस्त्रं करोत्यथ कृष्णं तथा किं शाटकं करोत्यथ प्रावारकमिति । केचित्तु क्रियाप्रश्नेऽप्यभूततद्भाववचनं करोतिं मन्यन्ते किं करोति कां क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । तत्राख्यातवति प्रश्नवाक्ये प्रकरणादिवशात् क्रियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवोत्तरोपादानात्कालसंख्यासाधनोपग्रहाभिधानेऽप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः । एकपदोपात्तार्थापेक्षया च क्रियाप्रधानत्वमभिधीयते । व्रीहीनवहन्तीत्यादौ व्रीहिद्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातस्याप्राधान्यम् । अथ वा यद्यप्यर्थे व्रीहीणां प्राधान्यं तथापि साध्यत्वात् क्रियायाः शाब्दं

देवदत्तो यः कारको हारक इति । यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिद्ध्यन्ति।पचतः पचन्तीति।नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि । इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति । पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति । तिङोक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य न भविष्यति । एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति समयाद् भविष्यति । द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते । तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः । एवमपि नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । वृषलादिभ्य उपसंख्यानम् * । वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वृषलरूपः दस्यरूप इति सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्यवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्यइति वक्तव्यम् । वृष-

---

प्राधान्यं न तु व्रीहीणां साधनत्वात् । द्रव्यं पृष्ट इति । यद्यपि यः पचतीति तिङन्तेना-।पि उत्तरं भवति तथापि सर्वनाम्ना परामृश्य पाकक्रियाया यः कर्ता स देवदत्त इत्य-भिधानात् केवलेनाख्यातेनोत्तरस्यादानादाख्यातस्य साधनप्रधानत्वाप्रसङ्गः । पदान्त-रेण हि द्रव्योपलक्षणाय गुणभावं क्रिया नीयते । यदि तर्हीति । क्रियागतसंख्यापेक्षं वचनभेदं मन्यते ! नैतानीति । लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसंख्यापेक्षो वचनभेद इत्य-र्थः । तिङोक्तत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् । एकवचनमपीति । पचति-रूपमित्यत्र तिङोक्तत्वादिति भावः । समयादिति । परश्चेति नियमान्न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येत्येवरूपात् । द्विवचनबहुवचनान्यपीति । तैरपि समयस्य परिपालनात् । य-द्यपि प्राथम्यादेकवचनेनैव समयः पाल्यइति परिहारसंभवः तथापि परिहारान्तर-माह एकवचनामिति । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यम् । द्वयोर्द्विवचनमित्येव कर्तव्यम् । तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयो भवन्तीति संख्या-निरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति । तस्य द्वित्वबहुत्वयोर्द्विचनबहुवचनयोरपवादयोर्वि-धानादेकत्ववत्यर्थे अभेदैकत्ववति च संख्यारहिते ऽव्ययाद्यर्थे चावस्थितमेकवचन-म । तस्मादेकवचनेनैवात्र समयः पाल्यते न तु द्विवचबहुवचनाभ्यां तिङोक्ताभ्या-मित्यर्थः । लिङ्गमशिष्यमिति । शास्त्रोपदेशेन विनापि सिद्धिर्लिङ्गस्य लोकव्यवहार-गम्या । वृषलादिभ्य इति । वृषलादीनां निकृष्टत्वादुत्कृष्टविषयत्वाच्च प्रशंसायास्तत्रा-भावं मन्यते । न्यासान्तरेण सिद्धिं मत्वाह सिद्धं त्विति । ननु प्रशंसायामित्येव सि-द्धः प्रत्ययः सर्वस्य हि वस्तुनः स्वव्यापारे ऽतिशयात् प्रशंसा क्रियते वृषलादीनाम-प्यसावस्ति । एवं तर्हि यदा निन्दाप्रातिपादनाय चोररूप इत्युच्यते तदा प्रत्ययाप्रसङ्गा-द्व्यापकं वैस्पष्ट्यग्रहणमेवं कर्त्तव्यम् । सत्येव पाटवादेर्वैस्पष्ट्ये प्रशंसासद्भावाद् वि-वक्षावशाच्च येषामेव प्रशंसावाचित्वं तेषामेव निन्दावचनत्वं दृश्यते । यथा राक्षस इति । पुरुषातिशयप्रतिपादने प्रशंसा गम्यते । निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निन्दा । अथ तमबादीनां रूपपश्च को विषयविभागः । यावता अतिशयनमपि पूजा निन्दाविषयः । पटुतमः पापीयानिति । रूपप्प्रत्यययोऽप्युभयविषयः । पटुरूपः चोररूप इति । उच्यते ।

लरूपोयमप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपोयमप्ययमक्ष्णोरञ्जनं हरेत् । दस्युरूपोयमप्ययं धावता लोहितं पिबेत् ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः * । ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकल्पः । पटुकल्पौ । पटुकल्पा इति । एकोयमर्थः ईषदसमाप्तिर्नाम । तस्यैकत्वाद् एकवचनं प्राप्नोति । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम् *। सिद्धमेतत् । कथम् । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । ईषदसमाप्तौ यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कल्पबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते । प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः * । प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । पयस्कल्पा यवागूरिति । सिद्धं तु तत्संबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । तत्संबन्धे ईषदसमाप्तिसंबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु

अतिशायनं समानप्रतियोग्यपेक्षं वैरूप्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयविभागः । अप्ययं पलाण्डुनेत्यादौ गर्हार्थोपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः ॥ ६६ ॥

ईषदस ॥ प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीषदसमाप्तेर्मत्वाह ईषदसमाप्ताविति । ईषदसमाप्तौ यथेष्टं लिङ्गवचनासिद्धिरित्यर्थः । एकवचनमिति । एकत्वादीषदसमाप्तेः । षष्ठीप्रसङ्गं तु न चोदयति । गुणगुणिनोरिह सर्वदा सोयमित्यभेदसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् भेदनिबन्धनायाः षष्ठ्या अप्रसङ्गात् । यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति लिङ्गवचनदोषोपि नास्ति । नैवं शक्यम् । इह गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडा द्राक्षेति । यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा बहुगुड इति न सिध्यति । अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति । का पुनर्द्राक्षायां गुडस्येषदसमाप्तिर्येन माधुर्येण गुणेन द्राक्षायां गुडशब्दो वर्त्तते तस्येषदसमाप्त्या गुडस्येषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति । उभयानुग्रहादेव हि प्रकृतिरप्यनुगृहीता भवति प्रत्ययोपि द्योतकत्वात्तस्यैव च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति । यत्र तु नेष्यते तत्र णचः स्त्रियामञिति ज्ञापकेन तदतिवृत्तिरिति वक्ष्यते । प्रकृत्यर्थे चेदिति । ननु गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुड इयं द्राक्षेत्यभेदविवक्षायां गुडादयो द्राक्षायां वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्तीति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनोपपत्तौ नास्त्यव्याप्तिदोषः । नैतदस्ति । गुडादयः शब्दाइवार्थाभ्यन्तरीकरणेन सोयमित्यभेदसम्बन्धेन द्राक्षादिषु वर्त्तमाना अपरित्यक्तस्वलिङ्गसंख्या एव वर्तन्ते तत्र बहुगुडो द्राक्षेत्यादि सिध्यति । गुणशब्देभ्यश्च पट्वादिभ्यः कल्पादिषु दोषाभावो जातिशब्देभ्यस्तु कल्पादिषु भिन्नलिङ्गसंख्यजात्यभिधाने गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ दोषः । सिद्धं त्विति । यद्यप्युत्तरशब्दः समासावयवे रूढस्तथापीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्य भावात् प्रत्ययार्थविशेषवाचिनि द्राक्षादिपदे यौगिको वर्त्तते तेन गुडादिभ्य उपमानवाचिभ्य उपमेये द्राक्षादौ प्रत्यय इत्युक्तं

चोक्तमीषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। परिहृतमेतत् प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धमिति। ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति। यदयं णचः स्त्रियामञिति स्त्रीग्रहणं करोति। यद्येतज्ज्ञाप्यते बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति। अत्रापि प्राप्नोति। नाप्यतिवर्त्तन्ते। किं पुनरिहोदाहरणम्। पटुकल्पो मृदुकल्प इति। नैतदस्ति। निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा विसमाप्तिर्वा भवति। गुणश्चानिर्ज्ञातः। इदं तर्हि गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति। द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम्। इदं तर्हि कृतकल्पम्। भुक्तकल्पम्। पीतकल्पम्। क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः क्तस्य भूतकाललक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् *। क्तान्तात्प्रत्ययविधेरनुपप-

---

भवति। गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्ता गुडकल्पेति। यद्यप्युपमानग्रहणं नोपात्तं तथापि सामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभावश्चाश्रीयते। पट्वादिभ्योऽपि यत्रैव प्रत्ययोत्पत्तिर्यस्य परिपूर्णपाटवं स लोके पटुरिति प्रसिद्धः तेन तुल्य ईषदसमाप्तः पटुकल्पो देवदत्त इति तत्सम्बन्ध इति वचनादीषत्साहश्ये प्रत्ययाभावः। सिध्यतीति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे बहुगुडो द्राक्षेत्यादि न सिध्यति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनप्रसङ्गात्तथाप्युक्तदोषपरिहारात् सिध्यतीत्युक्तम्। स्त्रीग्रहणमिति। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे भावे णचो विधानात्तदन्तादञ्प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् स्त्रियामेव भविष्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्तव्यम्। तत्क्रियमाणं लिङ्गवचनातिवृत्तिं ज्ञापयति नापीति। उत्तरसूत्रे तुग्रहणाद्वक्ष्यमाणनियमार्थात्प्रकृतेर्ये लिङ्गवचने ते एव बहुच्युत्पन्ने भवतः। अथ वा स्त्रीग्रहणेनानुवृत्तिनियमाभावो ज्ञाप्यते इत्यनुवृत्त्यतिवृत्ती यथाप्रयोगं भवतः। अथ वा कासूगोणीभ्यां ष्टरजिति चित्करणेन स्त्रियां ङीषर्थेनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यत इत्युभयसिद्धिः। किं पुनरिति। गुणशब्दानामनुक्तपरिमाणविषयत्वाद् गुणसम्बन्धमात्रेण मन्दमध्यमोत्कृष्टगुणे सर्वत्र वर्त्तनादीषदसमाप्तेरभावं मत्वा प्रश्नः। निर्ज्ञातस्येति। अयमेवेत्येवं निश्चितस्येत्यर्थः। विसमाप्तिश्चेति। नञर्थे विशब्दः। गुणश्चानिर्ज्ञात इति। इयदेव पाटवमितीयत्तया न ज्ञायते गुणः। द्रव्यमिदानीमुपन्यस्यति इदं तर्हीति। नन्वत्र न गुडादय ईषदसमाप्ताः किं तर्हि द्राक्षादय इति द्राक्षादिभ्य एव प्रत्ययेन भाव्यम्। नैष दोषः। तत्रैवार्थमभ्यन्तरीयदपेक्षया परस्येषदसमाप्तिर्भवति तद्वाचिनः प्रत्ययेन भाव्यम्। तत्रैवार्थमभ्यन्तरीकृत्याभेदोपचाराद् गुड इव गुडो द्राक्षेति माधुर्याद् द्राक्षायां गुडत्वस्यारोपाद्धारोपनिमित्तस्य माधुर्यस्येषदसमाप्तत्वाद् गुडादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। द्रव्यमपीति। इयता माधुर्येण द्राक्षा गुड उच्यते इत्येवमपरिज्ञानाद्देशभेदेन च गुडस्य भेदात्कं गुडमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईषदसमाप्ता उच्यत इत्येवमपरिज्ञानम्। कृतकल्पमिति। आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति प्रत्ययविधानादस्तिक्रियाया ईषदसमाप्तिरुपाधिरिति भावः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह क्तान्तादिति। क्रियाफलनिवृत्तौ क्रियापवर्गो भवति सति च क्रियापवर्गे कुतः क्रियाया ईषदसमाप्तिरित्यर्थः। सिद्धं त्विति। भवि-

प्तिः। किं कारणम्। क्तस्य भूतकाललक्षणत्वाद् भूतकाललक्षणः क्तः। कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात्। अविसमाप्तिवचनाश्च कल्पादयः। न चास्तिसंभवो यद्भूतकालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति। सिद्धं तु आशंसायां भूतवद्वचनात् *। सिमेतत्। कथम्। आशंसायां भूतवच्चेति एवमत्र क्तो भविष्यति। इदं चाप्युदाहरणं पटुकल्पो मृदुकल्प इति। ननु चोक्तं निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञात इति। लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम्। तद्यथा। पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते यो लघुनोपायेनार्थान् साधयति। पटुकल्पोऽयमित्युच्यते। यो न तथा साधयति। इदं चाप्युदाहरणम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति। ननु चोक्तं द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातमिति। लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम्॥

विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ॥ ६८॥ विभाषाग्रहणं किमर्थम्। विभाषा बहुज्यथा स्याद् बहुचा मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कल्पादयोपि यथा स्युरिति। ननु च बहुजप्युच्यते कल्पादयोप्युच्यन्ते। तदु-

---

ष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशंसमानत्वादित्यर्थः। ञीतः क्तो मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानकालविषयक्तान्तादपि प्रत्ययैर्भाव्यं ज्ञातकल्पं पूजितकल्पमिति। तथा तङन्तादपि पचतिकल्पमिति। यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि कल्पादयो भवन्ति। कृतकल्पं वस्त्रमिति। एवञ्च कृताकृतादय एकदेशकरणाकरणाश्रयाः प्रयोगा उपपन्नाः। सकलक्रियापवर्गाश्रयभूतकालविषयक्तप्रत्ययापेक्षे तु चोद्यप्रतिसमाधाने। एवञ्च कालत्रयविषयेभ्यस्तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भवन्ति। पचतिकल्पं पक्ष्यतिकल्पमपाक्षीत्कल्पमिति। लोकत इति। यावता माधुर्येण लोके द्राक्षायां गुडव्यवहारस्तावदाश्रय ईषदसमाप्तिसम्भवः। अथवा गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद् गुडजात्यभावाच्चेषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायां गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोगः॥ ६७॥

विभाषा॥ अथ सुब्ग्रहणमिति। सुबन्तस्य प्रियकुत्सनादिषु वर्तनादर्थलभ्यं सुबन्तत्वमिति प्रश्नः। प्रातिपदिकान्मा भूदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनात् प्रातिपदिकमपि स्वार्थादिपञ्चके प्रवर्त्तमानं प्रियकुत्सनादिषु प्रवर्त्तत इति ततोपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः। नास्त्यत्र विशेष इति। ननु सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां बहुसेच इत्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः सिध्यति। प्रातिपदिकात्तूत्पत्तौ षत्वप्रसङ्गः। नैष दोषः। सुबन्तादुत्पत्ताववश्यं पदसंज्ञानिबन्धनकुत्वादिनिषेधार्थो यत्नः कर्त्तव्यः। बहुच् पूर्वस्य लुमता लुप्ते पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमिति तन्नियमार्थं पदादिविधावेव च न पदान्तविधाविति। एवं च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ यत्नः करिष्यते। सात्पदाद्योर्बहुचश्चेति। अत एव तुल्यन्यायतया सुप प्रा-

भयं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणे ऽनवकाशो
बहुच् कल्पादीन् बाधेत। कल्पादयोऽप्यनवकाशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति। सावकाशाः
कल्पादयः । कोऽवकाशः । तिङन्तान्यवकाशः । अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम् । सुब-
न्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्। प्रातिपादिकान्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नास्त्य-
त्र विशेषः। सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा। यद्येवमिहापि नार्थः सुब्ग्रहणेन
सुप आत्मनः क्यजिति । इहापि नास्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिप-
दिकाद्वा । अयमस्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा
सिद्धा भवति । प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु
च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा । कथम् । आरभ्यते नः क्य इति ।
तच्चावश्यं वक्तव्यम् । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादु-
त्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा
स्यात् तिङन्तान्मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। ङ्याप्प्रातिपदिका-
दिति वर्त्तते । अत उत्तरं पठति । बहुचि सुब्ग्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् * ।
बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत । नैतदस्ति प्रयोज-
नम् । प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चे-
ति। एवं तर्हि बहुचि सुब्ग्रहणं पूर्वत्र तिङोविधानात् । बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र
तिङोविधानात्। पूर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्त्तते।तदिहापि प्राप्नोति । ननु च तिङ्ग्रहणं
निवर्तते । अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्त्यम् । अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेरिति। पचतकि
जल्पतकीत्येवमर्थम्। यदि सुब्ग्रहणं क्रियते स्वरो न सिध्यति। बहु पटव एवं स्वरः प्रस-
ज्येत।इति चेष्यते। पठिष्यत्याचार्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति । स्वरः कथम्।
स्वरः । प्रातिपादिकत्वात् । सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति ।
अथ तुग्रहणं किमर्थम् । तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम् * । तुग्रहणं क्रियते नित्यं पूर्वो य-
था स्यात् । विभाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न विभाषाग्रहणेन

त्मनः क्यजित्यस्य सुब्ग्रहणस्याक्षेपः । पूर्वत्र तिङो विधिरिति । अस्यैवार्थस्य ज्ञाप-
नार्थमिह सुब्ग्रहणं तेन पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च कल्पादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । नैत-
दस्तीति । ज्ञापकमन्तरेणापि तिङोनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । एवं स्वर इति । जस उदा-
त्तत्वं स्यात् । पटुशब्दोकारस्य चेष्यत इत्यर्थः । स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति । बहुचि
कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्समुदायाच्च जसो ऽविधानात्तस्याप्रत्ययान्तत्वा-
त्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां पूर्वोत्पन्नायाः विभक्तेर्लुकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं
भवति । या ह्यन्या विभक्तिरुत्पद्यते न सा प्रकृत्यवयव इति तस्या उदात्तत्वाऽप्रसङ्गः ।
ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति
नैष दोषः।अप्रत्यय इति प्रतिषेधो ज्ञापयति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन प्राति-

पूर्वमभिसंबध्यते। किं तर्हि बहुजभिसंबध्यते विभाषा बहुज्भवतीति। यदा च भवति तदा पूर्वो भवतीति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पन्नेपि यथा स्यात्। बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्वार्थिकोयम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति। तमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन *। तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनम्। ईषदसमाप्तेरवचनम्। पटुतरः। पटुतमः। कल्पादीनामवकाशः। ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। पटुकल्पो मृदुकल्पः। उभयत्र वचने उभयं प्राप्नोति। पटुकल्पतरो मृदुकल्पतरः। कल्पादयो भवन्ति। विप्रतिषेधेन यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति प्रकृतेरेव च प्रकर्ष इष्यते। तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन् यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। कस्य च प्रकर्षोस्ति। प्रकृतेरेव॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः॥ ७१ कस्य च दः॥ २७॥ किमयं सुबन्तस्य प्राक् टेर्भवत्याहो स्वित् ङ्याप्प्रातिपदिकस्य। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। किं चातः। यदि सुबन्तस्य। युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति। अथ प्रातिप-

---

पदिकसंज्ञा न निवर्त्यत इति। अन्यथाऽप्रत्यय इति निषेधोऽनर्थकः स्यात्। नित्यपूर्वार्थमिति। पुरस्तादेवेत्येवमवधारणार्थं तुग्रहणमित्यर्थः। अन्यथा प्रत्ययवत्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः। किं तर्हि बहुजिति। बहुजेव विधेयत्वात् प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते। तस्य तु परदेशव्यावृत्तये पुरस्तादित्यनेन विशेषणेन देशनियमो निर्दिश्यते ततश्च विभाषाग्रहणेन पुरस्तादित्यस्य गुणस्य संबन्धाभावो गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायात्। प्रागुत्पत्तेरिति। तुशब्दो नियमार्थः। पुरस्तादेव सर्वं भवतीति। तेन लिङ्गसंख्ये प्रकृतिगते भवतः। प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः। पटुकल्पतर इति। ननु परत्वात्कल्पबादिभिर्बाधितत्वात्तरप्तमब्भ्यां न भाव्यम्। नैष दोषः। कल्पबादिभिः प्रकर्षस्याद्योतनात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कल्पबाद्यन्तात् प्रकर्षज्ञापनाय तरप्तमपौ भवतः। प्रकृतेरेवेति। कल्पबादीनां वा प्रकृतिः पट्वादिः तदर्थस्यैव प्रकर्षः संभवति नत्वीषदसमाप्तेः। असमाप्तिप्रकर्षे समासावीषदर्थाभावाभ्यासतीषदसमाप्तेः प्रकर्ष.॥ ५८॥

अव्यय॥ अन्यतरदिति। प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकज् भवति सुबन्तस्य वा प्राक् टेरित्यनेनान्यतरच्छक्यते विशेषं व्यवस्थापयितुमित्यर्थः। तूष्णीमः काम्मिति। मित्वाद्चोन्त्यात्परः काम्भवति। अज्ञाताद्यर्थाविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति। तत्रिके क

दिकस्य । त्वयका मयका त्वयाकि मयाकि इसत्रापि प्राप्नोति । अस्तु सुबन्तस्य । कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोरावकयोरिति । अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम् । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् * । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः ॥ आसितव्यं किल तूष्णीकाम् । शीले को मलोपश्च * । शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णीं शीलः तूष्णीकः । इह भिनत्ति छिनत्तीति श्नमि कृते शप् प्राप्नोति । बहुभुक्तं बहुपीतं बहुचि कृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति । उच्चकैः नीचकैः । अकचि कृते कादयः प्राप्नुवन्ति । ननु च श्नम्बहुजकचोपवादास्ते बाधका भविष्यन्ति । श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः * । श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति । नानादेशत्वान्न प्राप्नोति । कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । कविधेरवकाशः । कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकः मृदुकः । तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनम् । पटुतरः पटुतमः । उभयवचनं उभयं प्राप्नोति । पटुतरकः पटुतमकः । तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । कदाचित् छिन्नकतरादयः * । कदाचित् छिन्नकतरादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । छिन्नकतरं छिन्नकतमम् । एकदेशिप्रधानश्च समासः * । एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अर्द्धपिप्पलिका । अर्द्धकोशातकिका । उत्तरपदार्थप्राधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम् * । उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासो भवति पूर्वविप्रातिषेधेन । किं प्रयोजनम् । संज्ञायां कन्विध्यर्थम् । संज्ञायां कन् यथा स्यात् । नवग्रामकम् । नवराष्ट्रकं नवनगरकम् । कदाचिद्द्वन्द्वः * । कदाचिद्द्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रातिषेधेन । प्लक्षकन्यग्रोधकौ प्लक्षन्यग्रोधकाविति वा ॥

इति शीलं स्वभावो नियमश्च प्रज्ञाताद्यपवाद शीलं शब्दशक्तिस्वभावाच्च तद्वांस्तूष्णीक उच्यते । इह भिनत्तीति । भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावादनेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेनेव घटादेर्गार्ग्यायण्यां ष्फङीष्भ्यां स्त्रीत्वस्येवाज्ञातादेरेकस्यार्थस्य द्योतनमविरुद्धं मन्यमानो वार्त्तिककार उत्सर्गप्रतिषेधं शास्ति । भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामान्यविधेर्बाधकं विशेषविधिमन्यत्रादीदृशत् । कविधेरिति । प्रज्ञातः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां पटुतमक इति भवति । छिन्नकतरमिति । अनत्यन्तगतौ कादिति कनि कृते तरप् । अर्द्धपिप्पलिकेति । कुत्सितमर्द्धपिप्पल्या इत्याद्यर्थविवक्षायां समासे कृते ततः कप्रत्ययः । नवग्रामकमिति । समासात्संज्ञायां कनिति कुत्सायां ह्रस्वत्वे वा कनि सत्याद्युदात्तत्वं भवति । पूर्वं तु कनि सति पश्चात्समासे क्रियमाणे अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । अत्र संज्ञा कुत्सनादिहेतुका विषयभावे नास्ति सामानाधिकरण्यं च पदयोरिति युगपत्कार्यद्वयप्रसङ्गादस्ति विप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥ इह कुत्सितकः अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वाच्चस्यार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। कुत्सितस्यानुकम्पायामनुकम्पितस्य कुत्सायाम्। अथ वा, स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्। समवेतस्य वचनं लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥ अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम्। प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥ कथं पुन-

---

कुत्सित ॥ स्वशब्देनोक्तत्वादिति। अनिर्द्धारितविशेषेऽर्थे यदा प्रकृतिर्वर्तते तदा तद्विशेषद्योतनाय स्वार्थिकः प्रत्ययो विधीयते। यदा तु निर्ज्ञातविशेषे एवार्थे कुत्सितादयः शब्दा वर्त्तन्ते तत्र विशिष्टस्यार्थस्याप्रतीतत्वाच्चरितार्थत्वात्प्रत्ययाप्रसङ्गः। प्रतीतप्रत्यायने नवस्याप्रसङ्गादिति भावः। कुत्सितस्येति। अर्थान्तराश्रयः प्रत्यय इत्यर्थः। अथ वेति। कुत्सितकुत्सायामिति कुत्सितक इति भवतीत्यर्थः। स्वशब्दोत्रात्मीयवचनोर्थशब्दोभिधेयवचनः। स्वोर्थः स्वार्थः स चानेकप्रकारो जातिगुणक्रियासंबन्धस्वरूपलक्षणः। गौः शुक्लः पाचको राजपुरुषो डित्थ इति। तं स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं संबद्धं द्रव्यमाह शब्दः निरपेक्ष इत्यनेनैतद्दर्शयति। यथा द्रव्ये भिधातव्ये स्वार्थोपेक्ष्यते न तथा स्वार्थेऽभिधातव्ये ऽर्थगतं निमित्तान्तरमपेक्षते। द्रव्यशब्देन च इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधीयते। तत्र जातिशब्दो यदा जातौ वर्त्तते तदारोपितस्वरूपां स्वरूपेणाकीकृतां जातिमाहेति तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः। जातिस्तु द्रव्यम्। यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जातिः स्वार्थः। शुक्लादयो यदा गुणजातौ वर्त्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः। जातिर्द्रव्यम्। यदा तु गुणे वर्त्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थो गुणो द्रव्यम्। यदा द्रव्ये वर्त्तन्ते तदा गुणः स्वार्थः। समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्गवचनं विभक्तिं चाहेति संबन्धः। तान् विशेषानिति। लिङ्गादीनामेव परामर्शः। लिङ्गं स्त्रीत्वादि वचनं संख्या विभक्तिः कारकं कर्मादि। क्व चिल्लिङ्गसंख्याकारकाण्येव स्वार्थो यथा स्त्री पुमान्नपुंसकम्। एको द्वौ बहवः कर्म करणं संप्रदानमिति। प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याभिधानम्। यथा स नपुंसकोभवत् गावो विंशतिरिति। तत्रायमेव क्रमो यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याऽसंभवतः स्त्रीपुमानेको द्वौ बहव इति तत्र पुनर्लिङ्गसंख्ययोरभिधानाभावः। यद्यपि लोके पदादुच्चरिताद्युगपत्पञ्चार्थाः प्रतीयन्त शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावात्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे संव्यवहाराय कल्पिताभ्यां प्रातिपदिकस्याप्रयोगार्हस्य कल्पिनामर्थवत्तां कल्पितन्यायवशात् क्रमवतीमाश्रित्येदमुच्यते। तथा हि। नागृहीताविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् पूर्वं स्वार्थाभिधानेन भाव्यम्। पश्चात्तद्धितविशिष्टस्य लिङ्गाद्याश्रयस्य द्रव्यस्याभिधानेम। ततो भेदापेक्षबहिरङ्गसंख्यापेक्षया लिङ्गमन्तरङ्गमिति तदभिधीयते। ततः संख्या सा हि विजातीयक्रियापेक्षसाधनापेक्षाया तुल्यजातीयक्रियापेक्षान्तरङ्गा। संख्याविधानान्तरं तु कारकाभिधानम्। एतान् विशेषानभिधाय स्वार्थादिपञ्चकवृत्तं कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यन्तः पुनः प्रवर्त्तते। पुनः शब्दस्तुशब्दस्यार्थे वर्त्तते विभक्त्यन्तास्त्वित्यर्थः। तत्र कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कुत्सितत्वस्य कुत्सायां कप्रत्यय उपपन्नो भवति।

रिदं विज्ञायते कुत्सितादीनामर्थ इति आहो स्विव् कुत्सितादिसमानाधिकरणा-
त्प्रातिपदिकादिति । कश्चात्र विशेषः। कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपप-
त्तिः * । कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकं पटुका पटुकः प-
टुकौ पटुका इति । एकोयमर्थः कुत्सितं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति । कुत्सितादिसमाना-
धिकरणात्प्रातिपदिकादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टाबादिषु * । कुत्सितादिसमा-
नाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति यथा टाबादिषु । कथं च
टाबादिषु । उक्तं तत्र । स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्ग इति ।
एवमिहाप्यतिप्रसङ्गो भवति । इदं घृतकमिदं तैलकम् । इदंशब्दादपि प्राप्नोति ।

यथा प्रकृष्टतम इति। प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तमप्प्रत्ययः । तथा कुत्सितत्वम् । यद
कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वमिति तदा प्रत्ययः।अन्ये त्वाहुः।अनिर्द्धारितविशेषध-
र्मनिर्बन्धना कुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिविशेषनिबन्धना कुत्साप्रत्ययनि-
बन्धनम् । अनुकम्पितक इत्यत्रापि प्रयोक्तृधर्मे अनुकम्पायां प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां
कप्रत्ययः।के चित्तु निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपञ्चकाभिधाने मुख्यसत्तानपेक्षणाद्
बुद्ध्युपारूढोपचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणाद्व्याचक्षते ।तत्र परिसमाप्तस्वार्थादिपञ्चकस्य
पदस्य कुत्सादिषु प्रवृत्तिः । यस्मात् स्वार्थादयः कुत्सादिहेतवः । तथा हि । कश्चित्
स्वार्थकुत्सया कुत्स्यते । पटुकः पण्डितक इति । कश्चिल्लिङ्गेन । यथा प्राप्य गाण्डीव-
धन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रिय इति । कदा चित् संख्यया यथेदमेककमेव शतमिति ।
शतभरणे यद् दुःखं तदेकस्य भरणइति शतत्वारोपेण कुत्सा । यत्र तु प्रवृत्तिनिमि-
त्तकुत्सा न संभवति देवदत्तको डित्थक इति । तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयः
प्रत्ययः । कथं पुनरिति । यदा कुत्सितशब्दो भावसाधनः कुत्सा कुत्सितमिति तदा
प्रत्ययार्थपक्षः।यदा तु कर्मसाधनः कुत्स्यतइति कुत्सितं मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तस-
मुच्चयार्थत्वात् वर्त्तमाने क्तः । क्रियावयवव्यपवर्गाश्रयो भूते वा तदा कुत्सार्थवा-
चिनः कः प्रत्ययो भवतीति सामानाधिकरण्यपक्षोपपत्तिः । कः पुनर्वक्ष्यमाणस्य प्रकृ-
त्यर्थविशेषणपक्षस्य सामानाधिकरण्यपक्षस्य च विशेषः उच्यते । सामानाधिकर-
ण्यपक्ष उपात्तकुत्सोऽनुपात्तकुत्सो वा कुत्सितत्वोपलक्षितार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयति
प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे त्वङ्गीकृतकुत्सादेव प्रत्ययेन भाव्यम् । तत्र प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे
अनुगृहीतकुत्सापदसामानाधिकरण्येऽव्ययसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेन भाव्यम् । पटुको
नीचैरयं देवदत्त इति । यदा त्वङ्गीकृतकुत्सपदान्तराप्रयोगः तदा तेभ्य एवाश्रितकु-
त्सेभ्यः प्रत्ययो भवति । नीचकैरसिको देवदत्त इति । लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । यथे-
ष्टलिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणं कुत्सनमात्रस्य प्रत्ययेनाभिधाने ष-
ष्ठ्यपि द्रव्यवाचिनः प्राप्नोति । यद्यपि गुणगुणिनोरत्र सर्वदा सोयमित्यभेदसबन्धेन
षष्ठ्या अप्रसङ्गो गुणवचनानां चाश्रयतो लिङ्गवचनानीति दोषपरिहारोस्ति तथापि
निर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसम्भवात् प्रत्ययार्थपक्षो भाष्यकारेण नाश्रितः । इदंशब्दा-

सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । येन कुत्सितादयोर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । कुत्सितादिषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे स्वार्थइति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ चतुर्थात् ॥ चतुर्थाल्लोपो वक्तव्यः । बृहस्पतिदत्तकः । बृहस्पतिकः । प्रजापतिदत्तकः । प्रजापतिकः । अनजादौ च ॥ अनजादौ च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको देवकः । यज्ञदत्तको यज्ञकः । लोपः पूर्वपदस्य च ॥ पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको दत्तकः । यज्ञदत्तको दत्तकः । अप्रत्यये तथैवेष्टः ॥ देवदत्तो दत्तः । उवर्णाल्ल इलस्य च *। उवर्णादिलस्य च लोपो वक्तव्यः । भानुदत्तको भानुलः । वसुदत्तको वसुलः । अथ ठग्रहणं किमर्थम् । न इके कृते अजादावित्येव सिद्धम् । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् *। ठग्रहणं क्रियते उकः द्वितीयत्वे कविधिर्यथा स्यात् । वायुदत्तको वायुकः । पितृदत्तकः पितृकः । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत् प्रसङ्गः * । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत। तद्यथा। मथितं पण्यमस्य माथितिक इति। अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति। एवमिहापि न स्यात् । द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् * । द्वितीयादचो लोपे संध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वक्तव्यः। लहोडः लहिकः कहोडः कहिकः॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ वरुणादीनां च तृतीयात् स चाकृतसंधीनाम् * । वरुणादीनां च तृतीयाल्लोप उच्यते स चाकृतसंधीनां वक्तव्यः । सुपर्याशीः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः ।

दिति । कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तित्वादस्य । सिद्धं त्विति । येन धर्मेण कुत्सादयस्तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

ठाजा ॥ अप्रत्यय इति । प्रत्ययाभावेपि पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः । भाष्ये तु पूर्वपदलोपउदाहरणमात्रम् । उवर्णादिति । लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसंज्ञा तत्रादेः परस्येतीकारलोपः । कादेशो न भवतीति । संनिपातलक्षणपरिभाषाया आश्रयणात्।यदा च देवमान्वादिष्वष्ठज्विधीयते तदेकदेशाभावादजादिलक्षणलोपाप्रसङ्गात्तदर्थमपि ठग्रहणम् । तदादेरिति । सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते तदादेर्लोपवचनम् ॥ ८३ ॥

शेवल ॥ वरुणादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । एकसूत्रोपात्तत्वं च सादृश्यनिमि-

इह षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । जश्त्वं न स्यात् । षडिके जश्त्वे उक्तम् * । किमुक्तम् । सिद्धमचः स्थानिवत्त्वादिति । यद्येवं, वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः * । वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वागाशीः वाचिक इति । सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः । वाचिकः । इहापि तर्हि प्राप्नोति । षडङ्गुलिः षडिक इति । षषष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् * । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत् ॥

अल्पे ॥८५॥ ह्रस्वे ॥८६॥ किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते । न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति । यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । अल्पं तैलमल्पं घृतमित्युच्यते । न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति । तथा ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक उच्यते । नहि कश्चिदाह अल्पः पटः अल्पः शाटक इति ॥

त्तम् । सुपरिक इति । संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति लुपर्यिक इति स्यात् । जश्त्वन्न
स्यादिति । भसंज्ञया पदसंज्ञाया अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयायास्तद्धिताश्रयायाश्च द्विवि-
धाया अप्येकसंज्ञाधिकाराद्बाधितत्वात् । सिद्धमच इति । षडङ्गुलिशब्दे ङ्गुलिशब्दस्या-
नेन लोपे कृते यस्येति चेत्यकारलोपः क्रियते । तस्य स्थानिवत्त्वाद् भसंज्ञां प्रत्यकारा-
न्तमेतद्भवति । अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रया तु षकारान्तस्य पदसंज्ञा ततो भिन्नावधिक-
त्वाद्भसंज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यत इति तन्निबन्धनजश्त्वप्रवृत्तिः । या तु स्वादौ पदमिति
पदसंज्ञा सैवैकावधिकत्वाद्भसंज्ञया बाध्यते । न च पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति
स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत्रावतरति । विधिशब्दस्य भावसाधनस्य तत्राश्रयणात् । इह
पदान्तस्य कस्य चिद्विधेयत्वात् । पदवृत्तिप्रतिषेध इति । पदस्य यद्वृत्तं कार्यं तत्प्रति-
षेध इत्यर्थः । सिद्धमिति । उत्तरपदस्याज्झलसमुदायत्वात्तल्लोपस्यानजादेशत्वादस्था-
निवत्त्वात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया द्विविधापि पदसंज्ञा बाध्यतइति पदनिबन्धनकार्या-
प्रसङ्गः । अत्रेदं बोध्यम् । संज्ञाशब्दैकदेशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुपलम्भात्कथं संज्ञिनोऽव-
गमः । नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स देवशब्दाद्दत्तशब्दाद्वा प्रतीयते । न
चैकदेशेन समुदायोनुमीयते । समुदायस्त्वर्थवाचक इति युक्तं कल्पयितुमुच्चार्यमाणस्य
प्रत्यायकत्वादेवं तर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपि संज्ञात्वम् । तत्र वर्णानामनुनिष्पा-
दीनां शास्त्रेणानन्वख्यानादसाधुत्वम् । पदानामेव तु संज्ञैकदेशानां साधुत्वमिष्यतइति
लोपविधानद्वारेण तदभ्यनुज्ञायते । तदुक्तम् । तुल्यायामनुनिष्पत्तौ योज्याख्या इत्य-
साधवः । नह्यन्वाख्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृतिरिति । दृष्टश्चायं लोके व्यवहारो
यत्समुदायस्य संज्ञात्वे तदेकदेशः प्रयुज्यते । तत्र समुदायस्य मुख्यं संज्ञात्वमवय-
वानां त्वनुनिष्पन्नम् ॥ ८४ ॥

अल्पे ॥ किमर्थमिति । वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशदर्शनादन्यतरोपादानेन
सिध्यतीति प्रश्नः । न कश्चिदाहाल्पः पट इति । ननु वोच्यतएव लोकेऽल्पः पट इति
यद्यप्युच्यते तथाप्यायामविस्तारहीनोल्प उच्यते यस्त्वायामहीनो विस्तीर्णश्च स ह्रस्व
महान् ॥ ८५ ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्वचनम् * । कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुटी कुटीरः । शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डार इति । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । स्वार्थिकोऽयं, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । उक्तं वा * । किमुक्तम् । स्वार्थिका अतिवर्तन्ते लिङ्गवचनानीति ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधः * । वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृशो वत्सो वत्सर इति मा भूदिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च कार्श्यस्य भावाद् द्रव्ये वत्सशब्दः ॥

किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥ किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् *। किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाधीनां ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। बहिर्धारणं निर्द्धारणमिति । यावता द्वयोरेकस्यैव बहिर्धारणं भवति।अपर आह। बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजित्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते । परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञातः । अनिर्ज्ञाते च बहुषु द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वात् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न परिप्रश्नाभावात् किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ प्राग्वचनं किमर्थम् । विभाषा यथा स्यात् । प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात् * । प्राग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।

कुटी ॥ पुंवद्वचनमिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायं पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययो न निवर्त्तते ॥ ८८ ॥

वत्सो॥कार्श्ये प्रतिषेध इति । तनुत्व इति सामान्येनोपादानादतिप्रसङ्ग इति भावः । यस्य गुणस्येति । अन्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव तानवे प्रत्यय इति भावः ॥९१॥

किंय॥उपाध्यानर्थक्यमिति।अयं भावः।द्वयोरित्यनर्थकं बहूनामपि निर्द्धारणे डतरच् इष्टत्वादजातिपरिप्रश्नेऽपि कतमशब्ददर्शनाद्वा बहूनामित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अथ वा द्वयोरित्यस्य निर्द्धारणषष्ठ्यन्तत्वादेकस्येति न वक्तव्यम् । बहुग्रहणमिति । डतमच उत्सर्गस्य द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरचोऽपवादस्य विधानात् । बहूनामेव निर्द्धारणे डतमच् भविष्यतीत्यर्थः । किं कारणं किमेतादित्यादिरिहाग्रन्थः । किमः संख्यापरिमाणे डति चेत्यत्रत्य एवायं ग्रन्थ इत्याहुः । नहीह संख्याग्रहणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्योपयोगः स्यादत्यन्तासंबद्धश्चेहायं ग्रन्थः । एकद्विविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् को भवान् कतरो भवतोः कठ इति ॥ ९२॥९३ ॥

विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा तयैव सिद्धम् ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ अवक्षेपणे कन् विधीयते । कुत्सिते कः । क एतयोरर्थयोर्विशेषः । अवक्षेपणं करणम् । कुत्सितं कर्म । अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति । तत्र कुत्सित इत्येव सिद्धं भवति । एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तदिहोदाहरणम् । व्याकरणकेन नामायं गर्वितः याज्ञिक्यकेन नामायं गर्वितः । यत्कुत्सार्थमुपादीयते तत्तत्रोदाहरणम् । देवदत्तको यज्ञदत्तकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते । न लुगेवोच्येत । लिङ्गसिद्ध्यर्थम् लुम्मनुष्ये * । लिङ्गसिद्ध्यर्थं मनुष्ये लुबुच्यते । चञ्चेव चञ्चा बाध्रिकेव बाध्रिका । खरकुटीव खरकुटी ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ अपण्ये इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । शिवः स्कन्दो विशाख इति । किं कारणम् । मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिता, भवेत्तासु न स्यात् । यास्त्वेताः संप्रति पूजार्थास्तासु भविष्यति ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । छः।कथं पुनः समासोनाम छविषयः स्यात् । एवं तर्हीवार्थः। यदि तर्हि समासोपी-

---

अवक्षे ॥ क एतयोरर्थयोर्विशेष इति । यद्यपि ककनोः स्वरभेदस्तथाप्यसत्यर्थभेदे कुत्सिते कश्चेत्येव वक्तव्यम् । न तु पृथग्योगद्वयम् । पृथग्योगकरणात्तु नूनमनयोरर्थयोर्भेदः स तु न निश्चीयते इति प्रश्नः । अवक्षेपणमिति । येनावाक्षिप्यते निन्द्यते तद्वाचिनः कन्प्रत्ययो यस्तु स्वयं कुत्स्यते ततः क इति विषयविभागः । अवक्षेपणं वै कुत्सितमिति । न हि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणं भवतीत्यवक्षेपस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः । यत्परस्य कुत्सार्थमिति । व्याकरणादिकं स्वयमकुत्सितमप्याश्रयविशेषपदमुपाहरदवक्षेपणं परस्य भवतीति तद्वाचिनः कन्प्रत्ययः ॥ ९५ ॥

लुम्मनुष्ये ॥ लिङ्गसिध्यर्थमिति । वचनं त्वभिधेयवदेव भवति चञ्चेव मनुष्याविति। तदुक्तम् । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति । लुकि मनुष्यलिङ्गप्रसङ्गः । ९८ ॥

जीविकार्थे ॥ यास्त्वेता इति । याः परिगृह्य गृहाद् गृहमटन्ति तास्वित्यर्थः। यास्तु विक्रीयन्ते तासु न भवति । शिवकान् विक्रीणीत इति ॥ ९९ ॥

समा ॥ तदित्यनेनेति । इवार्थश्छश्च प्रकृत इति कस्य सर्वनाम्ना परामर्श इति प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह छ इति । कथं पुनरिति । अनेनैव छस्य विधानाच्छविषयस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं तर्हीवार्थ इति । प्रधानस्यापि छस्य परामर्शस्यायुक्तत्वाद् गुणभूतस्यैवेवार्थस्य परामर्शः । छे च विधीयमानेऽस्मादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्सुपेति वा । समासेनोक्तत्वादिति । वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चेच्छस्त्रीश्यामादिभ्योऽतिप्रसङ्गः । एवं तर्हीति । शस्त्रीश्यामादीनां त्वन्तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्तरेण संबन्धाभावाच्छस्याप्रसङ्ग । काकागमनामिवेति । वृत्तिवि-

वार्थे प्रत्ययोपि समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । एवं तर्हि द्वाविवार्थौ । काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम् ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ ११८ ॥ अणो गोत्राद्गोत्रवचनम् * । अणो गोत्रात् गोत्रग्रहणं कर्त्तव्यम् । गोत्रादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् आभिजितो मुहूर्तः । आभिजितः स्थालीपाक इति । गोत्रमिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आभिजितकः गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् । गोत्रमिति शक्यमकर्त्तुम् । कथमाभिजितकः । गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति । इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ १ ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् * । पादशतग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि वुन् दृश्यते । द्विमोदकिकां ददाति ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् * । कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । चञ्चत्कः बृहत्कः ॥

स्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते ॥ १०६ ॥

अभि ॥ अणो गोत्रादिति । गोत्रेणाणिवशेष्यते । गोत्रे यो विहितोऽण् तदन्तेभ्योऽभिजिदादिभ्यो यञ् यथा स्यात् । आभिजितइति । एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् । अपरत्र सास्य देवतेति । गोत्रमिति च वक्तव्यमिति । एवं मन्यते गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणस्य स्वरितत्वाद् गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञिति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यञो ग्रहणं न स्यात् गोत्रत्वातिदेशात्तु भवति । अभिजितका इति । अभिजित्यस्यायामिति वुञ् । आपत्यस्य च तद्धिते नातीति यलोपः । गोत्रादयमिति । गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणेनार्थो गृह्यते तेन तद्वाचिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्मादपि यञो भवति । गोत्राधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे त्वौपगव इत्यादावणाद्यन्ताद्वुञ्न स्यात् ।११८इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादशतस्य ॥ पादशतग्रहणमिति द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावतिप्रसङ्गो न भवत्यनभिधानात् । यस्येतिलोपेन सिद्धे पुनर्लोपविधानमपरनिमित्तकत्वार्थम् । तेन लोपस्यास्यास्थानिवत्त्वाद् द्विपदिकेत्यादौ पादः पदिति पद्भावः सिध्यति ॥ १ ॥

स्थूला ॥ चञ्चत्क इति । सादृश्यस्य द्योतकः कन् प्रत्ययः । अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव लक्ष्यते स चञ्चत्को यथा मणिः स्यन्दमानप्रभत्वात् । अबृहन्नपि बृहन्निव प्रसृतप्रभत्वाद्यो दृश्यते स बृहत्कः ॥ ३ ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। अनत्यन्तगतौ क्तात्कन् भवतीत्यस्यावकाशः। अनत्यन्तगतेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम्। छिन्नकं भिन्नकम्। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनमत्यन्तगतेरवचनम्। पटुतरः पटुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। भिन्नतरकं छिन्नतरकम्। तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनम् *। तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः। भिन्नतरकं छिन्नतरकम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥ सामिवचने प्रतिषेधानार्थक्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् * ॥ सामिवचने प्रतिषेधोनर्थकः। किं कारणम्। प्रकृत्याभिहितत्वात्। प्रकृत्याभिहितः सोर्थ इति कृत्वा कन्न भविष्यति ॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥ ७ ॥ अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात् *। अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः। किं कारणम्। विग्रहाभावात्। विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः। न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते। तस्मात्तत्रेदमिति सधीनर् * २ प्रत्ययो वक्तव्यः। राजनीदं राजाधीनम्। यदि सधीनर् क्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति। इह च स्त्र्यधीनोभ्र्वधीन इत्यङ्गस्येति इयङुवङौ स्याताम्। सूत्रं च

अनत्यन्त ॥ भिन्नतरकमिति। भेदस्य प्रकर्षानत्यन्तगत्योर्युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते क्तान्तत्वाभावात्कन्न प्राप्नोतीत्याह तदन्ताच्चेति। स्वार्थः पुनरनत्यन्तगतियुक्त एव न तु शुद्धः। शुद्धे हि स्वार्थे कनि सत्यन्तगतिर्न द्योतिता स्यात्। नन्वेष स्वार्थमात्रे कन् प्रतिपादितो दृश्यते चासौ यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति बहुतरकं व्याप्यते सुकरतरकं मन्यतइति। एवं तर्हि न सामिवचनइति प्रतिषेधेन स्वार्थिकः कन्नस्तीति ज्ञाप्यते। नहि सामिकृतादिभ्योनत्यन्तगतौ क्तादित्यस्य कनः प्रसङ्गो ऽसमासे सामिवचनेनैवानत्यन्तगतेर्द्योतनात्। समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च कृद्ग्रहणं गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् तस्मात्स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः स्वार्थिकं कनं ज्ञापयति ॥ ४ ॥

अष ॥ विग्रहाभावादिति। अन्यत्र विग्रहपूर्विका वृत्तिर्दृश्यते। यथा यावो यावक इति। यत्र तु विग्रहो नेष्यते तत्र नित्यग्रहणं क्रियते यथा त्रैमासिनित्यमिति। इह तु महाविभाषाधिकारस्य न किंचिन्निवर्त्तकमस्तीति विग्रहः प्राप्नोति। न चासौ दृश्यत इति प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः। सूत्रमुपालभ्य न्यासान्तरं पठति। तस्मात्तत्रेदमिति। तत्र महाविभाषाधिकारात्पक्षे वाक्यं भवति राजनीदमायत्तमिति। पक्षे प्रत्ययः राजाधीनमिति। भाष्यकारो न्यासान्तरं दूषयति यदीति। पदसंज्ञा नलोपाद्यर्थमवश्यमभ्युपेया। तमादय इति। अवक्षेपणे कन्नित्यस्मात्कनः प्रागित्यर्थः। शुक्

भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावादिति । नैष दोषः । अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति । किं कारणम् । नित्यप्रत्ययोयम् । के पुनर्नित्यप्रत्ययाः । तमादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति । एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते । किं तर्हि । प्रकृतिरुपलभ्यते । अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति । किं कारणम् । विग्रहाभावात् । विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः । न चाऽधिना विग्रहो दृश्यते एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । तद्यथा । शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह हि महदधीनमित्यात्वं कप् च प्रसज्येयाताम्। एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति । एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । अथवा सप्तमीसमासोयम् । अधिः शौण्डादिषु पठ्यते ॥

विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम् । अस्त्रियामितीयत्युच्यमाने प्राचीना ब्राह्मणी प्राचीना शिखेत्यत्रापि प्रसज्यते । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थम् । न यावता दिक्श-

---

मादय इति सामर्थ्यात्ते नित्याः । आमादय इति । किमेत्तिङव्ययघादित्यारभ्य तत्प्रकृतवचने मयडित्यस्मात् प्रागित्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता इति । बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य खस्य ग्रहणम् । किं तर्हि प्रकृतिरिति । प्रकृत्यभावात् प्रत्ययोपि न प्राप्नोति। एतच्च शौण्डादिष्वधिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते । एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति । वृत्तिविषये ससाधनक्रियावाचित्वादधिशब्दस्य राजाधिकृतो यस्मिंस्तद्राजाधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते । विशेषणत्वविवक्षया च राजादीनां पूर्वनिपातः । यदि त्वतिखट्वादिवद्राजानमधिगत इति तत्पुरुषः क्रियते तदाधेः पूर्वनिपातः स्यात् । कप्चेति । शेषाद्विभाषेत्यनेन । तस्मिंश्च सत्यध्युत्तरपदत्वाभावात् खो न स्यात् । एवमप्यधेरिति। यथाधिस्त्रीति । राजदन्तादिष्विति । ननु विभक्त्यर्थवृत्तेरधेरव्ययीभावो विधीयमानोधिकरणप्रधानः स्यान् नाधेयप्रधानः । नैष दोषः । साहचर्यादाधेयप्रधानो भविष्यति । खप्रत्यये च कृते कुटीरादिवद्यथेष्टं लिङ्गसंख्यं भविष्यति । राजदन्तादिषु चाधेयेधिरित्येवं विशिष्य पठितव्यं तेनाधिस्त्रीत्यादावधिकरणप्रधानत्वेऽधेः परनिपाताभावः । अधिः शौण्डादिष्विति । अधिरीश्वरइत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयोधिना समस्यन्ते । एवं च वाक्यमपि भवति । यथाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येवं राजन्यधिराजाधीनमिति वृत्तिविषये चाधिशब्द ईशितव्ये वर्त्तते । अथ वाधिकरणएव सप्तमी वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोधिर्न तु वाक्ये इत्यस्वपदविग्रहो राजन्याधिकृतं राजाधीनं राजायत्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विभाषाञ्चे ॥ इह विभाषाग्रहणं पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम् । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात् । दिग्ग्रहणमिति । अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्त्तमानो दिश्येव वर्त्ततइति प्रश्नः । प्राचीना ब्राह्मणीति । क्रियानिमित्तको दिग्देशकालानिमि-

ब्दः स्त्रीविषय एव भवति वै कश्चिद्दिकशब्दो ऽस्त्रीविषयोपि । तद्यथा।प्राक्प्राचीनम् । उदक्उदीचीनम् ॥

णचः स्त्रियामञ् ॥१४॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम् । न स्वार्थिकोयम् स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । एवं तर्हि सिद्धे यत् स्त्रीग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अनुवर्तन्ते लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

एकस्य सकृच्च ॥१९ ॥ सकृदादेशे ऽभ्यावृत्तिग्रहणं निवर्त्यम् । किं प्रयोजनम् । पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः । न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिर्भवति । अथ क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न । किं चार्थो ऽनुवृत्त्या । बाढमर्थः । इह मा भूव् एको भुङ्क्तइति । अथानुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति । एकः

शको वा ब्राह्मण्यादौ स्त्रियां वर्तत इति खस्य प्रतिषेधाभावः । प्रागिति । प्राचीशब्दाद् दिग्वाचिनो दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरुत्पन्नस्याञ्चेर्लुगिति लुक् । ततो ऽव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः । खे तु कृते शब्दान्तरत्वान्नपुंसकत्वम् ८।

एकस्य ॥ सकृदादेश इति । अभ्यावृत्तिगणने सकृच्छब्दस्यासामर्थ्यात् पुनःपुनरावृत्तिः क्रियायाः क्रियाभ्यावृत्तिस्तद्गणने वर्तमानात् संख्याशब्दात् कृत्वसुजित्येवं पूर्वसूत्रार्थमाश्रित्येदमुच्यते । यदा त्वभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिर्जन्मलक्षणोच्यते तदा तदनुवृत्तावपीह दोषाभावः । अस्मिन् पक्षे धात्वर्थस्यानुवाद आङ् । यथा अधिपरी अनर्थकाविति । किं प्रयोजनमिति । अभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थे न दोष इति प्रश्नः। न चैकस्येति । ननु चैकस्यैव पुनःपुनरावृत्तिर्यथा पञ्चकृत्वो भुङ्क्तइति । एकैवात्र भुजिक्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते । तस्याः पञ्चावृत्तयः पञ्चसंख्यया गण्यन्ते । सत्यमेतत् । अयं त्वत्रार्थः । न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिर्भवतीति । इह सकृद् भुङ्क्त इति भोजनमेककालं विवक्षितं तस्यैककालस्यैकशब्दवाच्यस्य कालभेदादप्यलब्धभेदस्य पुनरावृत्त्यभावादभ्यावृत्त्यभावस्तत्र यथा साधु पचतीति भवत्येवमेकं भुङ्क्तइति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रम् । अथ क्रियाग्रहणमिति । प्रधाने निवर्त्तमाने गुणस्यापि निवृत्त्या भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः । किं चार्थ इति । यदि प्रयोजनमस्ति ततः स्वरितत्वात् क्रियाग्रहणं निवर्त्तमानेप्यभ्यावृत्तिग्रहणेनुवर्त्तिष्यत इति भावः । एको भुङ्क्तइति । अनेकोपि भुङ्क्त इति तन्निवृत्त्यर्थक एकशब्दाप्रयोगः । अथानुवर्त्तमानेपीति । यथा तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिषु क्रियाप्रदेशेषु पाकादेर्ग्रहणं भोक्तुं पाक इत्यादिसिद्ध्यर्थं तथेहापि ग्रहणेन भाव्यमितिमत्वा प्रश्नः।द्वौ पाकाविति । यदेकमेव पाक्यं द्विष्पक्वं तदैतदुदाहरणम्।सुवर्णस्य द्वौ पाकाविति । एवमभ्यावृत्तिर्भवति तद्भेदाच्च पाक्यस्य भेदो यदा तु पाक्यद्रव्यभेदात्पाकभेदस्तदाभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रत्ययाप्रसङ्गः । नैतत् क्रियागणनमिति । अभ्यावृत्तिग्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धः । नहि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपाद्यमानयोरभ्यावृत्तिः संभवति । साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः । तस्मात् क्रियाविशे-

पाक इति । पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्मान्न भवति द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति । नैतत् क्रियागणनम् । किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत् । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । इहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति । सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति । पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम् । पञ्चकृत्वो भुक्त्वा । पञ्चकृत्वो भोक्तुम् । दशकृत्वोभुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति । द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति । यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्तेः सकृदिति स्यात् । त्रिरावृत्तेर्द्विरिति । एवं तर्ह्यनुवर्त्तते अभ्यावृत्तिग्रहणम् । न तु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः । किं तर्ह्यभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः । पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी । परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ । यदप्युच्यते । अनुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति एकः पाकः । पूर्वयोश्चापि योगयोः द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति । परिहृतमेतत् । नैतत् क्रियागणनम् । किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । ननु चोक्तमिहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति । पूर्वयोश्चापि योगयोः द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुं त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भोक्तुं पञ्चकृत्वोभुक्त्वा पञ्चकृत्वो-

---

सिद्धस्वभावाभिधीयते । सिद्धतायां घञादिविधानात् । यद्यपि धातुनात्र साध्यस्वभावा क्रियाभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्साध्यत्वं गुणभूतमिति क्रियाग्रहणादिह सिद्धता धर्मयुक्तपाकाद्यग्रहोऽन्यत्र तु धातुवाच्यक्रियाश्रयं पाकादिष्वपि कार्यं भवति । यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया गृहीता तादृश्येवेहानुवर्त्तत इत्येकः पाक इत्यत्राप्ययं परिहार उपपन्नः । यथोक्तं न्यायमप्रतिपद्य कृदभिहित इति सामान्येनाभिधानाद् घञादीनामव्ययकृतां च विशेषमबुद्ध्वा पृच्छति इहापि तर्हीति । दोषान्तरं चाह यदि खल्वपीति । आद्या हि क्रियाप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिर्न भवति । किं तर्ह्यभिमुखीति । एतच्चाभिग्रहणाल्लभ्यते । अन्यथा हि क्रियावृत्तिगणन इति ब्रूयात् । पूर्वा चेति । अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति । सकृद्भुङ्क्त इत्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपलाभं प्रत्याभिमुख्यमस्ति । द्रव्यवदपीति । यथाद्रव्यं लिङ्गसंख्यासाधनैः संबध्यते तथा घञाद्यभिहितो भाव इत्यर्थः । अव्ययकृदभिहितस्तु भावो लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धाभावात् साध्यस्वभाव एव प्रतीयते न तु सिद्धस्वभाव इति क्रियावदेवासौ भवति न तु द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसद्भावाद्भवत्येव प्रत्ययः । अविप्रतिपत्तिविषयाख्यातवाच्यक्रियापेक्षश्च क्रियावदित्यतिदेशः पूर्वसूत्रे संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूर्यादिनिवृत्त्यर्थम् । ते हि बहुगणशब्दाभ्यां नियमार्थाभ्यां संख्याप्रदेशेषु निषिद्धग्रहणाः । अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थं पञ्चपाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने मा भूदभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणात् क्रियाया विशेषो गृह्यते नान्यथा । तदेवं यदैकस्या एव क्रियाया जन्मलक्षणाः प्रवृत्तयो गण्यन्ते तदा कृत्वसुजादयो भवन्ति नान्यथा । यदि तर्हि घञाद्यन्तप्रयोगे कृत्वसुजादयो न भवन्ति कथं द्विरावृत्तिः । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्यादयः

भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दश भोक्तुमिति । द्रव्यगणनान्न प्राप्नोतीति । नैष दोषः। क्रियागणनाद्भविष्यति । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि ॥

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥ देवतान्तादित्युच्यते । तत्रेदं न सिद्ध्यति । पितृदेवत्यमिति । नहि पितरो देवता । नैष दोषः । दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः तस्मात्स्वार्थे तल् । एवं च कृत्वा देवदेवत्यमपि सिद्धं भवति ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥ तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् * । तलि स्त्रीलिङ्गं वक्तव्यम् । देवता । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । देवशब्दोयं पुल्लिङ्गः स्वार्थिकश्चायम् । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते । उक्तं वा* । किमुक्तम् । स्वार्थिका अतिवर्त्तन्तेपि लिङ्गवचनानीति ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा * । लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति वक्तव्यम् । लोहितिका लोहिनिका । अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् * । अक्षरसमूहे छन्दसउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामहइति पञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः । छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् * । छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः । अग्निरीशे वसव्यस्येति । उक्तं वा * । किमुक्तम् ।

प्रयोगा द्विर्वचनेचीति ज्ञापकात् क्वचित् घञाद्यन्तप्रयोगेपि कृत्वोर्थप्रत्ययो भवतीत्यदोषः । गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययार्थमन्यथा क्रियाभ्यावृत्तावित्युच्यमाने सप्तदशप्राजापत्यानजांस्तूपरानेकवर्णानालभेतेत्यत्राप्यालम्भनक्रियाया आभिमुख्येन प्रवृत्तिसंभवात् साधनभेदसामर्थ्यप्रतिपन्नभेदालम्भनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोपि सप्तदशशब्दात् प्रत्ययः स्यात् । इह पञ्चकृत्वः पाक इत्यादौ करोत्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः यथा पञ्चकृत्वः पटो रक्त इति ॥ १६ ॥

देवता ॥ नहि पितर इति । देवताशब्दस्य । जातिविशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयाभिधायिना सामानाधिकरण्याभावात् समासाभावात्प्रकृतिरेव नास्ति कुतः प्रत्यय इत्यर्थः। दिवेरिति । क्रियाशब्दो देवताशब्दं न तु जातिवाचीत्यर्थः । देवदेवत्यमिति । जातिशब्दत्वे तु देवताशब्दस्य द्वयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात् ॥ २४ ॥

लोहिता ॥ लोहितादीति । प्रतिपदविधेर्बलवत्वात् पूर्वमेव कन् स्यात् । तथा —

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति । अपस्यो वसानाः अपो वसानाः । स्व ओक्यः । स्व ओकः । कव्योऽसि हव्यसूदन कविरसि । रौद्रेणानीकेन कव्यतायै कवितायै । आमुष्यायणस्य । अमुष्यपुत्रस्य । क्षेम्यस्येशे । क्षेमस्येशे । क्षेम्यमध्यवस्यति । वायुर्वचस्यम् । वच एव वचस्यम् । निष्केवल्यं निष्केवलम् । उक्थ्यमुक्थम् । जन्यन्ताभिः सजन्यन्ताभिः । जनन्ताभिः सजनन्ताभिः । स्तोमैर्जनयामि नव्यं नवम् । प्राणो नव्येभिः नवैः । ब्रह्मपूर्व्यम् । पाथः पूर्वं तनुषु पूर्व्यम् । पूर्वं पूर्व्याहः पूर्वाहः । पूर्व्या विशः पूर्वा विशः । पूर्व्यासः पूर्वासः । समपूर्व्यः समपूर्वः । अग्निं वः पूर्व्यं पूर्वं तं जुषस्व यविष्ठ्यं यविष्ठम् । होत्रवाहं यविष्ठ्यं यविष्ठम् । त्वं ह यद्यविष्ठ्य यविष्ठ । समावद्वसति । समावद्गृह्णाति । समं वसति समं गृह्णाति । समावद्देवयज्ञे हस्तौ समां समावद्वीर्याहानि । समानि समावद्वीर्याणि करोति समानि । य ईवते लोके य ईवते ब्रह्मणः । यईवते । नवस्य नूत्नप्तनप्खाश्च *। नवस्य नूइत्ययमादेशो वक्तव्यः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूत्नं नूतनं नवीनम् । नश्च पुराणे प्रात् *। नश्च पुराणे प्राद् वक्तव्यः । त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । प्रणं प्रत्नं प्रतनं प्रीणम् ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥ तादित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । वागेव । यदेव वाचा व्याहृयते तत्कर्मणा क्रियते। अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि *। अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कौलालः । वारुडः । नैषादः । चाण्डालः । आमित्रः । भागरूपनामभ्यो धेयः*। भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः । भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । मित्राच्छन्दसि *। मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः । मित्रधेये यतस्व । अण् मित्राच्च * । अण् मित्राच्चेति वक्तव्यम्। मैत्रमामित्रः । सान्नाय्यानुजावरानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनानि निपात्यन्ते । सान्नाय्यः । आनुजावरः । आनुषूकः । चातुष्प्राश्यः । राक्षोघ्नः । वैयातः । वैकृतः । वारिवस्कृतः । आग्रायणः । आग्रहायणः । सान्तपनः । आग्नीध्रसाधा-

---

लोहिनिकेति न सिध्येदिति वचनं नित्ये लिङ्गार्थप्रत्ययबाधे प्राप्ते विकल्पार्थम् । स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमिति । वसोः समूहे चेत्यत्रोक्तम् । अपस्योऽवसाना इति । अप्शब्दाद् द्वितीयाबहुवचनान्ताद् यत् प्रत्ययो विभक्तेश्चालुक् ॥ ३० ॥

तद्युक्तात् ॥ यदेव वाचेति । इदं त्वया कर्तव्यमिति संदेशवाचं श्रुत्वा यत् कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

रणादञ् * । आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः । आग्नीध्रम् । साधारणम् । अपवसमरुद्भ्यां छन्दसि * । अपवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः । आपवसे वर्द्धन्ते मारुतं शब्दः । नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यत् * । नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यद्वक्तव्यः । नव्यः । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठ्यः । क्षेमाद्यः * । क्षेमाद्यो वक्तव्यः । क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः । सुवीरः ॥

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् * । बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनं कर्त्तव्यम् । बहुशो देहि अनिष्टेषु श्राद्धादिषु मा भूत् इष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात् । अल्पशो देहि । इष्टेषु प्राशित्रादिषु मा भूद् अनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात् ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् * । तसिप्रकरणे आद्यादिभ्यउपसंख्यानं कर्तव्यम् । आदितः । अध्यतः । अन्ततः ॥

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः ॥ ५० ॥ च्विविधावभूततद्भावग्रहणम् * । च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । संपद्यन्ते यवाः संपद्यन्ते शालय इति । अथ क्रियमाणेपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्न भवति संपद्यन्ते ऽस्मिन् क्षेत्रे शालय इति । प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च * । प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्त्तव्यम् । समीपादिभ्य उसंख्यानम् * । समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । समीपीभवति । अभ्याशीभवति । आन्तिकीभवति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । नह्यसमीपं समीपं भवति । किं तर्हि । असमीपस्थं समीपस्थं भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति ॥

कृभ्वस्तियोगे सं ॥ च्विविधाविति । अभूततद्भावग्रहणं वार्त्तिके दृष्टान्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् । संपद्यन्ते अस्मिन्निति । अभूत्वा भवन्ति । संपद्यकर्त्तरि च्विरिति च्विप्रसङ्गः । एतच्चोपलक्षणम् । कृभ्वस्तियोगाभावादत्र च्वेरप्रसङ्गात्तस्मादिदमुदाहरणम् । भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति । प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति । तेनात्र प्रकृतेरविवक्षितत्वात् च्वेरभावः । यदा तु प्रकृतिरेव विकारात्मना संपद्यमाना विकारभेदेन भवनक्रियायां कर्त्री विवक्ष्यते तदा च्विप्रत्ययः । अङ्कुरीभवन्ति यवा इत्यत्राभूततद्भाव एव प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन व्याख्यात इत्याहुः । येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन रूपेण तस्य भावो ऽभूततद्भाव इत्याश्रयणादतिप्रसङ्गाभावः । संपद्य कर्तृत्वादेवाभूततद्भावे लब्धे पुनस्तदुपादानाद्यथोक्तविशेषलाभो ऽथ वा जन्मग्रहणे कर्तव्ये ऽभूततद्भावग्रहणाद्यथोक्तार्थपरिग्रहः । विकारशब्दाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां वर्त्तमानात् स्वार्थे च्विप्रत्ययः । समीपादिभ्य इति । प्रकृतिविकार-

अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । अत उत्तरं पठति । डाचि चित्करणं विशेषणार्थम् * । डाचि चित्करणं क्रियते । विशेषणार्थम् । क्व विशेषणार्थेनार्थः । लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति । डा इति उच्यमाने इडा इतोपि प्रसज्येत । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येतीत्येवमेतस्य न भविष्यति । इदं तर्हि नाभापृथिव्या निहितो दविद्युतत् । तस्माच्चकारः कर्त्तव्यः ॥

मद्रात् परिवापणे ॥६७॥ भद्राच्च*॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति॥

समासान्ताः ॥६८॥ अन्तग्रहणं किमर्थम् । अन्तो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । अव्ययीभावः प्रयोजनम् । प्रतिराजम् । उपराजम् । अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनम् । नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इत्येष विधिर्यथा स्यात् । अव्ययीभावः । द्विगुः । द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम् । पञ्चगवं दशगवम् । द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्विपुरी त्रिपुरी । द्विगोरकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुरशब्दोयमकारान्तः तेन समासो भविष्यति । आतश्चाकारान्तः । एवं ह्याह । क्षेमे सुभिक्षे कृतसञ्चयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपमिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्विधुरी त्रिधुरी द्विगोरकारान्तादिति ङीब् यथा स्यात् । द्विगुः । द्वन्द्वाद्द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनम् । वाक्त्वचं स्रुक्त्वचम् । द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग-

---

भावाभावान्न प्राप्नोतीति वचनम् । तात्स्थ्यादिति । असमीपस्थस्य तस्य समीपस्थत्वाभावादसिद्धः सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

समासान्ताः ॥ अन्तग्रहणमिति । समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा प्रश्नः । अवयववचनाश्रयेणोत्तरमाह अन्तो यथा स्यादिति । इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह नैतदस्तीति । इतरोभिप्रायं प्रकाशयन्नाह इदं तर्हीति ॥ ६८ ॥

स्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कोशश्च निषच्च कोशनिषदं कोशनिषदिनी। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनेरितीनिर्यथा स्यात्। द्वन्द्वतत्पुरुषः। तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम्। परमधुरा उत्तमधुरा परवल्लिङ्गमिति परवल्लिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अर्द्धधुरा। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि। निर्धुरः। अव्ययं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। बहुव्रीहिः। बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनम्। उच्चधुरः नीचधुरः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्॥

न पूजनात्॥ ६९॥ इदं विप्रतिषिद्धम्। को विप्रतिषेधः। पारेगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते। न च तत्र काश्चित् पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति। कथं तर्हि न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति। पूजायां स्वतिग्रहणम् *। पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम्। सुराजा अतिराजा। क्व मा भूत्। परमगवः उत्तमगवः। प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च *। प्राग् बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। स्वक्षः अत्यक्ष इति॥

किमः क्षेपे॥ ७०॥ क्षेपइति किमर्थम्। कस्य राजा किंराजः। क्षेपइति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति कस्यराजा किंराज इति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्॥ ७३॥ डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थम् *। डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। निस्त्रिंशाद्यर्थम्। निस्त्रिंशानि वर्षाणि निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि। अन्यत्राधिकलोपात् *। अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम्। इह मा भूदेकाधिका विंशतिः एकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः। अव्ययादेरिति च वक्तव्यम्। इह मा भूत्। गोचत्वारिंशादिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि अन्यत्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे॥ ७४॥ अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते। न चेदक्षधूरन्तः समास इति। आहोस्विन्न चेदक्षः समासार्थ इति। किं चातः। यदि

ऋक्पूरब्धू॥ कथमिदमिति। यद्यक्षइति स्वरूपग्रहणमक्षे पूर्वपदे धूरन्तात्समासान्तो न भवतीति तदा न चेदक्षधूरन्तः समास इत्ययं पक्षो भवति ...

विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति । सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति । इदं तु न सिध्यति । दृढधूरयमक्षः । अस्तु तर्हि न चेदक्षः समासार्थ इति । सिद्धं दृढधूरक्ष इति । इदं तु न सिध्यति । अक्षस्य धूः अक्षधूरिति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते । अक्षधूरन्तः समास इति नापि न चेदक्षः समासार्थ इति । कथं तर्हि न चेदक्षस्य धूरिति । एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तस्समासइति विज्ञायते नाप्यक्षः समासार्थ इति । अथवोभयोर्न भवति ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ अदर्शनादित्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । कम्बराक्षम् । अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम् । कथं ब्राह्मणाक्षि । अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः । विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः । सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंस । धेन्वनडुह । ऋक्साम । वाङ्मनस । अक्षिभ्रुव । दारगव । ऊर्वष्ठीव । पदष्ठीव । नक्तन्दिव । रात्रिन्दिव । अहर्दिव । ततोऽव्ययीभावः । सह रजसा सरजसम् । ततस्तत्पुरुषः निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः, द्वे आयुषी द्व्यायुषम् । त्रीण्यायूंषि त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः, ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः । जातः उक्षा जातोक्षः । महानुक्षा महोक्षः । वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः । ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् । ततः सप्तमीसमासः । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । चतुरोऽच्प्रकरणे

इत्यर्थग्रहणं तदा न चेदक्षः समासार्थ इत्ययं पक्षः । उभयथा च दोषप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अक्षधूरन्त इत्यस्यायमर्थोऽक्षशब्दस्य यः समीपे धूः शब्दस्तदन्तः समास इति । न चेदक्षस्य धूरिति अक्षस्य धूरपेक्षयाऽधिकरणत्वादन इत्यधिकरणसप्तमी । चक्रसंबद्धः काष्ठविशेषः शकटावयवोऽक्षः ॥ ७४ ॥

अक्ष्णो ॥ अदर्शनादिति वचनादक्षीवाचीत्यक्षिसदृशार्थप्रवृत्तिरिहाक्षिशब्द उपात्तः । लवणाक्षमित्याद्युदाहरणं, दर्शनवाचित्वं तु ब्राह्मणाक्षीत्यादौ समासान्ताभावः । कम्बराक्षमिति । अश्वानां बहुच्छिद्रकं मुखावरणमुच्यते । तेनाश्वाः पश्यन्तीति दर्शनत्वात्समासान्ताप्रसङ्गः । एवं नवाक्षापि । अप्राण्यङ्गादिति । तेन गवाक्षकम्बराक्षे सिध्यतः ॥ ७६ ॥

अच ॥ अद्रष्टा चतुर्णामिति । अर्थप्रदर्शनमेतददृश्यानि चत्वार्यस्येति अन्यपदार्थबहुव्रीहयः आद्यास्त्रयः कर्तव्याः ॥ ७७ ॥

त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम् *। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥७८॥ पल्यराजभ्यां च * । पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् । पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् *। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम् । किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति । न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात् । तत्पुरुषाभावात् नाह राज्यन्तोऽहरादिस्तत्पुरुषोस्ति ॥

अह्नोह्न एतेभ्यः ॥ ८८ ॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यं चाह्नष्टखोर्नियमवचनात् *। अह्नोह्नवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अह्नष्टखोर्नियमवचनात् । अह्नष्टखोरेवेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ अनसन्तान्नपुंसकाद्वा * । अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । ब्रह्मसामम् । ब्रह्मसाम । देवच्छन्दसं देवच्छन्दः ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥ किमर्थं षच् प्रत्ययान्तरं विधीयते । न टच्प्रकृतः सोनुवर्त्तेत । अत उत्तरं पठति । षचि प्रत्ययान्तरकरणमनन्तोदात्तार्थम् * । षचि प्रत्ययान्तरं क्रियते । अनन्तोदात्तार्थम् । अनन्तोदात्ताः प्रयोजयन्ति चक्रसक्थं चक्रसक्थी ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥ किमर्थं मूर्ध्नः षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न षच्प्रकृतः सोनुवर्त्तेत । मूर्ध्नश्च षवचनम् *। किम् । अनन्तोदात्तार्थमित्येव । द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् * । अपि

अह्नो ॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यमिति । अह्न एतेभ्य इत्येतावत् सूत्रमज्विधानार्थं कर्त्तव्यम् । दज्ञचोरत्र विशेषाभावात् । रात्राह्नाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां वृत्त्यभावात् । तत्राह्नष्टखोरेवेतिनियमाट्टिलोपाभावादलोपेन पूर्वाह्णादयः सिद्धा इति नार्थो ऽह्नादेशविधानेनेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

बहु ॥ अनन्तोदात्तार्थमिति । सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषान्तोदात्तत्वं विधीयते । तत्रान्तोदात्तान् ङीबङीषोर्नास्ति विशेषः । ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वात् । यदा तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तत्वं तदा ङीषि सतीकारस्योदात्तत्वं भवति । ङीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्यर्थः । चक्रसक्थीति । अयुक्तोयं पाठोत्र ह्यक्रान्तादिति विकल्पनिषेधाच्चित्वान्नित्येनान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । तस्माद् गौरसक्थीत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । तस्माद् गौरसक्थीत्यन्तोदात्तत्वाभावपक्ष उदाहार्यः ॥ ११३ ॥

द्वित्रिभ्याम् ॥ द्विमूर्द्ध इति । यद्यत्र षच् स्यात् तदा चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । द्वित्रिभ्यां पाद्न् मूर्द्धसु बहुव्रीहाविति तु विभाषान्तोदात्तत्वं यदा समासा-

प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम्। प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम्। इह मा भूत् कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अथेह कथं भवितव्यम्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणामिति कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रात्रयोऽत्र प्रधानम्। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम् *। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पुष्यनेत्राः। मृगनेत्राः। छन्दसि च *। छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधिः *। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठञ् विधेयः। पञ्चकमासिकः। षट्कमासिकः। दशकमासिकः॥

अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्॥ ११८॥ खरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः। खरणाः। खुरणाः। शितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः। शितिनाः। अर्चनाः। अहिनाः॥

उपसर्गाच्च॥ ११९॥ वेर्ग्रो वक्तव्यः। विग्रः। ख्यश्च वक्तव्यः। विख्यः॥

ऊधसोनङ्॥ १३१॥ ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणम् *। ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भून्महोधाः पर्जन्य इति॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः॥ १३५॥ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् *।

सान्तपक्षेपि पेक्षेन्तादात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः॥

अप्पूरणी॥ कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। अत्र वर्त्तिपदार्थ एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः। पक्षस्य तिरोहितावयवभेदस्यान्यपदार्थत्वात्। यथा वृक्ष इत्यस्य शब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शाखादयो ऽवयवा अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः। कल्याणीपञ्चमा इति। अत्रावयवे विग्रहः समुदाय उद्भूतावयवभेदः समासार्थ इति रात्रिषु पञ्चम्या अन्तर्भावादन्यपदार्थत्वात् प्राधान्यं पूरण्याः। पञ्चकमासिक इति। पञ्चभृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः। सोऽस्यांशवस्नभृतय इति सख्यायाः कन्। पञ्चको मासोऽस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठञ्॥ ११६॥

अञ्नासि॥ खरखुराभ्यामिति। आदेशप्रत्यययोः प्रसङ्गे केवलादेशविधानार्थं वचनम्॥ ११८॥

उप॥ विग्र इति। विगता नासिका यस्य स विग्रः॥ ११९॥

गन्ध॥ गन्धशब्दो ऽस्ति द्रव्यवाची गन्धान् पिनष्टीति। अस्ति च गुणवाची चन्दनगन्ध इति। तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह गन्धस्येत्त्व इति। रूपादिसमुदायात्मकस्य

गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहण कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । शोभना गन्धा अस्य सु
आपणिक इति । अथानुच्छिन्ने कथं भवितव्यम् । यदि तावद्यदनुगतं तदभिस
क्षितुं सुगन्ध इति भवितव्यम् । अथ यत्प्रविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम् ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ शेषादित्युच्यते । कः शेषः । याभ्यः प्रकृ
भ्यः समासान्तो न विधीयते स शेषः।किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते।याभ्यः प्र
तिभ्यः समासान्ता विधीयन्ते ताभ्यः कब्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम् । ये
तिपदं विधीयन्ते तेऽत्र बाधका भविष्यन्ति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भव
सावकाशाश्च समासान्ताः । कोवकाशः। विभाषाकप् सोवकाशः। कपः प्रसङ्गेऽ
प्राप्नोति। परत्वात्कप् प्राप्नोति । तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । किंपुनरिदं शेषग्रह
कबपेक्षम् । यस्माद्बहुव्रीहेः कब्न विहितइति । आहोस्वित्समासान्तापेक्षम्। यस्मा
बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति । किं चातः । यदि विज्ञायते क
पेक्षम् । अनृचो बह्वृच इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ समासान्तापेक्षम् । अनृक
साम बह्वृक्कं सूक्त मिति न सिद्ध्यति।अस्तु कबपेक्षम्। कथमनृचो बह्वृच इति।विशे
एतद् वक्तव्यम् । अनृचो माणवे । बह्वृचश्चरणाख्यायामिति । इदं तर्हि ऊधस

द्रव्यस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्तो भवति । रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादि
त्वेकान्त इवैकान्त एतत्स्थस्योपलम्भादित्याश्रीयते । यदनुगतमिति । अनुगतं नि
नमविभागापन्नं कुङ्कुमादिर्यदा देवदत्तादेर्भवति तदा तत्स्थत्वाद्गन्धस्यैकान्तत्वा
भवति । प्रविशीर्णमिति विभागेनावस्थितं देवदत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः ॥ १३५

शेषा ॥ कः शेष इति। अनेकस्योपयुक्तत्वात्किमपेक्षः शेष आश्रीयतइति प्रश्नः। इ
सामान्येनाह याभ्य इति । समासान्तविशेषस्तु न प्रदर्शितः । किमर्थमिति । सामा
विभाषा कब्विधीयताम् । तस्य विशेष समासान्ता बाधका भविष्यन्तीति प्रश्नः
परत्वात्कप्प्राप्नोतीति । उपदशा उपविंशा इत्यादिषु नित्यं डजादय इष्यन्ते ।
पुनरिति । पूर्वं याभ्यः प्रकृतिभ्य इति सामान्येनोक्तं ततो विशेषज्ञापनाय प्रश्न
यद्यपि कबपेक्षे शेषत्वे शेषग्रहणमनर्थकमन्तरेणापि शेषग्रहणमशेषान्नित्यं कब्विध
सामर्थ्याद्विभाषितकप्प्रसङ्गाभावाच्छेषादेव कब्विकल्पविज्ञानात् । तथापि विच
मात्रं क्रियते । अनृच इति । ऋगन्तात्कन्न विहित इति शेषत्वात्पक्षे परत्वा
प्प्रसङ्ग[illegible]। कबभावपक्षे ऽस्त्वकारस्यावकाशः समासान्तरं च । विशेष एतदि
तत एव विशेषविषयाद्वचनादत्र कन्न भविष्यतीत्यर्थः । तस्मिन् क्रियमाणेपि
अक्रियमाणे स्त्रीग्रहणे कुण्डोध्नीत्यत्र पक्षे परत्वात्कप्प्राप्नोति । क्रियमाणेपि स्त्री
हणे तस्य पुन्नपुंसकनिवृत्त्यर्थत्वात् पक्षे परत्वात्कपः प्रसङ्ग एव । एतच्चोदाहरण
त्रम् । उपदशादिषु पक्षे कप्प्रसङ्गात् । नैव कबपेक्षमिति । शेषग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गा
यस्माद्धि नित्यः कब्विहितस्तस्माद्विभाषा न प्राप्नोति विरोधादिति पूर्वोक्तन्याया

नङि स्त्रीग्रहणं चोदितं तस्मिन् क्रियमाणेपि प्राप्नोति । एवं तर्हि नैव कबपेक्षं शेषग्रहणं नापि समासान्तापेक्षम् । किन्तर्ह्यनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोपेक्ष्यते । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति । कथमनृचो बह्वृच इति । वक्तव्यमेवैतत् अनृचो माणवे बह्वृचश्चरणाख्यायामिति॥

ईयसश्च ॥१५६॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च * । ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् । बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी। पुंवद्वचनात्सिद्धम्*। पुंवद्वचनात्सिद्धमेतत् । पुंवद्भावोऽत्र भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति ॥

इति पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥

इति।एवं चोद्यसो ऽनङित्यनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारेनङो विधानात्कुण्डोध्नीत्यादौ स्त्रियां कप्प्रसङ्ग भवति। कथमनृच इति।बहुव्रीह्यधिकारात्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे कप्प्रसङ्गः । वक्तव्यमेवैतदिति । यद्येवं समासान्तापेक्षेपि शेषत्वे ऽनृचबह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृकबह्वृकयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात्कस्य चिद्दोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते । बहुव्रीह्यधिकाराच्च तत्पुरुषादिभ्य कपोप्रसङ्गः । किं चोपदशा इत्यादौ पक्षे कप्प्राप्नोति । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे डचोऽविधानात्तथा प्रियपथः प्रियधुर इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्समासान्तापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीयमिति चिन्त्यमेतद्भाष्यम् ॥ १३० ॥

ईय ॥ उपसर्जनदीर्घत्वमिति । ह्रस्वापवादो दीर्घत्वं विधेयम् । पुंवद्वचनादिति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्त पुंवद्भावेन निवर्त्यते। यथा पुंविषयस्येकारस्य ह्रस्वो न भवति। एवमीयसः परस्येति श्रवणं भवति। बहुश्रेयसीत्यत्र हल्ङ्यादिलोपे विवदन्ते। केचिदाहुः।हलङ्यादिलोपेन न भाव्यम् ङ्यापोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने तदादिनियमाभावादत्रोपसर्जनत्वान् ङीपस्तदादिनियमाद्धल्ङ्यादिलोपस्य प्रसङ्गाभावात् । अन्ये त्वाहुः । दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं कृतम । अतिखट्व इत्यत्र लोपो मा भूदिति । यदि चोपसर्जने तदादिनियमः स्यात्तदा ह्रस्वाल्लोपस्य प्रसङ्गाभावात्तद्व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्यात् कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि दीर्घाल्लोपं ज्ञापयतीति बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टम् ॥ १५६ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

